

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022 3.
LXIV. ÉVFOLYAM SZÁM

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 3. szám

TANULMÁNYOK

- Walter Pohl – Johannes Krause – Vida Tivadar – Patrick J. Geary
Az 5–9. századi Kelet-Közép-Európa integratív archaeogenetikai,
régészeti és történeti vizsgálata, Kr. u. 400–900.
A HistoGenes 856453 ERC-Synergy Grant 341
- Gloviczki Ráhel A középkori magyar királykoronázás összeurópai
kontextusban 355
- Kádas István Amikor megváltás az adó. Katonaságmegváltás
és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején (1458–1466) 383
- Fóti Miklós Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi
szandzsák területéről. Mikla pusztja hirtelen várossá válása 1578-ban 403
- Tóth Gergely Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus
és egyedi vonásai. Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza 417
- Hantos-Varga Márta Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között.
Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája 447
- Csapody Tamás A cservenkai exhumálások története 481
- Kiss Rita Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése
Bajorországban 513
- ### ADATTÁR
- Kádár Zsófia – B. Székely Dorottya Piroska Adattár a 17. századi
magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról 533
- ### MÉRLEG
- Varga Balázs Győr város monográfiáinak története a dualizmus
korától napjainkig 627

TANULMÁNYOK

AZ 5–9. SZÁZADI KELET-KÖZÉP-EURÓPA INTEGRATÍV ARCHAEOGENETIKAI, RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI VIZSGÁLATA, KR. U. 400–900 A HistoGenes 856453 ERC-Synergy Grant¹

WALTER POHL – JOHANNES KRAUSE – VIDA TIVADAR –
PATRICK J. GEARY

THE INTEGRATIVE ARCHAEOGENETICAL,
ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL EXAMINATION
OF EAST-CENTRAL EUROPE, AD 400-900

Few parts of Europe witnessed so many population shifts in a few centuries as the Carpathian Basin in 400–900 AD. In this macro-region along the middle Danube, Pannonians, Romans, Goths, Gepids, Longobards, Avars, Bulgars, Slavs, Franks and many others came and went. This is an intriguing test case for the relationship between ethnic identities constructed in texts, cultural habitus attested in the archaeological record, and genetic profiles that can now be analysed through ancient DNA. What was the impact of migrations and mobility on the population of the East-Central Europe? Was the late antique population replaced, did it mix with the newcomers, or did its descendants only adopt new cultural styles? To what degree did biological distinctions correspond to the cultural boundaries and/or ethnonyms in the texts? If pursued with methodological caution, this case study will have implications beyond the field. HistoGenes will analyse c. 6,000 samples from graves with cutting edge scientific methods, and contextualize the interpretation of these data in their archaeological and historical setting. The rapid progress of aDNA analysis and of bio-informatics now make such an enterprise viable. However, the methods of historical interpretation have not kept pace. HistoGenes will, for the first time, unite historians, archaeologists, geneticist, anthropologists, and specialists in bio-informatics, isotope analysis

Patrick J. Geary, professor emeritus, Institute of Advanced Studies, School of Historical Studies, Medieval History in Princeton. Johannes Krause, igazgató, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Department of Archaeogenetics in Leipzig. Walter Pohl, akadémikus, igazgató, Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, egyetemi tanár, Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät. Vida Tivadar, intézetigazgató, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, tanszékvezető, Népvándorlás kori és Középkori Régészeti Tanszék, MTA doktora, tudományos tanácsadó, BTK Régészeti Intézet, Ókori, népvándorlás kori és középkori régészeti osztály. A kutatást az Európai Kutatási Tanács támogatja az Európai Unió „Horizont 2020” kutatási és innovációs keretprogramjában (támogatási megállapodás száma: 856453 ERC-2019-SyG).

¹ Walter Pohl – Johannes Krause – Tivadar Vida – Patrick J. Geary: Integrating genetic, archaeological, and historical perspectives on Eastern Central Europe, 400-900 AD. Brief Description of the ERC Synergy Grant – HistoGenes 856453. *Historical Studies on Central Europe* 1 (2021) 213–228. <https://doi.org/10.47074/HSC.2021-1.09>.

and other scientific methods. A wide range of particular historical questions will be addressed from an interdisciplinary perspective, and fundamental theoretical and methodological issues can be explored. HistoGenes will not only advance our knowledge about a key period in European history, but also establish new standards for the historical interpretation of genetic data. The six-year HistoGenes Synergy Grant was launched on May 1, 2020.

Keywords: ancient DNA, isotopes, Late Antique–Early Medieval population, Carpathian Basin, HistoGenes

Történelem és genetika új megközelítésben

A természettudományos módszerek régészeti hasznosítása látványos fejlődésen ment keresztül az elmúlt években, különösen az archaeogenetika területén. Olyan módszerek, mint a teljes genom szekvenálás (WGS – *whole genome sequencing*), az SNP befogás (egy-pontos nukleotid polimorfizmus – *single nucleotide polymorphism*), a főkomponens analízis és az összetett számítógépes modellezés mára lehetővé tették olyan minőségű adatok kinyerését az ősi DNS-ből (aDNA), melyek segítségével a genetikai különbségek felderíthetővé váltak azokban a történeti korokban is, amikor az európai népesség döntő többségének – a nagy fokú keveredésnek köszönhetően – a genetikai állománya már azonos vagy nagyon hasonló volt.² E módszerek egyre inkább hozzáférhetőek, bár továbbra is jelentős anyagi támogatás szükséges alkalmazásukhoz. A közelmúltban számos rendkívül ambiciózus projekt előkészítése indult meg, ami versenyhelyzetet teremtett az antropológiai mintákhoz (csontok, fogak) való hozzáférés tekintetében. Amikor Európa egy olyan történeti periódusának természettudományos vizsgálatát tervezzük, amely bővelkedik írásos forrásokban, akkor egy alapvető problémával találjuk szemben magunkat: jelenleg nem áll rendelkezésünkre olyan kipróbált, jól bejáratott módszer, amely genetikai, régészeti és történeti adatok integrációján alapuló, koherens képet alkothatna múltunkról. A HistoGenes átfogó kísérleti projektje ilyen módszer kialakítására törekszik az alább felsorolt tudományterületek tapasztalt kutatóinak részvételével.

A valódi problémát nem csupán a megfelelő módszer hiánya, hanem egy széles körben elterjedt, de alapjaiban hibás megközelítés okozza. Számos genetikai tanulmány megelégszik azzal, hogy csoportokat azonosít a történeti népeiségekben. Ez kiválóan alkalmas

² Stephan Schiffels – Wolfgang Haak – Pirta Paajanen – Bastien Llamas – Elizabeth Popescu – Louise Loe – Rachel Clarke – Alice Lyons – Richard Mortimer – Duncan Sayer – Chris Tyler-Smith – Alan Cooper – Richard Durbin: Iron Age and Anglo-Saxon Genomes from East England Reveal British Migration History. *Nature Communications* 7 (2016) 10408. (<https://doi.org/10.1038/ncomms10408>); Martin Furholt: Massive Migrations? The Impact of Recent aDNA Studies on our View of Third Millennium Europe. *European Journal of Archaeology* 21 (2018) 159–191. (<https://doi.org/10.1017/ea.2017.43>); Stefanie Eisenmann – Eszter Bánffy – Peter van Dommelen – Kerstin P. Hofmann – Joseph Maran – Iosif Lazaridis – Alissa Mittnik – Michael McCormick – Johannes Krause – David Reich – Philipp W. Stockhammer: Reconciling Material Cultures in Archaeology with Genetic Data. The Nomenclature of Clusters Emerging from Archaeogenomic Analysis. *Nature. Scientific Reports* 8 (2018) 13003. (<https://doi.org/10.1038/s41598-018-31123-z>)

a média figyelmének felkeltésére, különösen ha közvetlen kapcsolat feltételezését teszi lehetővé a modern nemzetekkel: az angolszász, magyar vagy viking „mi” feltárása az ezeréves csontok alapján a „kik vagyunk valójában” kérdés megválaszolására vonatkozó vágyódásunkat fejezi ki.³ Ez a jelenség azonban több problémát is rejt magában, mivel egyre inkább olyan projektek felé tereli a költséges genetikai kutatásokat fedező támogatásokat, melyek kifejezetten a nagyközönséget célozzák leegyszerűsítő magyarázataikkal. Ennél is aggasztóbb, hogy ezek az eredmények új nacionalista, sőt, rasszista ideológiák támogatására is felhasználhatók. Problémát jelent továbbá, hogy ez a megközelítési mód 19. századi tudományos paradigmákon alapul, s egyáltalán nem képviseli a történeti és régészeti kutatás jelenlegi állapotát. Nem zárható ki, hogy egyes esetekben a szöveges forrásokban felbukkanó népnevek bizonyos mértékig megfeleltethetők egy nyelvnek és esetleg egy kultúrának, ami együttes migrációból fakadó közös eredetre utalhat. Mindazonáltal e népnevek mögött megbúvó etnikai csoportok gyakori felbomlására és újjáalakulására számos bizonyítékot talált a történeti és régészeti kutatás az 1960-as évek óta; így tehát az esetek többségében nagymértékű keveredés feltételezhető.⁴ Bármilyen szempontot is képviseljen valaki a régészeti csoportok és a történeti népek közötti kapcsolat lehetőségeiről szóló vitában, a módszertani elvnek egyértelműnek kell lennie: a történeti, régészeti és biológiai adatok nem pusztán egy jól körülírható és állandó csoportidentitás természetes kifejeződései, egyik sem helyettesíthető be a másikkal. Megfelelésüket nem vehetjük adottnak, hanem minden esetben vizsgálatnak kell alávetnünk.

A genetikai és régészeti adatok értelmezését ez kétségtől körülményesebbé teszi, amivel nem birkózhatnak meg genetikusok egyedül, ahogy az gyakran történik ezen a tudományterületen. Ez a sajnálatos helyzet számos történész és régész részéről a genetikai tanulmányok eredményeivel szembeni elutasító magatartást váltott ki, azok nyilvánvalóan hibás történeti következtetései miatt.⁵ Ha például egy friss, magas szintű paleogenomikai tanulmány a csoportok közötti keveredést vizsgálva egy népmozgást az „i sz. 1. évezred végére, azaz a népvándorlás kornak (*Völkerwanderungszeit*) nevezett idő-

³ John Comaroff – Jean Comaroff: *Ethnicity, Inc. Chicago Studies in Practices of Meaning*. Chicago, 2009.; Mark A. Jobling – Rita Rasteiro – Jon D. Wetton: In the Blood. The Myth and Reality of Genetic Markers of Identity. *Ethnic and Racial Studies* 39 (2016) 142–161. (<https://doi.org/10.1080/01419870.2016.1105990>.)

⁴ Patrick J. Geary: Barbarians and Ethnicity. In: *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Ed. Glenn W. Bowersock – Peter R. L. Brown – Oleg Grabar. Cambridge–London, 1999. 107–129.; Geary J. Patrick: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton, 2002.; Walter Pohl: Introduction. Strategies of Identification, A Methodological Profile. In: *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*. Ed. Walter Pohl – Gerda Heydemann. Turnhout, 2013. 1–64. (<https://doi.org/10.1484/M.CELAMA.1.101574>); Herwig Wolfram: *Das Römerreich und seine Germanen*. Köln, 2018. (<https://doi.org/10.7788/9783412511906>.)

⁵ Sebastian Brather: New Questions Instead of Old Answers. Archaeological Expectations of aDNA Analysis. *Medieval Worlds* 4 (2016) 22–41. (https://doi.org/10.1553/medievalworlds_no4_2016s22); Walter Pohl: The Transformation of the Roman World Revisited. In: *Motions of Late Antiquity. Essays on Religion, Politics, and Society in Honour of Peter Brown*. Ed. Jamie Kreiner – Helmut Reimitz. Turnhout, 2016. 45–62. (<https://doi.org/10.1484/M.CELAMA-EB.5.108238>); Jörg Feuchter: Migrationen als Gegenstand der ‘Genetic History’. In: *Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften*. Hrsg. Felix Wiedemann – Kerstin Hofmann – Hans-Joachim Gehrke. Berlin, 2017. (Berlin Studies of the Ancient World 41) 347–370.

szakra” keltez,⁶ és a korszak megnevezését jó pár száz évvel későbbi időpontra használja, mint a régészek, akkor az egyértelműen mutatja, hogy kommunikációs probléma áll fenn a két tudományterület között. A genetikai adatok értékelését ezért interdiszciplináris csoportoknak kell végezniük, amelyek tagjai a teljes kutatási ciklus során együttműködnek: a kutatási kérdések megfogalmazásától és a projekt megtervezésén át, a munkafolyamat ellenőrzésén keresztül az adatok értelmezéséig és történeti narratívába való integrációjáig. Ehhez a kutatói (különösen a történészi) komfortzónák elhagyására van szükség. A projektünkkel pontosan erre törekszünk.

A történeti probléma

A HistoGenes az európai történelem egyik meghatározó korszakával foglalkozik. A középkori Európa a Nyugatrómai Birodalom felbomlása után, hozzávetőleg Kr. u. 400 és 900 között jött létre egy összetett folyamat során, amelynek a migráció és a demográfiai változások, illetve a nyugati, poszt-római keresztény királyságok és a keleti, „nem római típusú” vagy „barbár” társadalmak kialakulása egyaránt része volt.⁷ A Római Birodalom Rajna és Duna mentén húzódó határa évszázadokon át kettéosztotta Európát egy déli „római” és egy északi „barbár” félre. Ezt követően a latin és keresztény Nyugat vált el a többnyire „pogány” Kelettől, amely a kereszténység fokozatos terjedése nyomán csak lassan integrálódott a kontinens egyre nagyobb részét magának tudó középkori világba. A változások e kulturális törésvonalak mentén fekvő területet érintették leginkább: ezek egyike a Kárpát-medence, vagyis a Duna középső szakaszát felelő makrorégió, nagyjából Bécs és Belgrád térsége között. A terület az északról délre és a keletről nyugatra vándorló különböző csoportok találkozóhelye ebben az időszakban, s mint ilyen központi szerepet játszott Európa népességtörténetében.⁸ A Kárpát-medence közbülső állomás volt a római világ központi területei és a gyéren lakott hatalmas térség között, ahol a római nézőpont szerinti „barbárok” éltek. A népvándorlás korában a Római Birodalom több egykori provinciája alapvető politikai változáson ment keresztül, a társadalmi és kulturális átalakulás viszont ennél lassabban, fokozatosan zajlott. A Kárpát-medencében szinte teljes volt az

⁶ George B. J. Busby – Garrett Hellenthal – Francesco Montinaro – Sergio Tofanelli – Kazima Bulayeva – Igor Rudan – Tatijana Zemunik – Caroline Hayward – Draga Toncheva – Sena Karachanak-Yankova – Desislava Nesheva – Paolo Anagnostou – Francesco Cali – Francesca Brisighelli – Valentino Romano V. – Gérard Lefranc – C. Buresi – Jemni Ben Chibani – Amel Haj-Khelil – Sabri Denden – Rafal Ploski – Pawel Krajewski – Tor Hervig – Torolf Moen – Rene J. Herrera – James F. Wilson – Simon Myers – Cristian Capelli: The Role of Recent Admixture in Forming the Contemporary West Eurasian Genomic Landscape. *Current Biology* 25 (2015) 2518–2526. (<https://doi.org/10.1016/j.cub.2015.08.007>.)

⁷ Peter Brown: *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity AD 200–1000. The Making of Europe*. Oxford, 2003. [2. kiad.]; Julia M. H. Smith: *Europe after Rome. A New Cultural History 500–1000*. Oxford, 2005.; Guy Halsall: *Barbarian Migrations and the Roman West 376–568*. Cambridge, 2007. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511802393>); Peter J. Heather: *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. London, 2009.; Chris Wickham: *The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400 to 1000*. London, 2009. (The Penguin History of Europe 2.)

⁸ István Bóna: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Bp., 1976.; Pohl, Walter: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart, 2005. [2. kiad.]; Wolfram: *Das Römerreich*.

ókor civilizációjával való szakítás, noha a kapcsolat megmaradt a délen és nyugaton tovább élő romanizált kultúrájú (poszt-római) lakossággal.

A régióban egy időben több, erősen különböző társadalmi berendezkedés létezett egymás mellett, vagy váltotta egymást. Az egyik a keresztény Római Birodalom összetett társadalma volt, a másik berendezkedési formát a „barbár” katonai elitek alakították ki, amelyek tagjai többé-kevésbé készen álltak a késő római társadalom kiváltságos pozícióinak betöltésére. A harmadik társadalmi formát a „barbár” uralom alatt élő poszt-római vidéki közösségek alkották, a negyediket pedig azok a sztyeppei harcosok hozták létre, akik általában rövid életű uralmukat a római és bizánci központi terület fosztogatásából és adóztatásából tartották fent, de létfenntartásuk a helyi mezőgazdaságtól függött. Az ötödik modell a decentralizált szláv csoportoké volt, akiknek nem volt szükségük a római típusú infrastruktúrára, és századokra volt szükségük regionális politikai egységek kiépítésére. A társadalmi modellek sorában végül a frankok keresztény birodalmát említhetjük. Kárpát-medencei sajátosság, hogy a korszak legnagyobb részében közép-ázsiai modellt követő sztyeppei birodalmak jutottak elsődleges szerephez, ellentétben a szomszédos régiók többségével.⁹

Egy ideális kutatási terület: a Kárpát–medence az 5–9. században

A projekt által választott történeti korszak és földrajzi régió kiváló lehetőséget nyújt a különféle tudományos megközelítések tesztelésére és ellenőrzésére. A Kárpát-medence, vagyis a Közép-Duna mente körülbelül Bécs és Belgrád között, amely a mai Magyarország és szomszédainak területére esik, a népmozgások csomópontja volt a Nyugatrómai Birodalom felbomlását követő évszázadokban.¹⁰ A római korban a régiót a Duna menti *limes* osztotta a városok és utak hálózatával rendelkező *pannoniai* provinciákra, illetve egy északi/keleti területre, amit a szarmaták és más barbár népek népesítettek be. *Pannonia* korábbi provinciáiban a „római” népesség fokozatosan eltűnt a 6–7. század folyamán, sorsukról csupán homályos utalásokkal rendelkezünk a történeti és régészeti anyagban.¹¹

⁹ Peter B. Golden: *Central Asia in World History*. Oxford, 2011.; *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Ed. Jan Bemmann – Michael Schmauder. Bonn, 2015.

¹⁰ Bóna: *Anbruch des Mittelalters*; Wolfram: *Das Römerreich*; Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge, 2001. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511496295>); *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Ed. Jan Bemmann – Michael Schmauder. Bonn, 2008.; Roland Steinacher: *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen- und Donauraum (300–600)*. Stuttgart, 2017.

¹¹ Volker Bierbrauer: Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.–8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: *Von Sachsen nach Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit; Festschrift f. Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Hubertus Seibert – Gertrud Thoma. München, 2004. 51–72.; Tivadar Vida: Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries in Pannonia. In: *Foreigners in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Ed. Dieter Quast. Mainz, 2009. 233–259.; Tivadar Vida: Conflict and Coexistence. The Local Population of the Carpathian Basin Under Avar Rule (Sixth to Seventh Century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans; East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. II*. Ed. Florin Curta. Leiden–Boston, 2008. 13–46. (<https://doi.org/10.1163/ej.9789004163898.i-492.7>)

Mi történhetett a római provinciális lakossággal? Az 5–6. század folyamán hunok, gótok, gepidák, herulok, szkírek, szvébek, longobárdok, bolgárok, avarok, szlávok és bizánci foglyok érkeztek ide, települtek le, majd részben távoztak is.¹² Az írásos források népnevek szerint különítik el e csoportokat, de csupán bizonytalan információval szolgálnak számukról, összetételükről és hosszú távú hatásukról a régió népességtörténetében. 567-ben az avarok, egy legalább részben belső-ázsiai eredetű csoport hódította meg a teljes Kárpát-medencét, és a kagán vezetésével egy sztyepei típusú birodalmat hozott létre, és ezzel előkészítette a szlávok expanzióját Kelet-Európa nagy részén.¹³ Az Avar Birodalom több mint 200 évig létezett, és csak Nagy Károly frank hadserege volt képes megdönteni a 8–9. század fordulóján. A 9. században a frankok már egy jórészt szláv (esetleg elszlávósodott?) népesség felett nyertek uralmat, mielőtt a magyarok megérkeztek ide 900 körül.

E csoportok közül legtöbben korhasztásos módon temetkeztek, azaz az elhunyt testét sírba helyezték, s korszaktól függően a halottat mellékletekkel is ellátták, ami rendkívül hasznos információkat szolgáltat a népességtörténet, a társadalmi és kulturális folyamatok kutatói számára. Csak az avar korból ma több mint 70 000 feltárt temetkezést ismerünk.¹⁴ Ennek eredményeképp sok ismerettel rendelkezünk a korszak kulturális összetételéről, de a gazdag forrásanyag ennél is több lehetőséget rejt. Interdiszciplináris kutatásunk két fő témát érint e tekintetben. Az egyik a kis közösségek temetőiben megfigyelhető alsó szintű társadalmi struktúráké. Hogyan változott az életmód a Pannoniához hasonló provinciákban a római uralom és rend felbomlása után? Egy, a projekt résztvevői által az Itáliába tartó 568-as longobárd migrációról¹⁵ futtatott korábbi kísérleti projekt lehetőséget ad a „barbár” közösségek fejlődésének összevetésére 568 előtt és után Pannoniában és Itáliában.¹⁶ A római világ sokat vitatott „átalakulásának” (lásd „Transformation

¹² Walter Pohl: Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert*. Hrsg. Herwig Wolfram – Falko Daim. Vienna, 1980. (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 145) 240–305; Tivadar Vida: The Many Identities of the Barbarians in the Middle Danube Region in the Early Middle Ages. In: *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe. Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*. Ed. Jorge López Quiroga – Michel Kazanski – Vujadin Ivanišević. Oxford, 2017. (BAR International Series 2852) 120–131.; Vida: Conflict and Coexistence.

¹³ *Kulturwandel in Mitteleuropa*; Walter Pohl: *The Avars. A Steppe Empire in Europe, 567–822 A.D.* Ithaca, 2018. (<https://doi.org/10.7591/9781501729409>.)

¹⁴ Falko Daim: The Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Ed. Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl. Leiden–Boston, 2003. 463–595.; Csanád Bálint: *The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History*. Bp., 2019. (Varia Archaeologica Hungarica 31.)

¹⁵ Carlos Eduardo G. Amorim – Stefania Vai – Cosimo Posth – Alessandra Modi – István Koncz – Susanne Hakenbeck – Maria Cristina La Rocca – Balázs Gusztáv Mende – Dean Bobo – Walter Pohl – Luisella Pejrani Baricco – Elena Bedini – Paolo Francalacci – Caterina Giostra – Tivadar Vida – Daniel Winger – Uta von Freeden – Silvia Ghirotto – Martina Lari – Guido Barbujani – Johannes Krause – David Caramelli – Patrick Geary – Krishna Veeramah: Understanding 6th-Century Barbarian Social Organization and Migration through Paleogenomics. *Nature Communications* 9 (2018) 3547. (<https://doi.org/10.1038/s41467-018-06024-4>.)

¹⁶ István Koncz: 568: A Historical Date and its Archaeological Consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015) 315–340. (<https://doi.org/10.1556/072.2015.66.2.4>.)

of the Roman World” program) sok arca volt.¹⁷ Az alapvető társadalmi struktúrákra vetülhet fény a temetők szerkezetének régészeti elemzésével és az eredményeknek a rokonsági kapcsolatokra vonatkozó genetikai adatokkal, a tehetősek és szegények érendjére utaló szén- és nitrogénizotóp-vizsgálatokkal, a munkavégzés és csaták csontvázakon megfigyelhető fizikai antropológiai nyomaival és a helyi közösségekről szóló írásos forrásokkal történő egybevetésével.

A másik fontos téma a Kárpát-medence lakói eredetének és összetételének kérdése a gyakori hatalmi változások közepette, ami felöleli a migrációk mértékének és hatásának, a szövegekben említett etnikai csoportok homogenitásának vagy heterogenitásának kérdését, illetve a kulturális és genetikai csoportok közötti vélt vagy valós kapcsolatok vizsgálatát. E téma megközelítéséhez szükséges a nagyobb genetikai klaszterek közötti kapcsolatok kritikai értékelése, a stronciumizotóp-vizsgálat, a hosszú távú kulturális hasonlóságok és különbségek elemzése a régészeti anyagban, valamint az etnikai csoportokról, a migrációról és a mobilitásról szóló szöveges források elemzése. Vajon az alapnépesség folyamatos volt és csupán az elitek változtak, vagy különböző népek követték egymást, ahogy az írásos források sugallják? A bizánci szövegekből ismert „eltűntek, mint az avarok” fordulat egyenesen közmondásos – vajon az avarokat vereségük után kiirtották, vagy sokan közülük szláv identitást vettek fel? A genetikai és más biorégészeti vizsgálatok kiterjedt információforrást szolgáltathatnak, segítve a népességtörténetről és a migrációk hatásáról szóló párbeszédet.¹⁸ Önmagukban a természettudományos adatok természetesen nem oldják meg a történeti-régészeti kérdéseket. Mindazonáltal, ha a HistoGenes differenciáltan és sikeresen integrálja ezeket az adatokat a régészeti és történeti anyaggal, az tudományos áttörést eredményezhet.

Projektterv és általános célok

A HistoGenes a vizsgált időszakban a Kárpát-medence kivételesen gazdag régészeti anyaga alapján beható képet alkot majd a népesség, a társadalm szerkezet és a kultúra változásairól. A HistoGenes a régészettudomány, a bioinformatika és a populációgenetika legfrissebb módszereit alkalmazva új szintre emeli Kelet-Közép-Európa népességtörténetéről rendelkezésünkre álló ismereteinket. Az összehasonlításra váró minták gyűjtése a Kárpát-medence központi területéről, Magyarországról és a szomszédos országokból, így Ausztriából, Csehországból, Horvátországból, Romániából, Szerbiából, Szlovákiából és Szlovéniából, valamint Németországból és Bulgáriából történik. A kutatócsoport kb. 6000 mintát fog összegyűjteni genetikai, stabil izotópos, radiokarbon- és fizikai antropológiai

¹⁷ Chris Wickham: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford, 2005. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199264490.001.0001>); Halsall: *Barbarian Migrations*.

¹⁸ Stefanie Samida – Jörg Feuchter: *Why Archaeologists, Historians and Geneticists should work together and how*. *Medieval Worlds* 4 (2016) 5–21. (https://doi.org/10.1553/medievalworlds_no4_2016s5); Eisenmann et al.: *Reconciling Material Cultures*; Patrick J. Geary: *Herausforderungen und Gefahren der Integration von Genomdaten in die Erforschung der frühmittelalterlichen Geschichte*. Das mittelalterliche Jahrtausend 7. Göttingen, 2020. (<https://doi.org/10.5771/9783835345973>).

analízis céljából. A törzsanyagot szolgáltató temetők esetében a reprezentatív mintavétel helyett teljes mintavételt tervezünk. A vizsgálatokat egy integrált munkafolyamat keretei között végzi majd több kutatócsoport, amelynek tagjai további innovációs lehetőségeket is keresnek majd a minták feldolgozása és az adatokból történő modellezés során. Az adatokat jelenleg példa nélkül álló, nyílt hozzáférésű állományba rendezzük a történeti korú európai genetikai vizsgálatok folytatása érdekében. A minták kiválasztását, a folyamat ellenőrzését és az adatok értelmezését történészekből, régészekből, populációgenetikuskokból és bioinformatikusokból álló kutatócsoport végzi majd. A szoros együttműködésben végzendő munka eredményeképp az adatok kiegyensúlyozott történeti értelmezését várjuk. Célunk egy, a tudományterületeken átívelő közös nyelvezet kialakítása és elterjesztése. A régészeti és természettudományos adatokkal való összevetés során felmérjük az írásos források értékét és korlátait a népnevek, valamint az etnikai hovatartozás, identitás, közösség és migráció alapvető kategóriáinak használata kapcsán. A történeti következtetések levonását minden esetben módszertani ellenőrzés kíséri majd a biorégészeti és „klasszikus” régészeti adatok felhasználhatósága tekintetében. Igyekszünk tehát egy modell értékű gyakorlatot kialakítani a biológiai adatok történeti értelmezésében, és ellensúlyozni a biológiai determinizmus visszatérését, valamint a régi és új nacionalista narratívák megerősödését Közép- és Kelet-Európában. Az eredményeket magas szintű természettudományos, régészeti és történelmi folyóiratokban, monográfiákban, adatbázisokban és online forrásokban terjesztjük a tudományos közösség elé. A nagyközönseget egy nagy kiállításon és a digitális bölcsészeti eszközök használatával tájékoztatjuk.

A projekt fő pályázója az Osztrák Tudományos Akadémia, amely Walter Pohl (Institut für Mittelalterforschung, Bécs) vezetésével koordinálja a történelmi és fizikai antropológiai kutatásokat. A genetikai vizsgálatokat a lipcsei *Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Department of Archaeogenetics* (korábban *Max Planck Institut für Menschheitsgeschichte in Jena*) végzi Johannes Krause irányításával. A princetoni *Institute for Advanced Study* képviselőjében Patrick Geary irányítja a komplex biotörténeti elemzéseket, Krishna Veeramah, a Stony Brook Egyetem (New York) munkatársa pedig a bioinformatikai értékelést. A régészeti értelmezést az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetében Vida Tivadar koordinálja, a mintavételt, a minták előkészítését és egyes genetikai vizsgálatokat Szécsényi-Nagy Anna és Mende Balázs Gusztáv végzi az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Archaeogenomikai Intézetében (Budapest). A regionális kutatócsoportokat vezető kutatók irányítják: Tina Milavec (Ljubljani Egyetem, Régészeti Tanszék), Vujadin Ivanišević (Belgrád, Régészeti Intézet), Falko Daim (Bécsi Egyetem, Óskori és Történeti Régészeti Intézet), Lumír Polaček (Brno, Cseh Tudományos Akadémia Régészeti Intézete), Matej Ruttkay (Nyitra/Nitra, Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete) és Gál Sándor Szilárd (Marosvásárhely/Târgu Mureș, Maros Megyei Múzeum).

A kutatás kérdései

A projekt a római világból a „poszt-római” világba való átmenet regionális történetének következő főbb kérdéseivel foglalkozik.¹⁹ Az első kérdéskör a római világ felbomlása, a „római” provinciális lakosság és a keresztény kultúra sorsa.²⁰ Eddig Kelet-Közép-Európa ritkán szerepelt a hasonló vitákban, ezért ezt a helyzetet ellensúlyozandó, a projekt a népi és kulturális folyamatosság lehetőségét vizsgálja a régióban az avar korig. A második fő témakör a feltételezett római–barbár dichotómiára vonatkozik. Mennyiben különböztek a kialakulóban lévő „poszt-római” struktúrák e látszólagosan római jellegétől megfosztott területen és a fokozatosan átalakuló szomszédos régiókban? Milyen különbségek voltak például az 568 előtti *pannoniai* longobárd uralom, illetve az 568 utáni itáliai és *pannoniai*, vagy éppen az Avar Birodalom alatti életmód között?²¹

A harmadik és egyben talán legproblematicusabb kérdéskör, az etnicitás szerepe a korszakban.²² A kora középkori krónikáktól a modern tudományos narratívákig a korszak történetét mindig is olyan közösségek formálódásaként írták le, amelyek kohézióját magától értetődőnek vették: „a” rómaiak, „a” longobárdok, „az” avarok, „a” szlávok. Ez egy olyan értelmezési keretet (kognitív sémát) jelenít meg az írásos forrásokon keresztül, ami a kollektív ágensek, így az államok és más politikai formációk besorolását etnikai alapon teszi. Az etnikai hovatartozás szerepének minimalizálására irányuló jelenlegi kísérletek nem segítenek az értelmezésben, hiszen ez továbbra is forrásaink kulcsfontosságú eleme. Ezeket az etnikai besorolásokat azonban nem tekinthetjük magától értetődő modern tudományos kategóriáknak, ami komoly kérdéseket vet fel az anyagi kultúra osztályozásával kapcsolatban. Ha a régészeti anyagban érzékelt minden megkülönböztető jegyet bizonyos etnikai csoportokhoz rendeljük, az megkönnyítheti egy átfogó történeti narratívába való integrációjukat, de félrevezető is lehet. Az avar kultúrát adoptáló longobárdok, pannonok vagy gepidák vajon maguk is avarokká változtak? Az ehhez hasonló kérdéseket elméleti és módszertani szinten is újra kell vizsgálni.

A projekt által vizsgálandó negyedik kérdéskör a migráció természete a Közép-Dunamérence régiójában. A térképeken színes vonalakkal ábrázolt „nagy népvándorlások” hagyományos képét az elmúlt évtizedekben felülvizsgálták. Jelenleg is vitatott, hogy ezek a „vándorlások” milyen mértékben voltak leegyszerűsítő elképzelések, amelyek a hosszú távú mobilitást egyetlen, sokszor erőszakos, tömeges migrációba sűrítik.²³ Az elméletalkotók inkább beszélnek transznacionalizmusról (mobilitási hálózatokat feltételezve), mint migrációról. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a nagyszabású katonai akciók, például a longobárdok hódítása Itáliában, vagy az avarok Kárpát-medencébe költözése, akár több tízezer személyt is érinthettek, aminek vizsgálatában a genetika és az izotópelemzés

¹⁹ Pohl: Introduction. Strategies of Identification.

²⁰ *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*. Ed. Walter Pohl – Clemens Gantner – Cinzia Grifoni – Marianne Pollheimer-Mohaupt. Berlin – New York, 2018. (<https://doi.org/10.1515/9783110598384>).

²¹ Amorim et al.: Understanding.

²² Pohl: Introduction. Strategies of Identification; Geary: *Myth of Nations*.

²³ Stefan Burmeister: Archaeology and Migration. Approaches to an Archaeological Proof of Migration. *Current Anthropology* 41 (2000) 539–567. (<https://doi.org/10.1086/317383>).

(kb. 2500 stronciumizotóp-vizsgálatot tervezünk) nyújthatnak segítséget. Az írott forrásokban található abszolút dátumok, a régészeti leletanyag (leginkább) relatív kronológiája és a vonatkozó genetikai adatok gondos és finom kombinációjával a népmozgások új részletességgel válhatnak vizsgálhatóvá (kb. 500 esetben végzünk szénizotópos, ¹⁴C-kormeghatározást).

Az utolsó és az eddigieknél talán kevesebb figyelmet kapott kérdéskör a helyi közösségek társadalmi szerkezete és kohéziója, valamint működésükben a rokonság és státusz szerepe. A nők társadalmi helyzete és kulturális hovatartozása ebben a kérdésben kulcsfontosságú. Kihívást jelent majd a kis közösségek és temetőik régészeti, genetikai és más természettudományi módszerekkel végzett mikroszintű vizsgálatának összekapcsolása a történeti források által kínált általánosabb narratív nézőponttal.

A projekt céljai

1. A Kárpát-medence 5–6. századi népességtörténete és a késő római kori népesség tovább élésének kérdése²⁴

A HistoGenes a „római világ átalakulásáról”, illetve a Kelet-Európa (különösen a korábbi Pannonia provinciái) és a Nyugat (benne az egykori római központi terület, Itália²⁵) eltérő fejlődéséről szóló vitákhoz is hozzájárul. Találhatóak-e folyamatos betelepedésre utaló jelek a genetikai és izotópadatokban? A Kárpát-medence az 5–6. századi migrációs útvonalak csomópontja volt; sok kisebb és nagyobb közösség haladt itt keresztül, közülük néhányan hosszabb-rövidebb időre le is telepedtek.²⁶ Az írásos források népneveinek sokfélesége vajon egy hasonlóan változatos genetikai képnek feleltethető-e meg?

2. Az Avar Birodalom és szomszédos régiói népességének rekonstrukciója 568 és kb. 800 között

Helyben maradt-e a posztprovinciális lakosság egy része, miután 568-ban egy vegyes etnikumú csoport elhagyta Pannoniát? Kik éltek Pannoniában a korai Avar Kaganátus idején? Milyen volt a népesség összetétele, és genetikai jellemzői megfelelnek-e a régészeti módszerekkel kialakított kulturális képnek? Az avar elit és kísérete eredetét és genetikai összetételét illetően a leggazdagabb avar sírok (7. század) előzetes elemzése jelentős belső-ázsiai párhuzamokra mutatott rá. Az így feltételezett keleti beáramlás megfelel-e az írásos forrásokból ismert adatoknak; vajon ugyanez az alacsonyabb társadalmi helyzetű

²⁴ *Transformations of Romanness.*

²⁵ Halsall: *Barbarian Migrations*; Wickham: *Framing the Early Middle Ages.*

²⁶ Corina Knipper – István Koncz – János Gábor Ódor – Balázs Gusztáv Mende – Zsófia Rácz – Sandra Kraus – Robin van Gysegghem – Ronny Friedrich – Tivadar Vida: Coalescing Traditions – Coalescing People. Community Formation in Pannonia After the Decline of the Roman Empire. *PLoS ONE* 15 (2020) e0231760. ([https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231760.](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231760))

harcosok körében is kimutatható? Megoldhatja-e a genomika azt a vitát, hogy a 7. század végi kulturális változások újabb népi bevándorlási hullámok jelei-e?²⁷ A 7. század folyamán az anyagi kultúra meglehetősen homogénné vált.²⁸ Vajon ezt egy továbbra is heterogén populáció kulturális egységesülése okozta, vagy a genetikai keveredés és homogenizáció folyamatának tükröződése-e? Izotópvizsgálatok és genetikai nyomok belső migrációt is képesek kimutatni – volt-e nagy fokú mobilitás az Avar Birodalmon belül? Kimutatható-e a határokon átfelőlő, helyi léptékű migráció?

3. Az Avar Kaganátus szerepének meghatározása szomszédjaihoz és utódaihoz képest

Kísérte-e vajon hosszú távú mobilitás is a kulturális cserekapcsolatokat? Mennyiben vehetők össze az Avar Kaganátus társadalmi változásai a rómaiak utáni Longobárd Királyságéval? Az avar uralom egyik hosszú távú következménye a szláv terjeszkedés volt Kelet-Európa nagy részén. A legkorábbi szlávokat (6/7. század) említik az írásos források, de sok régióban meglehetősen kevés régészeti nyomukat találjuk. A 8. századtól kezdődő szláv kontextusokban talált emberi vázak alapján felkutathatók az avar–szláv interakciók nyomai, különösen a határ menti területeken.²⁹ Nem sokkal birodalmuk 795–796-os bukása után az avarok eltűntek a forrásokból. Mi történt a lakossággal, azokkal akik a 8. században avar módon temetkeztek? *Mosapurc-Zalavár* Karoling központjában és környékén vizsgáljuk majd az avar kori népesség és az új népességcsoportok közötti kontinuitást a 9. századi Pannoniában.³⁰

4. Kis világok és nagy birodalmak: fókuszban a Kárpát-medence társadalmi szerkezete

A rokoni kapcsolatok genetikai feltérképezésével a temetők alapján nyomon követhetjük egy-egy térség kisközösségeinek szerkezetét – azt, hogy hasonló vagy eltérő modelleket követtek-e ezek a temetkezési közösségek, és hogyan változtak ezek az idők során? A rokoni kapcsolatok feltérképezésével jobban megérthetjük, hogyan alakultak ki a közösségek, mit is jelentett akkoriban a család, és a temetkezési szokásokon keresztül hogyan ábrázolták a rokonsági viszonyokat. Hogyan felelt meg a biológiai eredet a társadalmi

²⁷ Veronika Csáky – Dániel Gerber – István Koncz – Gergely Csiky – Balázs G. Mende – Bea Szeifert – Balázs Egyed – Horolma Pamjav – Antónia Marcsik – Erika Molnár – György Gulyás – András Pálfi – Bernadett Kovacsóczy – Gabriella M. Lezsák – Gábor Lőrinczy – Anna Szécsényi-Nagy – Tivadar Vida: Genetic Insights into the Social Organisation of the Avar Period Elite in the 7th Century AD Carpathian Basin. *Nature. Scientific Reports* 10 (2020) 948. (<https://doi.org/10.1038/s41598-019-57378-8>.)

²⁸ Pohl: *Avars*; Bálint: *Avars, Byzantium and Italy*.

²⁹ Curta: *Making of the Slavs*; Danijel Dzino: *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden–Boston, 2010. (<https://doi.org/10.1163/ej.9789004186460.i-272>.)

³⁰ Béla Miklós Szőke: *Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit*. *Antaevs* 31–32 (2010) 9–52.

státusznak? Hogyan viszonyulnak a társadalmi struktúrák és életmódok a szomszédos régiókban ismertekhez? A fizikai antropológiai vizsgálatok és a kórokozók DNS-elemzése (kb. 500 db, patogén vizsgálatokat célzó mintavételt tervezünk) általános támpontokat ad az egészségügyi viszonyokról, különösen a „jusztinianuszi pestisjárvány” vitatott hatásáról.³¹

Az étrendre vonatkozó izotópos adatok alapján a táplálkozás átalakulásai a Kárpát-medencében a vizsgált időszakban végbement történeti változásokkal korrelálnak (1000 db körüli mintavétel). Mivel a késő római infrastruktúrát felhagyták, a közösségeknek új megélhetési módok felé kellett fordulniuk. A szén- és nitrogénizotópos adatok azt sejtetik, hogy az 5. században a köles alapvető növényi élelemforrásnak számított,³² a 6. században viszont csökkent a jelentősége.³³ A korszak klímaváltozásait bemutató, már létező adatokat is beépítjük a kutatásba, amiket egy kisebb barlangtani kísérleti kutatással egészítünk ki. A vizsgálandó kérdések közé tartoznak a nemi és rokoni alapú reprezentáció formái, a családi szintű reprezentáció, a csontvázak antropológiai neme, valamint a harcos maszkulinitás modellje.

A HistoGenes nemcsak a Kelet-Közép-Európa átalakulásaira vonatkozó adatokat gyűjti és értelmezi annak érdekében, hogy lényegesen részletgazdagabb képet kapjon az időszakról. A projekt kulcsfontosságú eleme a rendszeres reflexió az ismeretelméleti folyamatra és a módszertani vonatkozásokra. E tekintetben célunk hiteles példát alkotni a további interdiszciplináris, régészettudományi és populációgenetikai kutatások számára. Ez főként a résztvevők közötti szoros együttműködéssel és a tudományterületek számos más kutatóját bevonó nyílt hálózattal (konnektív struktúra) érhető el. Egyszerű történeti narratívák helyett olyan értelmezéseket keresünk, amelyek a történelmi folyamat összetettségéhez illeszkednek. Ezen túlmenően figyelmet fordítunk a tudományos nyelvezetre, amelyen az eredményeinket közöljük; és próbáljuk elkerülni az egyes népnevek

- ³¹ Kirsten I. Bos – Verena J. Schuenemann – G. Brian Golding – Hernán A. Burbano – Nicholas Waglechner – Brian K. Coombes – Joseph B. McPhee – Sharon N. DeWitte – Matthias Meyer – Sarah Schmedes – James Wood – David J. D. Earn – D. Ann Herring – Peter Bauer – Hendrik N. Poinar – Johannes Krause: A Draft Genome of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death. *Nature* 478 (2011) 506–510. (<https://doi.org/10.1038/nature10549>); Michal Feldman – Michaela Harbeck – Marcel Keller – Maria A. Spyrou – Andreas Rott – Bernd Trautmann – Holger C. Scholz – Bernd Pfüffgen – Joris Peters – Michael McCormick – Kirsten Bos – Alexander Herbig – Johannes Krause: A High Coverage *Yersinia Pestis* Genome from a Sixth-Century Justinianic Plague Victim. *Molecular Biology and Evolution* 33 (2016) 2911–2923. (<https://doi.org/10.1093/molbev/msw170>); Maria A. Spyrou – Rezeda I. Tukhbatova – Michal Feldman – Joanna Drath – Sacha Kacki – Julia Beltrán de Heredia – Susanne Arnold – Airat G. Sitdikov – Dominique Castex – Joachim Wahl – Ilgizar R. Gazimzyanov – Danis K. Nurgaliev – Alexander Herbig – Kirsten I. Bos – Johannes Krause: Historical *Y. Pestis* Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics. *Cell Host & Microbe* 19 (2016) 874–881. (<https://doi.org/10.1016/j.chom.2016.05.012>).
- ³² Susanne Hakenbeck – Jane Evans – Hazel Chapman – Erzsébet Fóthi: Practising Pastoralism in an Agricultural Environment. An Isotopic Analysis of the Impact of the Hunnic Incursions on Pannonian Populations. *PLoS ONE* 12 (2017): e0173079. (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173079>).
- ³³ Kurt W. Alt – Corina Knipper – Daniel Peters – Wolfgang Müller – Anne-France Maurer – Isabelle Kollig – Nicole Nicklisch – Christiane Müller – Sarah Karminia – Guido Brandt – Christina Roth – Martin Rosner – Balázs Mende – Bernd Schöne – Tivadar Vida – Uta von Freedon: Lombards on the Move. An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. *PLoS ONE* 9 (2014) e110793. (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0110793>).

és olyan kifejezések által okozott félreértéseket, amelyek az etnicitással, a közösségekkel vagy a migrációval kapcsolatosak, beleértve ezek újraértelmezését is. Ugyanakkor nem hagyjuk el a gyakran nehezen pótolható „terhelt fogalmakat”, és folyamatosan kísérletezni fogunk eredményeink egyik tudományág paradigmatis szerkezetéből a másikba való átültetésével.³⁴

(Fordította Király Attila és Koncz István)

³⁴ A projekt honlapja: <https://www.histogenes.org/>.

A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYKORONÁZÁS ÖSSZEURÓPAI KONTEXTUSBAN

GLOVICZKI RÁHEL

THE MEDIEVAL HUNGARIAN ROYAL CORONATION
IN EUROPEAN CONTEXT

The paper explores the medieval Hungarian royal coronations and the *ordines* that were used on these occasions. The coronation ritual was fixed everywhere in Europe: the procedure is revealed by the coronation *ordines*. At first, the 82 extant European coronation *ordines* are examined comparatively, and secondly the coronations of the individual kings of Hungary are examined in the context of the ensuing results as well as in the light of the previous scholarly literature. It is the coronation *ordines* of Kings Stephen, Solomon and Louis I that are analysed in detail; for in these cases new perspectives and possibilities emerged in the wake of the examination of the *ordines*.

Keywords: Middle Ages, royal coronation, coronation *ordo*, Egbert *ordo*, *Pontificale Romano-Germanicum*

A középkori magyar történelem egyik izgalmas kérdése a királykoronázás módja, körülményei, és szinte minden, ami a tárgykörhöz tartozik. Mindmáig számos kutatót foglalkoztat például István lándzsájának szerepe első királyunk politikai helyzetében, krónika-irodalmunk vonatkozó részletei, és az a kérdés, amelyet jelen írásom is föltesz, hogy milyen volt maga a koronázási szertartás, akár egy-egy uralkodónk esetében.

A szertartásrendet a királykoronázási ordók határozzák meg, amelyek pontifikálékban, azaz püspöki szerkönyvekben maradtak ránk. A középkori Magyarországon használt ordó és a koronázások egyéb részleteinek tekintetében többféle elmélet született. Ennek oka az, hogy bár népszerű a téma a tudományos diskurzusban, igen kevés adat áll rendelkezésre a koronázásokról – különösen Árpád-kori királyaink esetében –, annak ellenére, hogy 1000 és 1526 között 41 koronázásra került sor összesen 36 személy esetében.¹ Másodlagos forrásul szolgálnak azok az egykorú vagy közel egykorú leírások, amelyek a koro-

Gloviczki Ráhel, *egyetemi hallgató*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, latin-történelem tanári szak. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Fügedi Erik: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Bp., 1984. 255.

názásokról szólnak. Ezekből viszont nem állapítható meg biztosan sem a koronázás menete, sem az ahhoz tartozó körülmények sora, így például a koronázási jelvények, köztük a Szent Korona eredete sem. A bennük található információk mégis további következtetések kiindulási alapjául szolgálhatnak.

Hogy ezek a részletek hozzáadhassanak valamit eddigi ismereteinkhez, magukat a koronázási ordókat használtam elsődleges forráscsoport gyanánt. Így az ordóknak összeurópai kontextusa jött létre abból a 82 királykoronázási ordóból, amelyet a jelenleg elérhető legteljesebb liturgikus adatbázis, az *Usuarium* ismer.² Ezek mind a 10. és a 16. század közé datálható kódexekben maradtak fenn Európa-szerte, angol, francia, német, olasz, spanyol, portugál, cseh, lengyel, osztrák és magyar területekről. Kutatásom célja az volt, hogy ezen ordók szövegeinek és szerkezetének összehasonlító elemzése alapján elkülönítsem a királykoronázási szertartásrendek különböző típusait, különös figyelemmel arra, hogyan illeszkedik a magyar anyag a fölismert tipológiába. Az így kapott eredmények ismeretében vizsgálom a középkori magyar koronázásokat, figyelembe véve a rájuk vonatkozó korabeli forrásokat és az ezeket értelmező szakirodalmat egyaránt.

Források a középkori magyar királyok koronázásáról és annak körülményeiről

Az első forráscsoport, amely segít elindulni a magyar koronázások vizsgálatában, és amelyből a témával foglalkozó korábbi kutatók is információt tudtak meríteni, az István-legendák három darabja. A Nagyobbik legenda közülük a legkorábbi, noha pontosan nem datálható: keletkezését sokan 1083-hoz, István szentté avatásának évéhez kötik, míg vannak ennél korábbi és későbbi, Kálmán korára vonatkozó javaslatok is.³ Mindenképpen korábbi azonban a Kisebbik legendánál és a Hartvik-legendánál is. A Kisebbik legenda Kálmán uralkodásának (1095–1116) legelején, Hartvik műve pedig nem sokkal később, 1097 és 1099 között keletkezett. Utóbbi felhasználta mindkét korábbi legendát, emellett néhány teljesen új részletet is közöl.⁴

Megtudhatjuk mind a Nagyobbik legendából, mind Hartviktól, hogy „miközben az előjárók a klérussal, az ispánok a néppel egybehangzó dicséreteket kiáltottak, az Istentől választott István királynak neveztetett, és, megkenetvén olajos kenettel, a királyi méltóság diadémjával szerencsésen megkoronáztatott”.⁵ Azaz kirajzolódik a nép és a klérus együttes, külön-külön is nélkülözhetetlen szerepe, hiszen István mintegy azzal válik királlyá, hogy a nép *rex*nek kiáltja ki. A mondat idézett része megegyezik a két legendaváltozatban, azonban annak eleje más a kettőben. A Nagyobbik legenda így kezdi a fenti

² Online elérhetőség: usuarium.elte.hu. Ceremonies – king. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 3.)

³ Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor – püspökök, legendák, krónikák*. Bp., 2016. 90.

⁴ Uo. 92.

⁵ „... praesulibus cum clero, comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus, dilectus Deo Stephanus rex appellatur, et, unctione chrismali perunctus, diademate regalis dignitatis feliciter coronatur.” *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938. (= SRH) II. 384., 414.

mondatot: „Apja halála után öt évvel, minthogy az isteni kegyesség így akarta, miután megszerezte az apostoli áldást, [...] megkoronáztatott.” Hartviknál ugyanez a részlet: „Miután tehát megszerezte az apostoli áldást a koronával és a kereszttel együtt [...], megkoronáztatott.”⁶ Hartviknál tehát a korona is része a szövegnek, és ő egyértelműen tanúsítja, hogy István a pápától kapta a koronát. Bár ez az adat nem feltétlenül igaz – hiszen a szerző módosította forrását e ponton –, azt mindenképpen elárulja, hogy Kálmán korában ezt tartották a koronáról.

Hartvik legendájában olvasható az a történet is, miszerint a leendő magyar király, István a lengyel uralkodónak szánt koronát kapta volna meg a pápától isteni közbeavatkozás révén. A Lengyel–magyar krónikában szintúgy megtalálható ez a történet a *Quare et quomodo corona Polonis non fuit data* fejezetben.⁷ A szövegrészlet nagyban egyezik Hartvik szövegével (a fenti mondat koronára vonatkozó szakaszát is szó szerint átveszi a lengyel krónikás), azaz Hartvik szolgálhatott a későbbi szerzők forrásául. Merseburgi Thietmar, István kortársa, más történetet hagyományoz: „A mondott uralkodó kedvéért és biztatására Henrik, a szász herceg sógora, Vajk, aki országában püspöki egyházmegyéket állított, koronát és áldást kapott.”⁸ Az a bizonyos *imperator praedictus* pedig a császár, azaz III. Ottó, akinek révén tehát Thietmar szerint István a koronához jutott. A pápa, II. Szilveszter a császár tanítója és barátja volt. Ottó támogatta István törekvéseit, így akár ő maga is közrejátszhatott abban, hogy a pápa koronát küldjön Istvánnak.

A legendák mellett István királlyá avatásáról tárgyi források is rendelkezésünkre állnak. Ilyen a nagyharsányi pénzlelet:⁹ érmék, melyeket a koronázás alkalmából vertek. A vereten ábrázolt zászlós lándzsa összefügg a fenti problémával, nevezetesen hogy mennyiben járult hozzá a császár, illetve a pápa István uralkodói jelvényekhez jutásához.

A pápától kapott lándzsa előképe az a lateráni palota mozaikképén ábrázolt jelenet, amikor Szent Péter köpenyt nyújt át III. Leó pápának és zászlós lándzsát Nagy Károlynak. A pápától kapott koronával ellentétben, amelyről a legendák beszélnek, valójában a tőle kapott lándzsa szimbolizálhatta István függetlenségét a császártól.¹⁰ A mozaik szerint Szent Péter a lándzsával adta át a világi uralmat Nagy Károlynak; István ugyanígy kaphatta Szent Péter utódjától, a pápától a lándzsát mint az uralkodói hatalom jelvényét.

A pápa helyett a császár szerepét előtérbe állító szerzők közül Mathilde Uhlirz szerint István megkeresztelkedése alkalmából kapott lándzsát Ottótól, amely Szent Móric lándzsájának másolata lett volna. Gerics József szintén a birodalmi lándzsa összefüggésében értelmezi István lándzsáját, Tóth Zoltán, bár a pápához és a koronaküldés idejéhez köti,

⁶ „Quinto post patris obitum anno, divina sic volente clementia, benedictionis apostolicae litteris allatis, [...] coronatur; Benedictionis ergo apostolicae litteris cum corona et cruce simul allatis [...] coronatur...” Uo.

⁷ Uo. 308.

⁸ „Imperatoris autem praedicti gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, [Waic] in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit...” *Thietmari Merseburgensis Episcopi chronicon*. Ed. Friedrich Kurze – Martin Johann Lappenberg. Hannover, 1889. 97.

⁹ Ebből negyven a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának „B” gyűjteményében található.

¹⁰ Gyórfy György: *Szent István király és műve*. Bp., 1977. 155–156.

szintén úgy véli, a császár akaratából került sor a lándzsaküldésre.¹¹ A birodalmi lándzsa a német-római császárok jelvénye volt, Szent Mórchoz kötötték, és Krisztus keresztyének egy szögét is magában foglalta, így igen fontos ereklye volt már 962 előtt is, I. Ottó trónra kerülésétől kezdve pedig a német uralkodók számára a legyőzhetetlenséget szimbolizálta.¹² Ennek egy másolatát ajándékozta volna tehát III. Ottó Istvánnak, ha az utóbbi nem a pápától kapta a lándzsát. A lándzsa kiemelt magyarországi szerepét mutatja az a történet is, mely szerint az Aba Sámuel magyar királyt legyőző III. Henrik a királyi hatalom jelvényeit, így a koronát és a lándzsát az ország fölötti hatalmat bírós Szent Péter sírjához küldte.¹³ 1002-ben Henrik német királlyá való koronázásán is a lándzsával adták át a királyi hatalmat, mely mint *virga Dei* Mózes botjára emlékeztet (ez a párhuzam Liudtprandt beszámolóiban Ottónál, Henrik fiánál is megjelenik, aki a csatában úgy imádkozott, mint Mózes az amalekitákon aratott győzelem előtt).¹⁴ A lándzsát a koronázási paláston is ábrázolták: István a kezében tartja, ez is mutatja különös fontosságát.

Kiemelkedő tárgyi emlék még a koronázási palást, amely bár valóban István-kori, koronázási jelvényként való használata csak a 12. század végétől valószínű.¹⁵ A paláston István egyik kezében szintén a lándzsa látható, a másikban pedig az országalma, melynek ma királyi jelvényként őrzött darabja Anjou-kori, így ez sem köthető az első királyhoz, de a koronázási ordókban az országalma (*globus/pomum*) nem is szerepel a királyi jelvények átadásánál. A jogar, mely viszont megtalálható az ordók szövegeinek a *traditio instrumentorum* szakaszában, minden bizonnyal már 11. századi királyainknak, akár már Istvánnak is királyi jelvényéül szolgálhatott.¹⁶

Ami a Szent Koronát illeti, mindkét része (a latin és a görög korona) későbbi István koránál. Elsőként IV. Béla hivatkozott rá *sacra corona* néven, és III. András kötötte először Istvánhoz. Az ő uralkodásától kezdve, a 13. század végétől tartották a Szent Koronát I. Szent István király szent koronájának.¹⁷ A korona egyre inkább mint a király személyétől független jogi szereplő élt a köztudatban. A 12. századtól kezdve már nem csupán a király, hanem a korona iránti hűség is megjelent a szövegekben, a 16. század elején pedig Verbóci rögzítette, hogy a jogok a koronát illetik, arról szállnak át a vele megkoronázott királyra.¹⁸

¹¹ Székely György: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. *Századok* 118 (1984) 925.; Gerics József – Ladányi Erzsébet: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: *Unger Máttyás emlékkönyv*. Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János. Bp., 1991. 7–15.

¹² Ságghy Marianne: Szent Móric, a birodalom védőszentje. Az ereklyék története. *Világtörténet* 36 (2014) 341.

¹³ Székely: Koronaküldések, 937.

¹⁴ Gerics József – Ladányi Erzsébet: Források Szent István királlyá avatásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 118 (2002) 213.

¹⁵ Tóth Endre – Szelényi Károly: *A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások*. Bp., 1999. 42.

¹⁶ Uo. 56.

¹⁷ Uo. 14.

¹⁸ Timon Ákos: *A Szent Korona elmélete és a koronázás*. Bp., 1920. 12., 15.

István után egy időre szinte semmilyen forrás nem maradt fenn, mely az őt követő királyok koronázásáról nyújtana információt. Utódjáról, Orseolo Péterről mindössze annyit írnak az altaichi évkönyvek,¹⁹ hogy második koronázása Székesfehérváron történt.²⁰

Salamon a következő, akivel kapcsolatban számottevő anyag áll rendelkezésre.²¹ A 14. századi krónikakompozíció két történetet is elmesél Salamon gyermekkori koronázásával kapcsolatban. Egyfelől azt, hogy Béla, Salamon nagybátyja igencsak felháborodott, amikor megtudta, mit jelent a koronázási szertartás során elhangzó „esto dominus fratrum tuorum” [légy ura testvéreidnek] részlet. Másfelől azonban a krónikakompozíció azt állítja, hogy Salamon koronázása Béla és fiai egyetértésével jött létre. Mindjárt ezután a várkonyi jelenet leírása következik, amikor András király választás elé állítja testvérét, Bélát: a kardot vagy a koronát akarja-e megkapni. A krónikakompozíción belül a hagyományozódás nem egységes, míg ugyanis a Képes krónikában mindkét történet olvasható a 91. és a 92. fejezetben, addig a rövidebb Budai krónikában csak a 91. fejezet, azaz a koronázáson zajló események.

Salamont követően ismét hosszabb időre elhallgatnak a források, csak II. András koronázásáról áll rendelkezésünkre adat, nevezetesen az általa letett eskü kapcsán. Ő volt az első magyar király, aki nem csupán az egyház védelmére, hanem a világiak javainak védelmére is ígéretet tett,²² ennek oka pedig valószínűleg a földbirtokok körüli feszültség növekedése volt. Emiatt lehetett különösen fontos, hogy koronázásakor esküt tegyen a rend helyreállítására.²³

III. András koronázásáról bőségebb forrásanyag áll rendelkezésünkre, Ottokar von Horneck ugyanis készített egy leírást a szertartásról,²⁴ mely szerint András esküt tett az elvesztett magyar területek visszaszerzésére is. Ilyen ígéret korábban nem szerepelt sem magyar, sem külföldi ordókban.²⁵ Fölmerül azonban, hogy Ottokár valójában nem vett részt a koronázáson, a szertartás egyéb részeiről készült ismertetője ugyanis igen általános. Elképzelhető, hogy mindössze az általa jól ismert szertartásrendet rögzítette egy általa nem ismert koronázás leírásakor.²⁶ Ami pedig magát az addig ismeretlen esküt illeti, alapja az *Intellecto* dekretális, amelyet III. Ince küldött Andrásnak, miután értesült a koronájavak elidegenítéséről. Ebben a pápa hívja föl a király figyelmét a koronázáson letett esküjére, miszerint megvédelmezi a rábízott javakat. Bónis György megállapítása szerint azonban az *Intellecto* dekretális nem elegendő bizonyíték arra, hogy ez az eskü valóban el is hangzott – a pápa utasítását megerősítendő is szerepelhetett az üzenetben.²⁷

¹⁹ Vö. *Annales Altahenses maiores*. Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. Hanoverae, 1891. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi 4.)

²⁰ János M. Bak – Géza Pálffy: *Crown and coronation in Hungary 1000–1916 A. D. Bp.*, 2020. 69.

²¹ SRH I. 351–354.

²² Timon: *A Szent Korona elmélete*, 5.

²³ Bartoniek Emma: *A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. Századok* 6 (1917) 10.

²⁴ *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini...* I–III. Ed. Hieronymus Pez. Regensburg, 1721–1745. III. 361.

²⁵ Bartoniek: *A koronázási eskü*, 12–13.

²⁶ Bak–Pálffy: *Crown and coronation*, 72.

²⁷ Bónis György: *Decretalis Intellecto* (III. Honorius a koronájavak elidegeníthetlenségéről). *Történelmi Szemle* 17 (1974) 24–31.

Albert 1438-as koronázása az első, amellyel kapcsolatban magáról a szertartásról, a használt ordóról is rendelkezésünkre áll információ, fennmaradt ugyanis az esemény szertartásrendje.²⁸ II. Ulászló 1490-es koronázásáról Bonfini készített igen részletes leírást, amely ugyanazt a szertartásrendet ismerteti, mint az Albert-féle ordó.²⁹ Bonfini a teljes cselekményt és az elhangzó szövegeket is szó szerinti pontossággal írja le, amiből arra lehet következtetni, hogy nem kifejezetten Ulászló koronázását ismerteti, hanem általában a koronázási szertartás egészét, amelyet tehát Ulászlónál is alkalmaztak. Az egyedi vonások mégis világosan jelzik, hogy a krónikás valóban jelen volt az eseményen. Ulászló beiktatása kapcsán Lodovico Tubero általánosságban is ismerteti a Magyarországon bevett szertartásrendet. Ez megegyezik azzal a renddel, amelyet Bonfini is bemutat.³⁰

Nem köthető ugyan konkrét uralkodóhoz, mégis rendkívül fontos forrása a középkori magyar királykoronázásnak az a két rendtartás, amely Magyarországról maradt fenn. Az egyik az 1300–1350 között keletkezett Veszprémi pontifikále koronázási ordója (= VP),³¹ a másik pedig egy, a 15. században lejegyzett, töredékesen fennmaradt ordó (= BNF Lat. 1219). A VP-ben szereplő ordót annak ellenére, hogy feltehetően soha nem használták királykoronázás alkalmával, lapjai ugyanis mentesek mind a szennyeződésektől, mind a lapszéli jegyzetektől vagy szövegbetoldásoktól, a korabeli magyarországi helyzet tanújának tekinthetjük.³² Ezt erősíti meg, hogy tartalma párhuzamos a másik magyarországi, nála mintegy száz évvel későbbi, Párizsban őrzött kódexével.

A királykoronázási ordók típusai

Jóllehet a fenti történelmi források többsége nem foglalja magában a koronázási szertartás egészét, elegendők ahhoz, hogy következtetni lehessen belőlük a Magyarországon használt ordókra. Ehhez azonban szükség van a hozzáférhető külföldi ordók ismeretére, amely segít megvilágítani a magyar anyag által homályban hagyott részleteket.

A királykoronázási szertartásrendek, ha bizonyos részleteikben időbeli és térbeli távolságok vagy szokáskülönbségek miatt el is térnek egymástól, a következő nagyobb egységekből állnak:

1. *Processio*. Bevezető szakasz. A királyjelölt és a szertartás résztvevői ünnepélyes menetben jutnak el a koronázás helyszínéhez, a templomba.
2. *Litania*. Minden szentek segítségül hívása, amely már a templomban hangzik el.
3. *Consensus*. A kölcsönös szándéknyilvánítás szakasza. A király a püspök által feltett kérdésekre adott válaszaiban nyilvánítja ki abbéli szándékát, hogy igazságosan és

²⁸ *De antiquis ecclesiae ritibus libri...* I–IV. Ed. Edmond Martène. Antwerpen, 1763–1764. II. 652–657.

²⁹ Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. [Ed. Iosephus Fögel – Bela Iványi – Ladislaus Juhász.] Lipsiae–Bp., 1936–1941. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) IV. X. 75–110.

³⁰ *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis*. Ed. Vlado Rezar. Zagreb, 2001. 40.

³¹ A továbbiakban jegyzetben az ordók fennmaradási helyét vagy hozzájuk kötődő személynevet, illetve a keletkezésiük idejét tüntetem föl. Pontos lelőhelyük a függelékben található.

³² Földváry Miklós István: *Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*. I. Bp., 2017. (Műhelytanulmányok 4) 33.

Isten szándékai szerint akarja vezetni és védelmezni a népet; a nép pedig szintén a püspökök felelővén nyilvánítja ki beleegyezését a választott megkoronázásába, akinek, mint mondják, engedelmeskedni akarnak a jövőben.

4. *Unctio*. A megkenés szakasza. Az érsek előbb a leendő király kezét, majd egy újabb könyörgés után a fejét, mellkasát, hátát, vállát és könyökét keni meg szentelt olajjal.
5. *Traditio instrumentorum*. A püspökök átadják az uralkodónak a karpereceket (*armillae*), a palástot (*pallium*) és a gyűrűt (*anulum*), valamint a jogart (*sceptrum*) és a pálcát (*baculum*). Az érsek az új király fejére helyezi a koronát, és megáldja püspöki hármassal áldással.
6. *Inthronizatio*. A trónra ültetés szakasza.
7. *Te Deum* és mise zárja a szertartást.

A cselekményi váznak ezeket az egységeit szöveges alkotóelemek: imák, áldások, énekek (antifónák, rezponzóriumok), formulák vagy akár párbeszédalkotják. A hangzó szövegekhez fűzött utasításokat és magyarázatokat a rubrikák közlik.

A királykoronázási ordók időbeni változatai

A koronázási ordók alapvetően tehát igen egységesek. Nemcsak ugyanazt a folyamatot írják le, hanem ugyanazon szövegeket is használják mind a rubrikák, mind az imák, formulák, énekek tekintetében. Mégis mutatkoznak különbségek közöttük. Összehasonlító elemzésükkel először is arra a kérdésre keresem a választ, hogy vannak-e olyan jellegzetességeik, amelyek az idő függvényében mutatkoznak meg.

A különböző korú ordók összehasonlítása során a bővülés tendenciáját lehet megfigyelni: a legkorábbi szertartásrendek leírásai szemmel láthatóan rövidebbek, mint a későbbiek. E korai ordókban következetesen fordulnak elő olyan rubrikák, amelyek csak általánosságban utalnak egyes szövegekre, melyek ténylegesen elhangoztak a szertartáson, de pontos megfogalmazásukat a könyvek – legalábbis egy ideig – nem rögzítették. A későbbi ordók ezekre nemcsak rubrikákkal utalnak, hanem teljes szövegüket kiírják.

Ilyen egyfelől a *consensus* szakasza. Ebben a részben a későbbi ordók külön formulákban rögzítik, miket kérdez a püspök, mit válaszol neki a király és a nép, ily módon: „Akarod-e a szent hitet, melyet a keresztény férfiak reád bízta, megtartani és minden erővel megőrizni? Válaszolj: Akarom.”³³ A 12. század előtti ordók (két kivétellel³⁴) egyetlen rubrikába sűrítik e párbeszédet. A szertartáson tehát sor került az egyetértés kinyilvánítására, de az ordókban még nem rögzítették a pontos szöveget.

A másik hasonló tendenciát mutató szakasz a litánia. A korai ordók egytől egyig leírják, hogy el kell hangoznia egy rövid, tizenkét apostolról, ugyanennyi mártírról, hitval-

³³ „Vis sanctam fidem catholicis viris tibi traditam tenere et iustis operibus observare? Respondeat: Volo.” (Az ordókból származó idézetek több példányban is ugyanúgy vagy hasonlóképpen szerepelnek. Az idézet pontosan megtalálható pl. Köln XII, 23^r.)

³⁴ Hildesheim XI, Salzburg XI.

lóról és szűzről szóló litániának, annak szövegéből azonban semmit nem közölnek. A későbbi ordók viszont – pontosan ugyanazok, amelyekben a szándéknyilvántás dialógusait is lejegyezték – a litánia bizonyos jellegzetes szakaszait is külön feltüntetik: „Hogy ezt a te szolgádat, N.-t királlyá választani méltóztasd; Hogy őt megáldani és fölemelni méltóztasd; Hogy őt az uralom magasságába elvezetni méltóztasd, kérünk téged, hallgass meg minket!”³⁵ Hogy a késő középkorban ezeknek a részeknek a pontos megszüvegezése már alapvetővé vált, azt a korábbi ordókhöz utólag fűzött lapszéli jegyzetek is megerősítik. Egy 10. századi wormsi ordó például nem tartalmazza e részleteket, egy későbbi kor szkriptora viszont betoldotta a megfelelő helyekre mind a szándéknyilvántás, mind a litánia általa már bizonyára hiányolt szövegeit.

A megfigyelt bővülés abból is fakad, hogy az idők során egyedi elemek jelentek meg egyes ordókban többletként. Ezek a kiegészítések a rubrikákban tűnnek elő, és egy-egy ország koronázási szertartásához kapcsolódnak. Főként francia ordókban figyelhető meg az a változás, hogy a 13. századtól kezdve egyre részletesebb rubrikák adnak egyre speciálisabb utasításokat vagy magyarázatokat. Gyakran rögzítik például Reims nevét, ahol a koronázást végezni kell, míg erre korábbi ordókban sehol nincsen példa. Szent Remigius temploma is igen nagy szerepet kap ezen ordókban, amelyek nemcsak új utasításokkal látják el használóikat, hanem magyarázatokkal is. Így például megtudhatjuk e templomról a két 15. századi párizsi ordóból, hogy „akkor végül a metropolita kenje meg az ő kezét a szentelt olajjal; és tudni való, hogy a franciák legkeresztényibb királyát nem ugyanazon a módon kenik fel, mint a többit, hanem ugyanazon templom szent olajának égi kenettel való keverékével, amelyet egy ampullában tartanak a reimsi Szent Remigius-templomban”.³⁶ A rubrika eleje a legkorábbi ordókban is megtalálható, az utána következő formula szintén, itt viszont magyarázatot ad a leírás egy olyan szokásra, ami már a 13. századi francia ordókban is feltűnik – nevezetesen az *ampulla* használatára és kiemelt vallási jelentőségére.

Ami a koronázáshoz köthető jelentős helyszíneket illeti, Reimsen kívül nem jelölnek meg a szertartásrendek várost. Néhány ordó azonban nyújt némi betekintést, ezek ugyanis így írnak a koronázás helyszínéről: „Gyűljenek össze mind a püspökök a fővárosban, amely méltóságára és ékességére nézvést nagyobb a többinél, és első a királyságban, amint a Birodalomban Róma, Konstantinápoly Görögországban, Vienne Burgundiában, Narbonne Hispániában, Reims Franciaországban, és hasonlóan a többi királyságban.”³⁷ Így tehát azt is megtudhatjuk e kidolgozási hajlamnak köszönhetően, hogy országonként megvoltak a koronázások bevett helyszínei, noha az ordók nem jelölik meg azokat.

³⁵ „Ut hunc famulum tuum N. in regem eligere digneris; Ut eum benedicere et sublimare digneris; Ut eum ad imperii fastigium perducere digneris, te rogamus, audi nos!” Köln XII, 22^v.

³⁶ „Tunc demum ab episcopo metropolitano unquantur sibi manus de oleo sanctificato, et tamen sciendum est, quod rex christianissimus Franciae non eodem modo ungitur, sicut et alii, sed sacra eiusdem ecclesiae unctio mixta cum unctio caelesti, quae est in ampulla in monasterio in sancti Remigii Remensis...” Köln XII, 245^v, 309^v.

³⁷ „Convenient omnes episcopi ad civitatem metropolim, quae maior est aliarum merito et dignitate, atque prima est regni, ut Imperio Roma, Constantinopolis in Graecia, Vienna in Burgundia, Narbona in Gothia, Remis in Francia, atque similiter cetera regna.” Huesca XIII, 60^r; Valence XII, 25^r.

Végezetül egy pontos időpont is meghatározó az ordók időbeli fejlődésében, mégpedig 1295, amikor idősebb Guillelmus Durandus, Mende püspöke megszerkesztette pontifikálóját. Az ebben található koronázási ordó (*Pontificale Guillelmi Durandi* = PGD) kodifikálódott az 1595-ös *Pontificale Romanum*-ban (= PR).³⁸ Legkésőbb ekkortól kezdve egész Európában ez vált az irányadó renddé. Az Albert és Ulászló magyar királyok koronázására vonatkozó, fentebb tárgyalt források is a PGD-t idézik. Innen tudhatjuk, hogy a 15. századtól kezdve Magyarországon is bizonyosan ezen ordó alapján koronáztak.

A királykoronázási ordók térbeni változatai

Az összehasonlító elemzés másik szempontja térbeli jellegzetességek megállapítása volt. Ez esetben is szem előtt kell tartani, hogy a királykoronázás olyan meghatározott rendszerint folyt, mely – ha bizonyos elemeiben mutat is változatosságot ordónként – egész Európára jellemző. A különböző pontifikálék koronázási ordóiról tehát elmondható, hogy lehetnek ugyan sajátos vonásai egy-egy változatnak, és elkülöníthetők ugyan egymástól különböző csoportok, mégis van valamiféle általános tartalom, melynek sajátos elrendezése és felhasználási módja teheti egyedivé az adott változatot vagy változatcsoportot. Így például nem következett az összehasonlításból, hogy az ordók nemzeti sajátosságok szerint lennének elkülöníthetők. Bár fentebb láthattuk, hogy francia ordókban sokszor hangsúlyossá váltak kifejezetten a francia koronázáshoz köthető mozzanatok, magának az ordónak, vagyis a szertartásnak szerkezetén és szövegein ezek sem változtattak a korábbi vagy a más területekről származó párhuzamokhoz képest.

Alapvető különbség három ordótípus között fedezhető föl, amelyek Európa egyes tájegységeihez kötődnek, de szórványosan megjelennek azoktól távolabb is. Közülük az egyik a már említett PGD és a hozzá szorosan kapcsolódó, 1595-re datálható PR. Ez a csoport körvonalazható a leginkább nemcsak időben, hanem térben is. A PGD először keletkezésének helye, Mende környékén terjedt el. E területen már 1295, a PGD születése előtti időből is fennmaradtak olyan ordók (Valence XII, Cîteaux XIII, Lyon XIII, Huesca XIII), amelyekben megtalálhatóak más helyekről nem dokumentált szövegek. A provanszál Mende-ban működő Durandus püspök tehát valószínűleg a táj már kialakult anyagát rögzítette pontifikálójában, mely azután fokozatosan egyre szélesebb körben terjedt el az avignoni pápai udvar támogatásának köszönhetően. Így került be előbb a PR 1485. évi *editio princeps*-ébe, majd a tridenti zsinat utáni hivatalos kiadásba,³⁹ melynek koronázási ordója lényegében a PGD-re épül, de találhatóak benne újabb elemek.

A másik két csoportba azok az ordótípusok tartoznak, amelyek a PGD előtt és egy ideig – a PR kizárólagossá válásáig – mellette is használatban voltak. Az egyik az igen széles körben elterjedt *Pontificale Romano-Germanicum* (= PRG) ordója, a másik pedig az angolszász jellegzetességeket tartalmazó ordók tágabb köre.

³⁸ Földváry: *Egy úzus születése*, 26.

³⁹ Uo. 11., 36.

A PRG típusának megállapítója és a hozzá kötődő ordók első összegyűjtője Michel Andrieu volt, akihez maga a *Pontificale Romano-Germanicum* elnevezés is köthető.⁴⁰ A hagyatékában maradt kritikai kiadás befejezői Cyrille Vogel és Reinhard Elze voltak.⁴¹ Ők még úgy vélték, e pontifikálét 960 körül a Mainz melletti Szent Albanus-apátságban szerkesztették a város érseke, Willigis megbízásából. Az utóbbi években azonban Henry Parkes meggyőzően érvelt amellett, hogy a pontifikále máshol és máskor, feltehetően bajor területen keletkezett a 11. század elején. Összeállításának kezdeményezője Parkes szerint éppen Szent István sógora, II. Henrik lehetett.⁴² A PRG ugyanolyan tudatos szerkesztői elgondolás alapján jött létre, mint később a PGD, vagyis az összeállítók célja a meglévő anyagok összegyűjtése, átválogatása és átgondolt újrendezése volt.⁴³ A hatalmas munka a benne foglalt koronázási ordóval együtt széles körben elterjedt a kontinensen. Képviselei megtalálhatóak francia, német, spanyol, itáliai és kelet-európai, így magyar területeken, de bizonyos szövegeik átkerültek Anglia ordóiba is.

A harmadik nagy csoport tehát azon ordók köre, amelyek valamilyen módon Angliához kapcsolódnak: vagy tényleges keletkezési és fennmaradási helyük angol, vagy pedig szövegük hordoz olyan jellegzetességeket, amelyek az Angliában megőrződött ordók zömére jellemzőek. E jellegzetességek azonban nem korlátozódnak Angliára: a kontinensen ugyanolyan számban fordulnak elő „angolszász” szövegeket tartalmazó ordók, mint Angliában (11 kontinentális és 9 angliai ordó köthető e csoporthoz). Ennélfogva csak a különböző típusok egymáshoz viszonyított sűrűsége az, ami miatt Angliára jellemzőbb ez a csoport. A kontinensen emellett a 11 ordó mellett jóval nagyobb számban volt jelen a PRG típusa is, míg Angliában a 9 „angolszász” ordó mellett tiszta PRG ordó egyáltalán nem maradt fenn. Angliában tehát mintegy egyeduralkodó szövegkorpusról beszélhetünk, amely a kontinensen a PRG-vel vetélkedett, de egyértelműen jelen volt: fölbukkan francia, német és itáliai területeken is.

Ennek alapján joggal vethető föl a kérdés, hogy voltaképpen angolszásznak mondható-e a szóban forgó anyag. Releváns kiindulópont lehet a rendelkezésre álló ordók datálása. A legkorábbról fennmaradt valódi koronázási ordók Angliából származnak, ami miatt azt lehetne mondani, hogy ezek voltak hatással a kontinensen később kialakuló hagyományra. Ha így van, akkor méltán lenne angolszásznak nevezhető az anyag, amely kontinentális területeken is bőven megtalálható. Fölmerül azonban két probléma ezzel a gondolatmenettel kapcsolatban.

Egyfelől az, hogy bár a legkorábbi teljes koronázási ordó valóban Angliából, a 10. századból ismert (saját, 82 darabra kiterjedő gyűjtésemben sem találtam nála régebbit), annak szövegét nagyban befolyásolták régebbi frank liturgikus szövegek, amelyeket nem feltétlenül liturgikus könyvekben olvashatunk, hanem világi szövegekben, például a frank kapitulárékban is. Így például Kopasz Károly frank uralkodó kapituláréi között megtalál-

⁴⁰ Andrieu szövegkiadása: Michel Andrieu: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Louvain, 1931–1961.

⁴¹ Szövegkiadásukat lásd Cyrille Vogel – Reinhard Elze: *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Róma, 1963.

⁴² Henry Parkes: Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the ‘Romano-German Pontifical’. *Early Medieval Europe* 28 (2020) 101–141.

⁴³ Földvály: *Egy úzus születése*, 22.

hatjuk lánya esküvői szertartásrendjének részletét, amely az egyik legkorábbi ismert forrása a későbbi koronázási ordók bizonyos szövegeinek. Ezt a szertartást Hincmar alkotta meg a 9. században.⁴⁴ Károly lánya, Judit a Rómából hazafelé tartó wessexi uralkodóval, Aethelwulffal házasodott össze és egyben királynévá is koronázták az eseményen.⁴⁵

Másfelől az a probléma merül föl, hogy a koronázási ordók kutatásának története során sokáig az úgynevezett Egbert-ordót tartották a legkorábbinak, keletkezését tévesen a 8. századra datálva a 10. század helyett.⁴⁶ Ebből számos olyan következtetés fakadt, amely túlzott jelentőséget tulajdonított az Egbert-ordónak mint igen korai példánynak, és benne vélte fölfedezni a később Európa-szerte kialakuló ordók egyik fő forrását. Ezt segítette elő az a körülmény is, hogy az Egbert-ordó volt a kevés könnyen hozzáférhető ordó egyike. Edmond Martène, aki a 17–18. században nagyszabású szövegkiadást készített a latin egyház régi szertartásrendjeiből, az általa közölt nyolc koronázási ordó közt éppen az Egbert nevéhez kötött darabot tette az első helyre, méghozzá 8. századi kormeghatározással.⁴⁷

Újabb problémát jelent az „angolszász” szövegek Angliához kötésében az úgynevezett Ratold-ordó. Ez szintén igen korán keletkezett, de francia területen: 980 körül Cambraiban, ahol Ratold volt ekkoriban a püspök. Ő állította össze azt a szakramentáriumot, amelyben ez a róla elnevezett ordó is található. Ez tartalmaz ugyan Angliára jellemző szövegeket, de mellettük olyan elemek is előfordulnak benne, amelyek majd a PRG-ben lesznek megtalálhatóak, illetve olyanok is, amelyek kifejezetten a Ratold-ordó jellemzői. Mindezek alapján maga a Ratold-ordó is önálló típusnak bizonyul, amelyhez később további példányok lesznek sorolhatók. Minthogy ez az ordó nagyjából egy időben keletkezett a legkorábbi angolokkal, itt is kérdés, hogy vajon Ratold ismerte és használta a már kialakult angol hagyományt, vagy egy korábbi frank anyagból merített – amelyből egyébként Anglia is ugyanebben az időben.

Amellett, hogy korábbi frank anyagok befolyása sem zárható ki, a PRG hatása is érvényesült Angliában. Fennmaradt ordójából tudjuk, hogy 1100-ban I. Henriket, Hódító Vilmos fiát a PRG rendje szerint koronázták meg.⁴⁸ A normann hódítás utáni időszakban a két típus összekeveredett, létrehozva egy „anglonormann” változatot: a PRG anyaga erőteljesen megjelenik az angliai példányokban az angolszász ordókra jellemző szövegek mellett, míg a korábban csak Angliában megtalálható imák közül néhány a kontinens ordóiba is átkerül. Ugyanakkor a kontinensen fellelt vegyes ordók esetében az is fölmerül, hogy nem Angliából származtak át az ott jellemző szövegek, hanem a kontinensen korábban már létezett anyagokat használják föl a PRG-be építve. Ratold esetében is az a való-

⁴⁴ *Ordines Coronationis Franciae*. I–II. Ed. Richard A. Jackson. Pennsylvania, 1995–2000. I. 74.; Percy Ernst Schramm: Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis um 1000. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 23 (1934) 157.

⁴⁵ *Capitularia regum Francorum*. I–II. Ed. Alfredus Boetius – Victor Krause. Hannover, 1883–1897. (Monumenta Germaniae Historica. Leges. Sectio 2) II. 425.

⁴⁶ Schramm: Die Krönung, 152.

⁴⁷ *De antiquis ecclesiae ritibus*, II. 596.

⁴⁸ Worcester XI.

színűbb, hogy az angol ordókra jellemző szövegeket nem közvetlenül azokból veszi, hanem egyébként is ismert kontinentális hagyományból dolgozik.

Így összességében az alábbiak szerint csoportosítható a szóban forgó 20 ordó (fennmaradási helyük vagy az őket tartalmazó pontifikále névadója szerint):

Század	„Angolszász”	Ratold-ordó	„Anglonormann”
10.	Leofric Egbert Dunstan Samson Anderson	<i>Ratold</i>	
11.	Aethelred	<i>Nevers</i>	<i>Cambrai</i> <i>Milánó</i>
12.	Rouen	<i>Trier</i>	Canterbury Avranches
13.		<i>Meaux</i> <i>Noyon</i> <i>Senlis</i>	<i>Langres</i>
15.			London
16.			York

[Normál betűvel: Anglia/Normandia; dőlt betűvel: *Kontinens*]

Az „angolszász” alcsoport az eddigieket szem előtt tartva csak abban az értelemben valóban angolszász, hogy a szövegek adott megfogalmazása és elrendezése kizárólag Angliára (és kizárólag a normann hódítás előtti időre) jellemző. A tiszta angolszász típus pontosan azonos változatban található meg a 10–11. századi Dunstan-, Anderson-, Samson- és (egy hiányzó szakaszt leszámítva) Aethelred-pontifikáléban. A 12. századi Rouenből való az egyetlen kontinentális párhuzam, Rouen azonban a Normann Hercegség székhelye és az érseki tartomány központja volt, és egyéb szertartásaiban is következetesen alkalmazott angolszász elemeket. A jellegzetes angolszász ordó Rouenban olyasféle vendéganyag lehet, amilyen I. Henrik PRG-ordója volt az angliai környezetben. Ennek a tiszta angolszász típusnak a megalkotása talán Dunstan nevéhez köthető, aki vezéralakja volt a 10. század végi angliai egyházreformoknak. Felügyelete alatt számottevő kódexírói és -másolói munka folyt.⁴⁹ Ez a „Dunstan-ordó” tekinthető az alapvető angolszász ordónak, és alapvetően csak ez tekinthető angolszász ordónak. Bár ily módon valóban létezett egy tipikus angolszász ordó, ki lehet jelteni, hogy ennek egyes szövegei nem csupán nem korlátozódnak Angliára, de esetenként nem is angliai keletkezésűek. Az angliai anyag inkább csak mint összeállítás angliai, de számos ponton kontinentális előzményekkel bír.

⁴⁹ Rachel S. Anderson: The Businessman Saint. Bishop Aethelwold in the Liber Eliensis. In: *Saintly Bishops and Bishops' Saints*. Ed. John S. Ott – Trpimir Vedriš. Zagreb, 2012. 124.

Az „angolszász” ordótípus imái	Kontinentális előzmény
Te invocamus Domine	Judit esküvője, 856
Deus qui populis tuis	Károly koronázása, 869 ⁵⁰
In diebus tuis oriatur	–
Omnipotens aeternae Deus creator ac gubernator	Lajos koronázása, 877 ⁵¹
Christe per ungue	Lajos 877
Deus electorum fortitudo	Judit 856
<i>Deus Dei Filius</i>	(a PRG-ordókban is megvan)
Deus cuius est omnis potestas	Reims-i szakramentárium, 900–1000
Deus qui providentia tua	–
Coronat te Deus corona	Károly 869
Deus perpetuitatis dux	–
Omnium Domine fons bonorum	Reims 900–1000
Extendat omnipotens Deus	Károly 869
Benedic Domine hunc praelectum principem	Regensburg, Ordines Romani, 824–827
Omnipotens Deus det tibi	–
Benedic Domine fortitudinem principis	–

A frank irányból Anglia felé mutató hatás egyértelműségét csupán a Leofric-szakramentárium kérdőjelezi meg, amely a legrégebbi angliai ordót tartalmazza. Ezzel kapcsolatban fölmerül, hogy Hincmar korában keletkezett, és így forrásul szolgálhatott Hincmarnak a fenti frank szertartásrendek összeállításában.⁵²

Annyi bizonyos, hogy bár ezek az imák sok esetben valószínűleg frank eredetűek, Angliában konzerválódtak királykoronázási ordó formájában, így jellegzetes angolszász ordót képeznek. Az összeállító Dunstan lehetett: noha már őt megelőzően is léteztek ordók Angliában, amelyek tartalmazták ezeket a szövegeket, a belőlük készült legelterjedtebb összeállítás az ő nevéhez köthető. Ez az Angliában kizárólagos, és ezáltal Angliára nagyon jellemző ordó keveredett a normann hódítás után a PRG-vel a szigeten és a kontinensen egyaránt, s vált ezzel is egyre elterjedtebbé (vagy újra elterjedtté) az angol, és közvetítésével az ősi frank anyag Európában.

E két csoport, az angolszász és a PRG egyaránt igen sokáig meghatározó volt, az ide-sorolható ordók fejlődtek, rögzültek, keveredtek, bővültek, míg végül a 13. század végén Durandus püspök újra elvégezte azt az egységesítő munkát, amelyet a PRG összeállítói néhány évszázaddal korábban. A PRG és az angolos rend azonban nem szorult ki azonnal

⁵⁰ *Capitularia regum Francorum*, II. 456.

⁵¹ Uo. 461. Bartoniek Emma is fölhívja a figyelmet a Lajos koronázásakor összeállított rend és az Egbert- és Ratold-ordók egyezéseire (ő azonban az Egbert-ordót még a legkorábbiként veszi alapul). Bartoniek Emma: *A magyar királyáavatáshoz. Századok* 7 (1923) 272.

⁵² *Ordines Coronationis Franciae*, I. 56., 74.

a gyakorlatból, a 16. századig számos helyen továbbra is alkalmazták őket. A fennmaradt ordók tanúsága szerint Kelet-Európában s ezen belül Magyarországon is a PRG maradt meghatározó 1295 után is, míg Franciaország északnyugati részén számos forrás dokumentálja az „anglonormann” változat tartós használatát.

A magyar királykoronázási ordók helye a kontextusban

Ami a két magyar, fentebb már részben érintett pontifikále koronázási rendjét illeti, mindkettő a PRG csoportba tartozik, de ezekben is fölbukkannak teljesen vagy közel egyedi részletek. Először is a templomba való belépés után, míg a menet a kórusrekesztőhöz vonul, a megszokott *Domine salvum fac regem* antifóna helyett mindkét ordóban a *Domine in virtute tua* szerepel, az egyikben antifónaként, a másokban egy szintén egyedi antifóna zsoltáraként. Ezt a részletet tartalmazza a megfelelő helyen legkorábban Besançon XI, majd Sens XII és XIV, Párizs XIII és XV, Auxerre XIV, valamint Litomyšl XIV, mely a prágai hagyomány jellegzetes képviselője (ebben azonban az említett *Domine salvum fac regem* is szerepel). A sens-i pontifikále több esetben kapcsolatot mutat a veszprémiel, így például a templomszentelési ordó vonatkozásában.⁵³ Ugyanez igaz Litomyšlra, amely szintén több helyen egyezik a VP-vel.⁵⁴ E részlet, úgy tűnik, Franciaország egy részén bevett volt a másik, gyakoribb antifóna helyett, emellett Kelet-Európába is eljutott más olyan elemekkel együtt, amelyek e körre voltak jellemzőek.

A VP-ben teljesen egyedi részletet is találunk, mégpedig a litánia szakaszában. A PRG litániájának három, fentebb már idézett betétverse mindenütt azonos. Csupán egyetlen esetben fordul elő más megfogalmazás, és ez épp a VP ordójában található: „Hogy ezt a királyi tisztségre választott királyt dávidi áldással méltóztassál megszentelni!”⁵⁵ Ez a szövegrészlet semelyik másik ordóban nem található meg. Egy szintén kizárólag itt olvasható elem az *Ecce odor filii mei* antifóna (a *Domine in virtute tua* után), amely tehát a litánia idézett részletével együtt a VP ordójának „hungarikuma”.

Az összehasonlító elemzés eredményeit összegezve azt lehet megállapítani, hogy az ordóknak három nagyobb típusa különíthető el egymástól. Ezek a PRG, a PGD, illetve egy olyan harmadik nagy típus, ahol jóllehet az ordók a szövegükben sok egyezést mutatnak egymással, mégsem tekinthetők teljesen egyazon csoporthoz tartozóknak. Ez utóbbi típusba tartozik egyfelől a frank ordók egy kisebb része (a Ratold-ordó és köre), másfelől a két angliai ordótípus, az angolszász, illetve az „anglonormann”. Ezek a típusok nagyobb földrajzi területekhez is köthetők, de alapvetően nem egy-egy ország sajátosságai alapján különülnek el egymástól, és nem korlátozódnak saját jellegzetes területeikre vagy keletkezési helyükre: egy-egy táj jellemző anyagai átszármazhatnak máshová. Az egy-egy típusba tartozó példányok ezeken a keveredéseken kívül igen egységesek, ám az is láthatóvá

⁵³ Szaszovszky Ágnes: A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója. In: *Zenatudományi dolgozatok*. 2011. Szerk. Kiss Gábor. Bp., 2012. 5.

⁵⁴ Uo. 10.

⁵⁵ „Ut regem istum ad honorem regni electum Davidica benedictione consecrare dignare!” Veszprém XIV, 89^v.

vált, hogy az idő múlásával egy típuson belül némi alakulás figyelhető meg: néhány későbbi ordó a korábbi normákhoz képest kidolgozottabb, egyedibb.

A középkori magyar koronázások és körülményeik a kutatástörténetben

A fentebb ismertetett források és az adott korban elérhető ordók alapján a kutatástörténet számos részletet tárt fel a középkori magyar királykoronázások tárgykörében. Egy-egy adott uralkodó esetében arról is születtek megállapítások, hogy milyen ordót használhattak a szertartáson.

István koronázási ordójára nincsen semmilyen konkrét utalás a forrásokban. Mint-hogy István elsősorban a császársággal állt külpolitikai kapcsolatban, a legvalószínűbb, hogy a német területeken szokásos rend szerint koronázták őt is. Georg Waitz álláspontja az volt, hogy a pápa a koronával együtt koronázási ordót is küldött Istvánnak. A feltételezés elképzelhető, de minthogy az egyetlen forrás, amely alátámasztaná, egy pápai bulla hamisítványa, nem igazolható biztosan.⁵⁶ Györffy György szerint az általa még mainzi ordónak nevezett szertartásrenddel koronázták Istvánt,⁵⁷ amely a PRG ordójának felel meg – az elnevezés a PRG-nek Györffy korában még általánosan elfogadott mainzi eredeztetése nyomán alakult ki.

Györffyt megelőzően egy másik álláspont is született, Tóth Zoltáné, aki egy angolszász rendet köt Istvánhoz: a fentebb már tárgyalt Egbert-ordót. Kiindulási pontul szolgálhat ehhez a felvetéshez a nagyharsányi pénzleleten, illetve a paláston is ábrázolt, tehát az uralkodónak valószínűleg igen jelentős lándzsa. Tóth úgy véli, hogy mivel az Egbert-ordóban nem adnak át koronát a királynak, ha ezt a rendet használták, megmaradhatott a hangsúly a lándzsán, amely szerinte megfelel az ordó jelvényegyütteséből a *baculum*-nak.⁵⁸ (Ez a megfeleltetés egyébként nem tűnik megalapozottnak: a lándzsát a korabeli szövegekben rendszerint a *hasta* vagy *lancea* szó jelöli, míg a *baculum* inkább pálcát, botot jelent.) Emellett Tóth kiemeli, hogy II. Henriknek, István sógorának éppily fontos volt a lándzsa: Thangmar beszámolója szerint ugyanis „az uralmat és a királyi hatalmat az uralkodói lándzsával adták át neki”.⁵⁹ További érv lehetne az angolszász Egbert-ordó mellett, hogy Tóth megállapítása szerint az István-legendák szövegében az angolszász eskü formulája fedezhető föl.⁶⁰

Salamon koronázásának is igen bőséges a szakirodalma, hiszen ennek körülményeiről forrásaink érdekes részleteket közölnek. A Képes krónika vonatkozó két fejezete közt ráadásul ellentét feszül. A 91. fejezet Béla felháborodásáról értesít: „Amikor pedig Salamon koronázásán így énekeltek: „esto dominus fratrum tuorum”, és ennek lefordítása révén

⁵⁶ Bartoniek: A koronázási eskü, 5.

⁵⁷ Györffy: *Szent István*, 158.

⁵⁸ Tóth Zoltán: *A Hartvik-legendák kritikájához. A Szent Korona eredetkérdése*. Bp., 1942. 70., 74.

⁵⁹ „Regimen et regiam potestatem cum dominica hasta illi tradiderunt...” Uo. 58.

⁶⁰ Uo. 81.

Béla herceg megértette, hogy a gyermek Salamont az ő urául rendelték, súlyosan megnehezített.⁶¹ A 92. fejezet viszont leírja, hogy mások szerint Salamon koronázása Béla és fiainak egyetértésével ment végbe, s csak utána kezdődött a viszály közöttük, és e viszály megszüntetése érdekében találkozott Béla és Salamon apja, András Várkonyban. Itt Bélának választania kellett a testvére, I. András király által felkínált kard és korona között. A kard a hercegséget, míg a korona a királyságot szimbolizálta. Ez a szembeállítás a történetben azért jelentős, mert az ordók túlnyomó többségében a királyi hatalmat éppen a kard átadásakor kapja meg a leendő király: „Ezután kapja meg a püspököktől a kardot is, és a karddal együtt az egész királyságot, hogy szerencsésen uralja azt.”⁶² Így tehát Salamon koronázásakor Gerics József megállapítása szerint egy olyan ordó használata tűnik bizonyosnak, melyben szerepel az említett imarészlet, de nem adnak át kardot a királynak. Az „esto dominus” részlet az angol területeken használatos ordók egyik imájában található meg, de más, kontinentális forrásban is felbukkan. Ezek lehetnek tehát forrásai a krónikának. A kard királyi jelvényként való átadására azonban csak az angolszász rendben (pontosabban azon belül is mindössze egyetlen ordóban) nem kerül sor. Ennek fényében Gerics József Salamon koronázásához ezt az általa Egbert- (Dunstan-) ordónak nevezett változatot köti,⁶³ amely ugyanaz, mint a Tóth Zoltán által István koronázásához javasolt Egbert-ordó.

Nagy Lajos az első királyunk, akit a kutatók – elsősorban Fügedi Erik – szerint már minden bizonnyal a Durandus pontifikáléjában szereplő koronázási ordó alapján tettek királlyá 1342-ben.⁶⁴ Fölmerül az a lehetőség is, hogy már Lajos apját, Károlyt ezzel az ordóval koronázták volna, hiszen az ő uralmát megerősítendő és az érvényes koronázást előkészítendő Magyarországra érkező pápai követ, Gentilis bíboros magával hozhatott volna egy példányt az új szertartáskönyvből, ezt a feltételezést azonban semmi nem erősíti meg.⁶⁵

Ami e fenti véleményeket illeti, az időközben sokszorosára bővült forrásanyag segítségével megállapítható, hogy mely pontokon válnak kérdésessé.

Az Egbert-ordó problémaköre

István és Salamon koronázása kapcsán is fölmerül, sőt, mára szinte szakirodalmi bizonyossággá vált az Egbert-ordó használata. Az Egbert-ordónak nevezett változat azonban – mint azt az angolszász ordók elemzése során láthattuk – nem az egyetlen angol rendtartás, amely a 10–11. századból maradt fenn. Ám ez az egyetlen, amelyhez a kutatók

⁶¹ „Cum autem in coronatione Salomonis canerent: ‘esto dominus fratrum tuorum’, et hoc per interpretem Belae duci innotuisset, quod Salomon infantulus sibi dominus constitueretur, graviter est indignatus.” SRH I. 351.

⁶² „Deinde vero ab episcopis ense accipiat, et cum ense totum regnum sibi feliciter ad regendum...” (Veszprém XIV, 93^r)

⁶³ Gerics József: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Bp., 1984. 245., 247.

⁶⁴ Bak-Pálffy: *Crown and coronation*, 73.

⁶⁵ Uo.

korábban is hozzáférhettek, elsősorban Martène említett szövegkiadásának köszönhetően. Ezért válhatott ez a bizonyos Egbert-ordó oly hangsúlyossá a kutatástörténetben.

Gerics tanulmányában az „Egbert” elnevezés mellett párhuzamosan a „Dunstan” is ott szerepel a tárgyaltd ordónál. Ennek oka az, hogy a Gerics által hivatkozott Ernst Percy Schramm az angolszász ordók rendszerezésénél a teljes angol hagyományt Dunstan mint vezéralak neve alatt foglalta össze, és az általa mintegy gyűjtőnéven „Dunstan”-nek nevezett ordótípus két változatát különítette el: a korai „Leofric”-változatot és a valamivel későbbi „Egbert”-változatot.⁶⁶

Azonban e kettő mind egymástól, mind a többi, szintén Dunstan nevéhez köthető egykorú ordótól jelentősen eltér, és e különbségek Tóth és Gerics okfejtésére is hatással vannak.

István

Első királyunk koronázási rendjének megállapításához Tóth Zoltán a lándzsát ábrázoló tárgyi emlékeket és a Nagyobbik legendát vette alapul. Ezekből kiindulva arra az eredményre jutott, hogy István koronázásán az Egbert-ordót használhatták, amelyben egyrészt nincsen koronaátadás a lándzsaátadás mellett, másrészt megtalálható benne az a hármas ígéret, amely szerinte a legenda szövegében is tetten érhető.

Ami az esetleges angolszász ígéret nyomait illeti, a Nagyobbik legendában ezt olvashatjuk az István koronázása után következő szakaszban: „És meghagyta utódainak, hogy senki ellenségesen mást meg ne támadjon, senki az ellenségét bírói vizsgálat nélkül meg ne károsítsa, az özvegyeket és árvákat senki ne sanyargassa.”⁶⁷ Bár az Egbert-ordóban valóban egy hármas tagolású ígéretet láthatunk, annak mind szövegezése, mind tartalma kevésbé cseng egybe a legendában írottakkal. Ott a király így fogadkozik: „Először is, hogy az Isten Egyháza és a keresztény nép minden időben igaz békében fog élni. Másodsor, hogy minden rendű és rangú személynek megtiltja a rablást és az igazságtalankodást. Harmadsor, hogy minden ítéletben igazságosságot és könyörületességet rendel el.”⁶⁸ Ugyanakkor az olyan egybevágó tartalmi elemek, mint az igazságosság szorgalmazása vagy a nép védelmezése, egy királyra és szándékaira nézve általánosnak mondhatók. Ezek az elemek éppen így megjelennek a PRG típusú ordókban is: „A megyéspüspök kérdezze meg tőle, vajon az Isten szent templomait és az egyházak vezetőit, nemkülönben az egész neki alávetett népet igazságosan és vallásosan, királyhoz illő gondoskodással, az ő atyáinak szokása szerint akarja-e védelmezni és kormányozni.”⁶⁹ Ez az a szakasz, amely a később-

⁶⁶ Schramm: *Die Krönung*, 152., 209.

⁶⁷ „Et, [...] quod nullus alium hostiliter invaderet, nemo inimicum sine iudicii examinatione lederet, viduas et orphanos nullus obprimeret, [...] posteris suis reliquit...” SRH II. 384.

⁶⁸ „In primis, ut ecclesia Dei et omnis populus Christianus veram pacem servent in omni tempore. Aliud est, ut rapacitates et iniquitates omnibus gradibus interdicat. Tertium est, ut in omnibus iudiciis aequitatem et misericordiam praecipiat...” Pl. Leofric X, 305^v.

⁶⁹ „Princeps interrogatur ab episcopo metropolitano, si sanctas Dei ecclesias ac rectores ecclesiarum, necnon et cunctum populum sibi subiectum, iuste et religiose, regali providentia, iuxta morem patrum suorum defendere ac regere velit.” Pl. Veszprém XIV, 89^v.

bi PRG ordókban párbeszéddé fejlődik, jelesül éppen három kérdés lesz belőle. E legenda-részlet tehát nem elegendő ahhoz, hogy bizonyítottan lehessen tekinteni az Egbert-ordó hatását az István-legenda szövegére, Istvánnak a – legenda keletkezésénél jóval korábbi – koronázási szertartásával kapcsolatban pedig semmiképp nem vonhatók le következtetések belőle.

A másik kapocs az Egbert-ordó és István között a lándzsa, illetve a korona elmaradása a lándzsa mellől. Ez azonban szintén kérdéseket vet föl. A Leofric- és az Egbert-ordókban ugyanis valóban nem szerepel korona a királyi jelvények között, a velük egykorú Dunstan-ordókban viszont igen. Leofricnál nem csupán a koronát nem adják át a királynak, de az egész *traditio instrumentorum* szakasza hiányzik a szertartás rendjéből, amely pedig minden más ordóban megtalálható. Ennek oka egyszerűen az lehet, hogy a Leofric nevét viselő kódex nem pontifikále, hanem szakramentárium. Míg ugyanis a pontifikále kifejezetten a püspök által végzendő szertartások menetét rögzíti az imák mellett a különböző utasításokkal együtt, tehát ordók kidolgozott gyűjteménye, addig a szakramentárium csupán azoknak az imaszövegeknek a gyűjteménye, amelyeket a misét vagy egyes más rítusokat celebráló papnak el kell mondania.⁷⁰ Az Egbert-változatban a *traditio instrumentorum* szakaszában a *sceptrumot* (jogar), a *baculumot* (pálca) és a *galeát* (sisak – korona helyett/gyanánt) adják át a királynak. Ám ebben az ordóban a jelvényátadásokhoz nem tartoznak formulák. Az átadásokra utasító rubrikákat azok a könyörgések követik, amelyek Leofricnál is szerepelnek, a jelvények átadására vonatkozó rubrikák és formulák nélkül. Ugyanezek a könyörgések a Dunstan-változatokban és mindenütt máshol is a jelvények átadásának formulái között hangoznak el. Itt tehát nem több különböző ordóval, hanem ugyanazon ordó egyre részletesebb kidolgozási szintjeivel állunk szemben.

Ezek alapján azt lehet mondani, hogy az Egbert-ordó szövege hiányos a többi, hozzá térben és időben egyaránt igen közeli angolszász ordóhoz képest. Felmerül tehát a kérdés, használhattak-e Magyarországon a koronázáshoz a 11. század legelején egy ilyen elszigetelt és távoli forrást. Még ha el is fogadjuk, hogy az átadandó *baculum* jelenthetne lándzsát, a lándzsa mint koronázási jelvény perdöntő voltát az is megkérdőjelezi, ahogyan magában az Egbert-ordóban szerepel. A három átadandó jelvény közül egyedül erről nem tudjuk meg ugyanis, hogy kik adják át a királynak: előtte a jogart a püspökök és a világi vezetők közösen, utána a *galeát* csakis a püspökök helyezik a király fejére. Emiatt úgy tűnik, hogy a *galea* – amely ha nem is korona, legalábbis annak funkcióját tölti be a koronázáson – nagyobb súllyal bír, mint az előtte szereplő *baculum*.

Ha az István koronázása kapcsán használt forrásokból más részleteket emelünk ki, a lándzsa jelentősége még inkább megkérdőjeleződik. Egyfelől szintén a Nagobbik legendában a koronázásról írottak szerint „István király a királyi méltóság diadémszával szerencsésen megkoronáztatott”⁷¹ – ahol a „diadém” inkább idéz fel koronát,⁷² mintsem

⁷⁰ Földváry Miklós István: Liturgikus könyvek. In: *Ars sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Szerk. Szakács Béla Zsolt. Bp., 2019. 342., 354.

⁷¹ „Stephanus rex [...] diademate regalis dignitatis feliciter coronatur...” SRH I. 384.

⁷² A diadema korona jelentésére lásd *A magyarországi középkori latinság szótára*. I–VI. Szerk. Boronkai Iván – Szovák Kornél. Bp., 1987–2017. III. 128.

sisakot. A tárgyi forrásokra vonatkozóan az is megemlítendő, hogy a koronázási paláston nem csak a lándzsát ábrázolták István kezében, hiszen baljában az országalmát tartja. Ennek tehát hasonló jelentősége lehetett, de legalábbis bizonyára volt jelentősége. Az országalma azonban soha nem szerepel a királykoronázási ordók jelvényegyüttesében. Ahogy tehát a *globus*, úgy a lándzsa szintén igen fontos lehetett Istvánnak anélkül is, hogy a koronázáson – akár a korona ellenében – kitüntetett súllyal adták volna át neki. Ezt támasztja alá az is, hogy a német-római ordókban szintén nem kerül sor a lándzsa liturgikus átadására, jöllehet a birodalmi lándzsa jelentősége közismert. Különös lenne, hogy épp egy angolszász koronázási rend jelentse a legfőbb bizonyítékot egy olyan szimbólum kiemelt használata mellett, amely több szállal kötődik a pápasághoz és a császársághoz.

A másik, Győrffy György nevéhez fűződő javaslat István koronázási rendjére vonatkozólag a PRG szerinti, „mainzi” ordó. Ezt azonban, amint újabban Parkes megállapította, csak az 1000 utáni években állították össze. Mégis Győrffy megoldása lehet megfelelő abban a tekintetben, hogy bizonyára egy német rend volt az István koronázási szertartásán használt változat. A PRG-t megelőzően is kellett hogy legyen egy olyan rend, amellyel a német királyokat avatták, akár magát II. Henriket, akit szintén a PRG megszületése előtt, 1002-ben koronáztak meg. Parkes szerint a szertartást egy bizonyos *frühdeutscher Ordo* szerint végezték, amelyet Karl Erdmann azonosított a PRG előzményeként.⁷³ Ennek szövege alig tér el a későbbi PRG koronázási ordójától, e korai német rend kissé bővített formája kerülhetett tehát a 11. század elején a PRG-be. Ez lehetett István koronázási ordója is. Éppen Henrikkel való kapcsolata miatt tűnik valószínűnek, hogy István inkább a német rendet alkalmazta, mintsem egy angolszász ordót. Emellett szól az is, hogy a 11. századból maradtak fenn más, Magyarországon használt püspöki ordók, és ezek nagy része a németes színezetű, közép-európai liturgiátípust képviseli. Elvértve lehet bennük találkozni francia párhuzamokkal, angol hatásról azonban mindeddig nem került elő adat.⁷⁴

Salamon

A másik szertartás, amelyet hagyományosan az Egbert-ordóhoz kötnek, Salamon gyermekkori koronázása, amelyre valamikor 1057 és 1059 között került sor.⁷⁵ Tóth Zoltán és Gerics József a 14. századi krónikakompozíció vonatkozó szakaszai alapján egyértelműen az Egbert-ordó használata mellett foglalnak állást, mert ez az egyetlen olyan ordó, amelyben szerepel az „esto dominus fratrum tuorum” részlet, de nincs benne kardátadás.

Az Egbert-ordóban valóban nincsen szó kardátadásról, de itt ismét szem előtt kell tartani azt a körülményt, hogy a koronaátadáshoz hasonlóan a kard átadása is megtalálható minden más rendtartásban. Salamon esetében sem valószínű, hogy egy olyan ordót alkalmaztak volna, amelynél már saját keletkezési korában és helyén, a normann hódítás

⁷³ Parkes: Henry II, 120., 122.

⁷⁴ Földváry: *Egy úzus születése*, 29–35., 96–99.

⁷⁵ Laszlovszky József: Angolszász koronázási ordo Magyarországon. In: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna. Máriabesnyő, 2008. 106.

előtti Angliában is jóval bővebb anyagok álltak rendelkezésre. A gondolatmenetet, amely a kardátadás hiányából indul ki, megkérdőjelezi az is, hogy voltaképpen a várkonyi jelenet királyi jelvénye, a korona sem szerepel abban a két ordóban, amelyekből hiányzik a kard. Bár az Egbert-változat galeája mint sisak, sisakkorona a korona szerepét tölti be, az mégsem a későbbi korokban vagy akár más egykorú ordókban megtalálható *corona*.⁷⁶ Ha tehát a 14. századi krónikakompozíció várkonyi jelenetének leírásából indulunk ki, ahol a *gladius* és a *corona* ellentétpárjában a *corona* jelképezi a királyi hatalmat, ismét valószínűtlenné válik az Egbert-ordó használata, melyben nem kerül sor még a *corona* átadására sem, miközben minden más ordóban átadják mind a koronát, mind a kardot.

A krónika két fejezetének értelmezésében még egy lehetőséget szem előtt kell tartani. A két történet Béla beleegyezését tekintve ellentétben áll egymással, és ennek az ellentétnek feloldása talán az, hogy két különböző korban rögzítették, e két különböző kor politikai kívánalmainak megfelelően. Hogy az egymással ily módon ellentmondásban álló 91. és 92. fejezetek közül az egyik későbbi kor betoldása, már felmerült: Kristó Gyula szerint a 92., tehát a beleegyezés meglétét állító fejezet a várkonyi jelenettel volt az eredeti, melyet álláspontja szerint már Kálmán korában lejegyeztek, míg a Béla felháborodásáról beszámoló jelenetet később írták le.⁷⁷ Laszlovszky József is emellett foglal állást, ő a 13. századra datálja a beillesztést.⁷⁸ Kristó egyfelől azzal érvel Kálmán kora mellett, hogy akkor keletkezett Magyarországon *gesta*, másfelől azzal, hogy a trónon lévő Kálmán legitimációjához szükséges volt őt választó elődjének, Lászlónak a legitimálása is, aki úgy uralkodott, hogy a megkoronázott Salamon közben életben volt.⁷⁹ Ezért írhatták le a történetet, melyben András a várkonyi találkozón így szól a választás elé állított Bélához, László apjához: „Ha a királyságot akarod, vedd el a koronát, ha a hercegséget, vedd a kardot; ezek közül egyet engedj át fiamnak, de a korona jog szerint a tiéd.”⁸⁰ Kálmán törvényeiből viszont kiviláglik, hogy az ő uralkodásának korában bizonyosan királyi jelvényként tartották számon a kardot. A rómaiakhoz írt levélnek éppen azon fejezetéből idéz, melyben megtalálható a – PRG típusú – koronázási szertartás során is elhangzó részlet: „Omnis anima potestatis sublimioribus subdita sit.” Így ha a várkonyi jelenet leírása az ő korában történt, az azt jelentené, hogy egyszerre volt királyi és hercegi jelvény a kard. Éppen ezért állítja Gerics, hogy még korábban írhatták le a jelenetet, s hozzáteszi, hogy László korában már létezett hercegi korona, tehát már akkor sem a kard jelképezte volna a hercegséget.⁸¹ Hogy nem sokkal Salamon koronázása után a korona vált a hercegség szimbólumává, szintén a krónikakompozícióból derül ki: a magyaródi csata után László szavaiból, ame-

⁷⁶ A sisakkorona és korona közötti különbség a korszakra nézve a Monomakhosz-korona miatt is fontos. Erről Lados Tamás éppen Tóth és Gerics gondolatmenetének fényében véli úgy, hogy aligha volt I. András tulajdona, hiszen ha Salamont és Istvánt egyaránt az Egbert-ordóval avatták, feltehetően Andrást is, ehhez viszont nem alkalmazhatta sisak helyett a Monomakhosz-koronát. Erről bővebben Lados Tamás: A Monomakhosz-korona és I. András koronázása. *Fons* 21 (2014) 289–314.

⁷⁷ Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok* 108 (1974) 597.

⁷⁸ Laszlovszky: Angolszász koronázási ordo, 98.

⁷⁹ Kristó: Legitimitás, 596.

⁸⁰ „Si vis regnum, accipe coronam, si ducatum, accipe gladium; ex his aliud concedas filio meo, sed corona cum iustitia tua est...” SRH I. 355.

⁸¹ Gerics: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo, 253.

lyeket a halott Vid ispánhoz intéz, később pedig Géza szavaiból is, amikor felajánlja Salamonnak, hogy lemond a királyi cím követeléséről.⁸² Koszta László szerint ez a fordulat a hercegség megerősödését mutatja, hiszen a király mellett ekkortól már a hercegnek is volt koronája.⁸³ Ám ha ekkor a korona egyszerre szolgálhatott királyi és hercegi jelvényként, akkor korábban a kard is betölthette mindkét funkciót. Egyszerre létezhetett egy olyan kard, melyet átadnak a királykoronázás alkalmával, és mellette egy másik kard, amely a hercegség jelképe volt.

Mindazonáltal ha az egész Salamon-kori koronázási ordó nem is, kétségtelenül angolszász a krónikában szereplő az „esto dominus fratrum tuorum” imarészlet. Általa az angolszász koronázási hagyománnyal való magyarországi kapcsolat is kétségtelen, ám hogy ez a kapcsolat pontosan mit takar, már nem olyan világos. Ha a fentiek fényében elfogadjuk, hogy nem kell a teljes Egbert-ordó használatát feltételeznünk, elég az adott imára, vagyis az *Omnipotens det tibi* kezdetű könyörgésre és a benne található szövegrészletre hagyatkozni. A koronázások egész Európára kiterjedő összehasonlítása során világossá vált, hogy olykor megjelenhet egy-egy idegen eredetű vendégszöveg valamely más típusú ordóban. Ezt a szempontot ez esetben is szem előtt kell tartanunk.

Amellett, hogy egy adott ordóból legfeljebb a kérdéses szöveget vették át Salamon koronázásakor, Laszlovszky József érvel. Szerinte ugyanis elvetendő az a korábbi nézet, hogy száműzött angol hercegek hozták volna magukkal a koronázási szertartást – mint-hogy más lehetőség nem valószínű, a teljes kódexszel együtt, amelyben rögzítve volt.⁸⁴ Ő úgy véli, a király megbízásából a hercegek hazajövetelét előkészítő és lebonyolító Ealdret, Worcester püspöke lehetett a részlet forrása, aki Salamon koronázásának idején igen sokat tartózkodott a kontinensen, mégpedig Kölnben. Ő püspök lévén tudhatta könyv nélkül is az adott részletet (mint bibliai idézetet pedig különösen is), melynek beszúrását egy másféle koronázási rendbe talán az összetett magyar belpolitikai helyzet miatt javasolhatta, hogy ezáltal Bélának egyértelművé váljék, mit jelent, hogy unokaöccsét megkoronázták:⁸⁵ az „esto dominus fratrum tuorum” révén kétségtelenül megértette, hogy a gyermek rajta is uralkodik, nem csak a népen, s neki ehhez kell tartania magát. Azonban Béla herceg, András testvére, a trón várományosa feltételezhetően a szertartáson elhangzó imaszövegektől eltekintve sem volt elragadtatva ötesztendő unokaöccse koronázásától. Kettejük viszonyához voltaképpen nem tesz hozzá érdemben a krónika vonatkozó szakasza, azaz a Béla fölhaborodásáról írottak. Ha önmagában a koronázás ténye nem tette volna egyértelművé az Árpád-korban, hogy a király rokonai fölött is uralkodik, talán nem került volna sor megannyi trónviszályra, testvérharcra. Salamont bármely szertartásrenddel koronázhatták, nagybátyja így is, úgy is rossz néven vehette, hogy nem ő András utódja, és szívesen megszerezte volna Salamontól a hatalmat.

⁸² „Sed miror, quia de genere ducum non fuisti, cur ducatum volebas, nec de propagine, quare coronam optabas...” SRH I. 392.; „... promisitque regnum redditurum Salomoni cum pace firma hoc modo, quod ispe coronam iure teneret cum tertia tamen parte regni...” Uo. 403.

⁸³ Koszta: *Fejezetek*, 215.

⁸⁴ Laszlovszky: *Angolszász koronázási ordo*, 96.

⁸⁵ Uo. 104., 108.

Tovább árnyalja a problémát a *canere* [énekelni] ige használata. Az idézett részlet ugyanis egy könyörgésben található, amelyet soha nem énekeltek. Úgy hivatkozik tehát a krónikás e szakaszra, mintha énekszöveg lett volna. A szöveghely Jákob és Ézsau történetére utal, a fiatalabb testvér felülkerekedésére a nagyobbikkal szemben. Salamon és Béla hasonló helyzete is fölidézhető tehát e részletet a későbbi krónikaíróban. Érdekes, hogy szintén a testvérpár ószövetségi történetéből való az antifóna, amely mint egyedi elem jelenik meg a 14. századi, így éppen a krónikakompozícióval egykorú VP-ben: *Ecce odor filii mei*. Ezt valóban énekeltek, ha elhangzott egy szertartáson. Ha tehát a 14. században e jellegzetes antifóna ismert koronázási ének volt, akár ez is felidézhető a szerzőben a bibliai történetet, és vele egy olyan szövegrészletet, amely más koronázási ordókban szerepelt ugyanezen szituációt megelevenítve. A krónikakompozíciónak az „esto dominus” köré fölépített története tehát nem szükséges ahhoz, hogy megmaradjon az események logikája, sőt mi több, nélküle érthetőbb is lenne a cselekmény, hiszen nem kellene a két történet közti ellentétet értelmezni.

Ezen a ponton ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az érintett krónikafejezet datálása bizonytalan, ahogyan a Béla beleegyezését és a várkonyi jelenetet leíró 92. fejezet története sem feltétlenül Salamon koronázásának és a korabeli körülményeknek eseményhű leírása, hanem a szerző korának politikai kontextusában (Kálmán legitimációja) értelmezhető mozzanat. A 91. fejezet esetében is érdemes más, ezúttal liturgiai kontextusban szemlélni a leírást. Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy a történetet Salamon kora után írták le, akkor nem csak az ő koronázásával egy időben leírt koronázási ordók szolgálhatnak háttérül az *Omnipotens det tibi* ima magyarországi ismeretének, és ily módon az sem biztos, hogy valóban elhangzott a koronázáson. Nem Salamon 1050-es években bekövetkező koronázási szertartásának forrását kell keresnünk tehát, hanem a később leírt krónikafejezet forrását.

Hogy a szöveget tartalmazó krónikarészlet a későbbi szerző saját korának ismereteit tükrözi, nem pedig Salamon koráét, azért is valószínű, mert míg a 11. századra vonatkozóan nem ismerünk forrást, mely magyar–angol kapcsolatot mutatna a liturgikus szövegekben, addig Kálmán korától kezdve kétségtelenül tükröződik némi angol, pontosabban normann hatás bizonyos liturgikus emlékeinkben. A 12. századi Pray-kódex templomszentelési ordójában található egy lapszéli jegyzet: ez egy olyan antifónát tüntet föl, amely korábban nem fordult elő a magyar ordókban, sőt Közép- és Nyugat-Európa egyéb ordóiban sem található meg. Ugyanakkor szerepel „anglonormann”, sőt már angolszász templomszentelési ordókban is, így kétségtelenül angol sajátosság, amely a 12. században megjelent Magyarországon is.⁸⁶ Szintén a 12. században terjedt el egy normann eredetű kódexekben népszerű invitatórium Magyarországon, ami nem található meg a szomszédos országok anyagában.⁸⁷ A VP templomszentelési ordója ugyancsak átvesz normann könyörgéseket, noha maga az ordó alapvetően nem normann.⁸⁸ Megfigyelhető tehát, hogy

⁸⁶ Czagány Zsuzsa: Magyar–normann zenei kapcsolatok a középkorban. II. In: *Zenatudományi dolgozatok*. 2010. Szerk. Kiss Gábor. Bp., 2012. 13–14.

⁸⁷ Uo. 19.

⁸⁸ Szaszovszky Ágnes: *A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója*. Bp., 2013. [Doktori disszertáció] 57.

a liturgikus szövegek tekintetében a normann területek anyagai jelen voltak Magyarországon, de az is, hogy a hatás csak a 12. századtól, és nem feltétlenül Angliából érkezett. A normannok révén egyes jellegzetes angolszász liturgikus szövegek ugyanis Szicíliába, Skandináviába és Észak-Franciaországba is eljutottak. A koronázás során elhangzó *Omni-potens det tibi* könyörgésről éppígy elmondható, hogy nemcsak angolszász, majd „anglo-normann”, hanem kontinentális területeken is előfordul. Így könnyen elképzelhető, hogy a 14. századi krónikakompozíció fenti mondatának szerzője ismerte az egyre szélesebb körben terjedő imát, és minthogy Salamon gyermekkori koronázása alkalmával különleges politikai értelmet nyerhetett annak egy kiemelt részlete, a történethez illesztette. Ezzel hozta létre az ellentmondást, amely abból fakad, hogy a történet utáni szakasz viszont már Béla egyetértéséről számol be.

Összességében tehát elmondható Salamon koronázásáról, hogy az egy az egyben Angliából átvett ordó használatánál könnyebben elképzelhető megoldások is lehetségesek. A korona és a kard szimbolikájának ütköztetése e kérdést nem befolyásolja, hiszen a kard kétségkívül királyi jelvény (is) volt, mely csak a legkezdetlegesebb két angliai ordóban nincs megnevezve a *traditio instrumentorum* szakaszában átadandó jelvényként. Az „esto dominus” szövegrészlet szerepeltetése pedig, jóllehet egyértelműen mutatja, hogy ismert volt Magyarországon az angolos szertartásrend, nem elegendő ahhoz, hogy biztosan Salamon koronázására vonatkoztassuk akár csak ezen egyetlen ima elhangzását is. A későbbi szövegszintű kapcsolatok inkább a krónikarészlet szerzője szellemi termékének láttatják a beékelte mondatot. Emellett szól végül az is, hogy az angolos rendet képviselő kontinentális kódexekben is csak később, Salamon kora után kap gyakrabban helyet a szóban forgó könyörgés.

I. Lajos koronázási rendje

Szintén kérdéseket vet föl Nagy Lajos koronázása, amelyhez a kutatástörténet elsőként köti a Durandus-pontifikále szertartásrendjét. Az I. Károly és I. Lajos korából ismert VP azonban nem a PGD rendjét idézi, mi több, a 15. századi BNF Lat. 1219 sem. Ennek alapján kérdésessé válik, hogy I. Lajos 1342. évi koronázásakor valóban ismert volt-e már Magyarországon az új szertartásrend. A feltételezés a Filipec-pontifikále nyomán merült fel, amely a 15. század végén keletkezett, és a PGD egy példánya. Érdekessége, hogy a királykoronázási ordóban Lajos, a császárkoronázási ordóban pedig Károly név szerepel a szövegben a bevett „N.” helyett. Fügedi Erik e Lajos nevet I. Lajosra, a Károlyt pedig IV. (Luxemburgi) Károlyra vonatkoztatja, és feltételezi, hogy a Filipec-pontifikále egy 1355-ben készült Durandus-példány másolata.⁸⁹ Maga a Filipec-pontifikále azonban későbbre, 1477 és 1490 közé datálható, így nem lehet biztosan állítani, hogy mintapéldánya Nagy Lajos koronázásának szerzője lett volna, különösen úgy, hogy két, Lajos uralkodásával egykorú vagy kevéssel későbbi magyarországi kódex még nem a PGD-vel dolgozik. Emellett a szintén

⁸⁹ Fügedi: A magyar király koronázásának rendje, 265.

14. századi prágai, Litomyšlből fennmaradt ordó is a PRG rendjét hozza, amely azt erősíti, hogy cseh területen sem terjedt még el akkor a PGD. Ugyanezt erősíti meg a lengyel források tanúsága a 15. század második feléig.

A két személynév beillesztésének magyarázata lehet, hogy nem egy konkrét Lajosra és Károlyra vonatkoznak. Ilyen más rítusok rendjében is előfordult: a keresztelés és házasságkötés ordóiba is írtak be gyakori személyneveket (például János, Katalin), amelyeknek szerepe mindössze a *nomen* helyén álló „N.” kiváltása volt.⁹⁰ A Károlynál császáribb és a Lajosnál királyibb nevet pedig nehéz volna elképzelni.

Összegzés

A kutatás során földolgozott királykoronázási ordók összehasonlító elemzése révén először is elváltak a 82 vizsgált rend közös és megkülönböztető vonásai. Ezek alapján három nagyobb típusba lehetett rendezni az anyagot. A típusok közötti átfedések is feltárultak, így az egyes ordók esetleges kapcsolatára is fény derült. Megmutatkoztak a tér- és időbeli változatok a típusokon túl. Kirajzolódott, hogy a magyar ordók illeszkednek a kialakult rendszerbe, de egyedi vonásaik is nyilvánvalóvá váltak.

Az elemzés új kontextust teremtett a középkori magyar királykoronázások vizsgálatahoz. E kontextusban a kutatástörténet korábbi eredményei is új megvilágításba kerültek, így megfogalmazódhattak bizonyos fenntartások egyes, korábban biztosnak hitt hipotézisekkel kapcsolatban. Elsősorban az István, Salamon és I. Lajos koronázásakor használt szertartásrend, valamint ezeknek nyomán az angolszász és a Durandus-féle ordó korukbeli magyarországi jelenléte vált kétséggé. Tanulmányom e kérdésekben vetett föl új válaszlehetőségeket.

Amellett érveltem, hogy az Egbert-ordó a korabeli angolszász hagyománynak sem hiteles képviselője, a 11. századi Magyarországon való használata pedig szinte kizárt. Árpád- és Anjou-kori királyaink koronázása minden bizonnyal németes mintákhoz igazodott, amint azt mind Magyarország, mind a környező országok fennmaradt szerkönyvei egyöntetűen sugallják. A Durandus-pontifikále pedig, noha 15. századi átvétele vitathatatlan, a 14. században még nem befolyásolhatta a magyar királyok koronázását.

A kétséges mozzanatokat az összehasonlító elemzés eredményeinek fényében újraértelmezve a magyar királykoronázások történetének újabb részletei váltak világossá, de mindez nem lett volna lehetséges az előző nemzedékek felvetései nélkül.⁹¹

⁹⁰ Földváry: *Egy úzus születése*, 33.

⁹¹ Valamint Földváry Miklós István felvetései nélkül sem, akinek köszönöm az egész munka során nyújtott folyamatos segítségét.

FÜGGELÉK

- Aethelred XI: British Library. [London] (= BL) Cotton Ms. Claudius A III. fol. 9^r.
- Anderson X: BL Add MS 57337. fol. 57^r.
- Arras XI: Bibliothèque Municipale. Boulogne. Ms. 84. fol. 71^v.
- Augsburg XII: Bayerische Staatsbibliothek. [München] (= BSB) Clm 03909. fol. 109^v.
- Ausztria XII: Augustiner-Chorherrenstift. Bibliothek (= CRSA) Ms. 0622. fol. 66^r.
- Ausztria XIII: CRSA Ms. 1020. fol. 145^v.
- Auxerre XIV: Bibliothèque Municipale. Auxerre. Ms. 53. fol. 31^r.
- Avranches XII: Bibliothèque Nationale de France. [Paris] (= BNF) (= BNF) Lat. 14832. fol. 75^v.
- Besançon XI: Herzog August Bibliothek (= HAB) Cod. Guelf. 0015 Weissenburg (Cat. lat. 499). fol. 25^r.
- Besançon XI: Bibliothèque Universitaire Historique de Médecine (= BU), Montpellier H 303 fol. 164^v.
- Braga XIII: Biblioteca Nacional de Portugal. [Lisboa] Ms. Alcobaça 162. fol. 67^v.
- Braga XIII: Biblioteca Pública Municipal do Porto. Ms. 1134. fol. 130^v.
- Cambrai XI: Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek. [Köln] (= Dombibl.) Cod. 0141. fol. 153^r.
- Canterbury XII: *The Pontifical of Magdalen College, with an Appendix of Extracts from Other English mss. of the Twelfth Century*. Ed. Henry Austin. London. 1910. 89.
- Cassino XI: Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV) Barb. Lat. 631. fol. 155^v.
- Chartres XII: BNF Lat. 945. fol. 204^r.
- Cîteaux XIII: Bibliothèque Municipale. Troyes. Ms. 1224. fol. 140^v.
- Coimbra XII: Biblioteca Pública Municipal do Porto. Ms. 0353 (Santa Cruz 59) fol. 115^v.
- Cuenca XIII: Bibliothèque Municipale. Tours. Ms. 236. fol. 98^r.
- Dunstan X: BNF Lat. 00943. fol. 67^r.
- Egbert X: BNF Lat. 10575. fol. 130^v.
- Freising XI: Pontifical BSB Clm 21587. fol. 69^r.
- Fréjus XIV: BNF Lat. 09479. fol. 133^r.
- Hildesheim XII: Staatsbibliothek. Bamberg. Msc. Lit. 054. fol. 57^r.
- Huesca XIII: Archivo Musical de la Catedral de Huesca. Ms. 10 (9). fol. 60^r.
- Köln XII: Dombibl. Cod. 0139. fol. 21^r.
- Krakkó XV: Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej (= Kap. Katedr. Kraków) Ms. 11. fol. 388.
- Krakkó XV: Kap. Katedr. Kraków. Ms. 13. fol. 472.
- Krakkó XV: Kap. Katedr. Kraków. Ms. 14. fol. 362., 415.

- Langres XIII: Bibliothèque Municipale. Troyes. Ms. 2140. fol. 94^r.
- Leofric X: Bodleian Library. [Oxford] 579. fol. 302^v.
- Litomyšl XIV: Královská kanonie premonstrátů na Strahově. [Praha] DG I 19. fol. 161^r.
- Lodève XIV: Bibliothèque Municipale. Toulouse. Ms. 118. fol. 64^r.
- London XV: BL Lansdowne Ms. 451. fol. 100^v.
- Lüneburg XII: HAB Cod. Guelf. 0141 Helmst. Heinemann-Nr. 164. fol. 59^r.
- Lyon XIII: Bibliothèque Municipale. Carpentras. Ms. 96. fol. 11^v.
- Magyarország XV: BNF Lat. 01219. fol. 17^r.
- Meaux XIII: BNF NAL 1202. fol. 121^r.
- Messina XIII: Biblioteca Nacional de España. [Madrid] Ms. 00678. fol. 130^v.
- Metz XIII: BNF Lat. 1223. fol. 161^v.
- Milano XI: BAV, Vat. lat. 1315. fol. 53^r.
- Milánó XI–XV: *Manuale Ambrosianum ex codice saec. XI. I–III*. Ed. Marco Magistretti. Milano, 1904. I. 62., 112., 121.
- Monreale XIII: BAV Vat. lat. 06748 fol. 103^v.
- Nevers XI: BNF Lat. 17333. fol. 107.
- Noyon XIII: BNF Lat. 17335. fol. 64^r.
- Párizs XIII: BU Montpellier. H 399. fol. 92^r.
- Párizs XV: BNF Lat. 961. fol. 240^v.
- Párizs XV: BNF Lat. 8886. fol. 69^v, 307^v.
- Passau XII: Österreichische Nationalbibliothek. Cod. 1817 Han. fol. 177^r.
- Piacenza XII: Biblioteca e Archivio capitolare del Duomo. [Piacenza] Ms. 4. fol. 133^r.
- Płock XII: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego. [Płock] Mspł. 29. fol. 80^v.
- Poitiers XIII: Bibliothèque Municipale. Poitiers. Ms. 39 (163). fol. 64^r.
- Ratold X: BNF Lat. 12052. fol. 21^v.
- Róma XII: Bibliothèque Municipale. St. Omer. Ms. 98. fol. 64^v.
- Róma XVI: *Pontificale Romanum*. Ed. Astère Jouby. Paris, 1859. 159.
- Rouen XII: BNF NAL 0306. fol. 159^r.
- Salzburg XI: Bibliothèque Municipale. Vendôme. Ms. 14 fol. 45^v.
- Senlis XIII: HAB Wolfenbüttel. Inv.-Nr. 475. fol. 12^v.
- Senlis XIII: Bibliothèque de la Compagnie des prêtres de Saint-Sulpice. Ms. 1986 (R 9). fol. 45^v.
- Sens XIII: BNF Lat. 934. fol. 79^r.
- Sens XIV: BNF Lat. 962. fol. 180^v.
- Sens XIV: Bibliothèque Municipale. Arras. Ms. 986. fol. 118^r.

- Siracusa XIII: BAV Vat. lat. 4746. fol. 17^v.
- Strasbourg XV: Bibliothèque Municipale. Cambrai. Ms. 224. fol. 165^r.
- Toledo XII: Biblioteca Capitular. Toledo. Ms. 37.27. fol. 173^v.
- Toledo XIII: Biblioteca Capitular. Toledo. Ms. 39.12. fol. 146^r.
- Toul XV: BNF Lat. 12079. fol. 71^v.
- Trier XI: BNF Lat. 13313. fol. 188^r.
- Trier XII: BNF Lat. 13315. fol. 101^r.
- Valence XII: BAV Ottobon. lat. 256. fol. 25^r.
- Verden XI: Staatsbibliothek. Bamberg. Msc. Lit. 059. fol. 72^v.
- Veszprém XIV: Országos Széchényi Könyvtár. Clmae 317. fol. 88^v.
- Worms X: Bibliothèque Municipale. Troyes. Ms. 2141. fol. 97^v.
- York XVI: *Liber pontificalis Chr. Bainbridge archiepiscopi Eboracensis*. Ed. William George Henderson. Edinburgh, 1875. 214., 270., 348.

AMIKOR MEGVÁLTÁS AZ ADÓ
Katonaságmegváltás és rendkívüli adó
Hunyadi Mátyás uralma elején (1458–1466)

KÁDAS ISTVÁN

WHEN THE TAX IS A REDEMPTION

Redemption of Military Service and Extraordinary Taxation
in the Early Years of King Matthias's Reign (1458–1466)

Extraordinary taxation levied in the first half of King Matthias's reign was mostly justified by military necessities and generally put to the financing of military campaigns. The amount and administration of the tax, then generally collected under the name of *contributio*, varied from year to year and from levy to levy. On top of the countrywide taxes, however, there also existed regional levies, with one or more counties offering taxes for particular military ventures. Moreover, the scholarly literature also reckons with an extraordinary military tax, called *taxa exercitua*, that would have been levied in redemption of the so-called *militia portalis*. A detailed examination of extraordinary taxation, and of the connections between taxation and military service, has clearly proved that there was no separate tax for the redemption of military service, distinct from the *contributio*, and nor is this distinction supported by the terminology. Rather, as had been the case before, it was the personal military service of the nobility that could be redeemed through the paying of the *contributio*. Accordingly, this tax could not be collected from the tenants of the nobility who served in person.

Keywords: tax, extraordinary military tax, *militia portalis*, King Matthias

Az 1458-ban trónra lépő ifjú Mátyás legégetőbb problémája a hatalma stabilizálásához nélkülözhetetlen Szent Korona mielőbbi visszaszerzésén túl a „cseh” zsoldosok uralmának felszámolása volt a Felső Réseken,¹ mindemellett az oszmán támadás veszélye is napirenden maradt. A hadjáratok finanszírozásához, a katonák kifizetéséhez és az alkuval visszaszerzendő várak, illetve a korona kiváltásához – egy később élt klasszikussal, Raimondo Montecuccolival szölv – pénzre, pénzre és pénzre volt szüksége, s ennek előteremtéséhez fő forrásait a különféle adók jelentették. Jelen tanulmányban a Mátyás-kor elején szedett rendkívüli adót vizsgálom, külön figyelmet fordítva a katonáskodás megváltására

Kádas István, tudományos munkatárs, BTK TTI, Középkori osztály. A kutatás az ITM NKFI Alapból nyújtott támogatásával, az NKFIH által kibocsátott TKP 2021. NKTA-15. sz. támogatói okirat alapján valósult meg.

¹ Vö. Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkről krónikájához. *Századok* 147 (2013) 353.

szedett hozzájárulásra. Az elemzés időkeretét tekintve kézenfekvő határt jelent az 1467. évi kincstári reform, ez az időszak ugyanis mind az adózás, mind pedig a hadi finanszírozás szempontjából is fordulópontként fogható fel: ekkor ér véget a Felső Részek kapitányainak működése,² valamint Mátyás törökpolitikájában is cezúra volt.³ Mindenesetre a katonaságmegváltás terén bizonyos kontinuitás is kimutatható, így érdemes röviden kitérni a reformot követő évekre is.

Kis terminológia

A királyság „rendes” éves adóját, azaz a kamarahasznát a korszakban is következetesen behajtották, melynek mértéke jobbágytelkenként egyötöd aranyforint volt.⁴ Ezt az adót rendre az év legelején rótták ki és szedték be.⁵ A kamarahaszna fontos szerepet töltött be a hadi események elő- vagy utófinanszírozásában, az egyes bárók, illetve az udvar katonatisztjei gyakran kapták meg bizonyos megyék adóját hadi kiadásaik fedezésére.⁶ Szintén fontos szerepet játszottak a városok, amelyek hadiszerekkel, katonákkal, illetve a rendszeren fölül különféle rendkívüli adókkal is hozzájárultak a hadjáratok sikeréhez, de a Szent Korona ügyében is fizettek soron kívüli adót.⁷ Jelen elemzés azonban kifejezetten az ország jobbágyságára kivetett rendkívüli adóval foglalkozik, melynek mértéke, kirovási és behajtási ideje, adminisztrációja, illetve felhasználási célja is változatos volt. Az adó kivetését azonban általában ugyancsak háborús helyzettel – a cseh- és a törökkérdéssel – indokolták, emellett a korona visszaszerzése volt olyan országosan jelentős ügy, amelyre adót ajánlottak meg.

A rendkívüli adó a korszakban leginkább *contributio* [hozzájárulás] néven szerepel a forrásokban, a *subsidium* [segély] kifejezést a rendkívüli portális adóra csak 1468 után alkalmazták.⁸ Mindemellett azonban gyakran csupán *taxa* szóval utalnak rá, melyet töb-

² Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137 (2003) 950.

³ Tamás Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526*. Leiden–Boston, 2018. 228.

⁴ 1464. július 20. Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp., 1917. 446–447.

⁵ 1466. január 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 28285. Vö. 1447. december 17. MNL OL DL 31570. További adatok: 1458. január 10. (Sopron megye.) *Sopron szabad királyi város története*. I/1–II/6. Közli Házi Jenő. Sopron, 1921–1943. (= Sopron) I/4. 255.; 1461. február 28. (Szabolcs megye.) *a zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XI. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) X. 137.; 1463. február 14. (Vas megye.) MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 262566.; 1465. február 10., 19. (Zemplén megye.) MNL OL DF 234787., 223087.

⁶ Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Bp., 1990. 98–99. Vö. Pálosfalvi Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről*. *Századok* 154 (2020) 147.

⁷ Kubinyi András: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *uő: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Bp., 93–104.; Kádás István: Késmárk visszavétele. Az 1462. évi rendkívüli adó kezelése a Felső Részeken. In: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István – Weisz Boglárka. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 24–26.

⁸ a *subsidiümra* pl. 1468: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Ed. Franciscus Döry et al. Bp., 1989. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19) (= DRH 1458–1490.)

bek között a *contributio* szinonimájaként is használtak.⁹ A *contributio* kivetése a vizsgált időszakban meglehetősen gyakori volt, 1458 és 1467 között minden évből maradt fenn adat valamiféle rendkívüli hozzájárulás fizetésére, általában hadi finanszírozás céljából. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a *contributio* nemcsak országos, minden megyére kiterjedő rendkívüli adót takarhatott, utaltak így a csupán bizonyos megyéket, megyecsoportokat érintő partikuláris adókra is. Ez különösen a Felső Részek esetében fordult elő, ahol a cseh jelenlét visszاسzorítására és felszámolására többször ajánlott meg az érintett megyék nemessége rendkívüli hozzájárulást a főkapitány számára.

A szakirodalom ezen időszokról írva beszél még egy sajátos „hadi adóról”, az olykor hadakozópénzként is fordított *taxa exercitualis*ról.¹⁰ Erről az adóról Kubinyi András a következőket írta alapvető jelentőségű, a korszak államszervezetét bemutató tanulmányában: „1459-től 1471-ig bezárólag öt alkalommal maradt fenn adat hadi adóra (*taxa exercitualis*), amely nem azonos a »segéllyel«, hanem a katonáskodás, pontosabban a telekkatonaság megváltására szolgált.”¹¹ A hivatkozott öt év forrásai alapján azonban egyértelmű, hogy ezekben az esetekben sem beszélhetünk letisztult fogalomhasználatról, a *taxa exercitualis* szókapcsolat mindössze két esetben fordul elő. Máskor ezekre az adókra *contributio exercitualis*, vagy csupán *contributio*, esetleg 1468 után *subsidium* néven utalnak, hasonlóan a „klasszikusan” rendkívüli adóként értelmezett adatokhoz.¹² A *contributio* és *taxa* mellett olykor megjelenő „hadi” jelző csupán az adó katonai felhasználási célját hangsúlyozza, hasonlóképpen ahhoz, ahogy már a Zsigmond király idején szedett rendkívüli adók esetében is fel-felbukkan az *exercitualis* kitétel.¹³ 1443-ban a Szávától délre eső területeken eljáró adószedő nevezte *taxa exercitualis*nak a Szlavóniában ekkor Bátmonostori Töttös László által adminisztrált rendkívüli adót,¹⁴ melyre az országgyűlési végzés a *pecunialis contributio* kifejezést használta.¹⁵ A két adó tehát a terminológiát tekintve éle-

177–178.; 1471. december. MNL OL DL 45482.; 1474. december 16. MNL OL DL 17628.; 1477. július 10. MNL OL DL 270404. A *contributio* szó szintén használatban maradt, pl. 1475. március 2. MNL OL DL 85054.; 1475. május 30. MNL OL DL 17696.

⁹ 1459. október 18. MNL OL DL 44929.; 1465. szeptember 8. Sopron I/5. 203.

¹⁰ Bárány Attila – B. Szabó János – Veszprémy László: A késő középkor hadtörténete (1387–1490). In: *Magyarország hadtörténete*. I–IV. Szerk. Veszprémy László et al. Bp., 2017–2018. I. (A kezdetektől 1526-ig) 239.

¹¹ Kubinyi: A Mátyás-kori államszervezet, 110.

¹² 1459. május 10. MNL OL DL 31711.; 1459. július 19. Tóth-Szabó: *A cseh-husza mozgalmak*, 422–424.; 1463. július 18. MNL OL DL 59498.; 1463. június 21., 25. *A Szapolyai család oklevéltára*. I. *Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Közread. Neumann Tibor. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) (= Szapolyai oklt.) 74–75.; 1463. szeptember 24. MNL OL DL 31811.; 1464. április 15. Uo. 67000.; 1464. június 29. Uo. 74679. 35.; 1464. július 18. Zichy X. 319.; 1467. november 9. MNL OL DL 67837.; 1471. december. Uo. 65105., 45482.

¹³ Pl. „... collecta exercitualis...” 1389. február 16. *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. I–II. Szerk. Thallóczy Lajos – Áldásy Antal – Hodinka Antal. Bp., 1903–1907. II. (A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526) 22–23.; „... taxa exercitualis...” 1422. július 1. *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. (1387–1426). Összeáll. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52 és 55) (= ZsO) IX. 743. sz.

¹⁴ 1443. június 10. Zichy XII. 197.

¹⁵ 1443. március. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11) (= DRH 1301–1457) 318.

sen nem különült el egymástól, sőt a későbbiekben amellet érvelek, hogy nem is beszélhetünk két külön adóról.

Országos és partikuláris adók a Felső Részeken

A rendkívüli adó évente többszöri kivetésére utaló adatok mögött a korszakban – az elhúzódó hátralékbehajtáson túl – gyakran partikuláris adók álltak. Erre leginkább a jó forrásadottságú Felső Rézsekről maradt fenn adat, ahol a csehek elleni hadjáratok miatt szedtek regionális különadókat, de a déli megyék esetében is lehettek ilyen adószedések.¹⁶ Mindazonáltal az országos rendkívüli adó felhasználása is rugalmas volt, sokszor a helyi háborús kiadások fedezésére irányították át. Mátyás uralma elején, 1458 novemberében is már a Felső Részek védelmére hajtották be a rendkívüli adót a térség megyéiben, méghozzá Pálóczi László országbíró felügyelete alatt.¹⁷ Feltehetően az ekkortájt, a török elleni szerbiai hadművelet finanszírozására szedett országos egyforintos adót¹⁸ rendelték helyi célokra, a pénz pedig a csehek ellen Hédervári László egri püspök és Cudar Simon ajtónállómester vezetésével megindított hadjárat költségeinek fedezésére szolgálhatott.¹⁹

A Felső Rézsekre még a polgárháború során befészkelődő „cseh testvérek” ellen folyó katonai akciókat főkapitányi, kapitányi tisztséget viselő személyek irányították. Ezt az intézményt Horváth Richárd vizsgálta behatóbban, kitérve a kapitányok tevékenységének pénzügyi hátterére is. Kutatásából egyebek mellett az is kiderült, hogy a hadműveletek finanszírozására, a katonák fizetésére általában helyi forrásokat használtak fel, éspedig a környező megyék és városok adóit.²⁰ Ez többnyire azt jelentette, hogy az érintett megyék rendes és rendkívüli adóiból bizonyos összegeket,²¹ ha nem éppen annak teljes egészét kapta meg a (fő)kapitány kiadásai fedezésére.

E kifizetéseket jól illusztrálja az 1461. évi adó sorsa. E rendkívüli adót a márciusi budai országgyűlésen vetették ki a királyság minden egyes megyéjére, a köz érdekében, az ország ellenségeivel szemben folytatandó háborúra hivatkozva.²² Az egyik felhasználási cél a Sáros és Újvár várakat ostromló királyi sereg költségeinek fedezése volt. Egy Szapolyai Imre főkincstartó és főkapitány referálta királyi parancs már márciusban utasította Várdai István kalocsa-bácsi érseket, hogy fizesse ki az egyforintos contributióból a Sáros ostrománál harcoló Balai György tíz lovasának havi zsoldját, 32 forintot.²³ Balai Külső-

¹⁶ Például Szlavóniában 1458 augusztusában hajtottak be valamiféle contributiót (1458. augusztus 8. MNL OL DF 287994.), míg 1464-ben a szlavóniai nemesség különadót ajánlott meg. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kaprinai-gyűjtemény. B sorozat. LXIV. kötet (= Kaprinai B 64) 568–569.

¹⁷ Legalábbis Pálócinak egy adóelengedéssel kapcsolatos utasítása alapján erre következtethetünk. 1458. november 12. MNL OL DL 31696.

¹⁸ 1458. október 9. *Magyar diplomacziái emlékek Mátyás király korából*. I–IV. Szerk. Nagy Iván – B. Nyáry Albert. Bp., 1875–1878. (= MDE) I. 38–39.; Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 196–197.

¹⁹ 1458. október 3. MNL OL DF 213732.

²⁰ Horváth: *A Felső Részek*, 947–948.

²¹ 1461. augusztus 23. Szapolyai oklt. 56.

²² 1461. április 19. Zichy X. 144.; 1461. május 5. MNL OL DF 275441.

²³ 1461. március 26. Zichy X. 140.

Szolnok, Heves, Abaúj és Borsod megyékben birtokolt;²⁴ így az, hogy a zsold kifizetése Várdaira hárult, feltehetően azzal magyarázható, hogy az 1461. évi adó adminisztrálása – legalábbis részben – az érsek kezén futott át. Elképzelhető, hogy az egyik Sáros megyei adószedő, Demeter bácsi kanonok is az érsek embereként járt el.²⁵ Demeter és társa, Szinyei János közvetlenül is juttatott adóforintokat a királyi katonák fizetésére Szapolyai Imrének, illetve fivérének, Szapolyai István kapitánynak. 1461 augusztusában kaptak nyugtát arról a 106,5 forintról, amit a katonák zsoldjára adtak át, illetve további 76 forintról, amit a kincstartó fivérének, az Újvárt ostromló Szapolyai Istvánnak nyújtottak át az ostrom idején, ugyancsak zsoldköltségre (továbbá egy forintot ólomra).²⁶

1461 szeptemberében Mátyás király már arra utasította az adószedőket, hogy a Sáros és Szepes megyékből származó rendkívüli adó teljes egészét Szapolyai Istvánnak adják át,²⁷ aki különben a következő évi sárosi kamarahasznából is részesült.²⁸ Az 1461. évi adót természetesen nemcsak a Felső, hanem az Alsó Részek védelmére is szánták, a király az év márciusában Szakolyi Péter királyi kapitányt küldte a déli részekre, aki az adó behajtásában is részt vállalt.²⁹

Nemcsak az 1461. évi országos adó felhasználási célja esetében érhető tetten a regionális igények, hanem a következő évi, a Szent Korona visszaváltásához szükséges összeg előteremtésére megajánlott országos rendkívüli adó során is. Amíg ugyanis a királyság nagy részén az adót a korona ügyével indokolták, addig az északi megyékben a cseh kézen lévő várak és városok visszaszerzésére hivatkozva követelte az uralkodó az adóforintokat. Északkeleten, a kassai kés (*cultellus*, azaz kamarahaszna-kerület) megyéiben Késmárk és más szepesi helyek cseh kézből történő visszaszerzésére szedték ugyanezen rendkívüli adót, a korona ügye el is halványul az ebből a térségből fennmaradt forrásokban.³⁰ A későbbi években – ahogy erről a katonaságmegváltás kapcsán még lesz szó – szintén kimutatható, hogy az országos adó egy részét helyi célokra fordították, különösen a Felső Részek esetében.

A Felső Részeken az érintett megyék főurai, főpapjai és nemesei olykor maguk is megajánlottak különadókat a főkapitány számára. Az efféle partikuláris adók előzményét az 1454. évi terebesi gyűlés határozataiban találjuk. A Terebesen [Zemplén megye] összegyűlt bárók és nemesek a rend helyreállítására Rozgonyi Osvátot tették meg kapitánnyá, seregének fizetésére pedig telkenként negyedforintos adót vetettek ki jobbágyaikra. Az adó adminisztrációját a megyék bonyolították le választott adószedők révén, sőt a sereg kifi-

²⁴ 1461. december 28. MNL OL DL 95374.; 1466. október 15. Uo. 83772.; 1465. október 17. Uo. 90064.

²⁵ 1461. augusztus 23. Szapolyai oklt. 56.; C. Tóth Norbert: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*. Kalocsa, 2019. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 15; Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11) 63.

²⁶ 1461. augusztus 25. Szapolyai oklt. 56.

²⁷ 1461. szeptember 14. MNL OL DL 70261.; 1462. március 12. Szapolyai oklt. 58–59.

²⁸ 1462. március 12., 17. Szapolyai oklt. 58–60.

²⁹ Zichy X. 139. Vö. Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 203.

³⁰ Kádas: Késmárk visszavétele, 15–16. Vö. Pálosfalvi Tamás: Koronázástól koronázásig. A korona elrablása és hazatérése (1440–1464). In: *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Szerk. Pálffy Géza. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 155–157.

zetését követően a fennmaradó összeggel szintén a megyék rendelkezettek.³¹ 1459. március végén Cudar Simon, valamint Pálóci László vezették a térségben a hadműveleteket, mindketten főkapitányi minőségben.³² A két kapitány adót szedett a Felső Részek megyéiben, melyet *contributio exercitualis*nak neveztek, mértéke pedig négy jobbágytelkenként tett ki egy aranyforintot, tehát ismét egy negyedforintos hozzájárulásról volt szó.³³ Erről tudható, hogy a Felső Részek megyéinek főpapjai, bárói és nemesei ajánlották meg országrészük védelmére, fő felhasználási célja pedig az Eperjes városát védelmező katonák fizetése és ellátása volt.³⁴ Az adó behajtása és kirovása a főkapitányok familiárisaira hárult.³⁵

Az 1459 tavaszi–nyári hadjárat ugyan hamar békével zárult, ám októberben újra hadba szálltak bizonyos északkeleti megyék Jan Talafuz cseh zsoldoskapitány ellenében, aki erődítményt épített a Tapoly menti Komlóson. Az uralkodó a zemplénielkérésére Pálóci Lászlót tette meg a sereg vezetőjévé, továbbá Kassa, Bártfa és Eperjes városainak is parancsba adta, hogy csapataikkal csatlakozzanak a hadjáratához.³⁶ A Pálóciadalra kelt nemesek újabb rendkívüli adót ajánlottak meg a főkapitány számára a katonák fizetésére, melynek kirovására és behajtására Pálóci a saját familiárisait küldte ki a megyékbe.³⁷ Megjegyzendő, hogy 1459 novemberében Zala megyében is rendkívüli adót szedtek,³⁸ a két adókiadás kapcsolata azonban bizonytalan; felvethető ugyan, hogy ezúttal is az országos adó helyi felhasználásáról van szó, az oklevél azonban inkább egy olyan hozzájárulásra utal, amelyet a hadi táborban, a jelen lévő helyi birtokosok ajánlottak meg. Pálóci és a vele hadba szállt bárók (Perényi István, valamint Homonnai Bertalan és István) 1460 áprilisában egyeztek meg Komlós cseh kapitányaival a vár lerombolásáról – melyért 4250 aranyforintot ígértek Pálóciék – és karácsonyig tartó fegyverszünetről.³⁹ A komlói kapitányok a fegyverszünetet öt megyével (Abaúj, Sáros, Szepes, Zemplén és Ung), valamint három várossal (Kassa, Bártfa, Lőcse) kötötték, ezek csapatai vehettek részt a hadjáratban.⁴⁰

1464-ben bizonyosan újra partikuláris adót szedtek a Felső Részeken. Ezt, ahogy 1454-ben és valószínűleg 1459-ben is, a kassai kamarahaszna-kerület megyéinek nemessége ajánlotta meg, ezúttal Szapolyai István kapitány számára, hogy abból zsoldosokat fogad-

³¹ 1454. november 22. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Szerk. Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. VII. 470–475.; Kádás István: Az adószedés megyei kezelése (1436–1474). In: *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 137.

³² 1459. március 27. MNL OL DF 270349.

³³ 1459. május 10. MNL OL DL 31711.

³⁴ 1459. július 19. Tóth-Szabó: *A cseh-huszita mozgalmak*, 422–424.

³⁵ 1459. április 23., 25. MNL OL DF 213795., 213796.; 1459. május 10. MNL OL DL 31711.

³⁶ *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. I–II*. Szerk. Iványi Béla. Bp., 1910. (= Bártfa) I. 179–180. (1141., 1145., 1146. sz.)

³⁷ 1459. november 15. MNL OL DL 31728.

³⁸ 1459. november 10. MNL OL DL 15418.

³⁹ Jiří Jurok: Čestí husitiští a katoličtí kondotiéři z Moravy na Slovensku v 15. století (Období bratřiků). *Vojenská Historie. Časopis pro vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo* (2005) Nr. 4. 7.

⁴⁰ 1460. április 15. *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Ed. Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae, 1780. 66–69. 1460 júliusának elején Sáros megyében a csehek kifizetésére (*ad solutionem Bohemorum*) szedtek valamiféle adót (1460. július 4. MNL OL DF 213904.). A szűkszávú oklevél megfogalmazása alapján felvethető, hogy az nem az ekkortájt zajló királyi hadjáratához, hanem Komlós vagy más erődítmény kiváltására, lerombolására fizetendő váltságdíjhoz köthető. Vö. 1460. június 6. MNL OL DF 213898.; 1460. július 29. Uo. 213917.

jon. Az adómegajánlást az tette indokolttá, hogy az év őszén cseh katonák fenyegették a Szepességet, Stóla kolostorát el is foglalták.⁴¹ E különadó öt jobbágytelkenként tett ki egy aranyforintot, s feltehetően megyebéli nemesek szedték be.⁴²

A Felső Részek birtokosai által megajánlott partikuláris adók (1454, 1459, 1464) esetében elmondható, hogy általában nem egyforintos, hanem negyed- vagy ötödforintos hozzájárulás volt. Ezek egy konkrét cél, egy meghatározott katonai akció finanszírozására, lényegében a Felső Részek főkapitányainak seregében hadakozó katonák zsoldjának fedezésére szolgáltak. Amolyan „kiegészítő” adók voltak, de ezek mellett az országos adó innen befolyt részét is át-átírányították „regionális célokra”.

A nemesi felkelés és a telekkatonaság megváltása

Kubinyi András öt esetben (1459, 1463, 1464, 1467, 1471) említ a rendkívüli adótól független, azon felül, a telekkatonaság megváltására szedett „hadiadót”, *taxa exercitaulist*.⁴³ Kubinyinak nem volt célja ennek az adótípusnak a részletes elemzése, csupán egy általánosító, összegző megállapítás kapcsán tért ki rá. Idézett állítása több ponton módosítható.

1458–1459 fordulóján a szegedi országgyűlés valóban elrendelte a telekkatonaságot, még ha a dekretum tiltotta is annak pénzübeli megváltását.⁴⁴ A királyi udvar még januárban ki is küldte a megyékbe a *connumerátorok*at a jobbágytelkek számbavételére. Veszprémben e feladat Váti Mihályra és Essegvári Pálra hárult, ők azonban nem szedtek adót;⁴⁵ az előző év őszén kirótt *contributio* is csupán nemrég futhatott be.⁴⁶ Az 1459. évi telekkatonasághoz tehát nem tudunk megváltást kötni. Kubinyi sem tett így, hanem az 1459. késő tavaszán a Felső Részeken megajánlott, fentebb részletezett partikuláris adót sorolta ide. Ez ugyan meghatározott katonai kiadások fedezését célozta meg, de ez sem megváltás volt. Érdekesebb azonban a Felső Részeken 1459-ben szedett második adó, melyet az év novemberében ajánlott meg a hadba vonult nemesség. A jelenlevőknek ugyanis „gondjuk volt” az otthon maradt, a hadakozás terhe alól kibúvó társaikra is, az ő jobbágyaikra ugyanis kétszer annyi adót róttak, mint sajátjaikra.⁴⁷ Az adó mértéke sajnos bizonytalan, ám a hadra kelést megtagadókra Zsigmond 1397. évi törvénye szerint jobbágyonként egy aranyforintos bírságot kellett kivetni.⁴⁸ Később az ilyen esetekben

⁴¹ 1464. szeptember 14. Szapolyai oklt. 98–99.; 1464. december 13. Uo. 100–101.

⁴² 1464. december 30. Uo. 103.

⁴³ Kubinyi: A Mátyás-kori államszervezet, 144. 394. j.

⁴⁴ 1459. január 5. DRH 1458–1490. 114.

⁴⁵ 1459. január 9. MNL OL DL 102541., Borosy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Bp., 1971. 38.

⁴⁶ 1458. október 9. MDE I. 38–39.

⁴⁷ 1459. november 15. MNL OL DL 31728.

⁴⁸ 1397. október. DRH 1301–1457. 161–162.

birtoklefoglalást és jószágvesztést helyeztek kilátásba, de arra is utalnak nyomok, hogy az efféle büntetés még 1471-ben is létezett.⁴⁹

A nemesi katonáskodás Mátyás-kori, adóval történő megváltásának legszemléletesebb példája az 1460 nyarán, szintén hadi táborban megajánlott rendkívüli adó. Ekkor Mátyás király személyesen vezetett hadjáratot a Heves, Borsod és Gömör megyei cseh erődítmények ellen.⁵⁰ A királyi sereg még júliusban győzelmet aratott [Gyöngyös]Patánál, majd augusztusban Sajónémetit, míg szeptemberben Serkét is bevette.⁵¹ A harcok októberben–novemberben északon, Abaúj és Sáros megyékben folytatódtak,⁵² míg november végén Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajda, a sereg főkapitánya fegyverszünetet nem kötött az újvári cseh kapitánnyal.⁵³ A hadjáratban a király parancsára Szabolcs megye nemessége is részt vett: az uralkodó már a patai hadi táborból szólította fel a szabolcsiakat, hogy minden egyes nemes szálljon hadba, lovasaikkal és gyalogosaikkal együtt, késlekedés nélkül.⁵⁴ Augusztus végén –Sajónémeti ostroma során – azonban úgy döntöttek a hadba szállt szabolcsi nemesek (vagy talán Mátyás király határozott így), hogy inkább hazatérnek, s a hadakozás további folytatása helyett egyforintos adót ígértek a királynak a csehek elleni sikeres harcokhoz. Ezt, a határozottan a hadakozás megváltására megajánlott adót, ugyanúgy egyforintos contribúciónak nevezik a források, mint bármely rendkívüli adót.

Mátyás természetesen el is küldte adószedőit az ígért hozzájárulás behajtására, felszólítva a megyei hatóságot, illetve külön Várdai Miklós szabolcsi ispánt, hogy abban segítkezzenek.⁵⁵ Az adószedés augusztus végén kezdődött, ám lassan folyt, az uralkodónak október végén is fel kellett szólítania a szabolcsiakat, hogy engedjék adószedőinek az adókirovást.⁵⁶ Mivel ezt az adót az oklevelek szerint kifejezetten Szabolcs megye nemessége ajánlotta meg a katonáskodás helyett, partikuláris adónak tekinthetjük. Úgy tűnik azonban, hogy nemcsak a szabolcsi, hanem több más megye nemessége is így tett. A hadjáratot követően Mátyás király azzal indokolta, hogy a visszafoglalt Balogvárat kötötte le Rozgonyi Sebestyén főkapitány részére költségei fedezésére, mert a csehek elleni harcokra „ezen a területen” megajánlott rendkívüli adó másra folyt el.⁵⁷ 1460 szeptemberében Szabolcs mellett a hadjárat által érintett Hevesben is egyforintos adót szedtek, Mátyás király ebből az adóból fizetett ki Kazai Gyulafi Detrének bizonyos összegeket, vélhetően háborús kiadásai fejében.⁵⁸ Valószínűleg a sereg északra vonulását követően a Heves me-

⁴⁹ 1471-ben Vas és Zala megyék hatósága, amikor lefoglalták a nemesi felkelés kötelezettségének eleget nem tevő Gersei Petők birtokait, jobbágyaiktól nagy összegű pénzt csikartak ki, feltételezhetően a büntetés részeként. 1471. augusztus 1. MNL OL DL 93443.

⁵⁰ Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12) 66.

⁵¹ 1460. augusztus 30., október 2. Bártfa okl. I. 1226., 1228. sz.

⁵² 1460. október 15. MNL OL DF 213929.

⁵³ 1460. november 19. MNL OL DF 213938., Bártfa okl. I. 1241. sz.

⁵⁴ 1460. június 17. MNL OL DL 88351.

⁵⁵ 1460. augusztus 28. MNL OL DL 81396–81397.; 1460. szeptember 25. Zichy X. 117.

⁵⁶ 1460. október 21. MNL OL DL 88357.

⁵⁷ 1460. október 7. MNL OL DL 15508.

⁵⁸ 1460. szeptember 11. MNL OL DL 90032. Detre 1461-ben a saját birtokai kamarahasznáját is megkapta. 1461. június 30. Uo. 90034.

gyei nemesség is inkább az adófizetés mellett döntött. A két megye mellett talán Ung és Pilis nemessége is a hadba szálló, de idő előtt hazatérő nemesek között lehetett. E megyék esetében ugyanis szintén tudunk egyforintos rendkívüli adóról, igaz, az ungi adószedés tényét csupán öt évvel később említik,⁵⁹ míg a pilisi forrás 1460 decemberéből származik.⁶⁰ Tekintve hogy Szabolcs megye esetében még október végén is nehézségekbe ütközött az adó kirovása és befizetése, talán a pilisiek egyforintos adóját is a hadjáráshoz és az abban való részvétel megváltásához köthetjük.

Ha szorosabban véve a telekkatonaság megváltását nézzük, ahhoz az 1463. és 1464. évek adatait kell áttekintenünk. Mindkét évben elrendelték a telekkatonaság kiállítását, illetve mindkét évben olvashatunk egyforintos contributióról, ráadásul ebből a két esztendőből származik a *taxa exercitialis* kifejezés is.⁶¹ 1463 tavaszán II. Mehmed szultán lerohanta Boszniát, és kivégeztette Tomašević István bosnyák királyt. Az oszmán hadak feldúlták a Temesközt és a Szerémséget, Mátyás király pedig egy nándorfehérvári ostromtól is tartott.⁶² A török támadás veszélye miatt még márciusban, Tolnaváron országgyűlést tartottak, mely elrendelte, hogy a tíz jobbágyteleknyi vagyonnál kevesebbel bíró nemesek fejenként vonuljanak hadba, a tíz porta fölötti vagyonnal bírók pedig tíztelkenként szereljenek fel egy lovas katonát is. A had toborzása és a mozgósítás a megyék feladata lett, egyrészt az ispáné vagy az alispáné, másrészt egy, a nemesi *universitas* által erre a célra választott helybéli nemesé. A telekkatonasághoz csak azokon a helyeken kellett újra összeszámolni a jobbágytelkeket, ahol nem szedtek rendkívüli adót, vagy ahonnan a törökök elhurcolták a lakosság egy részét, másutt az egyforintos adónál összeírt portaszámok lettek a mérvadók.⁶³ A hivatkozott egyforintos adó minden bizonnyal az előző évi, a Szent Korona visszaszerzésére kivetett, lassan csordogáló *contributio* volt, mellyel például Ung megye adószedői csupán a tolnavári diétán számoltak el.⁶⁴

A telekkatonaság pénzbeli megváltását nem említi a rendelkezés, csupán a nyári–őszri forrásokban megjelenő *taxa exercitialis* kifejezés alapján feltételezhető ilyesmi. A végzés arról sem szól, hogy rendkívüli adót vetettek volna ki Tolnaváron. Egy júniusi nyugtából viszont tudjuk, hogy a király és a királyi tanács egy új egyforintos *contributio* fizetéséről határozott ezen az országgyűlésen, vagy legalábbis arról bizonyosan, hogy ezt az adót Sáros megyében Szapolyai Istvánnak kell átadni.⁶⁵ Érdemes összevetni a *taxa exercitialis* és a *contributio* néven említett adók behajtására, valamint a toborzásra vonatkozó adatokat.

A hadsereg kiállítása és az adószedés közel egy időben, rögtön egymást követően zajlott – természetesen a szokásos lassúsággal. Sáros megyében 1463. június végére folyt be a *contributio* első részlete, legalábbis a két sárosi adószedő, Szinyei János és Sós Simon ekkor adott át először jelentősebb mennyiségű pénzt a beszedett adóból Szapolyai István-

⁵⁹ 1465. március 23. MNL OL DL 31840.

⁶⁰ 1460. december 19. MNL OL DL 15529.

⁶¹ 1463. szeptember 24. MNL OL DL 31811.; 1464. július 18. Zichy X. 319.

⁶² Bárány-B. Szabó-Veszprémy: A késő középkor hadtörténete, 277.; Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 206–208.

⁶³ 1463. március 29. DRH 1458–1490. 134–136.

⁶⁴ 1463. április 2. MNL OL DL 31807. Vö. Kádas: Késmárk visszavétele, 34–35.

⁶⁵ 1463. június 21. Szapolyai oklt. 74.

nak.⁶⁶ Az adó azonban a továbbiakban csak lassan csordogált, Szinyei és Sós június 21. és szeptember 24. között több részletben adták át a befolyt összeget.⁶⁷ A szeptember végi adatot már bizonyosan adóhátraléknak tekinthetjük. Ugyanebből a régióból, június 25-ről van először adat *taxa exercitua*lis nevezetű hozzájárulásra, amikor az Abaúj megyéből befolyt adóról Szapolyai Imre rendelkezett: Budára kérte a pénzt, hogy kifizesse belőle zsoldosait.⁶⁸ Ung megye adószedőit pedig szeptember 24-én szólította fel a király sürgetőleg a *taxa exercitua*lis késlekedése ügyében; ezúttal is hátraléokra gondolhatunk.⁶⁹ Zemplén megyében szintén folyt még az adószedés szeptemberben.⁷⁰ A kassai kés esetében ráadásul az adószedés módja is hasonlóknak tűnik, megyebéli nemesek hajtották be, akár contributióknak, akár *taxa exercitua*lisnak nevezték is az adót.⁷¹ Úgy látszik tehát, hogy az esetleges katonaaállítás-megváltást és a contributiót ugyanakkor fizették és ugyanúgy, ugyanazoknak. Ez arra mutat, hogy ugyanazt az adót fizették mindkét név alatt.

Bizonyos, részben már beszédett, részben hátralékos egyforintos adóról, 1463 novemberéből Szatmár, 1464 januárjából Bodrog megyéből is találunk adatot.⁷² Akár egy második adó kivetésére is gondolhatunk, Mátyás ugyanis valamiféle új *subsidiu*mra várt 1463 őszén.⁷³ A terminológia (a *subsidiu*mot ekkor még nem használják a portális adóra), illetve a rendkívüli adók behajtásánál megfigyelhető hosszú, akár egy évig is elhúzódó hátralékbehajtás miatt azonban inkább ugyanazon, Tolnaváron elrendelt egyforintos adó és *taxa exercitua*lis hátralékát tartom valószínűbbnek. A szatmári adószedők személye (Anarcsi Tegzes Péter és Petri Ders Gergely alispánok) szintén megyei adóadminisztrációra utal. Az 1463. évi adatok tehát azt mutatják, hogy *taxa exercitua*lis néven ugyanazt az adót szedték, amit máshol egyforintos contributióknak neveztek. Előbbi elnevezés nyilván az adó katonai felhasználására utal.

A kifejezés alapján még nem lenne egyértelmű, hogy az adó ténylegesen is a katonáskodás vagy a katonaaállítás megváltására szolgált, a Nyitra megyei adatok azonban ezt is eldöntik. 1463. június 5-én a már hadba szállt, Bácscon tartózkodó uralkodó felmentette Schlick Miklóst a hadjáratban való részvétel alól. A következő hónapban kelt királyi parancsból pedig az is kiderül, hogy Schlick nemcsak a hadba szállás kötelezettsége, de a Nyitra megyei birtokairól ekkor szedett egyforintos *contributio* alól is mentességet kapott.⁷⁴ Nyitra megye adószedőjének azonban nemcsak azon földesurak birtokait kellett elkerülnie, akik Schlickhez hasonló felmentéssel bírtak, hanem azokat is, akik hadba vonultak. Forgács János adószedő ugyanis csak az otthon maradók jobbágyaitól követelhetett adót, a katonáskodók népeitől nem.⁷⁵

⁶⁶ Szapolyai oklt. 74.

⁶⁷ 1463. augusztus 2. Uo. 76–77.; 1463. augusztus 24. Uo. 78.; 1463. szeptember 24. Uo. 82.

⁶⁸ 1463. június 25. Uo. 74–75.

⁶⁹ 1463. szeptember 24. MNL OL DL 31811.

⁷⁰ 1463. szeptember 2. MNL OL DF 234371.

⁷¹ Kádas: Az adószedés megyei kezelése, 149–151.

⁷² 1463. november 5. Uo. 157.; 1464. január 26. MNL OL DL 81545.

⁷³ 1464. január 27. *Mátyás király levelei*. I–II. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp., 1893–1895. I. 46.

⁷⁴ 1463. június 5. MNL OL DL 59498.

⁷⁵ 1463. július 26. MNL OL DL 60132.; 1463. augusztus 11. Uo. 59502.

Az 1464. évi adószedés egyértelmű képet mutat. Mátyás király március 29-i fehérvári koronázását követően újfent elrendelték a telekkatonák felszerelését. Bár Jajcát az előző évi hadjárat során, három hónap ostrom után sikerült bevenni és 1464. január végére további boszniai erődök is megadták magukat, fennállt a veszélye annak, hogy II. Mehmed szultán hamarosan sereggel indul Bosznia visszafoglalására,⁷⁶ ezért ismét fel kellett szerezni egy nagyobb létszámú mezei sereget. Ezúttal a telekkatonaság pontos szabályozása is fennmaradt, ráadásul több példányban is, két különböző – ám sajnos egyaránt a kassai kamarahaszna-kerületbe tartozó – megyének, Hevesnek és Ungnak címezve.⁷⁷ A szabályozás szerint a birtokosoknak tizenkét jobbágyporta után kellett egy lovast kiállítaniuk, mely azonban – ha valaki nem tudott, vagy nem akart hadba szállni és katonát felszerelni – megváltható volt tíz forint lerovásával. A rendelkezés a megváltást támogatta, olcsóbb volt fizetni, mint katonákat felszerelni.

A hadkiállítás keretében a kamarahaszna-kerületek szolgáltak. Egy-egy késbe a főpapok és a főurak köréből két-két személyt jelöltek ki a katonaiállítás és a megváltás felügyeletére. A kassai kés esetében ez a feladat Pálóci László országbíróra és Ónodi Cudar Simonra hárult.⁷⁸ A király még Fehérvárról, április 6-án felszólította az érintett megyéket, és tájékoztatta őket a portaszámlálás módjáról, Pálóci és Cudar kinevezéséről.⁷⁹ A két főúr már április 15-én levelet írt Zemplén, illetve valószínűleg az összes illetékességük alá tartozó megye nemességének az általuk felügyelt adószedés (*connumeratio et exactio contributionis*) ügyében. Ez az adó bizonyosan megegyezik a telekkatonaság kiváltására szolgáló pénzzel, a két főúr hivatkozott a fehérvári dekrétumra, illetve arra, hogy az uralkodó és az országgyűlés őket rendelte ennek az adminisztrálására.⁸⁰ a *contributio* alatt tehát – a nemesi hadba szállás alóli felmentés hozadékaként – valóban érthettek telekkatonaság-megváltást is.

További adataink Szlavóniába, Zágráb megyébe vezetnek. A megye adószedéséről csupán egy panaszból értesülünk, 1465 januárjából. Eszerint 1464 húsvétja környékén Grebeni Hermanfi László és Roskoványi Tamás egyforintos adót szedett Zágráb megyében.⁸¹ Húsvét ebben az esztendőben április 1-re esett,⁸² tehát fél évvel későbbi távlatból nézve minden bizonnyal összefüggésbe hozható az április eleji, közepi adókirovással. Mátyás király október eleji, Varasd megyének címzett levele szerint azonban a szlavóniai nemesi *universitas* követei jelezték az uralkodónak, hogy nem tudnak eleget tenni a fehérvári rendelkezések szerinti hadakozásnak, az ez alóli felmentésért cserébe pedig ½ forint contributiót és a nyestbóradó kétszeri fizetését ígérték. Az első nyestbóradót 1464 őszén

⁷⁶ Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 212–213.

⁷⁷ 1464. április 6. DRH 1458–1490. 152–154.; 1464. MNL OL DL 31837.

⁷⁸ A hadkiállítással kapcsolatos praktikus megoldást azzal is indokolta az uralkodó, hogy így nem sérül sem az ő 1462. évi ígérete – hogy nem vet ki rendkívüli adót –, sem a főpapok és bárók ebbéli esküje. 1464. április 6. DRH 1458–1490. 153.

⁷⁹ 1464. április 6. DRH 1458–1490. 152–154.; 1464. MNL OL DL 31837.

⁸⁰ 1464. április 15. MNL OL DL 67000.

⁸¹ 1465. január 20. MNL OL DL 107576.

⁸² Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár*. Bp., 1912. 78. [11. naptár.]

a rendkívüli adóval együtt, a másodikat pedig 1465 februárjában kellett lefizetni.⁸³ A nyestbőradó mértéke ekkor a kamarahasznával egyezett, 20 dénárt tett ki,⁸⁴ 1464 végén tehát 70 dénárt adóztak. Talán a tavasszal még a hadakozást választó nemesek döntöttek később mégis a (kedvezőbb) adó mellett.

A *taxa exercitialis* szempontjából is érdekes forrás őrződött meg Sopron város levéltárában. Az oklevél 1465. szeptember 8-án kelt, és az az évi rendkívüli adóval kapcsolatos.⁸⁵ A király tájékoztatta Sopron megye hatóságát, a jelenlegi hadjárat számára a jobbágytelkeket összeíró *connumerat*orokat és a toborzókat, hogy Sopron város szegény voltára tekintettel a városnak elengedte az aktuális adót, avagy egyforintos contributiót („taxam presentem sew contributionem unius floreni auri”), melynek fizetését a hadakozás miatt vetette ki a királyi tanács, a fehérvári dekrétum rendelkezései szerint.⁸⁶ A fehérvári dekrétum egyértelműen az előző évi koronázó országgyűlésre és az ott hozott döntésekre utal,⁸⁷ tehát 1465-ben is az előző évi rendelkezések értelmében állítottak ki telekkatonákat, ahogyan ennek megfelelően kellett egyforintos adót fizetni azoknak, akik nem a katonáskodást választották.⁸⁸ Ezek alapján ebben az esetben is egyenlőség tehető az egyforintos adó és a katonaságmegváltás közé. Ráadásul azt a feltételezést is támogatja, hogy annak ellenére is egyforintosnak emlegették ezt az adót, hogy 12 telek után csupán 10 forintot kellett fizetni. A király 1465 szeptemberében valóban hadjáratra indult, s a Száva gázlójánál vert hadi tábornak.⁸⁹

1466-ban ugyancsak összefüggthetett a rendkívüli adó és a katonáállítás. Egy nyári oszmánellenes hadjáratról még 1466 elején, február–március táján tanácskozott az országgyűlés, ahol az uralkodó a nemesi kérésnek eleget téve a nemesek régi kiváltságuk szerinti, fejenkénti hadba szállását rendelte el. Nem sokkal a diétát követően azonban, a tö-

⁸³ 1464. október 11. Kaprainai B 64. 568–569.

⁸⁴ 1457. február 24., 1458. május 22. *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I. Ed. Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagrabiae, 1862. 202–206.

⁸⁵ 1465 elejéről is ismerünk adózási adatot. Bazini László panasza szerint Bies Ádám özvegye február 14-e környékén a maga számára hajtotta be azt a Nyitra megyei contributiót, amelyet a király Bazininak adott szolgálataiért, míg Bibi György semptei várnagy február 24. körül Bazini egyik Pozsony megyei jobbágyát fogta el és csikarta ki tőle az összes taxát (1465. április 30. MNL OL DF 227236.). A februári rendkívüli adószedés 1468 előtt szokatlan, ez ugyanis a kamarahaszna behajtásának időszaka volt, melyet 1465-ben is ekkor szedtek (1465. február 10., 19. MNL OL DF 234387., 223087., illetve áttételesen 1465. február 10. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Sonderbestände. Familienarchiv Erdődy. D 10126.). Talán hibás kifejezés szerepel.

⁸⁶ 1465. szeptember 8. Sopron I/5. 203. Sopron felmentésében feltehetően az is közrejátszott, hogy Mátyás király az év márciusában már 2000 forint segélyt kért a várostól a közelgő hadjáratára. 1465. március 10. Sopron I/5. 168.

⁸⁷ Pálosfalvi Tamás: A középkori magyar országgyűlések. In: Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Bp., 2020. 54.

⁸⁸ Szlavónia kapcsán egy másfajta telekkatonasági kulcsot ismerünk, itt a nemesség fejenkénti hadba szállása mellett 20 jobbágytelkenként kellett egy fegyverest felszerelni. 1465. augusztus 9. MNL OL DF 256102.

⁸⁹ Horváth: *Itineraria*, 79–80. Az északi megyékből is maradt fenn ide kapcsolható adózási adat. Szapolyai Imre 1465 novemberében Balázs leleszi prépostnak írt leveléből tudjuk, hogy a szepesi gróf ekkor királyi parancsra s a királyi tanács jóváhagyásával járt el az aktuális adóbehajtás során. A levél sajnos szűkszavú, de talán ez is arra a rendkívüli adóra utal, amelyet a Felső Részek bizonyos megyéiben Szapolyai Imre embe-
rei kezeltek. 1465. november 29. Szapolyai oklt. 112. Vö. 1465. november 23. MNL OL DF 214299.

rök támadás veszélye miatt Mátyás a királyi tanáccsal újraszabályozta a katonáskodást: a báróknak és nemeseknek birtoknagyságuk szerint is katonákat kellett kiállítaniuk.⁹⁰ Ehhez a királyi tanácsi változtatáshoz kapcsolódhatott az új adó elrendelése.⁹¹ Bár az adószedői visszaélésekről csupán 1466 novemberéből olvashatunk,⁹² a toborzás és a rendkívüli adó behajtása ezúttal is egy időre eshetett. Mátyás király már május elején hadba akart szállni, Szabolcs megyében pedig már április folyamán meg is kezdődhetett az adókirovás. Az adószedők azonban problémába ütköztek a tiszántúli megyékben: a jobbágyok elszökdöstek az adófizetés elől. A helyzetet Upori László és Gáji Horvát Gergely királyi kapitányok rendezték: birtokokat foglaltak le (Berkesz), felszólítva a szökött jobbágyokat a hazatérésre és az adófizetésre.⁹³ A telekkatonaság és az adószedés feltételezhetően egyidejű elrendelése, illetve a toborzás és az adózás időbeli egybeesése alapján az 1466. évi adó esetében is felvethető, hogy az a hadkiállítás megváltására szolgált.

A katonaságmegváltás adminisztrációja

A korszak rendkívüli adószedése szorosan kapcsolódott nemcsak az aktuális hadi eseményekhez, hanem a toborzáshoz és a hadfelszereléshez is. A Felső Rézséken értelem szerűen a főkapitányok és kapitányok, illetve emberek is belefolytak az adószedésbe. Az itteni harcok finanszírozását minden bizonnyal olajozottabbá tette az, hogy Szapolyai Imre a kincstartósággal együtt a főkapitányi tisztséget is betöltötte.⁹⁴ Az alkincstartó, Bajoni Lőrinc deák⁹⁵ szerepe szintén tetten érhető a rendkívüli adók esetében: 1461-ben ő referálta azt a királyi parancsot, mellyel Szepes és Sáros megyék adóját Szapolyai Istvánnak utalták ki,⁹⁶ míg 1463-ban ugyancsak Lőrinc deák relációjára állították ki a nyugtát Ung megye adószedői számára az 1462. évi adóelszámolásukról.⁹⁷ A királyi tanács, de legalábbis bizonyos bárók és főpapok szerepvállalása is meghatározó volt a rendkívüli adó adminisztrálásában. 1461-ben Várdai István érsek szerepe érhető tetten, míg 1462-ben az adószedőknek a királyi tanács bizonyos tagjai előtt kellett elszámolniuk, s úgy tűnik, hogy az adószedés módjával kapcsolatos, megyéknek szóló parancsokat is a királyi tanács nevében bocsátották ki.⁹⁸

Az 1463 és 1466 közötti, úgynevezett telekkatonaság-megváltás adminisztrációja – részben – az 1464-ből fennmaradt rendelkezésből ismerhető meg, ugyanis az 1464. évihez hasonlóan zajlott az adószedés 1465-ben is. Az 1463. évi gyakorlatra azonban csupán

⁹⁰ DRH 1458–1526. 159–160., Borosy: *A telekkatonaság*, 39.

⁹¹ Vö. DRH 1458–1526. 157. 5. j.

⁹² 1466. november. *Mátyás levelei*, I. 153–155., 1466. november 15. MNL OL DL 16435.

⁹³ 1466. április 20., május 13. MNL OL DL 31857–31858.

⁹⁴ Horváth: *A Felső Rézsék kapitánysága*, 948.

⁹⁵ *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 129.

⁹⁶ 1461. szeptember 14. MNL OL DL 70261.

⁹⁷ 1463. április 2. MNL OL DL 31807. Bajoni a városok rendkívüli adói esetében is előfordul relátorként: 1463. június 23. MNL OL DF 270379., 214160.

⁹⁸ Kádas: *Késmárk visszavétele*, 24–29.

a közvetett forrásokból következtethetünk. A telekkatonasághoz ebben az évben többnyire nem végeztek külön portaszámlálást, az adószedőknek lényegében csupán be kellett hajtaniuk a pénzt a katonáskodni nem akarók jobbágyaitól, a korábbi regisztrumok alapján. Az adatok arra utalnak, hogy a toborzáshoz hasonlóan ez a feladat is a megyékre, a megyék által választott adószedőkre hárult. A kassai és megyéiből származó adatok szerint ott két-két megyebéli jómódú vagy középbirtokos nemes járt el, míg a szatmári adószedők a hivatalban lévő alispánok lettek.⁹⁹ Az 1463. évi adószedés gyakorlata leginkább Nyitra megye esetében figyelhető meg, Újvári Schlick Miklós levelének köszönhetően. Nyitra megye adószedője Forgács János, illetve rokona, Péter lehetett,¹⁰⁰ Schlick előbbinek címezte levelét, melyben a királytól kapott felmentésének tiszteletben tartását kérte. Forgács ugyanis az ő birtokára is kiküldte familiárisát a király emberével adót szedni. A panaszos a felmentésről rendelkező királyi oklevél másolatát is elküldte az adószedőknek, hogy olvassa el és ismertesse familiárisával, a szakolcai kapitányokkal, a király emberével és másokkal. A megyei adószedő(k) mellé tehát – legalábbis Nyitrában – egy királyi megbízott is társult.

1464-ben viszont már a bárók kezébe került a telekkatonaság és az azt megváltó adó adminisztrációja. Az országgyűlés az ország hat kamarahaszna-kerületében a királyi tanács két-két tagját jelölte ki a feladatra. A hat kerület valószínűleg a Zsigmond-korból, illetve a 15. század közepéről is ismert budai, kassai, körmöci, lippai, szatmári és szerémi késeket takarhatta.¹⁰¹ Ezen egységek mellett Szlavónia és Erdély megyéiben, sőt Horvátországban is hasonló rendszerben zajlott a katonaaállítás és az adószedés 1464-ben, és talán 1465-ben is. Sajnos biztosan csupán a kassai kerületbe küldött bárók személyét (Pálóci László és Cudar Simon) ismerjük, de valószínűsíteni lehet, hogy Szlavóniában 1464 tavaszán ugyanúgy Szapolyai Imre boszniai kormányzó, szlavón és dalmát–horvát bán felelt a telekkatonaság kiállításáért, ahogy az év őszén az ő embereinek kellett lefizetni a katonáskodás megváltására megajánlott félförintos adót is.¹⁰² Az is feltételezhető, hogy miként Szlavóniában a bán, úgy Erdélyben a vajda lehetett az egyik kijelölt báró, bár erre nincs egyértelmű adat.¹⁰³

A tényleges portaszámlálást természetesen a bárók familiárisai végezték, akik munkáját megyénként egy-egy választott helybéli nemes segítette.¹⁰⁴ Pálóci és Cudar a királyi

⁹⁹ Abaúj: Kornis János és Korlát Miklós. Sáros: Szinyei János és Sóvári Sós Simon. Zemplén: Szécsi Simon és Kazsui Mihály. Szatmár: Anarcsi Tegzes Péter és Petri Ders Gergely. Kádas: Az adószedés megyei kezelése, 139–141., 1463. szeptember 2. MNL OL DF 234371.

¹⁰⁰ 1463. június 28., július 28. MNL OL DL 59499., 59501. A két Forgács ezúttal is megosztozhatott az adószedői feladatokon. Vö. 1457. december 22. Uo. 59471.

¹⁰¹ Vö. Weisz Boglárka: *A pénzügyi szervezet archontológiája*. [Kézirat.]

¹⁰² Vö. 1464. október 11. Kaprainai B 64. 568–569.

¹⁰³ 1464 végén Mátyás király Patai Dezső Antal és Zsuki Mihály adószedőket szólította fel, hogy regisztrumaikkal tegyenek előtte számadást, a forrásból azonban nem derül ki, hogy milyen adóról van szó. 1464. december 4. MNL OL DF 255167. Vö. W. Kovács András: *Az erdélyi megyék részvétele a királyi adó behajtásában*. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, 2020. 495.

¹⁰⁴ Már Zsigmond király 1435. évi törvénye előírta, hogy a jobbágytelkek összeírására egy megyebéli közép-birtokos nemeset kell választani. DRH 1301–1457. 280.; *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the*

parancslevéllel Butkai András alországbíró és Csobádi Gergelyt küldte Zemplén megyébe a jobbágytelkek számbavételére és az adó behajtására. Előbbi Pálóci vezető familiárisának számított, míg Csobádi Cudar szolgálatában állt.¹⁰⁵ Butkai maga is zempléni birtokos volt, de valószínűleg egy másik helyi nemes is elkísérte a telkek összeírására. Szlavóniában még szemléletesebb a bárói familia alkalmazása. A két zágrábi adószedő egyike, Roskoványi Tamás – bár az oklevél szerint az uralkodó rendelte Zágrábba adót kiróni –, Szapolyai familiárisa volt, akit ráadásul az ország másik végéből irányított ura Szlavóniába.¹⁰⁶ Az északi országrészről származó Roskoványi mellett a helyismeretet társa, a szlavóniai Grebeni Hermanfi László biztosította.¹⁰⁷ Zemplén és Zágráb mellett Pozsega megye egyik 1464. évi adószedőjét is ismerjük, itt a megyebéli Cserneki Dezső fia István rótt ki a *contributiót*.¹⁰⁸

A katonaillesztés és adószedés 1464-ben is megcsúszott. Mátyás király május 27-én Szepes megyének küldött parancsa szerint a megyei nemesség még ekkor sem döntötte el, hogy katonáskodik-e, vagy inkább adót fizet.¹⁰⁹ A király végül megelégedte a várakozást, és július 17-én a folyamat meggyorsítására saját emberét, Temesvári Lőrinc kancelláriai jegyzőt küldte a kassai késbe. Az erről tudósító királyi parancs megkülönbözteti azokat a nemeseket, akik adót fizetnek, és azokat, akik a hadba szállást választják, mindenkinek saját belátására bízták a döntést. Az adózást választóknak a megyei *connumerátorok*nak kellett átadniuk a pénzt, míg a katonáskodóknak hadra készen, lovasaikkal együtt kellett megjelenniük mustrára Lőrinc és a bárók előtt, hogy Havas Boldogasszony ünnepére (augusztus 5.) a futaki hadi táborba érhessenek.¹¹⁰ Az adószedés nemcsak északon csúszott meg, hanem délen is. Bodrog megyében szintén tartott még az adófizetés a nyári hónapokban is.¹¹¹ Az adószedés folyamatát nyáron valószínűleg a mezei munkák is lassították, ám a késlekedés fő oka 1464-ben (és 1463-ban) minden bizonnyal éppen az adó vagy a hadakozás közötti választás, és az ehhez kapcsolódó adminisztráció volt.

A szepesi parancs, illetve a királyi megbízotról tudósító másik oklevél egyaránt arról tanúskodik, hogy az adózást választóknak a pénzt a megyékbe állított *connumerátorok*nak

Medieval Kingdom of Hungary. Ed. János M. Bak. 2019. [Online.] 489., 494. (https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4/). Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 5.)

¹⁰⁵ 1464. április 15. MNL OL DL 67000. (Csobádi neve áthúzva.) Vö. 1452. november 9. MNL OL DL 14590.

¹⁰⁶ *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék*. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Arch. II.) 20. 8. j.; Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13 (2008) 247.; Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp., 2001. (Analecta Mediaevalia 1) 104. A családra bővebben lásd Kádas István: *A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon (1329–1545)*. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 100–102.

¹⁰⁷ Pálosfalvi Tamás: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlávön köznemes politikus pályaképe. Második közlemény. *Századok* 142 (2008) 278–279.

¹⁰⁸ 1464. június 29. MNL OL DL 74679. 35. Cserneki 1470-ben pozsegai alispánként tevékenykedett, de akár már 1464/1465-ben is betölthette ezt a tisztséget (Arch. II. 184. 4. j.). 1472-ben szintén adót szedett Pozsegában. 1473. október 10. MNL OL DL 74714.

¹⁰⁹ 1464. május 27. MNL OL DL 45095. Vö. Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 215.

¹¹⁰ 1464. július 17. MNL OL DF 223007.

¹¹¹ 1464. július 18. Zichy X. 319.

kellett lefizetniük. Ez nemcsak a kassai kés esetében volt így, Erdélyben az ország védelmére megajánlott *contributio generalis* behajtóit és *connumeratorait* érte 1464-ben sérelem,¹¹² míg a következő évben Sopron megyében szintén a *connumeratorokra* hárulhatott az adószedés. A *connumerator* szóval a források leginkább a telekkatonasághoz szükséges portaszámlálást végző személyeket nevezik. Munkájuk nagyban hasonlított a forrásokban következetesen *dicatornak* nevezett adórovókéra, összeírták és regisztrumba foglalták a jobbágytelkeket.¹¹³ Praktikus megoldás volt, hogy a katonaillesztéshez készített regisztrum szolgáljon egyszerre a katonaságot megváltó adó jegyzékeként is, míg 1463-ban a korábbi adóregisztrum alapján állították ki a katonákat. A megyékben tevékenykedő *connumeratorok* munkájuk végeztével minden bizonnal uraik, a késekbe rendelt bárók felé számoltak el a befolyt pénzzel, akik az adóforintokat közvetlenül felhasználva felfogadták a katonákat. A korszakban olykor megfigyelhető az udvari familiárisok, lovagok adószedői megbízatása,¹¹⁴ esetükben is feltételezhető, hogy az adó behajtását követően rájuk hárult a zsoldosok felfogadása is.

Az uralkodó az adószedés megsürgetésére a bárók emberei és a megyékben választott adószedők mellé is kiküldhetett királyi megbízottat, mint 1464-ben Temesvári Lőrinc kancelláriai jegyzőt, 1462-ben pedig Kálmáncsehi Domokos prépostot a kassai kés területére.¹¹⁵ Talán az 1463-ban Nyitrában eljáró „király embere” is kancelláriai alkalmazott lehetett.¹¹⁶ Ennél drasztikusabb megoldás volt, amikor a király egyik kapitányát bízta meg az adó mielőbbi „bevasalásával”. Az adószedők szorosan együttműködtek a toborzást végző *sollicitatorokkal*, valamint a királyi kapitányokkal. Az 1463-ban Schlick Miklóst felmentő királyi oklevelet az adószedők mellett a szakolcai kapitányoknak is címezték, s maga Miklós is kérte, hogy a kapitányokkal is ismertessék meg annak tartalmát.¹¹⁷ Az adót feltehetőleg nemcsak a török elleni harcokra fordították, hanem részben az 1463 nyarán Szakolcánál betörő csehek elleni küzdelmekre is, ami a kapitányok adószedési szerepét is magyarázhatja.¹¹⁸ Ráadásul 1463 júniusában a Felső Rések kapitánya tisztségét viselő Magyar Balázs is kiküldte emberét Nyitrába az adófizetés kikényszerítésére.¹¹⁹ Feltehetően Nyitrában is a kapitányoknak adták át a befolyt pénzt az adószedők, ahogyan Sárosban. 1465-ben Mátyás király nemcsak a Sopron megyei hatóságot és az adószedést is végző *connumeratorokat* szólította fel Sopron városának adómentessége ügyében, hanem

¹¹² 1464. november 26. MNL OL DL 30207.

¹¹³ Vö. 1459. november 10. MNL OL DL 15418.

¹¹⁴ Pl. Sitkei Bertalan (1459. Zala: MNL OL DL 15418. Vö. 1462. április 8. MNL OL DF 214104.), Tímári Józsa (1461. Bács: MNL OL DL 16323.) vagy Zsuki Mihály (Erdély: 1464. december 4. MNL OL DF 255167. Vö. 1462. december 14. Uo. 255166.).

¹¹⁵ Kádas: Késmárk visszaváltása, 23–24.

¹¹⁶ 1459-ben Zalában, 1460-ban Szabolcsban is kancelláriai jegyző volt az egyik királyi adószedő. 1459. november 10. MNL OL DL 15418.; 1460. augusztus 28. Uo. 81396. Vö. Kubinyi: A Mátyás-kori államszervezet, 98–99., 110., Uő: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XII. Fel. szerk. Fehér József. Bp., 1957. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 19) 26.

¹¹⁷ 1463. június 5. MNL OL DL 59498.

¹¹⁸ A cseh rablócsapatok Vág menti várakat foglaltak el és Turóc megyét is pusztították, míg az év végén a nádor és Magyar Balázs vissza nem hódította a rablók turóci erődjét. 1463. június 28. MNL OL DL 59499.; 1463. augusztus 31. Szapolyai olt. 78–79.; 1463. november 1. Uo. 85.; 1463. december 15. Uo. 87–88.

¹¹⁹ 1463. június 28. MNL OL DL 59499.

a toborzásért felelős *sollicitatorokat* is.¹²⁰ 1466-ban Upori László és Gáji Horvát Gergely királyi kapitányok valószínűleg a tiszántúli megyék (a szatmári kés területe)¹²¹ hadkiállításáért feleltek, ezért tudtak rögtön fellépni az adókerülők ellen. A Bihar megyei Margittafalván még csatába is bocsátkoztak az adókerülő jobbágyokkal, melynek során a település is tűz martalékául esett.¹²²

Kitekintés

A Kubinyi András által felhozott 1467. és 1471. évi adatok a személyes hadba vonulás megváltásával kapcsolatosak. Az 1467. évi forrás a fogarasföldi románság adójáról szól, a hadjáratban részt vevő románoktól egy forint, a hadi feladatokat nem vállalóktól pedig két forint rendkívüli adót hajtottak be.¹²³ Az adót minden bizonnyal az 1467. végi moldvai hadjárat kapcsán vetették ki, talán csak a térség népeire.¹²⁴ Az 1467-ben meginduló kincstári reformok rendkívüli adót érintő változásai kapcsán érdemes kiemelni az 1468. szeptemberében, Mátyás cseh háborújára megajánlott adót. Ezt már segélynek (*subsidium*) nevezték, mely ugyan adminisztrációjában elkülönült a rendes adótól, ám a közel egy időben szedett két taksa „kiegészítette egymást”, a 80 dénáros segély a királyi kincstár adójává átnevezett kamarahasználval együtt tett ki egy forintot, megelőlegezve az 1470-től általánossá váló gyakorlatot, amikor is a rendes adót belefoglalták a rendkívülibe. Szintén megemlíthetjük, hogy a segélyt elrendelő dekrétum egyúttal egy évre fel is mentett mindenkit a nemesi felkelés alól, hacsak a török szultán vagy más nagy ellenség nem támadna az országra.¹²⁵

1471 végén, a Vitéz-féle összeesküvést követően újfent rendelkeztek a *generalis exercitus* felállításáról (melyet a lengyel betörés és a törökök szabácsi építkezése is indokolhatott),¹²⁶ ám a gyakorlatban ez is megváltható lett.¹²⁷ A Közép-Szolnok és Tolna megyéknek küldött oklevelekből kiderül, hogy ekkor nem egyenként döntöttek a nemesek,

¹²⁰ 1465. szeptember 8. Sopron I/5. 203.

¹²¹ Weisz Boglárka: A váradi kamara. In: *Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2018. (Tanulmányok Biharország történetéről 5) 110.; Weisz Boglárka: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In: *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. 85.

¹²² 1473. november 26. *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I–II. Szerk. Bártfai Szabó László. Bp., 1919. I. 438–440.; 1478. március 26. Zichy XI. 211–213. Vö. Kádas István: Lázadó parasztok Mátyás király ellen. Újkor.hu. <https://ujkor.hu/content/lazadozo-parasztok-matyas-kiraly-ellen>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. január 27.) 1477-ben a Zala megyei adószedők panaszára Mátyás király ugyancsak egy kapitányára, Tarcai Tamásra bízta, hogy hajtsa be az adót a vonakodóktól. 1477. augusztus 12. MNL OL DL 45693.

¹²³ 1467. november 9. MNL OL DL 67837.

¹²⁴ Ugyanezen kétforintos „hadiadót” a szomszédos Barcaságban is behajtották. 1468. január 4. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hrsg. Gustav Gündisch et al. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991. VI. 317.

¹²⁵ 1468. szeptember 29. DRH 1458–1490. 177–178.; 1468. október 8. MNL OL DF 247331.; 1468. december 8. Uo. 214461.; 1469. január 15. Uo. 266512. Vö. 1470. november. DRH 1458–1490. 183., 187.

¹²⁶ Pálosfalvi: *From Nicopolis*, 236–238.

¹²⁷ Az 1471. szeptemberi országgyűlésen Mátyás ígéretet tett arra, hogy a kamarahasznán kívül más adót az országlakosok belegegzése nélkül nem fog követni. 1471. szeptember 18. DRH 1458–1490. 196.

harcolnak-e vagy fizetnek, hanem a megyei *universitas* határozott, többnyire az adózás mellett. E gyakorlat hasonlóságot mutat a nádori közgyűlések 1467 utáni megváltásával, ahol a megyék szintén dönthettek az adófizetés mellett.¹²⁸ A Közép-Szolnok megyei irat alapján a *contributio* összege 80 dénár volt, amibe már belefoglalták az 1472. évi kamara-hasznát is.¹²⁹ Szabolcs megyében 1472. január végén már befejeződhetett az adó behajtása,¹³⁰ Tolnában márciusban feltehetően már a hátralékbehajtás és bírságolás zajlott.¹³¹ Március végén Szlavóniában is bírságotk és lefoglalták az adókerülők javait.¹³² 1472 telén Valkó megyében is rendkívüli adót szedtek, itt azonban némileg kisebb összeget, 60 dénárt telkenként. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy az uralkodó mérsékelte a török támadásoknak kitett megye adóját.¹³³ A valkói adó adminisztrációjában Újlaki Miklós bosnyák király, macsósi bán is részt vett: Mátyás király adószedőjét Miklós király embere is elkísérte.¹³⁴ Az 1472 áprilisában tartott országgyűlésen újabb, portánként egyforintos adót (feltehetően az 1473. évi rendes adót is belefoglalva) vetettek ki a török elleni harcokra,¹³⁵ mely megnehezíti a nyári-ősz adózási adatok „szétszaladását”.¹³⁶ Körös megyében mindenesetre még szeptember végén is az év eleji adó körül „forrt a levegő”,¹³⁷ Tarcai Tamás pedig még novemberben is bizonyos 80 dénáros adó maradékáért küldte familiárisát Bártfára.¹³⁸

1474-ben, a Mátyás távollétében lebonyolított országgyűlés egyforintos adót ajánlott meg (melyet megyei kezelésbe rendelt) és egyéves felmentést biztosított a katonáskodás alól, csak a szultán támadása jelentett kivételt.¹³⁹ Hasonlóképpen határoztak a szabácsi hadjáratot megelőző, 1475. évi adókimutatás során is.¹⁴⁰ 1477 nyarán azonban a III. Frigyes császár elleni hadjáratra készülők uralkodó újra a megyéknek szegte a kérdést, hogy a katonáskodást vagy az adófizetést választják. A király Sáros megyének címzett oklevele szerint korábban már hadba hívó parancsot küldött a nemeseknek, akik kötelesek személyesen hadba vonulni az ország ellenségeivel szemben. Egynémely megye azonban, megismerve a királyi utasítást, követeket küldött Mátyáshoz, kérvényezve, hogy mentesítse őket az efféle katonáskodás fáradtsága alól, s ezért cserébe egyforintos adót ajánlottak meg. Az oklevél a nemesi felkelés megváltására megajánlott adó felhasználási céljával

¹²⁸ Kubinyi: A Mátyás-kori államszervezet, 110–111.

¹²⁹ 1471. december 13. MNL OL DL 65105.; 1471. december 25. körül. Uo. 45482. (Az adó nagysága az oklevél sérülései miatt nem egyértelmű.)

¹³⁰ 1472. január 31. MNL OL DF 285916.

¹³¹ 1472. március 19. MNL OL DL 73314.

¹³² 1472. március 23. MNL OL DF 244382.; 1472. szeptember 22. MNL OL DL 100825. Vö. Pálosfalvi: Grebeni Hermanfi, 196.

¹³³ Vö. Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321.

¹³⁴ 1472. július 2. MNL OL DL 37647.

¹³⁵ 1472. április 28. MNL OL DF 295386. Vö. Vestigia Infocus 2356. <http://vestigia.hu/infocus/kepek/1414601630.jpg>. (A letöltés ideje: 2022. július 18.)

¹³⁶ 1472. augusztus. MNL OL DF 257817.; 1472. szeptember 8. MNL OL DL 95391.; 1473. október 10. Uo. 74714.; 1472. december 3. Uo. 17399.

¹³⁷ 1472. szeptember 22. MNL OL DL 100825. Vö. Pálosfalvi: Grebeni Hermanfi, 296.

¹³⁸ 1472. november 25. MNL OL DF 214621.

¹³⁹ 1474. október 2. DRH 1458–1490. 215. Vö. Kádás: Az adószedés megyei kezelése, 133–136.

¹⁴⁰ 1475. május 29. DRH 1458–1490. 224.

kapcsolatban is világosan fogalmaz: az ország védelmére Mátyás zsoldosokat fogadott fel, akik fizetése miatt nagy szükség van az adóforintokra.¹⁴¹ A hadjáratot követően az 1478. eleji országgyűlés ismét szabályozta a rendkívüli adó és a katonáskodás kérdését. A diéta résztvevői az az évi segélyen felül további öt évre évenkénti egyforintos rendkívüli adót ajánlottak meg, amiért cserébe kérték Mátyást, hogy ebben az időszakban ne kelljen hadba szállniuk az országlakosoknak, csak azon esetben, ha a császár, a török szultán, a cseh vagy a lengyel király, illetve a ruméliai beglerbég személyesen támadná meg seregével az országot. Amennyiben egy ilyen nagyobb támadás bekövetkezne, akkor viszont pénzen se lehessen megváltani a hadba szállást.¹⁴²

A nemesi felkelés és a rendkívüli adó összekapcsolása tehát a kincstári reformot követő években is megfigyelhető.¹⁴³ A hadakozás, katonáállítás és a hadiadó közötti kapcsolat ráadásul már Mátyás elődjénél is kimutatható. Amikor Zsigmond király 1399-ben a hadakozás alól kibívó nemesek miatt elrendelte, hogy számolják meg és foglalják regisztrumba a megyékben a jobbágyportákat, ezzel egy időben rendkívüli adót is behajtottak.¹⁴⁴ Zsigmond lehetővé tette a hadakozás alóli felmentés „megvásárlását” is,¹⁴⁵ 1455-ben pedig egy olyan, telkenként félforintos rendkívüli adót vetettek ki, mely esetében a megyei nemesek dönthettek, hogy hadba szállnak vagy adót fizetnek jobbágyaikkal.¹⁴⁶

Összegzés

A vizsgált időszak rendkívüli adói hadiadók voltak, általában katonai célból vetették ki ezeket, s arra is fordították. Különösen igaz ez a háború sújtotta Felső Réseken, az ottani birtokosok által megajánlott partikuláris adókra. A hadiadó és a katonáskodás össze is függött, a nemesek meg is válhatták katonáskodási kötelezettségüket jobbágyaik pénzével. Úgy tűnik azonban, hogy nem szedtek külön contributiót és külön *taxa exercitua*list, hanem ugyanazon rendkívüli adó két elnevezéséről volt csak szó, mellyel megváltható volt a nemesi felkelés, és ezzel összefüggésben a telekkatonaság is. A katonáskodó nemes jobbágyaitól vagy nem szedtek rendkívüli adót, vagy – mint például 1459-ben – csak feleannyit, mint a fegyveres szolgálattól távol maradó társuktól.

A rendkívüli adók középszintű adminisztrációjában, úgy tűnik, meghatározó szerepet játszottak a (korábbi) kamarahaszna-kerületek. Különösen a kassai kés fordul elő többször rendkívüli adók kapcsán.¹⁴⁷ Horváth Richárd megfigyelése szerint a kassai és körmöci

¹⁴¹ 1477. július 10. MNL OL DF 270404.

¹⁴² 1478. március 29. DRH 1458–1490. 238–239.

¹⁴³ Vö. Mályusz Elemér: A magyar állam a középkor végén. In: *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Dománovszky Sándor et al. H. n. [Bp.,] 1939–1942. II. (Magyar renaissance) 60.

¹⁴⁴ 1399. január 25. ZsO I. 5683. sz.

¹⁴⁵ Bárány-B. Szabó-Veszprémy: A késő középkor hadtörténete, 239.

¹⁴⁶ 1455. szeptember 2. MNL OL DF 267763.

¹⁴⁷ „... sub cultello Cassoviensi...” 1462. augusztus 17. MNL OL DF 270551.; „... in cultello Cassoviensi...” 1464. december 30. Szapolyai oklt. 103.

kések a korszakban védelmi-igazgatási feladatokat is betöltöttek.¹⁴⁸ A kamarahasznakerületek szerepének ilyenén kibővülése a többi kés esetében is feltételezhető, az 1464. évi telekkatonaság, illetve telekkatonaság-megváltás ugyanis nemcsak az adószedés, hanem a hadkiállítás középszintű egységeként is tekintett ezekre.

Az adószedés és a hadkiállítás közötti szoros kapcsolat a „terepen” is megmutatkozott. 1464-ben és 1465-ben a telekkatonasághoz szükséges jobbágyporta-számlálást végző *connumeratorok* szedték be a hadakozás megváltására szolgáló egyforintos adót is, a hadi toborzókkal együttműködve. Az így behajtott pénzből a hadkiállítással megbízott bárók, illetve királyi kapitányok, udvari katonatisztek fel is fogadhatták a szükséges zsoldosokat. A királyi kapitányok szükség esetén fegyveres segítséget is nyújthattak az adó behajtásához. A rendkívüli adó és a katonáskodás összekapcsolása, illetve különösen a nemesekre bízott választás azonban az adó adminisztrációját is bonyolította, megnyújtva az adószedés idejét, melyet a tavaszi–nyári adózás esetében a mezei munkák is lassítottak.

A katonai kötelezettség pénzbeli megváltása mindenesetre indokot teremtett az uralkodó számára rendkívüli adó kivetésére, s az így befolyt összegek elősegítették az ütőképesebb zsoldossereg fenntartását a kevésbé hatásos nemesi felkelés helyett, míg a nemesség számára a katonáskodás alóli felmentés vonzóbbá tehetette a rendkívüli adó megajánlását is.

¹⁴⁸ Horváth: A Felső Részek kapitánysága, 925.

EGY SZOKATLAN DEMOGRÁFIAI JELENSÉG ÉS HÁTTERE A SZEGEDI SZANDZSÁK TERÜLETÉRŐL

Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban

FÓTI MIKLÓS

AN UNUSUAL DEMOGRAPHIC PHENOMENON AND ITS BACKGROUND
IN THE TERRITORY OF THE SANCAK OF SZEGED

The Sudden Transformation of Mikla into a Town in 1578

In 1578, a deserted place called Mikla (*nahiye* of Solt) was suddenly turned into a town by the influx of Hungarian *reayas* from three surrounding villages. The *kadi* of Kalocsa decreed that the missing population in these villages should be covered by pastoralist nomads (*haymane*) from two deserts belonging to the *nahiye* of Szabadka. The study explores the background of this semi-nomadic population, which was unregistered in the surveys of the *sancak*, thus remained almost invisible for the researchers. It examines the role of the *haymanes* in the organisations of peasant-soldiers of the Ottoman Empire, among the *yürüks* and *voynuks*. It reveals the Vlach origin of the semi-nomadic population in Southern Hungary, and their migration from the Vlach areas of the Northern Balkans.

Keywords: *sancak* of Szeged, Ottoman peasant-soldiers, Vlachs, semi-nomadic population

A hódoltság területén működött mintegy harminc szandzsákra vonatkozó kataszteri iratok (szandzsák-összeírások, timár-jegyzékek, birtokadományozási naplók, fejadó-jegyzékek) szisztematikus, adatbázisszerű feldolgozása 2014-ben kezdődött a Magyar Nemzeti Levéltár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete közös oszmán defter-adatbázis projektjének keretében.¹ 2020-ban került sor az eddigi legdélibb, a határvidék viszonyaitól mind népessége, településhálózata, mind pedig adózási kérdései tekintetében jelentősen eltérő szegedi szandzsákra vonatkozó összeírások feldolgozására. Mivel a munka során négy szandzsák-összeírás (*tahrir defteri*), nyolc fejadó-defter

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) támogatásával valósult meg.

¹ A projekt bemutatását lásd *Catastrum* 8 (2021) 2. sz. 57–61. [Szakmai beszámoló az első évről (2019–2020)], Sz. Simon Éva et al: Databases of Cadastral Surveys (*Tapu Defteris*) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). *Archivum Ottomanicum* 37 (2020) 259–272.

(*cizye defteri*) és számos birtokadományozási napló (*ruznamçe defteri*) vizsgálata valósult meg, így várható volt, hogy különböző, a kutatók érdeklődését felkeltő jelenségek magyarázatát is megtalálhatjuk a defterek párhuzamos feldolgozása közben. A munkálatok során kezdetben a terület történeti földrajzi kérdéseire fókuszáltunk, a török kori településhálózat rekonstruálására,² ám már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a településviszonyok átrendeződése nem érthető meg a népességre vonatkozó információk vizsgálata nélkül. A terület déli náhijéi (zombori, bácsi, titeli, részben a szabadkai) teljes vagy közel teljes népességcserén mentek keresztül, az 1520–1522 közötti, Bács és Bodrog vármegyékre vonatkozó tizedjegyzékekben szereplő magyar jobbágyok helyét rác-vlah eredetű népesség foglalta el. A balkáni betelepülőkre számított az oszmán igazgatás a magyarok lakta északibb náhijék, illetve a dunántúli területek konszolidálásában, különböző közbiztonsággal kapcsolatos helyzetek – elsősorban fontosabb utak, hidak biztosítása – megoldásában. Amikor a jelen tanulmány tárgyát képező Mikla helység (solti náhije) népességgyarapodása először feltűnt számomra, még nem sejtettem, hogy a mögötte rejlő betelepülési folyamatok feltárásával a hódoltság déli részén meghonosodott katonaparaszti szervezet működési mechanizmusába fogunk minden eddiginél mélyebben belelátni, és megérteni, hogyan használta fel az Oszmán Birodalom a Balkán északi részének rác-vlah katonaparaszti rétegét az új hódítások benépesítésére.

Mikla puszta felemelkedése

Első lépésként ismerkedjünk meg a vizsgált helységgel, Miklával, és a rá vonatkozó adatokkal a török defterekben. Mikla neve már a legelső szandzsák-összeírásban, 1546-ban felbukkan pusztaként (*mezra'a*) Uszód falu kezén. Nyilvánvaló, hogy a Duna menti Uszód ártéri fekvése miatt kénytelen volt távolabbi földeket, így Miklát művelni. A következő összeírásban (1560) már három falu műveli Miklát: az egyik változatlanul Uszód, de ezen felül Harta és Pataj [Dunapataj] osztozik a területen. Pataj városával kapcsolatban meg is indokolják, miért került kezére Mikla (illetve még egy puszta, Inám): „az említett városnak kevés földje van, ezért szántói az említett pusztákon találhatóak” [„varoş-ı mezburun zira'at yerleri kalil olub eker zira'atları mezra'a-ı mezbure üzerindedür”].³ Mikla tehát közös szántóterületként szolgált három helység számára. Földjei igen termékenyek lehettek, ezt tükrözi a megállapított adó mértéke is, ami szokatlanul magas egy egyszerű pusztához képest: 1560-ban 7416 akcse, 1570-ben pedig 6095 akcse adót fizetett. Utóbbi defterben nem nevezik meg művelőit, de az előbbi helységekre gyanakodhatunk, azzal a különbséggel, hogy talán a távolabbi Uszód elveszítette művelési jogát, ezért csökkent némileg a kirótt összeg.

² Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak); Fóti Miklós: *A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. Keletkutatás* (2021) tavasz 115–126.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul). Tapu-tahrir defterleri (= BOA TTd) 332. 117.

Ezt követi az utolsó szandzsák-összeírás 1578-ból, melynek meghökkentő adata készített e tanulmány megírására: 1578-ban Miklát városnak nevezi az írnok (*Varoş-i Mikla*), jelentékenynek számító 48 hánényi népességgel és 22 500 akcse kivetett adóösszeggel. A Duna–Tisza közének déli részén már az is egyedülálló jelenség, hogy egy pusztából város lesz, de még inkább páratlan, hogy az magyar népesség betelepülése révén keletkezett.

Mi lehetett ennek a hirtelen népességyarapodásnak az oka? A magyarázatot nyilván a felsorolt ráják neveinek vizsgálatával kísérrelhetjük meg kideríteni. Első pillantásra látszik, hogy kizárólag magyar neveket találunk az új keletű városban. Mivel a magyar nevek egyedibbek és így jobban visszakövethetők, mint a muszlim vagy szláv nevek, jó eséllyel beazonosíthatjuk őket, feltéve ha a szandzsákon, illetve a náhijén belül történt a népességmozgás.⁴ Néhány markánsabb név vizsgálata már első próbálkozásra nem várt eredményt mutatott: számos nevet kétszer írtak össze 1578-ban, egyszer Miklánál, egyszer pedig Szenkirál falunál, mely Mikla déli szomszédságában található.⁵

Érdemes további forrásokat bevonni a kérdés tisztázásába: a fejadó-defterekben (*cizye defteri*) szokás volt a népességet érintő változásokat egy-egy, a név fölé ferdén írt – többnyire perzsa – szó formájában rögzíteni (például *mürde* 'meghalt', *na-tüvan* 'erőtlen, gyenge', *fakir* 'szegény', *gürihite* 'elszökött', *der karye-i* [...] *mütemekkin şüd* ' [...] faluba telepedett le', *papazdur alınmadi* 'pap lévén nem vétetett adólajstromba', *nev-yafte* 'újonnan talált [rája]', *be-cay-i biradereş* 'fivére helyett', *sipahi olub gitmişdür* 'szpáhi lett, távozott'). A szegedi szandzsák esetében ilyen megjegyzésekkel főleg a török berendezkedés kiépítésének kezdetén lehet találkozni, amikor a török összeírók az adó behajtását megnehezítő, vagy egyenesen ellehetetlenítő esetekben éltek e gyakorlattal.⁶ A szandzsák felállítását követő nagyarányú népességmozgás 1560 körül véget ért, ekkorra az ilyenfajta megjegyzések is eltűntek. Szerencsés módon rendelkezünk egy olyan fejadó-defterrel,⁷ mely 1580-ból származik, tehát alig két évvel a Miklát várossá emelő szandzsák-összeírás után készült, a népességet érintő változások rögzítésével. A solti náhije településeinek áttekintése nem várt eredményre vezetett: egyes neveknél a *mükerrer*, vagyis 'ismételten (összeírva)' kifejezés állt, sőt három falunál kétféle háne-számmal találkozunk, mintha azok egyfajta elszámolást jeleznének: az egyik falu éppen az említett Szentkirály, ahol a népesség 23 háne,

⁴ Itt jegyezzük meg, hogy a szegedi szandzsák 1578-as összeírása, melynek félkész, számos hibát tartalmazó változatát Halasi-Kun Tibor turkológus készítette el, majd Hóvári János közvetítésével került a BTK TTI birtokába, jelen tanulmány oszmanista szerzője már „digitalizálta”, így bármely rája nevének kikeresése és sorsának nyomon követése a szandzsák határain belül lehetségessé vált.

⁵ Mikoviny Sam[uel]: *Mappa Partis Regni Hungariae, qua Jazyges, Cumani Maiores et Minores continentur*. 1731. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum. B IX. a. 624. Pr. Sz. Király, Pataj és Mikla között ábrázolva. II. katonai felmérés. Pusztaszentkirály és Pusztaszentkirály. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/>.)

⁶ Így az 1553-ból származó fejadó-defterünk (österreichische Nationalbibliothek [= ÖNB] Mxt 603.) rendkívül gyakran, az újonnan érkezett szláv rája neve mellett a *gürihite* 'elmenekült' kifejezést tünteti fel. Szent Lőrincen [középkori Hajszentlőrinc] például csak a *primikür* és egy rája maradt, a többi öt nevet 'megszökött' megjegyzéssel látták el. Más falvaknál – Mise, Páka – a teljes lakosság szökött el. Kuzsdin falu mellé beírják, hogy teljes népessége elmenekült, de neveiket felsorolják.

⁷ ÖNB Mxt 531. (Mikrofilm száma: 1245.)

ami alá hozzátették: *biha hane-i mükerrer* 10, [=] 13. Vagyis a teljes 23 hánéból ismételtlen összeírva 10 háne, melynek levonása után kijön a falu tényleges lakossága, azaz 13 háne.

Szentkirályon kívül még két falunál bukkanunk ismételtlen összeírt nevekre. Bátyán 5 név (Fajszai Gáspár, Izséri Petőr, Nagy István, Sági János, Sági Pál), Nádason pedig 2 név (Nagy Anbrus, Jakob Antal) fölé helyezett az írnok egy olyan megjegyzést (*der kenar*), mely szerint e nevek ismételtlen kerültek rögzítésre. Ezeket a rájákat mind meg is találhatjuk az újonnan keletkezett város, Mikla lakói között.

Az első feltett kérdést – azaz honnan származik Mikla város népessége – tehát megválaszoltuk. Azonban további szokatlan elemeket is tartalmaz a vizsgált fejadó-defter. Az utolsóként összeírt falu után, amely éppen az előbb említett Szenkirál volt, a kádi hitelesítő formulája és pecsétje következik, majd egy elsőre értelmezhetetlen bejegyzésként két, a szabadkai náhijébe tartozó helység lakóit írják össze: „Tomba, tartozik Szabadkához, 10 háne”, „Máda, tartozik Szabadkához, 7 háne”. Ezt egy újabb hitelesítő záradék követi a kádi részéről, néhány soros magyarázat kíséretében, mely egyedülálló módon világítja meg a helyzetet: „A boldogságos pasa – könnyítse meg Allah, amit ő akar – őjelességének nemes parancsából az ismételtlen összeírt 17 háne pótlására e két említett pusztá [azaz Máda és Tompa] hajmánéi összeírtattak, a kalocsai kádi előterjesztése szerint” [„Sahib-i sa’adet paşa – yessera’l-lahu ma-yeşa – hazretlerinin emr-i şerifiyle mükerrer olan on yedi haneye bedel bu zikr olunan iki kit’a mezra’anun haymanesi tahrir olundi ber muceb-i ‘arz-i kadı-i Kalaca”]. E kulcsfontosságú mondatban annyi információ van, hogy ezeket most egyenként elemeznünk kell. Első lépésként ellenőrizzük, hogy mit mond az 1578-as összeírás a szabadkai náhije említett két helységéről: Máda pusztát, mely Mélykút közelében található – valószínűleg a művelője is Mélykút lehet –, jelentéktelen, 1200 akcsés bevétellel rendelkező, lakatlan pusztaként írták össze. Legalábbis egyetlen ráját sem sorolnak fel, amin nincs mit csodálkozni, hiszen eddigi ismereteink szerint a puszták mind lakatlanok. Tompa nevével csak a korábbi, 1570-es defterben találkozunk: öt megnevezett szállással, ezek magyar neve mutatja, hogy a szegedi polgárok állattartásra szolgáló szállásai lehettek, egy majorsággal (*çiftlik*), mely Ibrahim aga kezén van, valamint egy kulcsfontosságú megjegyzéssel: *hali ez ra’iyyet*, azaz ’ráják nélkül’. Ez utóbbi egy terminus, amelynek speciális jelentését csak a Mikláról szóló esettanulmány révén sikerült megérteni. A tanulmányozott területen a puszták két kategóriába sorolhatók: egy részük esetében megjegyzik, hogy ráják nélküli, más – természetesen szintén lakatlannak tűnő – puszták után pedig nem áll ez a kifejezés. Világossá vált, hogy az oszmán adminisztráció számára kétféle pusztá létezett: a lakott, de regisztrálatlan népességgel rendelkező és a ténylegesen lakatlan. Fontos hangsúlyozni, hogy a ’ráják nélkül’ kifejezés, mint azt Sz. Simon Éva kutatásaiból ismerjük, teljesen mást jelentett a dunántúli peremvidéken.⁸ Ott ugyanis a ráják nélkül összeírt települések általában a vizsgált terület még hódolatlan,

⁸ Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 99.; Uő: *Oszmán terjeszkedés Zala Megyében a 16. század második felében. Egy szandzsák-összeírás összehasonlító elemzésének lehetőségei és tanulságai*. Bp., 2011. 92–94. [Doktori disszertáció.]

adót nem fizető (illetve csak magyar részre fizető) határán feküdtek.⁹ A kanizsai náhije területén például főleg olyan hódolatlan, ugyanakkor lakott településre használták, melyek csak az oszmán adóztatás szempontjából voltak adóalany nélküliek.¹⁰

Visszatérve a fejadó-defter végén található sorok értelmezéséhez, kiderült, hogy Tompa és Máda puszták 1580-ban nem lakatlanok, sőt összesen 17 hánényi hajmáne népesség lakja, akiket név szerint felsorolnak. Sorsukról rendelkezik a kádi, amikor elköltözteti őket a távolabbi solti náhijéba, Szentkirály, Bátya és Nádasd falvakba, pótolva ezzel a Miklára felköltözött magyarok helyét.

Félnomád népesség a szegedi szandzsákban

Összegezzük eddigi ismereteinket. A Miklára váratlan és spontán módon felköltöző magyaroknak köszönhetően megtudtuk, hogy a puszták nem mind lakatlanok, szükség esetén van egy olyan tartalék egyes pusztákon, ahonnan pótolható a népesség. Következő lépésünk szükségszerűen az lesz, hogy fel kell derítenünk e láthatatlan népesség hátterét. A legfontosabbat, a nevüket maga a kádi bejegyzése elárulja, amikor Tompa és Máda hajmánéi összeírásáról beszél. Kik ezek a hajmáne, többnyire perzsa többes számban hajmánégáknak nevezett alattvalók? Létezésükről eddig is tudtunk, egy adónem feltüntetése utalt jelenlétükre a pusztákon: a hajmánék iszpendzse adója (*ispence-i haymanegan*).¹¹ A rájákhhoz hasonló név szerinti összeírás azonban nem készült róluk. Káldy-Nagy Gyula a vándorsátrazók adójának nevezi az általuk fizetett adónemet,¹² alighanem azért, mert az arab *hayme* szó sátor jelentéssel bír. Oliver Jens Schmitt *Zeltbewohner* [sátorlakók] névvel illeti őket és vlah származásukat hangsúlyozza a Balkánon.¹³ A birodalom ázsiai területein is találtunk egy adatot, mely jelenlétüket szemléletesen mutatja meg: az aleppói (Haleb) szandzsák Mezra'a-i Şeyh nevű települését – mely neve alapján eredetileg pusztá (mezra'a) lehetett – hajmánék közössége (*cema'at-i haymane*) lakja.¹⁴ Itt természetesen török vagy kurd nomádokról van szó, míg a Balkán északi részén szláv–vlah legeltető népességgel kell számolnunk. Utóbbiaknál szerencsésebb félnomádokról beszélni, mivel esetükben csak szezonális vándorlásról van szó téli és nyári szállásterületeik között. Téli szállásuk idővel állandó faluhellyé vált.¹⁵

⁹ Sz. Simon: *Oszmán terjeszkedés Zala Megyében*, 92.

¹⁰ Uo. 93. Sz. Simon Éva „oszmán igényterületek” elnevezés használatát javasolja ezekre a régiókra. Uo. 94.

¹¹ „Említésre méltó, hogy a dél-magyarországi szandzsákokban a szláv hajmánék (nomádok) kapuadó helyett iszpendzse adót fizettek.” Halil İnalçık: *Osmanlılar'da Raiyyet Rüşûmu*. [A ráják adónemei az Oszmánoknál.] *Bellefen* 23 (1959) 606.

¹² Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szeged, 2008. (Dél-Alföldi Évszázadok 24) Passim.

¹³ *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Ed. Oliver Jens Schmitt. Berlin–Boston, 2021. 532.

¹⁴ 397 Numaralı Haleb Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (943/1536). I. Dizin ve Transkripsiyon. [Az aleppói livâ 397. számú részletes összeírása (943/1536). I. Mutató és átírás]. Ankara, 2010. 232.

¹⁵ Miloš Luković: *Zakon Vlahom (ius Valachicum) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns Regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Defters)*. *Balkanica Posnaniensia* 22 (2015) 32., 36.

Mivel Tompa és Máda esetében megadják a neveiket, így egyértelműen kijelenthetjük, hogy mindegyikük átlagos szláv neveket visel. Ám feltűnően sokuk második nevéként a *doszelac*, azaz teleges, újonnan érkezett szó szerepel, amely szandzsáknkban a magyarság helyét kitöltő szláv népesség egészénél elterjedtnek számított. Sőt, Máda esetében mindegyikük neve után ez áll (Vuk doszelác, Iván doszelác, Radoje doszelác, Radován doszelác, Nikola doszelác, Jován doszelác). Arra következtethetünk ebből, hogy mindannyian újonnan érkeztek, letelepedés céljából, majd a nevezett pusztákon várták sorsuk rendezését. Láthatatlan és összeíratlan népességként ülték meg a pusztákat, és a török források csak a legtrikább esetben tesznek róluk említést. Mikla hirtelen betelepülése ily módon páratlan betekintést enged a hódoltság déli felének kolonizációjába, illetve a rác-vlah népesség vándorlásába.

Tegyük egy kisebb kitérőt, tekintsük át, mit tud a szakirodalom az Oszmán Birodalom nomád-félnomád népességéről. Széleskörűen kutatott és ismert jelenség, hogy az állam felhasználta előbb Anatólia nomád törzseit (akiket turkománoknak, illetve jürükköknek neveznek) lakatlan területek, puszták benépesítésére,¹⁶ bizonyos adók alóli mentesség ellenében. A Balkán-félszigeten, különösen annak északi részén, a jürük szervezetbe adaptálták az itt talált szláv katonaparaszti rendszert.

A jürük szervezet alapját az *ocak*knak nevezett katonaeállítási egységek képezték,¹⁷ melyek II. Mehmed idejében 24 emberből álltak. Hadjárat idején a katonai szolgálatot négyen látták el, egymást váltva: egyiküket *eşküncinek* (bevonuló, hadba vonuló), a másik hármat pedig *çatalok*knak (váltótársak, tulajdonképpen szolgálaton kívüli *eşküncik*) hívták. A többiek *yamakok* (segítők) voltak, akik hadjárat idején 50 akcséval tartoztak hozzájárulni az *eşküncik* ellátásához, felszereléséhez. A későbbiekben a törvénykönyvek (*kanunname*) a rendszer kisebb változásait mutatják, de tanulmányunk tárgya szempontjából nem ez az érdekes, hanem az a tényező, hogy nem minden jürük volt a katonai szervezet része. Mehmed T. Gökbilgin hívta fel a figyelmet arra, hogy a róluk vezetett jürük defterekben gyakran szükség volt kiegészíteni az odzsakokat regisztrálatlanok (*serbest haymane*, azaz szabad hajmánék) közül. A gülnari kazában összeírt Bozkırlı nomádokat egyenesen két közösség (*cema'at*) formájában jegyezték be: Bozkırlı jürükkök és hajmánék.¹⁸

¹⁶ Cengiz Orhonlu: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü: 1691-1696*. [A nomád törzsek letelepítésének kísérlete az Oszmán Birodalomban, 1691–1696.] İstanbul, 1963.; Yusuf Halaçoğlu: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. [A letelepítés politikája és a törzsek letelepítése a 18. századi Oszmán Birodalomban.] Ankara, 1997.; Onur Usta – Oktay Özel: Sedentarization of the Turcomans in 16th Century Cappadocia. Kayseri, 1480–1584. In: *Between Religion and Language. Turkish-speaking Christians, Jews and Greek-speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*. Ed. Balta Evangelia – Mehmet Ölmez. İstanbul, 2011. 153–184.

¹⁷ Pál Fodor: Ottoman Warfare, 1300–1453. In: *The Cambridge History of Turkey*. I–IV. Ed. Kate Fleet – Reşat Kasaba – Suraiya N. Faroqhi. Cambridge, 2006–2012. I. (Byzantium to Turkey, 1071–1453) 213–214.

¹⁸ Doğan Yörük – Onur Kabak: XVI. Yüzyıl Anadoluşunda Bozkır/lı Cemaatleri/Bozkır/lı Community in Anatolia in the XVIth Century. In: *Uluslararası Sempozyum. Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016)*. Ed. Hasan Bahar et al. Konya, 2016. (Institute of Turcology Studies Publications 9) 801.

Létezett tehát egy összeíratlan, de hadra fogható népesség, melyből szükség esetén ki tudták egészíteni a jürükök csapatait.¹⁹ Ez a tény számos *mühimme defteri* bejegyzésből is kiderül.²⁰ Hajmáne néven tehát azokat a defteren kívüli jürüköket nevezték, akik legeltető állattartással foglalkoztak²¹ és egyfajta tartalékos állományként funkcionáltak a katonaparaszti rendszer számára. Adójukat (*resm-i haymane*) a timár-birtokosoknak fizették, cserébe más adónemek, így a rendkívüli adók (*avariz-i divanijyye*) alól mentességet élveztek.²² A *yamakok*kal ellentétben ők tehát nem a harcokban részt vevő jürükök ellátásában, hanem a timár-rendszer fenntartásában játszottak fontos szerepet.

A *resm-i haymane* 50 akcsét jelentett a nő, és 25 akcsét a nőtlen háztartások esetében, így Harun Yeni szerint kiszámolható a hajmáne népesség száma. Például Tanrıdağı jürükjei 1591-es összeírásából tudjuk, hogy Jenidze-i Karaszú bírósági körzetében (*kaza*) (Nyugat-Trákia, Görögország) kétszáz olyan háztartás volt, mely nem volt része az odszak szervezetnek (ahol egyébként 1100 háztartást írtak össze). Ez a kétszáz háztartás 7900 akcsét fizetett a záim (ziámet-birtokos) számára. Ebből már az is kiszámolható, hogy 116 ház és 84 nőtlen között oszlott meg az adóösszeg.²³ Sajnálatos módon a jürük szervezet hajmánéira vonatkozó 50, illetve 25 akcsés adófizetési kötelezettség mértéke nem állhatja meg a helyét a szegedi szandzsák rác-vlah vándornépessége esetében. Itt a hajmánék által fizetett adónemeket összevontan tüntették fel (*mahsul-i a'şar ve ispençe-i haymanegan* 'hajmánék tizedeinek és iszpendzséjének jövedelme'), vagyis több ismeretlen elemből állt, sőt az adóösszeg sem feltétlenül osztható öttel.²⁴

A Balkán északi részén a jürük szervezethez hasonló elvek alapján működő, ám középkori szerb, bizánci alapokra támaszkodó katonaparaszti berendezkedést találunk, a vojnikokét.²⁵ Ennek a felépítését tanulmányozva – több mint egy tucat kánunnáme

¹⁹ M. Tayyib Gökbilgin: *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*. [Jürükök, tatárok és a hódítók leszármazottai Ruméliában.] İstanbul, 1957. 40.

²⁰ *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572). Özet-Transkripsiyon ve İndeks*. [A 12. számú mühimme defter (978-979/1570-1572). Regeszták, átirás és mutató.] İstanbul, 1996. 572. sz. rendelet.

²¹ *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*. [3. számú mühimme defter (966-968/1558-1560).] Ankara, 1993. 729. Az 1638. számú parancsból kiderül, hogy a hajmánék a városok birkahússal való ellátásában játszottak szerepet.

²² Gökbilgin: *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar*, 52-53.

²³ Harun Yeni: *The Utilization of Mobile Groups in the Ottoman Balkans. A Revision of General Perception*. *Oriental Archive* 81 (2013) 197.

²⁴ Hegyi Klára a koppányi szandzsák területén is arra a következtetésre jutott, hogy a vándor pásztorokra kirótt adóból nem számolható ki pontosan a hajmánék száma. Itt többnyire a „vándorsátrazók adója a legeltetési és akol adóval” nevű összetett adótétellel utalnak jelenlétiükre. Hegyi Klára: *Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban*. *Századok* 135 (2001) 1300., 1303.

²⁵ Fodor: *Ottoman Warfare*, 215-216. A török elől menekülő vojnikok magyarországi jelenlétére Mohács előtt Kubinyi András hívta fel a figyelmet: „1514-ben tíz délvidéki megyében éltek vojnikok, létszámuk azonban ismeretlen.” Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története, 1301-1526*. Bp., 2005. (Osiris tankönyvek) 241., 321., 347.; Kubinyi András: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 148. Pánya István Bodrog vármegyei jelenlétiüket mutatta be: 1509-ből rendelkezünk egy oklevéllel, mely Coborszentmihály, Halmos, Szentpál és Tapolca falvakban említ kiváltságokkal rendelkező vojnikokat, azaz szláv katonaparasztokat (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] Diplomatikai Levéltár [= DL] 46 895). István Pánya: *Possibilities and Methods for the Reconstruction of the Settlement Structure of Medieval Bodrog County*. *Banatica* 29 (2019) 330. „... az említett Czobor Zenthmihal, valamint Halmas, Thapolcza és Zentpal nevezetű, Bodrog vármegyei birtokain lakó huszonöt vojnik-

tartalmaz vojnikokra vonatkozó rendelkezéseket²⁶ – szintén megtalálhatjuk a hajmánékat, a jürük szervezetben betöltött szerepkörükkel azonos formában. A vojnik katonai állítási egység (*gönder*) többnyire 3-4 személyből állt: a harcokban közvetlenül a dzsebelü (*cebelü*), vagyis a 'vértés' vett részt, váltótársai pedig a jamakok (*yamak*) voltak. Vagyis a jamakok szerepköre eltér a jürük rendszerben bemutatott feladattól. A vojnikok pótlásáról a törvények egyértelműen rendelkeznek: helyükre fiaik, testvéreik vagy rokonok kerülnek, „kívülről”, azaz idegenek közül a vojnikok felvételét egyértelműen tiltják.²⁷ Egy másik, részletesebb forrás a szultáni istállók vojnikjairól rendelkezve megállapítja, hogy az elhunyt vojnikok helyére harács-fizető, vagy nem harács-fizető fiaik kerülnek. A törvény előnyben részesíti a nem harács-fizetők felvételét, de tiltja, hogy apjuk helyére harács-fizetőként vegyék őket nyilvántartásba. Ha azonban csak harács-fizető fia van, akkor vojnikká válása megengedett.²⁸ Témánk szempontjából a záró kitétel a jelentős: abban az esetben, ha harács-fizetésre nem kötelezett, vagy pedig harács-fizető fiai vannak az elhunytak, akkor tilos a hajmánék közül vojnikokat pótolni.²⁹

A tiltásnak nyilvánvalóan akkor van értelme, ha egy bevett gyakorlattal szemben írták bele a törvénykönyvbe, melyet meg is találtunk az 1487-es köztendili [Bulgária] vojnik-összeírásban.³⁰ E defterben 66 alkalommal említik, hogy egy vojnikot a hajmánék közül pótoltak. Például: Jován, Ráse fivére, aki meghalt, helyére Todor, Braján fia, a hajmánék közül [Yovan birader-i Raše, mürde, becayış Todor veled-i Brayan 'an haymane].³¹ Ennél azonban érdekesebb, a szakirodalomban egyáltalán nem ismert jelenséget is észrevettünk: számos elhunyt vojnik helyére a szabályokkal összhangban a fiát nevezik ki, de hozzátéve, hogy a hajmánék közül (*'an haymane*). Így Brankó helyére halála után fiát, Isztepánt a hajmánék közül írják be mint dzsebelü vojnikot.³² Legkevesebb 18 olyan eset van, amikor az elhunyt fiát nevezik hajmánék közül valónak, de hasonlóképpen a vojnikot fivérével való helyettesítésnél is előjön e kitétel. A hajmáne kifejezést tehát szélesebb értelemben használta az oszmán adminisztráció, mint azt eddig a szakirodalomból ismertük. A jürük szervezethez hasonlóan a nem harcoló, legeltető pásztorkodást végző fél-nomádokra alkalmazták, akikre a szláv katonaparaszti szervezetben is tartalékállományként tekintettek. Felidézve a kánunnámék szigorú rendelkezéseit, azt látjuk, hogy a vojnikok pótlására vonatkozó megkötések inkább az érintettek által óhajtott elveket

ját, akikről értesültünk, hogy már korábban is kiváltságosak és ezen felül teljességgel adómentesek voltak, most őket azon vojnikok közösségétől nekünk bármikor járó bármiféle rendes és rendkívüli adónktól is örökre menteseknek rendeltünk el kegyesen, ahogy jelen oklevél erejével is mentesítjük és felmentjük őket...” MNL OL DL 46 895.

²⁶ Yavuz Ercan: *Osmanlılar İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. [Bolgárok és vojnikok az Oszmán Birodalomban.] Ankara, 1986. 15., 114–121.

²⁷ Nikápoly és Szilisztre vojnik összeírásának kánunnáméja (1576). Uo. 15.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans. A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esâmî-i Voynugân) in the Western Balkans from 1487. Text and Index*. Ed. Evgeni Radushev – Göksel Baş, 2020. (21st Century Studies in Humanities.)

³¹ Uo. 40.

³² Uo. 39.

rögzítették, míg az oszmán adminisztráció ettől lényegesen eltérve, a szükségleteknek megfelelően kezelte a katonaparaszti rendszert.

Visszatérve vizsgálatunk területére, a szegedi szandzsákra, a pusztákon nem találunk semmilyen összeírt népességet, viszont igen gyakran szerepelnek olyan kifejezések, melyek az állattartó félnomád népesség jelenlétére utalnak. Ezek közül a legfontosabbat már fentebb, Tompa pusztánál megneveztük: *hali ez ra'yyet*, 'ráják nélküli'; ha ez a formula nem szerepel egy puszta összeírásánál, akkor az a hajmáne népesség jelenlétére enged következtetni. A titeli náhijéba tartozó Kövesdnél szokatlanul részletesen említik tevékenységüket, anélkül hogy megneveznék őket: „Nevezett pusztán állataikat legeltetik, itatják, a föld tulajdonosának pedig legelőadót fizetnek” [„Zikr olan mezra'anun üzerinde tavarların otarub ve suvarub sahib-i 'arza resm-i otlak eda ederler”]. A birodalom keleti felétől eltérően a szegedi szandzsák területén nem kizárólag a pusztákon kell számolnunk jelenlétükkel, hanem a falvakban, sőt olykor városok földjein is: számos település adónevei közé írták be a jövedelmet, mely jelenlétüket bizonyítja (*mahsul-ı a'şar ve ispençe-i haymanegan* 'a hajmánék tized- és iszpendzse-jövedelme'). Ennek a jövedelemnek a gyakori előfordulásából (mintegy 80 helységnél rótták ki) arra következtethetünk, hogy bizonyos létszámú összeíratlan nomád népességgel kell számolnunk a szandzsák területén.³³ Az 1578-as defter egy másik bejegyzéséből arra következtethetünk, hogy a szállásokon, melyek nem tartalmaznak összeírt népességet, szintén állattartó félnomádokat találunk (*Mahsul-ı cizye-i haymanegan der salaşha-ı ahali-i varoşha-ı Segedin ve Keçkemet ve Halaş 'Szeded, Kecskemét és Halas városok lakóinak szállásain található hajmánék dzsizje-jövedelme*'). Ugyanezen defter bevezető törvénykönyvében adófizetésük részletezésénél hajmáne pásztorokról (*haymane çobanları*) tesznek említést. Helyesebb azonban e városok esetében – melyek a középkorban is legeltettek a környék pusztáin – inkább magyar pásztorokra gondolnunk, akiket életformájuk miatt illethettek az oszmánok a hajmáne szóval.

Annak ismeretében, hogy a szegedi szandzsák területén számolnunk kell összeíratlan félnomád népességgel, amely a szláv katonaparaszti szervezetbe tartozott, nézzük most meg, hogy adómentességeikért, a rájákhöz viszonyítva nagymérvű szabadságukért és a rendelkezésükre bocsátott legelőhelyekért cserébe mit várt el tőlük az oszmán állam. Hasonlóan a birodalom keleti feléhez, ahol a nomád törzseket lakatlan területek betelepítésére és gazdaságának fellendítésére használták fel, a magyar hódoltságban is ezt a gyakorlatot követték, csak itt kizárólag szláv eredetű hajmánékkal. Egy 1559-ből származó *mühimme defteri* bejegyzés tekintését enged az oszmán állam félnomádokkal szemben alkalmazott helyi politikájába. A szegedi beglerbéghhez küldött parancs szerint a Szegedről Budára vezető út elhagyott és lakatlan tájon vezet át, ezért ennek védelme érdekében

³³ Harun Yeni is hasonló következtetésre jut, amikor a szandzsák-összeírás (*tahrir defteri*) és a jürük defterek bejegyzéseit ebből a szempontból hasonlította össze. A szandzsák-összeírásban lakatlanként szereplő pusztákon a jürük-összeírás akár néhány tucat nevet is felsorol jamakként. Adatai azt mutatják, hogy jelentékeny számú olyan jürük lehetett, amelyet a szandzsák-összeírásokban nem írtak össze. Ebből is arra következtet, hogy nem minden jürük volt része a katonai szervezetnek. A jürük szervezet tartalékosaiént szolgáló hajmánék esetében – akik többnyire nincsenek megnevezve a jürük defterekben sem – természetesen nem tudunk számszerűsíteni, de megerősítik Yeni felvetését a jelentékeny regisztrálatlan népesség létezéséről. Yeni: *The Utilization of Mobile Groups*, 199–201.

a hajmánék közül 50 személy *müsellem*ként (bizonyos adók alól felmentett katonaparaszt) a területen található Harka nevezetű helyre telepíttessék le. A parancs szóhasználata is érdekes, úgy beszél az ötven főről, mint „akik senkinek az összeírt rájái és a hajmánék előljárói” [„... kimesnenün yazılı ra'yyet ve a'yan-i haymane'den...”].³⁴ Ez a parancs egyúttal arra szolgáltat bizonyítékot, hogy szükség esetén a katonai kiegészítő alakulatként meghatározható *müsellem-yaya* szervezetet is a nomád állattartók közül pótolták ki. Vagyis azt láthatjuk, amit a szakirodalom is megállapított a jürük szervezetre vonatkoztatva: tartalékos állományként szolgáltak, akikre az elnéptelenedett határvidéken az oszmán államhatalom támaszkodhatott. Katonai kiegészítő alakulatként ott vették igénybe szolgálatukat, ahol éppen szükség volt rájuk.

Elérkeztünk tanulmányunknak arra a pontjára, ahol ki kell térnünk arra a területre, ahonnan a félnomád legeltető népesség származott. Fő szállásterületük az észak-szerbiai szendrői szandzsák területe (különösen a branicsevói kaza), Vidin, Krusevác, valamint Zvornik Boszniában, ahol vlahoknak nevezték őket.³⁵ A 'vlah' terminus nem jelent feltétlenül etnikai hovatartozást, inkább társadalmi-gazdasági státuszt (nomád legeltető életforma), jogállást (*ius Valachorum*), mely a rájáknál jóval kedvezőbb adózást jelentett, s így jelentős vonzerővel bírt a félnomád legeltető népesség számára. A 16. század elejére a vlahok túlnyomó része elszlávosodott, többségük a vlah összeírásokban szláv nevet visel.³⁶ Szállásterületük éppen az oszmánok magyarországi expanziója következtében 1541-től végleg elveszítette határvidéki státuszát és belső, oszmán törzsterületté vált. Sőt, kezdetben egyenesen az újonnan felállított tartományhoz, a budai vilájethez tartozott a szendrői, vidini, kruseváci és zvorniki szandzsák. Ezzel párhuzamosan a vlah népesség elveszítette privilégiumait,³⁷ ami válaszút elé állíthatta őket. Vagy letelepedve földművelésre térnek át, vagy elvándorolva részt vesznek az elnéptelenedett, új határvidék, azaz a hódoltság benépesítésében. Egy 1576-ból származó levél már oláh, vagyis vlah falvakról

³⁴ 3 Numaralı Mühimme Defteri, 58. 111. sz. parancs.

³⁵ Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztok, 1281. A szendrői szandzsák élén álló Báli Bég vlah politikájára nézve lásd Fodor Pál: A „hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* (2019) tavasz 61–62.

³⁶ Nikolay Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups Along the Ottoman Danubian *Serhad* (Frontier Zone) in the Late 15th and the First Half of the 16th Centuries. Challenges and Policies. *Hungarian Studies* 27 (2013) 227.

³⁷ A birodalom belsőbb területein, így pl. Köstendil [Kjustendil, Bulgária] tartomány esetében a katonaparaszti kiváltságok elvesztése már korábban, a 16. század elején megtörtént, jogállásuk ekkortól semmiben sem különbözött a rájákéétól. *Early Ottoman Military and Administrative Order*, 23. Hercegovina esetében éppen a mohácsi csata utáni években, 1528–1532 között játszódott le ez a folyamat. Vjeran Kursar: Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)/Bir Osmanlı Eflakı Olmak. Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15.–18. Yüzyıllar). *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi/Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University)* 34 (2013) 126. A Magyar Királyság déli részeinek betelepítése szempontjából leginkább meghatározó szendrői szandzsák területén élő vlahok egy kánunnáma szerint 1536-ban veszítették el privilegizált jogállásukat. Ahmed Akgündüz: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. [Az oszmán kánunnámék és jogi szempontból elemzésük.] V. Istanbul, 1990. 358., Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups, 229.

tudósít Bács vármegyében, melyeket az egri végvári betörések veszélyeztetnek.³⁸ A jelentékeny mértékű pusztuláson átesett Bodrog vármegye településhálózatának török defterek alapján történő rekonstruálásánál bukkantunk egy olyan adatra, mely közvetlenül e vlah szállásterületre utal. Az egyik középkori előzmény nélküli török kori települést ugyanis Izvizsdárnak hívják, márpedig a falu neve elárulja, hogy a telepések az észak-szerbiai szendrői szandzsák [Semendire] területén található, branicsevói kazához tartozó Izvizd náhijéből jöhettek, ahol még egy Izvizdar nevű falu is létezett, bár épp egy másik körzetben (itt is nyilvánvalóan azért használták e toponimát, hogy lakóinak a szomszédos Izvizd náhijéből való elszármazására utaljanak).³⁹ Szendrő, Branicsevo és Vidin vidéke az észak-balkáni vlah népesség fő szállásterületének számított, így joggal feltételezhetjük, hogy Izvizsdárt vlah eredetű katonaparaszti népesség hozhatta létre.⁴⁰ A falu esete nem egyedi: a településnevek hordozása jellemző a szállásterületeik között vándorló vlah népességre. Így az új keletű szláv toponimákat – alig néhány kivételtől eltekintve – megtaláltuk az észak-balkáni defterekben.⁴¹

A hódoltság déli felének hajmáne népessége tehát jelentős részben vlah eredetű lehetett, és azt is láthatjuk, hogy – legalábbis kezdetben – beválhatott számításuk: megőrizhették életformájukat, adómentességüket, az oszmánok pedig felhasználták őket a terület benépesítésében és ezáltal biztonságosabbá tételében. A török hatóságok velük kapcsolatos politikája rávilágít az oszmán berendezkedés rugalmas, az adott viszonyokhoz alkalmazkodó jellegére is: az állam tisztán látta, milyen roppant nehezen kivitelezhető feladat lesz a korábbi hódításaitól merőben eltérő berendezkedésű magyar területek konszolidálása, ezért a nomád népesség vonatkozásában merőben más hozzáállást tanúsított, mint eredeti szállásvidékükön. Míg a törzsterületeken elvette privilégiumaikat, addig az új határvidéken nemcsak megtűrte, hanem ki is használta a rác- vlah népesség nyújtotta

³⁸ „Im mastan jsmég az egriek jllien dolgot múuellének, hofi Bács tartomániáhozis mezze vagion, Ergörnek talám hyrét ha hallották, nem hofi oda zolgáltanak vagi fizettenek volna, valamy olah falukra reá mőntenek, föl akarták vőnny és az w birtokok alá vinny...” – írta Musztafa budai pasa 1576-ban Trautsohn Jánosnak. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése 1553–1589*. Bp., 1915. 106. Idézi Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp., 1981. 108. Ha a bácsi náhije csupán két évvel később készült defterében áttekintjük e falvak rájáinak neveit, akkor pusztán rác származásukat feltételeznénk. Musztafa pasa szavai más megvilágításba helyezik e népesség eredetét.

³⁹ MAD [= Maliyeden Müdevver] 506 *Numaralı Semendire Livâsi İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530). Dizin ve Tıpkıbasım*. [506. számú szendrői livá idzsmál összeírása (937/1530). Mutató és faksimile.] Ankara, 2009. Lásd még a branicsevói szandzsák részletes összeírásában vilájetként, illetve náhijeként İljvid [Izvizd, ma Zvižd] alakban. *Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror. The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin and Braničevo. Text and Index*. Ed. Halil İnalıcık – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ. Bp., 2018. (21st Century Studies in Humanities) Passim.

⁴⁰ Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztok, 1281. A tanulmány csak valószínűsítette, hogy a katonaparasztok egy része az észak-szerbiai vlah területről vándorolhatott ide. Izvizsdár bácskai léte bizonyítja a felvetés helytállóságát. Feltételezhető, hogy az Izvizsdárral együtt már az első szandzsák-összeírástól kezdődően feltűnt néhány előzmény nélküli falu (Lipovács, Koranja, Orahova, Bresztács, Islova, Marinofcse) szintén ugyanannak a korai vlah beáramlásnak lehet az eredménye.

⁴¹ Bresztova, Orehova, Kuruseva, Lipovcse, Marinofcse, Tirnofcse, Virbofcse, Grabofcse, Bukovács toponimákat emelhetjük ki, mint amelyek mind az észak-balkáni vlah területen, mind pedig a szegedi szandzsákban (a bácsi és zombori náhijékban) megtalálhatóak. *The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin and Braničevo*, passim.

lehetőségeket. Jelentős fordulat állhatott be ebben a hozzáállásban 1566, azaz Szigetvár elfoglalása után. Míg 1566 előtt a szigetvári, gyulai végváriak betörései miatt a szegedi szandzsák területe gyakorlatilag határvidék volt, ha nem is földrajzi értelemben, elestük után azonban kiváltságai éppúgy okafogyottá válhattak, mint azt az észak-balkáni területeken tapasztalhattuk. Ekkortól az oszmán adminisztráció már arra törekedett, hogy a vándor pásztornépeség letelepülve áttérjen a földművelésre és rájává válva jóval nagyobb adóval járuljon hozzá az Oszmán Birodalom működéséhez. Az új helyzetben jogállásuk megtartása ismét szükségessé tette vándorlásukat: nem véletlen, hogy a Dunántúlon, Simontornya, különösen pedig Koppány szandzsákjaiban 1570-től találkozunk velük.⁴² Ugyanebben az évben készült – tíz év kihagyás után – a szegedi szandzsák részletes összeírása, melyben markánsan feltűnik egyes katonaparaszti elemek megfogyatkozása. Különösen a martalócok eltűnése tekinthető szignifikáns jelenségnek, akiket 1560-ban még számos zombori faluban összeírtak.

Összegzés

Most, hogy tisztáztuk az összeíratlan, legeltető vándornépeség hátterét, térjünk vissza Mikla város hirtelen felemelkedéséhez. Mint látjuk, a török igazgatás eltúrta azt a spontán népességmozgást, melynek során a magyar falvak lakói benépesítették Mikla pusztát. Ennek oka könnyen belátható: egy új város jelentős adóbevételekkel kecsegtetett, valamint a hajmánék révén az elköltözött ráják pótlása is könnyen megoldható volt. Szintén egyezett az állam érdekeivel, hogy a hajmánék letelepedve fokozatosan áttérjenek a földművelő életformára. Egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy a török igazgatás előnyösnek láthatta megbízhatóbb rác-*vlah* katonaparaszti népességgel helyettesíteni a három faluból elköltözött magyar népességet.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy találunk-e más olyan eseteket a szandzsák területén, amikor egy pusztát, az oszmán igazgatással nem egyeztetve, elfoglaltak volna magyar ráják. Mikla város felemelkedése egy kivételes esemény lehetett, ugyanis nincs tudomásunk más, tolerált népességmozgásról, mely egy lakatlan pusztára irányult volna. Akad azonban egy eset, Beregé, ahol hasonló jelenséget tapasztalunk, ám e kísérlet ismeretlen okból kudarcba fulladt. Bereg pusztája a zombori náhijében, tehát jóval délebbre, Küllőd mezőváros északi szomszédságában található. A zombori náhije – eltérően a Miklát magában foglaló északibb körzettől – kizárólag szláv népességgel rendelkezik a falvakban, magyar-rác keveréknépességet csak két mezőváros, Szond és Küllőd tud felmutatni. Leginkább arra gondolhatunk, hogy a Bereggel szomszédos város magyar-rác lakosai népesíthették be 1570-ben, amikor váratlanul 11 hánényi népesség jelenik meg az összeírásban (részben szláv,⁴³ részben magyar nevek). A következő összeíráskor,

⁴² Erdal Çoban: Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: A vlahok az 1570. évi török összeírások alapján. *Aetas* 23 (2008) 4. sz. 179.

⁴³ Köztük olyan szláv név is akad, mint Nika *pivar* (azaz sörfőző), mely arra utal, hogy a szláv lakosok esetében is huzamosabb ideje letelepült életformát folytatókról lehet szó és nem félnomád pásztorkról.

1578-ban azonban a falu ismét lakatlan: Berek falu, ráják nélkül (*hali ez ra'ıyyet*). Csak találgathatunk, hogy vajon a ráják nem találták alkalmasnak a Duna-ártéri falut földművelésre, vagy inkább az oszmán hatóságok léptek közbe és készítették távozásra a lakosokat. Az 1570-ben összeírt neveket mindenesetre nem találjuk meg az 1578-as szandzsák-összeírásban sehol a szegedi szandzsák területén, így sorsuk ismeretlen maradt. A közeli pozsegai náhije kánunnáméjában 1545-ben találunk egy figyelemre méltó rendelkezést, mely szerint kifejezetten tiltották a rájáknak, hogy vlah szállásterületen telepedjenek meg és ezáltal vlahhá válva (*eflaklık*) kisebb adóterhet viseljenek.⁴⁴ Elképzelhető, hogy az elnéptelenedett délibb náhijékban a puszták a nagyszámú félnomád népesség, a hajmánék számára voltak fenntartva, a ráják közéjük vagy egyenesen helyükre telepedése pedig nemkívánatos jelenség volt az oszmán adminisztráció számára.

A regisztrálatlan hajmáne népesség kérdése rávilágít arra a kérdéskörre is, hogy míg történeti földrajzi feldolgozásokhoz kiváló forrásanyagot alkotnak a defterek, addig demográfiai becsléseknél nagyon sok bizonytalan tényezővel kell számolnunk. Ezzel kapcsolatban az 1578-as összeírás Szeged városa után bejegyzett, adófizetés alól felmentett népességelemeire hívnánk fel a figyelmet,⁴⁵ melyek között egyedülként a szandzsák deftereinek sorában bejegyezték a szegedi cigány közösséget is.⁴⁶ A legnépesebb *cema'at-ı kıptıyan* [cigányok közössége] muszlim nevekből áll. Bálind cigány közössége [„cema'at-ı Balind çigan”] jórészt magyar, míg Jován cigány közössége [„cema'at-ı Yovan çigan”] kizárólag szláv nevekkal hívja fel a figyelmet az összeírásokban többnyire láthatatlanul maradt népességelemek létezésére. Hasonló tudósítást a cigány népességről a szomszédos szerémi szandzsák II. Szelim szultán uralkodásának első éveiből származó defterében egyáltalán nem találunk,⁴⁷ ami megerősíti felvetésünket a defterek következtetlenségéről bizonyos adók alól felmentett népességcsoportok összeírásánál.

⁴⁴ Kursar: Being an Ottoman Vlach, 123.

⁴⁵ Adóösszegeket nem írtak be hozzájuk, így érthető, hogy a többi defterben miért nem tartották szükségesnek a kérdéses népességelemek összeírását.

⁴⁶ Bács és Zombor esetében szintén következtetlenséget tapasztalunk: míg 1560-ban és 1570-ben feljegyezték a bácsi cigány közösség tagjait, addig 1578-ban ezt ismeretlen okból nem tartották szükségesnek. Zombor esetében 1560-ban és 1578-ban nem említik őket, 1570-ben viszont 12 nevet sorolnak fel.

⁴⁷ BOA TTd 549.

EGY HUNGARUS ÉRTELMIÉGI PÁLYAFUTÁSÁNAK
TIPIKUS ÉS EGYEDI VONÁSAI
Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza¹

TÓTH GERGELY

TYPICAL AND IDIOSYNCRATIC FEATURES
IN THE CAREER OF A “HUNGARUS” INTELLECTUAL
The forgotten (auto)biography of Matthias Bel

Matthias Bel (1684–1749), Hungarian historian and geographer was as renowned that he could see his own long biography in his life, which was published in 1746 by Johann Jakob Brucker and Johann Jakob Haid in two languages, and two separate series, but of identical content in the fifth volume of their *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrium* in Latin, and *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller* in German. With arguments based on both style and content, the present paper at first demonstrates that the text in question is in fact an autobiography. Next, it examines the roles in which Bel chose to present himself, in other words, the self-representation he used in the text. The major roles are the following: 1. the unfortunate student and reformer teacher; 2. the prosecuted pietist pastor; 3. the patriotic intellectual. Finally, the paper explores the extent to which the career of Bel was typical or idiosyncratic if placed in the context of the living conditions of the contemporary Protestant “Hungarus” intellectual elite. The conclusion is that while his school years, university studies and early career presents several common features with the curricula of other contemporary Hungarian men of letters, Bel’s immense scientific production and its very high level was far from ordinary, and was not exclusively rooted in this “Hungarus” scientific world. Consequently, it may be misleading to regard Bel as a typical “Hungarus” intellectual. Emphasising the necessity for a new, modern biography of Bel, the paper also outlines its plan as conceived by the author.

Keywords: Matthias Bel, Jakob Brucker, autobiography, self-representation, “Hungarus” intellectual, pietism, Hungarian pietism, Hungarian Lutheran church, Rákóczi war of independence

Tóth Gergely, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A munka során sok segítséget és értékes adatokat kaptam Fajt Anitától, Eva Kowalskától, Serfőző Szabolcs-tól és Szabó András Pétertől. Ezúton is köszönöm nekik.

Előhang: egy modern Bél Mátyás–biográfia megírásának szükségességéről

Van olyan kutatási téma, amelyre azt mondjuk, hogy megérett rá az idő – és van, amelyik már „túlérett”, azaz már réges-rég adós vele a tudomány. A hiányzó kézikönyvek, el nem készült monográfiák egy egész korszak kutatását hátráltathatják, torzíthatják. A kutatók ezekben az esetekben kénytelenek régi, elavult munkákhoz nyúlni, s azok meghaladott megállapításait veszik át és terjesztik tovább – noha kisebb tanulmányokban, adattárakban, forráskiadásokban már rendelkezésre állna frissebb, helyesebb információ.

Úgy gondolom, Bél Mátyás, a kiváló pedagógus, történész és geográfus életpályájának modern összefoglalása az ilyen túlérett, azaz régóta hiányzó feladatok közé sorolható, amellyel már ötven éve is késésben lett volna a magyar tudomány. Utoljára magyarul Haan Lajos foglalta össze 1879-ben könyv formában a jeles pozsonyi tudós munkásságát, amely még ma is alapműnek, kötelező hivatkozási tételnek számít – legalábbis a honi szakirodalomban –, mivel nincsen frissebb szintézis.² Mindez annál is fájóbb, mert az alapkutatások, „előtanulmányok” már rendelkezésre állnak, s ezek létrehozásában különösen a honi szakemberek jeleskedtek. Elsősorban Szelestei N. Lászlót kell itt említenünk, akinek a nevéhez két nagyon fontos munka kötődik: Bél kéziratok hagyatékának katalógusa és a Bél-levelezés kiadása.³ Idekívánkozik még két kiváló kutató neve. Wellmann Imre Bél Mátyásnak – illetve munkatársának, az egykori tanára útmutatásai alapján dolgozó Matolai Jánosnak – a nagy mezőgazdasági munkáját fordította le kollégáival; Tarnai Andor pedig több értékes tanulmányt szentelt a pozsonyi polihisztornak, és műveiből egy nagyon fontos antológiát állított össze munkatársaival, így a 18. századi szerző avatott fordítójának számító Déri Balázssal.⁴ Az újabb kutatások közül megemlíteném Komlóssy Gyöngyi könyve Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságáról, illetve Csepregi Zoltán pietizmussal kapcsolatos kutatásai és Tóth Árpád társadalomtörténeti tanulmányai.⁵ Emellett a nagy országleíró mű, a *Notitia* keletkezéstörténetének feltárása, az egyes vármegeleírások kiadása, illetve Bél historikus munkásságának bemutatása terén is történt

² Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp., 1879. [Székfoglaló értekezés.]

³ Szelestei N. László: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. Bp., 1984.; *Bél Mátyás levelezése*. S. a. r. Szelestei N. László. Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) A pozsonyi líceumban őrzött Bél-kéziratokra lásd Tóth Gergely: *Bél Mátyás kéziratjai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)/Catalogus manuscriptorum Matthiae Běl, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Bp., 2006. (Nemzeti Téka.)

⁴ Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. [Vál., s. a. r., bev. Wellmann Imre. Ford. Wellmann Imre – Püspöki Nagy Péter.] Bp., 1984. (Történetírók Tára); Bél Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*. [Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Ford. Déri Balázs – Donáth Regina – Tarnai Andor.] Bp., 1984. (Magyar Ritkaságok.)

⁵ Komlóssy Gyöngyi: *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Bp., 2010. (Historia Litteraria 27); Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Bp., 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36); Zoltán Csepregi – Brigitte Klosterberg – István Monok: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Bp., 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 39/1–2); Tóth Árpád: Egy tudós-lelkész helye a városi közösségben. Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus társadalom. Forráskiadás és tanulmány. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. 18 (2014) Nr. 1. 249–280.

előrelépés.⁶ A Duna túloldalán a kutatás némileg másképpen fest. A szlovák nemzettudatban, emlékezetpolitikában Bél Mátyás sokkal fontosabb szerepet tölt be, mint a magyarban – ennek köszönhetően 10-20 évente megjelenik róla egy-egy monografikus összegzés, változó mélységben és kidolgozottságban. Eközben azonban a magyarországi kutatási eredmények kevésbé jelennek meg e munkákban – igaz, ez részben fordítva is igaz.⁷

A fentiek ösztönöztek arra, hogy egy Bél Mátyás-biográfia megírására vállalkozzam. Nyilvánvaló, hogy a feladat elég nehéz, köszönhetően a pozsonyi tudós rendkívül szerteágazó pedagógiai, lelkesítő és tudományos munkásságának. A célul kitűzött műnek ezért az életpálya ismertetése mellett historiográfiai, irodalomtörténeti, egyháztörténeti és tudománytörténeti fejezeteket is kell tartalmaznia. Ígéretes lehetőségeket nyújt a társadalomtörténeti, mikrotörténeti megközelítés is. Fontos lenne vizsgálni Bélnek mint „cselekvő egyénnek” az életútját, a társadalomban elfoglalt helyét, kapcsolati hálóját, s ezáltal kísérletet lehet tenni arra, hogy a mikrotörténeti kutatások elvárásai szerint feltegyünk, illetve lehetőségünk szerint megválaszoljunk egy „nagy történelmi kérdést” – amely a mi esetünkben a 18. századi hungarus-értelmiség önreprezentációjának, tudományos szerepének, társadalmi beágyazottságának a problémája lehet.⁸

⁶ Lásd erre Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. I–II. Bp., 2007. [Doktori disszertáció. Kézirat]; Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I–VI*. Ed. Gregorius Tóth et al. Budapestini, 2011–2020. Néhány jelentősebb tanulmány e sorok írójától: Tóth Gergely: „Theatrum nobilitatis Hungaricae.” Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. *Fons* 17 (2010) 321–337.; Uő: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 219–246.; Uő: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 593–617.; Uő: Bél Mátyás, a történész. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. (Convivia Neolatina Hungarica 1) 157–167.

⁷ A fontosabb szlovák monográfiák és egyéb kiadványok: Jean Oberer [Ján Oberuč]: *Matthieu Bel. Un pietiste en Slovaquie au 18e siècle*. Strasbourg, 1936.; Blažej Belák et al.: *Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. [Martin,] 1984.; Ján Tibenský: *Veľká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. [Bratislava,] 1984.; *Pedagóg Matej Bel. 1684–1749: Zborník referátov vedeckej konferencie konanej v Bratislave v dňoch 29. a 30. mája 1984*. Vyd. Slovenská pedagogická knižnica a Ústav školských informácií. Bratislava, 1985.; *Matej Bel: Doba – život – dielo*. [Ed. Ján Tibenský.] Bratislava, 1987.; Juraj Pavelek: *Listy Mateja Bela*. Martin, 1990.; Mária Vyvíjalová: *Matej Bel a idea občianskej spoločnosti*. Martin, 2001.; Ivona Kollárová – Imrich Nagy: *Matej Bel. Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva*. Bratislava, 2021.

⁸ A mikrotörténelmi megközelítésre kiváló áttekintés, irányzatainak, alapfogalmainak tisztázásával: Szijártó M. István: *A történelem mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Bp., 2014. (Mikrotörténelem 7.) Lásd még uő: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Bp., 2021. 336–344. A mikrotörténeti módszereket és szempontokat alkalmazó biográfiára jó példa, fontos eredményekkel: Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Bp., 2014. (Ligatura.) A hungarus-értelmiségre és hungarus-tudatra alapvető Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6) 63–92.; Soós István: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. Acta Historica Danubiensia* 1 (2007) 25–35. Bél kapcsolati hálójára a levelezése és tudományos munkássága alapján lásd Szellestei N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4) 62–76.; Tóth G.: *Bél Mátyás „Notitia...”*, I. 74–121. Új források (anyakönyvek) bevonásával Tóth Á.: *Egy tudós-lelkész, passim*.

Bél Mátyás képmása és (ön)életrajza Brucker *Pinacothecájában*

Egy új biográfia készítésekor természetesen minden szóba jöhető forrást újra kell olvasni. Magam a levelezéssel, illetve a legkorábbi életrajzokkal, önéletrajzokkal kezdtem ezt a munkát. Jelen tanulmányom fókuszában az a biográfia áll, amely latinul és németül jelent meg 1746-ban Jakob Brucker és Johann Jakob Haid közös vállalkozásában. E vállalkozás egy két nyelven, két külön sorozatban publikált, de azonos tartalmú arcképcsarnok-széria volt: a latin változat címe *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrium*, a németé pedig: *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller*. A két sorozat ötödik kötetében – vagyis köteteiben – látott napvilágot Bél Mátyás portrémetszete (lásd 1. kép) és a róla szóló tudományos életrajz.⁹

A Jénában tanult augsburgi evangélikus lelképásztor, Johann Jakob Brucker (1696–1770) – aki egyébként elsősorban filozófiatörténeti munkájával alkotott maradandót –,¹⁰ a széria első kötetében részletesen beszámolt a kétnyelvű arcképcsarnok keletkezéséről. Eszerint az ötlet Johann Jakob Haid (1704–1767) augsburgi metszőtől és kiadótól származott. 1740-ben ugyanis tudósok portréival kívánta bővíteni az általa kiadott művek palettáját, s ezért Bruckerhez fordult véleményért. Brucker határozottan támogatta Haid terveit, és késznek mutatkozott a portrék mellé csatolandó életrajzok elkészítésére. Emellett azt javasolta még, hogy a kötetben szereplők körét korlátozzák a kortárs tudósokra.¹¹ Témánk szempontjából azonban az a részlet bír különös jelentőséggel, ahol Brucker elárulja a munkamódszerüket. Világosan leírja ugyanis, hogy a kijelölt tudósoktól kértek hiteles portrét, illetve *tőlük kérték élettörténetük ismertetését is*.¹²

⁹ A „Ioannes Kupezky pinx. – [Ioannes] Iac[obus] Haid[ius] sculps[it] et exc[udit] Aug[ustae] Vind[elicorum]” szignatúrával ellátott rézmetszet a latin nyelvű kiadásban: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium, exhibens auctorum eruditionis laude scriptisque celeberrimorum, qui hodie vivunt, imagines et elogias, vitas, scripta, litterarum merita*. Decas V. Recensuit Jacobus Bruckerus..., imagines ad archetypa aere accurate expressit Ioannes Iacobus Haidius... Augustae Vindelicorum, 1766. [1746.] [1.] [Az oldalak számozatlanok, a Bél portrémetszetét és életrajzát tartalmazó nyolc oldalra az alábbiakban szögletes zárójellel és az általam adott számozással hivatkozunk.] Az életrajzot lásd Jacobus Brucker[us] [- Bél Mátyás]: Matthias Belius. In: uo. [3.]–[8.]. A latin kötet megjelenési évének téves volta (1766) egyebek mellett az előszó 1746. június 1-ei keltezéséből, és a helyes dátummal megjelenő német változattól is nyilvánvaló. (Emellett a IV. decas 1745-ben, a VI. pedig 1747-ben jelent meg, ami szintén ezt bizonyítja.) A Bélről készült metszet a német nyelvű kiadásban: *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller... Fünftes Zehend*. Hrsg. Jacob Brucker – Johann Jacob Haid. Augsburg, 1746. [1.] [Ugyanaz a metszet, mint a latinban.] A német nyelvű életrajzot lásd Jacob Brucker [- Bél Mátyás]: Matthias Bel. In: uo., [2.]–[7.] [Itt a latinnal azonos tartalmú német szöveg már a metszet verzőjén elkezdődik.]

¹⁰ Személyére fontos tanulmánykötet: *Jacob Brucker (1696–1770). Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung*. Hrsg. Wilhelm Schmidt-Biggemann – Theo Stammen. Berlin, 1998. (Colloquia Augustana 7.)

¹¹ Iacobus Bruckerus: Praefatio. In: Iacobus Bruckerus – Iohannes Iacobus Haidius: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium...* Decas I. Augustae Vindelicorum, 1741. [4.] [Itt sincs oldalszámozás.]

¹² „His rationibus calculum adiecit artifex, qui nobis persuasit, ut cuius auctor fuissemus consilii, etiam illud exsequeremur, calamumque ei commodaremus, adiremus viros illos illustres et celebres, quorum vultus referendos aere putaremus, precibus nostris, ut pictas imagines prototypas submitterent, vitaeque suae historiam adicerent, exque ea et vernaculo et Latino sermone eorum res, eruditionem, scripta, partamque literis gloriam delinearemus.” Bruckerus: Praefatio, [4.] [„A művész beleegyezését adta ezekre az érvekre, és arról győzött meg minket, hogy hajtsuk is végre azt a tervet, amelyet kezdeményeztünk, s állítsuk szolgálatába tollunkat; keressük meg kérésünkkel ama ragyogó és híres férfiakat, akiknek arcát rézbe metszve szeretnénk látni, hogy

1. kép. Johann Jakob Haid által készített portrémetszet Bél Mátyásról a *Pinacotheca scriptorum* és *Bilder-Sal* ötödik köteteiben (1746)

küldjék el lefestve a mintaképeket, és csatolják hozzá élettörténetüket; s ebből írjuk meg honi (német) és latin nyelven eme személyek viselt dolgait, műveltségét, írásait, s irodalmi munkájuk révén szerzett dicsőségeket.”] [A tanulmányban lévő fordítások, amennyiben nem jelzem külön a fordítót, tőlem származnak, a kurzív kiemelések úgyszintén – T. G.] A *Pinacotheca-Bilder-Sal* keletkezéstörténetére még lásd Helmut Záh: Bruckers Bedeutung für die Augsburger Gelehrten-geschichte. In: *Jacob Brucker (1696-1770)*, 94–96.

Érdeemes kitérni még arra, hogy hogyan kerülhetett bele Bél ebbe a reprezentatív könyvsorozatba, amely leginkább német tudósokat tartalmazott.¹³ Valószínűnek tartom, hogy kétségtelen tudományos érdemei mellett szoros németországi, jénai kapcsolatai is számítottak. A széria negyedik kötetében ugyanis szerepel Johann Georg Walch jénai professzor,¹⁴ aki sűrű levelezésben állt Béllal magyarországi evangélikus diákok jénai tanulmányi ügyeiben.¹⁵ Logikusnak tűnik tehát, hogy Bélt Walch ajánlotta be – ahogy az is lehet, hogy Brucker eleve kérte a kiválasztott tudósokat, hogy a soron következő kötetbe javasoljanak más szerzőket. Emellett szerencsés körülmény lehetett még, hogy ekkoriban Bélről már rendelkezésre állt több képmás is, így egy festmény, amelyet Kupeczky János, avagy Ján Kupecký (1666–1740), a neves portréfestő készített róla, vélhetőleg még bécsi tartózkodása idején, azaz 1725 előtt.¹⁶ A Brucker-féle kiadványban publikált portrémetszet a Kupeczky-festmény nyomán készült, amint azt a metszet szignatúrája is jelzi [Ioannes Kupeczky pinx.].¹⁷

A metszeten látható még egy címer is (lásd 2. kép), amelyet talán előzőleg maga Bél Mátyás állított össze – vagyis egyfajta reprezentációs céllal készült polgári címerről lehet szó.¹⁸ Bizonyítékul szolgálhatnak minderre a címeralakok. A Nap, mint az igazság szimbóluma, feltűnik a Schmutzer testvérek által készített és a *Notitia* első kötetében megjelent Bél-metszeten is, a tudós jelmondatával együtt („veritate duce, comite labore” – „vezérem az igazság, társam a munka”).¹⁹ A könyvbe író kéz elég egyértelmű utalás a címer tulajdonosának foglalkozására, ráadásul a Kupeczky-festményen és az arról készült Haid-metszeten – illetve a Schmutzer-féle portrén – is ebben a tipikus beállításban láthatjuk a tudóst. A kiterjesztett szárnyú sas feltűnik Bél Mátyás *supralibrosán*,²⁰ bár itt a megfelelőetés

¹³ Lásd Záh: Bruckers Bedeutung, 95–96.

¹⁴ Walch metszetét és életrajzát lásd Iacobus Bruckerus – Iohannes Iacobus Haidius: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium...* Decas IV. Augustae Vindelicorum, 1745. [Itt sincs oldalszámozás.]

¹⁵ Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, nr. 386., 394., 426., 452. stb. (Lásd a mutatókat.)

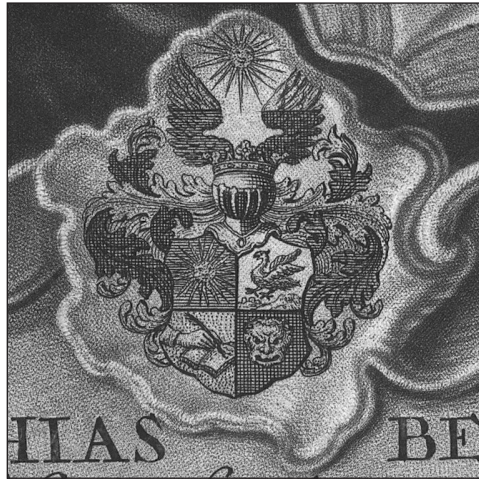
¹⁶ A festményre vö. Oberuč: *Matthieu Bel*, 157. Kupeczky 1725-ben már Gothában volt, ezt megelőzően pedig Nürnbergben, tehát vélhetőleg már 1724-ben elhagyta Bécsset (1723-ban még Bécsben fest). Vö. Alexander Nyári: *Der Porträtmaler Johann Kupetzky, sein Leben und seine Werke*. Wien, 1889. 81.; Ernszt Lajos: Adatok Kupeczky és Mátyoki életéhez. *Művészet* 10 (1911) 23–25.

¹⁷ A metszetre lásd 9. j. A Kupeczky-festménynek (vagy az arról készült 18. századi másolatnak) a jelenlegi lelőhelye: Gömör-Kishonti Múzeum [Gemersko-malohontské múzeum] [Rimaszombat/Rimavská Sobota] HU 1074. ltsz. (Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy megosztotta velem ezt az információt.) Jó minőségű fotóját lásd Bel: *Doba – život – dielo*, borító.

¹⁸ A polgári címerekre lásd Tompos Ernő tanulmányait, pl. Tompos Ernő: Soproni polgári címerek a Szent Mihály Testvérület könyveiben. *Soproni Szemle* 36 (1982) 326–334. Még lásd Bertényi Iván: *Új magyar címer-tan*. Bp., 1998. 115–120.; Frederik Federmayer: Burghers and Heraldry. On the Usage of Heraldic Signs by Burghers in Early Modern Hungarian Kingdom. *City and History* 10 (2021) Nr. 1. 48–74.

¹⁹ Az „Andreas et Josephus Schmuzer [!] ad vivum del[ineaverunt] et sc[ulpserunt] Vien[nae] Austriae” szignatúrával jelölt metszetet lásd Matthias Bel [Bél Mátyás]: *Notitia Hungariae novae historico geographica...* I–IV. Viennae Austriae, 1735–1742. I. [Számozatlan oldalon, az előzéklap előtt.] A metszetre lásd Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: *Hungariából*, 28.; Papp Júlia: „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam” (Történelemábrázolás és történeti allegóriák 18. századi könyvillusztrációkon). *Folia Historica* 23 (2002) 153.

²⁰ A Bél tulajdonában lévő könyvek egy részén látható emblémára lásd Pavel Horváth: *Supralibros Mateja Bela*. *Genealogicko-Heraldický Hlas* 5 (1995) Nr. 1. 30–32. Zita Perleczká szintén úgy gondolja, hogy a címerben szereplő sas „előképe” a *supralibros* állatalakja. Lásd Zita Perleczká: *Knižnica Mateja Bela*. In: *Studia Bibliographica Posoniensia*. 2015. Zost. Miriam Poriežová. Bratislava, 2015. 60–61.

2. kép. Címerábrázolás Bél Mátyás portrémetszetén (vö. 1. kép)

nem annyira egyértelmű. Egyedül az oroszlán az, amelyet nem tudunk azonosítani. Az, hogy Bél nemesi címere lenne a képen – ahogyan azt Haan Lajos és Borsa Gedeon gondolta –,²¹ igen kétséges, mivel nemesítéséről nincsen semmilyen hivatalos dokumentum, és ő maga sem tesz erről említést. A feltételezések két korabeli német lexikon állításán alapulnak, miszerint Bél a *Notitiáért* megkapta volna Károlytól a nemességet, de ezt titokban akarta tartani²² – ha azonban ez igaz lenne, kérdés, hogy miért bocsátotta volna a metsző rendelkezésére a nemesi címerét, ha nem akarta, hogy rangemlése kitudódjék.²³

Szerzőségi kérdések és az önéletrajzi jelleg sajátosságai

A Brucker-féle textust részlegesen felhasználták a Bél-biográfusok, így elsősorban Tröbst, Horányi Elek, Samuel Klein, Haan Lajos és Ján Oberuč.²⁴ Bél munkásságának későbbi ku-

²¹ Lásd Haan: *Bél Mátyás*, 70–71.; Borsa Gedeon: Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 140.

²² Gottlieb Stolle: *Anmerkungen über D. Heumanns conspectum reipublicae literariae...* Jena, 1738. 547., illetve őt követve Ernst Ludewig Rathlef: *Geschichte jetzlebenden Gelehrten...* Dritter Theil. Zelle, 1741. 197.

²³ A szlovák kutatás is megosztott a kérdésben: az előbb említett Pavel Horváth elveti a lehetőségét, hogy Bél nemességet kapott volna (lásd Horváth: *Supralibros*, 30–32.), míg Zita Perleczká úgy véli, hogy a Brucker-kötet metszetén látható címer mégis a nemesítés bizonyítéka lehet (Perleczká: *Knižnica*, 61.), ám nem számolt a korabeli polgári címerek divatjával.

²⁴ Christianus Adolphus Troebstius: *Elogium Matthiae Belii...* In: *Acta Societatis Latinae Ienensis*. Vol. II. Ed. Io[hannes] Ernest[us] Imman[uel] Walchius. Jenae, 1752. 301–310. (nem említi név szerint a forrását); Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Viennae, 1775. 167–271., illetve uő: *Nova memoria Hungarorum...* Pars I. A–C. Pestini, 1792. 368–375. (szintén nem említi); Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger...* Zweyter Band. Leipzig–Ofen, 1789. 38–54. [Újabb kiadása: Johann Samuel Klein: *Nachrichten...* I–II. Ed. Peter Kónya – Zoltán Csepregi. Prešov, 2021. II. 18–24. (300–306.) szintén nem említi, csak Horányit]; Haan: *Bél Mátyás*, 70. (csak egyszerű említi meg); Oberuč: *Matthieu Bel*, 6–9. stb. (Számталanszor idézi és hivatkozik is rá.)

atái már nem nagyon lapozták fel e szöveget, így csak elvétve találkozunk vele a szlovák és a magyar szakirodalomban.²⁵ Általánosságban elmondható, hogy a kutatás nem tulajdonított neki nagy jelentőséget – egynek tartották a jeles tudós életével foglalkozó számos korabeli munka közül. Holott a magunk részéről bizonyosnak tartjuk, hogy az 1746-ban megjelent biográfia valójában egy Bél által írt önéletrajz – méghozzá a legterjedelmesebb, amelyet valaha is papírra vetett.

Erre véleményünk szerint számos nyilvánvaló bizonyíték van. Amint láttuk, az egész vállalkozás alapkonceptiója az volt, hogy bekérjük az illetőktől az életrajzokat²⁶ – minthogy életben lévő, kortárs személyeket tartalmazott a kiadvány, ez volt a legkézenfekvőbb és a legbiztosabb módja az információszerzésnek. Szintén árulkodó tény, hogy a kiadó-szerkesztő többször utalt Bél közreműködésére magában a biográfiában is, például amikor jelzi, hogy neki (azaz Bélnek) köszönhetően tiszta forrásból származnak az adatok,²⁷ vagy két másik helyen, ahol egyértelműen azt sejteti, hogy kénytelen meghúzni a – bizonyára túlságosan hosszú – szöveget, amelyet Bél küldött neki.²⁸ Végül egyértelműen Bél hathatós közreműködését bizonyítja – mind az életrajz, mind pedig a metszet tekintetében – Brucker három levele 1745–1746-ból a jeles irodalmárhoz, Johann Christoph Gottschedhez (1700–1766). Az augsburgi szerkesztő 1745. április 23-án kelt levelében arról számolhatott be a címzettnek, hogy mások mellett Bél is igent mondott a felkérésére – nyilván arra

²⁵ Wellmann Imre például idézi a szövegből a *Notitia* méltatását, de pontos hivatkozás nélkül. Lásd Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle* 22 (1979) 391. Monográfiájában Tibenský hozza az irodalomjegyzékben, és merít is belőle, de nem említi külön. Lásd Tibenský: *Veľka ozdoba Uhorska*, 263. 1993-ban megjelent Bél *Notitiájának* Békés vármegyéről szóló része, melynek bevezetőjében a Dusnoki József-Kereskényi Miklós szerzőpáros nézte meg alaposabban az életrajzot, s használta fel néhány adatát; ők már azt is feltételezték, hogy „egyes adatai Bél közvetlen környezetéből vagy tőle magától származhatnak”. Lásd Dusnoki József – Kereskényi Miklós: Bél Mátyás kéziratot megyeleírásától a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. In: Bél Mátyás: *Békés vármegye leírása*. [Szerk. Krupa András. Ford. P. Szalai Emőke – Pánczél Barnabás.] Gyula, 1993. (Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból 18) 43., 45., 48–49.

²⁶ Brucker ezzel kapcsolatos állásfoglalását idéztem fentebb (lásd 12. j.).

²⁷ „*Itaque cum satis limpido nobis fontes aperuerit eius benevolentia, tantum de eo narrabimus, quantum capiet paginae angustia, et quae interesse putabimus civitatis eruditae, ne ignorentur; amplio rem rerum literarium ad venerandum virum pertinentium historiam, aut ab ipso, aut a doctissimis filiis, paternae virtutis et doctrinae aemulis expectaturi.*” Lásd Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [3]. [„Így, habár elég tiszta forrásokat fakasztott számunkra az ő jóindulata, csak annyit mondunk el róla, amennyit a helyszűke megenged, s amiről úgy véljük, hogy a tudományos közösségnek érdekében áll tudnia – e tekintélyes férfira vonatkozó tudományos dolgok bővebb történetét pedig tőle magától várjuk, vagy pedig nagy tudású fiaitól, akik versenyre kelnek atyjuk erényével és tudományával.”]

²⁸ „*Quae omnia digna quidem essent, quae latius enarrantur, et exponeretur imprimis, quantum labor fuerit, grammaticae praecepta methodo faciliore, ad Cellarii modum, iuventuti tradere [...]. Ast haec alium locum postulant, et ob paginae angustiam prolixius a nobis non possunt explicari.*” Uo. [7.] [„Megérdemelné mindez, hogy bővebben beszéljünk el, s hogy előadjuk elsősorban azt, hogy mekkora munka volt a nyelvtan szabályait egyszerűbb eljárással, Cellarius módszere szerint az ifjúságnak megtanítani (...) *De ez más helyre kívánkozik, és a helyszűke miatt nem tudjuk terjedelmesebben kifejteni.*”] A másik szöveghely: „*Non patitur paginae angustia vel eius argumentum, vel Belii apologiam enarrare, quod ab ipso viro celeberrimo, integram illius operis historiam descripturo expectamus...*” Uo. [8.] [„A helyszűke nem engedi, hogy előadjuk annak (VI. Károly rendeletének – T. G.) tartalmát, vagy akár Bél védekezését; ezt a jeles férfitől várjuk, amikor majd leírja ennek a műnek a teljes történetét...”] Figyelemre méltó, hogy mindhárom helyen (lásd még az előző jegyzetet is) a „helyszűkét” [paginae angustia] felhözva mentegetőzik Brucker a kihagyott részek miatt – amely mentegetőzés vélhetőleg magának Bélnek szól elsősorban.

vonatkozóan, hogy életrajzát és portréját elküldje neki. Elképzelhető, hogy nemsokára meg is érkezett Pozsonyból a szöveg, legalábbis Brucker 1745. június 1-ei levele erre látszik utalni.²⁹ A képmását viszont csak 1746 elején juttatta el Bél Bruckernek a fián – minden bizonnyal Bél Károly Andrásón – keresztül, amint arról a szerkesztő 1746. február 3-án kelt levelében megkönnyebbülten beszámolt Gottschednek.³⁰

A Brucker-féle kiadványban megjelenő szöveghez tehát bizonyosan Bél adta az információkat, ahogy a képmását – a Kupeczky-féle portré másolatát – is. De vajon mennyiben tekinthetjük Bél alkotásának a szöveget? Milyen mértékben írta azt át, illetve egészítette ki a szerkesztő? Mivel Bél Bruckernek írt levele s annak melléklete nem maradt fenn,³¹ csupán a szövegből indulhatunk ki. Magam a latin változatot vizsgáltam tüzetesebben, már csak azért is, mert Bél e nyelven írta szinte az összes tudományos művét, és legnagyobbreszt ezen a nyelven is levelezett, így stílusa, szókészlete elég jól felismerhető annak, aki munkásságát régóta tanulmányozza. Vizsgálódásom eredményeként azt mondhatom, hogy a textusban igen nagy számban lelhetők fel „bélizmusok”, vagyis a Bél stílusára jellemző fordulatok, sőt ortográfiai, központozási jellegzetességek.³² Ezek jelenléte arra utal, hogy Brucker egy jó minőségű latin szöveget kapott Béltől, amelyet jelentős részben változatlanul hagyott. Bizonyos helyeken ugyanakkor a bélizmusok sűrűsége csökken, vagyis e helyeken nyilvánvalóan a szerkesztő nagyobb mértékben nyúlt bele a neki elküldött szövegbe. Egyértelműen ilyen részlet például a *Notitiának*, vagy magának Bélnek a méltatása.³³

²⁹ A két levelet, illetve ezekben a Béltre vonatkozó részt lásd Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel*. Bd. X. März 1744 – September 1745. Hrsg. Detlef Döring et al. Berlin–Boston, 2016. 435., 472–473.

³⁰ „Endlich hat H. Belius durch s. H. Sohn sein Bildnis geschicket...” Lásd Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel*. Bd. XI. Oktober 1745 – September 1746. Hrsg. Caroline Köhler et al. Berlin–Boston, 2017. 226. (Még lásd a kapcsolódó jegyzeteket is. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy Brucker Gottschednek küldött leveleire felhívta a figyelmemet.)

³¹ Brucker kéziratos hagyatéka elveszett. Vö. Helmut Záh: Verzeichnis der Schriften Jacob Bruckers. In: *Jacob Brucker (1696–1770)*, 259. 2. j.

³² Ilyen pl. a Pozsonyra használt *Pisoniensis* alak (lásd Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]), amely egy Béltre jellemző (téves) antikizálás (lásd Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, 41., 46–47., 50. stb.); vagy a *promptos* alak – a helyes *promptus* helyett – (lásd Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]), ahol hiperkorrekció folytán szándékosan ki van hagyva a *p*, s amely szintén Bél sajátja, bár persze nemcsak ő alkalmazza (lásd Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, 362., 377., 400., 420. stb.). A sűrű központozás az életrajzban (lásd pl. „Belius autem [...] liber abiit”. Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [6.], teljes terjedelmében lásd 66. j.) szintén erősen emlékeztet a Bél műveiben látható gyakorlatra, Bruckernél azonban máshol nem jellemző. Még néhány „bélizmus”: „tumultuante Ragoczyo” (uo. [6.], vö. „tumultuante Tököllo” [Bél: *Notitia*, IV. 226.], „cum Rákóczius coepisset tumultuari” [Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, II. 228.] stb.), „non potuit non” (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.], vö. Bél Mátyás levelezése, 350.; Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, I. 259., 268., 282. stb.), „bonus ille” (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [5.], vö. *Bél Mátyás levelezése*, 187., Bél: *Notitia*, I. 34., 228., 250., III. 332., Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, I. 222., III. 432., 525. stb.). A sor még hosszan folytatható lenne olyan, Béltre szintén jellemző kifejezésekkel, illetve ortográfiai sajátosságokkal, amelyek önmagukban nem tűnnek jelentősnek, de sűrű előfordulásuk és nagy számuk miatt ugyancsak Bél szerzősége felé mutatnak (extruxit, adflixit [extruxit, afflixit helyett!], quippe quod [6.], iure iurando [külön!] [uo.], nempe [6.], quomodocunque [7.], sciagraphia [7.], manum de tabella submovere [8.] stb.).

³³ Lásd a bevezető bekezdést (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [3.]), illetve a záró bekezdést (uo. [8.]). Szintén Brucker szellemes kiegészítése lehet pl. az a beszúrás, miszerint a „barbárság” és a „tudatlanság” előre megsejtette, hogy micsoda ellenségüké válik majd Bél felnőtt korában, ezért összefogtak, s igyekeztek őt elveszejteni, vagy legalább akadályozni. („vidisse barbariem [...] infausto foedere conspiravisse.”) Uo. [3.]

Ha viszont egy – néhol átdolgozott és kiegészített – önéletrajznak tekintjük a terjedelmes biográfiát, akkor egészen más megközelítés szükséges hozzá – egyben rendkívül ígéretes távlatok nyílnak az értelmező előtt. Maga az önéletírás, illetve tágabb értelemben az egodokumentumok népszerű témának számítanak: a történettudomány mellett az irodalomtudomány, a narratív pszichológia, illetve a kulturális antropológia kutatói is foglalkoznak e forráscsoporttal.³⁴ Az általuk alkalmazott módszerek, megközelítések egy történész számára is hasznosak lehetnek – sőt, az önéletrajzok jellemzőivel kapcsolatos megállapításaik egyrészt újabb argumentumokkal szilárdítják meg feltételezésünket, másrészt, ahogy említettem, a továbblépést is segítik.

Hogy az egyik legfontosabb vonással kezdjük, a Brucker-szövegből jól kivehető az életútnak az önéletrajzokra jellemző megkonstruálása: az egész szöveg apologetikus jellegű, vagyis az önéletíró rokonszenvet és együttérzést igyekszik kelteni saját maga iránt az olvasóban – ami együtt jár az önéletrajzi tények bizonyos „stilizálásával”.³⁵ Erre lehet példa, hogy többször is szó esik Bél „gonosz” ellenségeiről (*obtractatores, delatores*), akik hazugságokat terjesztenek róla és bevádolják a hatóságoknál, s akik ellen hősiünk mindig fényesen bizonyítja ártatlanságát (lásd [6.], [8.]).³⁶ Jellemző az önéletrajzokra továbbá, hogy az életesemények nem egyenletesen oszlanak el: vannak „sűrűsödési övezetek”, avagy „visszaemlékezési csúcok”. Ezek leginkább a 11–20., illetve 21–30. életév között figyelhetők meg, mivel eme időszakban nagyon fontos, meghatározó életesemények történnek velünk, s ekkor hozunk meg életre szóló döntéseket.³⁷ Ez a sajátosság is pontosan illik a tárgyalt biográfiára, mivel igen nagy terjedelmű az ifjúkor ([3.]–[4.]), illetve a 21–30. év közötti időszak – vagyis az egyetemi és beszercebányai évek – tárgyalása is ([4.]–[7.]).

Szintén igen árulkodó, hogy a szövegünkben egymást érik az úgynevezett mikro-narratívumok, vagyis a kicsiszolt, szóban vélhetőleg többször előadott, megformált epizódok. Ezek az élettörténetek tipikus építőanyagai, amelyeken erősen érződik a személyesség.³⁸ A Bruckernél olvasható szövegben ilyen szépen megformált mikronarratívum hősiünk ifjúkori fejsérülésének elbeszélése ([3.]), találkozása Pilárik Jánossal ([3.]–[4.]), pályaválasztási hezitálása Halléban ([5.]), vagy éppen a Heister-epizód ([6.]), amelyről

³⁴ Eltekintve itt a nemzetközi irodalom felsorolásától, csak a honi szerzőktől említek néhány fontosabb munkát: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Bp., 2014. (lásd elsősorban az egodokumentumokkal foglalkozó blokk tanulmányait); K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Bp., 2015. (lásd az első rész tanulmányait); a pszichológiai megközelítéshez igen hasznos tanulmányokkal: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Bp., 2001., illetve uő: *Az önéletírás pszichológiájáról*. In: *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Szerk. Kiss László. Bp., 2010. 267–287. Eme pszichológiai megfigyelések 17–18. századi önéletírásokra való alkalmazhatóságának a korlátait is jelzi S. Sárdi Margit: *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások*. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 209–222. Az irodalomtörténeti és az antropológiai nézőpontra és módszerekre lásd Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*. Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 40.)

³⁵ Pataki: *Élettörténet és identitás*, 280.; Tóth Zs.: *A koronatanú*, 163., 190.

³⁶ Az egyszerűség kedvéért az (ön)életrajz (Brucker[–Bél]; Matthias Belius) egyes oldalaira így hivatkozunk a szövegben, a már említett, általunk meghatározott oldalszámok szerint.

³⁷ Lásd Pataki: *Élettörténet és identitás*, 316.

³⁸ Uo. 318.

alább még bővebben is szó lesz. Végül jellemző az önéletírásokra az úgynevezett megtört ívű pályarajz, ahol a történeteséma a siker és kudarc, felemelkedés és csapás váltakozásából áll.³⁹ Ez szintén igaz a mi biográfiánkra, hiszen Bél – azt hiszem, most már fogalmazhatunk így – számos kudarcát, próbatételét, meghurcoltatását beleírja a szövegbe, például az iskolai tanulmányai során ([3.]–[4.]), illetve Halléból való hazatérése után ([5.]–[6.]).

Több tudományág, illetve szerző is hangsúlyozza az önéletrajz fikciós jellegét, ami alatt azt értik, hogy a szerző alárendeli az élettörténetét bizonyos társadalmi konvencióknak, elvárásoknak.⁴⁰ Bél esetében a Rákóczi-szabadságharc megítélésénél ez többször is megfigyelhető. Az 1746-ban megjelent életrajzban erősen elítélő felhanggal ír az eseményről: még a protestáns egyházaknak tett kedvező lépéseket is negatív kontextusba helyezi, mondván, Rákóczi csak így akarta a lutheránusokat lekötöztetni magának.⁴¹ Feltűnő továbbá, hogy „zavargásként” jellemzi a mozgalmat, a kurucokat pedig „lázádnak” nevezi (*tumultuante Ragoczyo, rebelles*),⁴² illetve hogy elmondása szerint „veszedelmként” élte meg, amikor egyes evangélikus főurak udvari lelkészül ajánlották őt Rákóczinak, mivel magyarul, „csehül” és németül egyaránt tudott.⁴³ Amikor a szabadságharcról írt, Bélnak nyilván alkalmazkodnia kellett a politikai helyzethez, s még inkább kompenzálnia; hiszen ismert, s maga is utal rá, hogy Rákóczinak köszönhetően lehetett a besztercebányai Szent Erzsébet-templom lelkésze ([6.]) – ez is egy volt az evangélikusoknak visszaadott templomok közül. A szabadságharc és vezetője iránti ellenszenvé ugyanakkor őszintének tűnik: a nagy országleírásában is mindig határozottan elítéli Rákóczi mozgalmát, a belháborúval járó pusztítást. Érezhető nála azonban némi igazodás is a hivatalos bécsi állásponthoz, illetve az a törekvés, hogy a felelősséget csak a fejedelemre és Bercsényire tolja (és elhallgassa az amnesztiát nyert résztvevők felelősségét, így például a református Ráday Pálét, akivel jó viszonyban volt).⁴⁴

³⁹ Pataki: *Élettörténet és identitás*, 343–344., 350.

⁴⁰ Lásd erre uo. 232., 256–258., 265–266., 271–272., 274., 278–279.; K. Horváth: *Az emlékezet betegei*, 32–36., 39., 72., 74. stb.; Tóth Zs.: *A koronatanú*, 37–45.

⁴¹ „Ragoczysu protestantibus, ut eos rebus suis redderet obnoxios, gymnasia, templa et scholas olim ademptas restituerat magno numero...” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [5.]. [„Rákóczi, hogy lekötöztette saját ügyének a protestánsokat, nagy számban adott vissza nekik gimnáziumokat, templomokat és iskolákat, amelyeket egykor elvettek tőlük...”]

⁴² Lásd uo. [6.]

⁴³ „Maxime vero in angustias coniectus est noster, cum senatores evangelici, qui cum Ragoczyo [!] erant, Belium illi in aulicum concionatorem evocandum suasissent, quod Hungaricae, Bohemicae et Germanicae linguae facultatem usumque teneret, isque consilium probavisset.” Uo. [5.]–[6.]. [„Igen szorult helyzetbe került viszont az emberünk, amikor a Rákóczi mellett álló evangélikus szenátorok azt ajánlották neki (Rákóczinak), hogy őt (Bélt) hívja meg udvari hitszónoknak – mivelhogy a magyar, cseh és német nyelvet egyaránt ismeri és használni tudja –, s amaz (Rákóczi) pedig helyeselte ezt a tanácsot.”] A „cseh” nyelvtudás vonatkozhatott egyrészt arra, hogy a szlovákok írásban – így az egyházi, vallásos kiadványokban is – a cseh irodalmi nyelvet használták; de Bél akár az előszóban előadott prédikáció nyelvére is célozhatott. A „cseh” nyelv kérdésére ebben a vonatkozásban lásd Csepregi Zoltán: *A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján*. In: *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatónak tanulmánykötete*. Szerk. Szabó Lajos. Bp., 2016. 92.

⁴⁴ Lásd erre korábbi tanulmányunkat: Tóth Gergely: *Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. Történelmi Szemle* 52 (2010) 13–21. Nem tartható tehát az az álláspont, hogy Bél elkötelezeten kuruc érzelmű lett volna, amit aztán kénytelen volt „elfojtani” – ahogy

Az életrajzát az egyén folyamatosan újra konstruálja, átértékeli az éppen adott szituációnak megfelelően.⁴⁵ Talán egy ilyen újírásnak lehetünk tanúi az 1746-os biográfiában. Ehhez a viszonyítási alapot Bél két korai önéletrajza adja: az egyik a hallei árvaház anyakönyvében, avagy a Francke-Albumban lévő, 1705-ben írt autográf szöveg, a másik pedig a lelkészavatási, avagy ordinációs jegyzőkönyv 1708. évi bejegyzése, szintén magától Bélről. Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy a származásával kapcsolatban milyen adatok szerepelnek e két textusban, illetve az általunk vizsgált biográfiában, akkor talá-lunk egy-két érdekes eltérést. A hallei anyakönyvbe Bél még azt írta, hogy Ocsován született, 1684. március 22-én, apja „Matthias Bél”, a mondott város mészárosa, anyja „Elisabeth Csesznek”.⁴⁶ Az ordinációs jegyzőkönyvben már nem említi apja foglalkozását; édesanyja nevét (majdnem) ugyanúgy írja le [Csesznek]; a születési dátum március 23-ra módosul.⁴⁷ Az általunk tárgyalt szövegben viszont már ezt olvassuk: „Bél Mátyás, eme igen híres férfi 1684. április kalendae-jának kilencedik napján [március 24-én – T. G.] született Ocsován, amely egyike Magyarország bányavárosainak Zólyom vármegyében; apja Bél Mátyás, eme város jeles polgára, anyja Cseszneyk Erzsébet volt.”⁴⁸ Szembeszökő a különbség: amellett, hogy a születési dátum ismét ugrik egy napot,⁴⁹ Ocsova itt már „bánya-

az a korábbi irodalomban olvasható. Vö. Haan: *Bél Mátyás*, 23–24.; Wellmann: *Bél Mátyás*, 389.; Zombori István: *Bél Mátyás és a Notitia Hungariae*. In: *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása*. [S. a. r., tan., jegyz. Zombori István. Ford. Lakatos Pál – Téglássy Imre.] Szeged, 1984. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/2) 122–123. (Tévesen interpretálja a Heister-epizódot is.) Annak ugyanakkor van nyoma, hogy a hallei peregrinációja során még bizalommal tekintett a mozgalomra, s különösen a szécsényi gyűlésnek (1705) a protestáns felekezetek számára kedvező végzéseire – úgy tűnik, hogy a Rákóczi-mozgalommal kapcsolatban erre az egy mozzanatra később is pozitívan tekintett vissza. Lásd erre Tarnai: *Bél Mátyás (1684–1749)*, 14.; Kincses Katalin Mária: *A tolerancia realitása. A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban. Hadtörténeti Közlemények* 116 (2003) 839–841.; Tóth G.: *Felekezetiesség*, 19.

⁴⁵ Lásd Pataki: *Életrajz és identitás*, 228., 230–232., et passim; Kövér: *Biográfia és társadalomtörténet*, 147., 161.; K. Horváth: *Az emlékezet betegei*, 32–33., 35.

⁴⁶ „Matthias Bél [!] Otsovia Hungarus, Anno 1684. die 22. Martii in hanc lucem editus, in Hungaria in Comitatu Soliensi, Otsoviae. Parentes naturae munere nactus Matthiam Bél, iam dicti oppidi Otsoviae Ianionem; matrem Elisabetham Csesznek.” [Bél Mátyás:] *Quod cedat in maiorem Dei gloriam! Matthias Bél, Otsovia Hungarus...* In: *Album eorum studiosorum, qui in Orphanotropheo Glaucha-Hallensi mensae, quam vocant ordinariae participes victum quotidianum, ex benignissima Summi Patris nostri manu accipiunt, et cum brevi vitae delineatione nomina sua dederunt: continuatum anno 1706 men. Jun.* Archiv der Franckeschen Stiftungen. Hauptarchiv. D 11b. Halle 1698–1713. p. 19. A szöveget teljes terjedelmében közli és fordítását is adja: Sipos Istvánné: *Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. Magyar Pedagógia* 62 (1962) 84–85.

⁴⁷ „Matthias Bél, natus Otschoviae in Comitatu Zoliensi, patre Matthia, matre Elisabetha Csesznek, anno 1684. d. 23. Martii...” Lásd CXLVII. Matthias Bél. Univerzitační knižnica v Bratislave. MS 709. *Matricula ordinatum [...]* districtus montani. 58. A jegyzőkönyv másolatban maradt ránk, de a jelöltek eredetileg saját kezűleg jegyezték bele rövid biográfiájukat. A kötetre és általában az ordinációs könyvek jellegzetességeire lásd Szabó András Péter: *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraiújkorász” szemmel. Történelmi Szemle* 56 (2014) 145–147.

⁴⁸ „Natus est vir celeberrimus Otsoviae, quae in montanis Hungariae urbibus in Comitatu Zoliensi est, IX. Cal. Apr. Anni MDCLXXXIV. parente Matthia Belio, praecipuo eius oppidi cive, matre Elisabetha Creszneyk [!].” Brucker[–Bél]: *Matthias Belius*, [3.]. A „Creszneyk” bizonyosan nyomdahiiba, mert a német változatban helyesen „Cseszneyk” áll. Vö. Brucker[–Bél]: *Matthias Bel*, [2.].

⁴⁹ Bél ezt a dátumot (március 24.) adja meg a *Notitia*-ban is, Ocsova ismertetésekor. Lásd Bél: *Notitia*, II. 499.

város”,⁵⁰ az apja nem „mészáros”, hanem „jeles polgár”,⁵¹ anyja neve pedig már a nemesi csengésű, magyaros y-nal van ellátva.⁵² Itt tehát Bél mintha „megemelte” volna a saját származását egy kissé – a reprezentatív kiadványhoz igazodva.

Az önéletrajz narratívái és énfomálási módszerei

A nehéz sorsú diák és a reformer tanár figurája

Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy melyek az önéletrajz főbb narratívái, vagy más fogalomkészletet használva, Bél milyen önreprezentációt alkalmaz, azaz milyen szerepkörökben igyekszik megjeleníteni magát, s e szerepek együtteséből milyen identitást alakít ki magának.⁵³ Az első nagy narratíva a küzdelmes diákevekről szól, amelyeket Halle koronáz meg, majd folytatólagosan ebből nő ki az első szerepkör, a reformer peda-

- ⁵⁰ A német változatban is: „in der Ungarischen Bergstadt Otsova.” Lásd Brucker[–Bél]: Matthias Bel, [2.]. Elképzelhető itt ugyanakkor, hogy Brucker hibázott, vagy torzított; az legalábbis meghökkentő, hogy Bél „bányaváros” tette Ocsóvát, amelyről a *Notitiában* azt írja, hogy bár mezőváros volt egykor, a saját korára faluvá süllyedt. Vö. Bél: *Notitia*, II. 499.
- ⁵¹ Tanulmányában Tóth Árpád számos példával jelezte, hogy a korban a mészárosmesterség megbecsült szakma volt, amely anyagi és társadalmi téren is kedvező lehetőségeket kínált. Rámutat emellett, hogy Bél sógornője, Anna Catherina Herrmann Matthias Pauer pozsonyi mészárosmesterhez ment feleségül, aki tekintélyes városi és egyházi hivatalokat viselt, illetve más mészárosokkal társaságba tömörülve részt vett a marhakereskedelem bonyolításában, ahogy azt is jelzi, hogy Bél beilleszkedését Pozsonyba érkezése után egy szintén nagy tekintélyű városi mészáros, Georg Kerntler segíthette. A fentiekre alapozva úgy véli, hogy talán Bél apja szintén tehető ember lehetett, aki részt vett a marhakereskedelemben, és kapcsolatban állt a pozsonyi kollégáival. Tóth Á.: Egy tudós-lelkész, 253–255., 257., 260. Még ha mindezt nincs is konkrét bizonyíték (s felhozható ellene, hogy idősebb Bél nem Pozsonyban, hanem a falusias Ocsóván tevékenykedett), az valószínű, hogy Bél apja vagyosabb ember volt, mint ahogy a korábbi életrajzírók feltételezik. Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy Hajnóczy [Haynóczi] Dánielnek (1690–1747), a soproni evangélikus iskola jeles rektorának – Bél tudós barátjának, és vállalkozásai lelkes segítőjének – az édesapja szintén mészáros volt. Eva Kowalská – Karol Kantek: *Magyarországi rapszódia, avagy Hajnóczy József tragikus története*. Békéscsaba, 2016. (Kor/ridor Könyvek 4) 29–30. A fentiek ellenére árulkodónak tartom, hogy a *lanio* („mészáros”) helyett a *praecipuus civis* („jeles polgár”) szerepel itt, ami nyilván sokkal jobban csengett egy ilyen díszes arcképcsarnokban.
- ⁵² Igencsak megfontolandó ebben a kérdésben Ján Tibenský megállapítása, aki felhívja a figyelmet a szlovák ajkú hungarus-értelmiség körében ekkor feltűnő névmagyarosításra (Lipták [?] – Liptai, Matula – Matolai). Tibenský: *Veľká ozdoba Uhorska*, 216. Hasonlóra találunk példát az előző jegyzetben említett Hajnóczy Dánielnél, aki a Hayni/Hajny névalak helyett kezdte használni a magyarosabb Hajnóczyt. Kowalská–Kantek: *Magyarországi rapszódia*, 29., 35–36. Nem tartom kizártnak tehát, hogy a változtatással Bél az anyja magyar származását akarta kommunikálni – de e bonyolult kérdés tisztázását külön tanulmányban tervezem elvégezni.
- ⁵³ A témára vonatkozó alapvető szakirodalom: Stephen Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*. Chicago, 1980. Jól használható esettanulmány: Csehy Zoltán: Humanista énfomálási technikák a quattrocento tájkéán és napjainkban. *Jelenkor* 45 (2002) 321–328. Ami az önéletrajzokban jelentkező *self-fashioning* kérdéskörét illeti, Bethlen Miklós önéletírását elemezve hasonló vizsgálatot végzett el Tóth Zs.: *A koronatanú*, 147–192. Magam is tettem már kísérletet ilyen típusú analízisre Bocatius János *Olympias carceraria* című emlékirata kapcsán. Tóth Gergely: Az erasmista satirikus és a bebörtönzött mártír. Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria*. In: *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*. Szerk. Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Bp., 2017. 61–75.

gógus alakja. Ahogy jeleztük, Bél feltűnően részletező módon beszéli el iskolai tanulmányait a Bruckernek elküldött szövegben – és tegyük hozzá, feltűnően leplezetlenül. Traumatiszta élmények követik egymást: az ifjú diák megtapasztalja a fizikai agressziót, betegségeket, és elsősorban az alacsony tanítási színvonalat. Losoncon diáktársai verekedésekor tétlen szemlélőként súlyosan megsebesül; a kálnói iskola az iskolamester halálával megszűnik, s ő komolyan megbetegszik itt is; Alsósztrégován, amint bevallja, „teljesen hozzászokott a mezei múzsákhoz”, vagyis a parlagisághoz, s csaknem felhagy a tanulással ([3.]). Besztercebányán újabb csalódás éri: bántalmazó tanára lesz, s ezért elmarad a tanulmányokban, és ismét kiábrándul az értelmiségi pályából.⁵⁴ Szinte az utolsó pillanatban érkezik a megmentő, Pilárik János, aki átviszi saját osztályába, majd jön ifjabb Burius János, aki Bél előképeként, pietista szellemiségben megújítja az iskolát ([3.]–[4.]). A folytatás azonban vigasztalan: a pozsonyi iskola, ahová Bél tovább megy, szintén tragikus állapotban van, és saját bevallása szerint a pápai református gimnázium sem nyújtott számára értékes tudást ([4.]).

Ez a diákkálvária jócskán túlmutat önmagán – kiválóan példázza és fontos adalékokkal egészíti ki azt, amit az evangélikus iskolák korabeli helyzetéről tudunk. Ha körütekintünk, a helyzet mindenhol hasonló: a gyászévtizedben, 1671 után a hatóságok a protestáns iskolákat bezáratták, a tanárokat kriminalizálták, s az iskolaépületeket elvették, majd ezt követte a háborús időszak, tanárhány, pénzhány, a diákok nyomora, állami, egyházi, kamarai, katonai retorziók, korlátozások, végül a Rákóczi-szabadságharc.⁵⁵ Az evangélikus nemesek által nyitott tanintézmények, amelyekkel ezen a tragikus helyzeten próbáltak segíteni,⁵⁶ sokszor gyenge színvonalúak voltak és ingatag lábakon álltak – amint azt Bél példája is meggyőzően mutatja a losonci, kálnói és alsósztrégovai iskolával kapcsolatban. Részben összecseng a Bél által rajzolt képpel diákjának, Hruskovics Sámuelnek, a későbbi szuperintendensnek az önéletrajza, aki hasonló nyomorról, diák- és tanár-agresszióról számol be.⁵⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Hruskovics a sokszor igen

⁵⁴ „Ast, quae eius infelicitas fuit, iterum plagosum Orbilius praeceptorem nactus, qui in terga puerorum inhumaniter saeviebat, integrum annum inter scholasticos cruciatus ingemebat, eo tempore ne primam quidem declinationem rite edoctus. Ergo deponere animum propemodum coepit Belius, literisque infensus, quamvis artem sellulariam occupaturus videbatur, quam diutius in hoc ergastulo mansurus.” Brucker[–Bél]; Matthias Belius, [3.]. [„De, amilyen szerencsétlen volt, ismét egy ütlegelő Orbilius lett a tanára, aki embertelen módon verte a diákokat. Egy teljes éven át nyögte az iskolai kínszokat; eme idő alatt még az első declinatiót sem tanulta meg rendesen. Így aztán szinte teljesen elcsüggedt Belius, a tudományoknak pedig az ellensége lett, és úgy tűnt, bármilyen mesterséget elsajátít inkább, mint hogy tovább maradjon ebben a dologházban.”]

⁵⁵ Példának elég itt a pozsonyi és a besztercebányai gimnázium viszontagságos sorsára utalni. Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*. Pozsony, 1896. 103–126.; Rosenauer Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*. Besztercebánya, 1876. 58–94. Az utóbbi helyzetének érzékeltetésére: 1688-ban a kisiskolásokat egy nyitott pajtában oktatták a külvárosban, a rektornak pedig fűtetlen szobában kellett tanítania a nagyobbakat; sokan távoztak emiatt az iskolából. Uo. 80–81.

⁵⁶ A besztercebányai iskola siralmas állapota (lásd előző jegyzet) például elégségesen magyarázza, hogy Bél 1690 körül miért nem ott, hanem a távolabbi losonci magániskolában kezdte meg a tanulmányait.

⁵⁷ A jó tollú és szívesen mesélő Hruskovics önéletrajzában egymást váltják a színes történetek alkoholistá, diákokat verő tanárokról, agresszív, másokat zaklató, libákat lopó diákokról, az utazást fenyegető kurocokról és ruszin rablókról, vagy éppen arról, hogy hősünk iskolai éveit miként segítette saját pénztelenségén és nyomorán kántálással, mezei munkával, magántanítással. Samuel Hruskovics: *Život Samuela*

mostoha körülmények ellenére tanárai többségéről jó véleménnyel van, s tisztelettel emlékezik meg róluk: ő tehát nem emeli ki annyira az iskolák elkésztető állapotát. Az eltérő hangnem adódhat tényleges különbségekből – Bél első iskolai éve, mint láttuk, különösen szerencsétlenek voltak –, illetve a két ember másfajta habitusából, de adódhat az ocsovai származású tudós nagyon erős hivatástudatából is, amellyel a besztercebányai és pozsonyi iskolák megújításához hozzáfogott. Vagyis nála a narratívában döntő szerepe lehetett az alacsony oktatási színvonal hangsúlyozásának – amelyet saját sorsán keresztül mutatott meg –, hogy ezzel is érzékeltesse saját későbbi tevékenysége fontosságát.

A honi állapotoknak éles ellentétét képezi Bél életrajzában a hallei egyetem. Név szerint felsorolja professzorait – ez egy tudós esetében amúgy is döntő jelentőségű –, illetve büszkén jegyzi meg, hogy a nagy pietista egyház- és iskolaszervező, Francke rábízta fia oktatását, és a híres árvaházi iskolában a latin nyelv tanítását.⁵⁸ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Bél itt, Halléban kezdte meg pedagógusi pályafutását, vagyis egy olyan intézményben kezdett el tanítani, amelyet Francke reformpedagógiai célkitűzései – anyanyelvi oktatás, reáliák tanrendbe való beépítése, észszerűsített, gyakorlatias latintanítás – határoztak meg.⁵⁹ Ez egy olyan tapasztalat volt neki, amelyet aztán itthon minden lehetőségével kamatoztatni akart.

Erre nyílt tér a besztercebányai iskolában. Bél igen bőbeszédű, amikor leírja, hogyan támasztotta fel rektorhelyettesként, majd rektorként a tanintézményt. Elmondása szerint hatalmas lendülettel kezdte meg a munkát: a hébert és a görögöt visszahozta az oktatásba, a latint hallei tanára, Cellarius elvei szerint tanította, az iskolai fegyelmet megszilárdította, a felső osztályokba pedig filológiai, bölcséleti, történeti, földrajzi, teológiai tanulmányokat vezetett be ([6.]). Pozsonyi tanári reformjai bemutatásakor még részletesebb: mint írja, amikor elkezdte a munkáját, alig van diák a nem sokkal korábban alábbhagyott pestis miatt, de rövidesen százak jönnek mindenhol, ő pedig szervez, tankönyveket ír, tanárokat képez ki, kijelöli a pontos tanrendet, tananyagot, tanítási módszereket. Valószínűleg hosszabban írt az általa kiadott tankönyvekről is, de sajnos ezt a részt Brucker lerövidítette ([7.]).⁶⁰

Hruškoviča (Vita Samuelis Hruscowitz). Z latinského rukopisu pripravila na vydanie, preklad J. Vilikovského z r. 1943 upravila, štúdiu a poznámky napísala Ľudmila Ozábalová. [S. a. r., ford. Ján Vilikovský. Kiad. Ľudmila Ozábalová.] Bratislava, 2000. 32–64. (Ezzel az értékes forrással a jövőben részletesebben is kívánunk foglalkozni.) Hruskovičs önéletrészésének eme részeit szintén párhuzamba állítja Bél életútjával Jozef Fraňo: A tudós Bél. Regényes korrajz. [Ford. Offertáler-Havasi Béla.] Miskolc, 2006. 31–32., 37, 40–41.; Kollárová-Nagy: Matej Bel, 19.

⁵⁸ „Quod cum valde probaretur Franckio, eum non solum filii institutioni, sed et Latinis, quae in orphanotrophaeo sunt, scholis praefecit...” Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [4.]-[5.]. („Francke rendkívül méltányolta ezt [Bél tanulmányi eredményeit – T. G.], s ezért nemcsak fia nevelőjének tette meg, hanem az árvaházban is rábízta a latin oktatását...”)

⁵⁹ Francke reformjaira lásd saját írásait: A[ugust] H[ermann] Francke’s *Pädagogische Schriften. Nebst der Darstellung seines Lebens und seiner Stiftungen*. Hrsg. G. Kramer. Langensalza, 1885. Magyar nyelvű összegzések: Payr Sándor: *A pietismus paedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők*. Pozsony, 1908. 34–61.; Sipos: Bél Mátyás, 95.; Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001. 29–33.

⁶⁰ A rövidítésre lásd 28. j. Bél besztercebányai és pozsonyi rektorságára, iskolai reformjaira lásd Haan: *Bél Mátyás*, 21–30.; a pozsonyi időszakra igen részletesen: Markusovszky: *A pozsonyi*, 127–224.; mindkét idő-

Ebből is látható: Bél nagyon fontosnak tartotta, hogy pedagógusi munkásságát minél hosszabban prezentálja. Az, hogy ilyen meghatározó volt életében a tanári hivatás, az egyrészt bizonyosan Halle és Francke hatásának köszönhető, hiszen közelről láthatta a nagy reformer pedagógiai újításait, sőt maga is elsajátította őket a gyakorlatban. Ugyanakkor saját egyháza iskoláinak kiábrándító helyzete is sokat számíthatott – a gimnáziumok feltámasztása, diákokkal való megtöltése, a színvonalas oktatás biztosítása szinte élet-halál kérdés volt ekkor a súlyosan korlátozott evangélikus egyház számára. Éppen saját diákvelei nyomorúságának elbeszélése ad igazán súlyt és jelentőséget a későbbi pedagógiai tevékenységének.

Természetes ezek után, hogy Bél büszke volt sikereire, a besztercebányaiak és pozsonyiak hálájára, s a diákok szeretetére is. Erre többször is kitér, sőt, azt is megemlíti, hogy besztercebányai tanítványai könnyezve búcsúztatták 1714. évi távozásakor, és alig akarták elengedni. Ezért fájhatott neki annyira, hogy – amint írja – a bányavárosi gimnáziumban az utána jövő rektor nem felelt meg eléggé a feladatának, a rektorhelyettes pedig egyenesen azon dolgozott, hogy lerombolja, amit ő, azaz Bél épített ([7.]).

De vajon valóban olyan jelentősek és különlegesek voltak Bél reformjai, s valóban ennyire szerették diákjai? Az egyik kontrollforrásunk a besztercebányai, illetve a pozsonyi iskola anyakönyve lehet. Ezekből kiderül, hogy 1714–1719 között, tehát Bél pozsonyi rektorsága idején egykori besztercebányai tanítványai közül tizenheten felkeresték a pozsonyi iskolát is – ami nem kevés, ha meggondoljuk, hogy az anyakönyvekbe csak a *classis primába*, tehát a legmagasabb osztályba járó diákok iratkoztak be (Bél Besztercebányáról való távozásakor 22 fő volt ebben az osztályban).⁶¹ Természetesen Bél sikerességét jelzi a két iskola diáklétszámának jelentős gyarapodása is rektorsága idején.⁶²

Másrészt, ismét érdemes elővenni ezen a ponton Hruskovics önéletrajzát, akinek a tanúságtétele azért is érdekes, mert egyébiránt – amint azt még látni fogjuk – igen kritikus volt Béllal szemben annak pietista nézetei miatt. De az egykori tanítvány szerencsére összetett jellemzést ad mesteréről. Kijelenti egyrészt róla, némi rosszallással, hogy „minden hazai iskolát meg akart újítani”, s e célból tankönyveket adott ki – vagyis a kortársak is jól érzékelték azt a reformer lendületet, ami Bél fenti szavaiból is kiérződik.⁶³ Másrészt viszont azt is írja, hogy a Halléből érkezett rektor az ifjúság kiművelésében, és akár a legmihasznább diákok felkarolásában is rendkívül sikeres volt, köszönhetően csodálatos magabiztosságának, s jól átgondolt tanítási módszerének – olyannyira, hogy Hruskovics szerint egyenesen arra született, hogy tanár legyen.⁶⁴ Folytathatnánk még a ké-

szakra jól adatolt ismertetés: Oberuč: *Matthieu Bel*, 41–88. Lásd még Sipos: Bél Mátyás; tanulmánykötet Bél pedagógiai munkásságáról: *Pedagóg Matej Bel*.

⁶¹ Tóth Gergely: Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. 2009. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2009. 144. A Bél távozásakor átadott *classis prima*: uo. 162–163.

⁶² Uo. 139–140.; Markusovszky: *A pozsonyi*, 142.

⁶³ „Scholas patriae omnes reformare voluit, editis in hanc rem quibusdam grammaticis opusculis...” Hruskovics: *Život*, 74.

⁶⁴ „Interim in erudienda iuventute, et corrigendis etiam nequissimorum hominum moribus admodum felix, adiutus insigni, quam habet, et admiranda parrhesia, prudentiaque didactica, adeo, ut ad scholas a natura factus videatur.” Uo. 72.

sőbbi szuperintendens elismerő szavainak citálását, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy belássuk: Bél valóban kiemelkedő tehetségű pedagógus volt, és ez alatt az évek alatt az iskolai munkát tekintette legfontosabb hivatásának. Ezt a tényezőt komolyan tekintetbe kell vennünk Bél pályájának értékelése során: azaz nem szabad, hogy a *Notitia* és általában a tudományos munkák „szívóhatása” miatt életének ezt a szakaszát elhanyagoljuk.

A meghurcolt pietista lelkész szerepköre

A következő, részben kódolt narratíva, illetve megjelenített szerep a pietista tanár, utóbb lelkész figurája, aki rengeteg ellenséget, gyalázkodót szerez munkássága során. Az ezzel járó konfliktusok alapos ismertetése a szövegben azt jelzi, hogy Bél számára alapvető élmény volt az üldöztetés, saját egyházán belül. Nem írja le a szövegben konkrétan, hogy mi okozta ezeket az indulatokat, de ezt a kortárs olvasó számára szinte nem is kellett jelezni, hiszen a nyilvánvaló és rejtettebb utalások ezt egyértelműsítették – gondolva itt a hallei tanulmányok és a Franckéhoz fűződő viszony említésére.

Bél már az 1707. évi rózsahegyzi zsinat kapcsán is jelzi fenyegetettségét, és nem is ok nélkül: a gyűlés egyebek mellett az evangélikus ortodoxia ekkori leghangosabb szószólója, Krmann Dániel szuperintendens és Szirmay Miklós pietistaellenes kirohanásairól híresült el, ráadásul Krmann egy beszédében külön kitért a Hallében tanult diákokra.⁶⁵ Bél jelezte, hogy a zsinat ekkor el is rettentette a Halléből való hazatéréstől ([5.]). Besztercebányán folytatódott ellene az aknamunka: mint írja, tevékenységével és növekvő hírével sok ellenséget szerzett, és ellenfelei bevádolták Sigbert Heister császári generálisnál, azt hírsztelve, hogy egy halálra ítélt kuruc katonával egy olyan könyörgést mondott el, amelyben a főtisztviselőkre és különösen Heisterre a legsúlyosabb átkokat szórta: amiért Heister dühében azt mondta, kivégezti a papot. Ekkor az önéletrajzban egy szinte már hagiografikus részlet következik: Bél azt állítja, hogy nem rettent meg akkor sem, amikor megtudta, mi vár rá, hanem ártatlansága tudatában maradt a helyén, majd pedig szabadon távozhatott.⁶⁶ Ettől kezdve, mint írja, január 12-ét, vagyis felmentése napját mintegy második születésnapjaként ünnepelte ([6.]). Természetesen nem tudni, hogy kik vádolták be, és ebben Bél sem segít nekünk – hacsak nem annyiban, hogy az egész szövegben azt sejteti, hogy a lutheránus ortodoxia soraiból kerültek ki az ellenfelei.

⁶⁵ A gyűlés lefolyásának jól dokumentált összefoglalása: Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Bp., 1889.

⁶⁶ „Belius autem, cum, quae ipsi imminerent, comperisset, fugam, quam nonnulli suadebant, recusavit, et impavidum in statione sua, innocentiae praesidio tectum, fatum, quaecumque esset, se expectaturum pronunciauit, et ita Deo tegente liber abiit.” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [6.] [„Bél pedig, miután megtudta, mi fenyegeti, elutasította a menekülést, amit némelyek javasoltak neki, s kijelentette, hogy félelem nélkül, saját állomáshelyén, ártatlansága által védelmezve várja a sorsát, bármi legyen is az. S így Isten oltalmazásával szabadon távozott.”]

Még súlyosabb konfliktust élt át beszercebányai rektorsága idején, ekkor már bizonyosan pietista, hallei kötődése, tanítási módszerei miatt.⁶⁷ Az ellenfelei – Bél megfogalmazása szerint – hazugságokat terjesztettek róla a lutheránusok körében, s meg is győzték a magyarországi tudós közvéleményt arról, hogy Bélt el kell úzni az országból. Az eperjesi akadémia közismerten ortodox tanárai adtak súlyt ezeknek a támadásoknak, s Bél kollégáit is ellene tüzelték, sőt, néhány előkelőt annyira felizgattak, hogy azok – amint a szövegben olvasható – már gyilkosságot terveztek Bél ellen. Emellett volt, aki úgy gondolta, hogy az udvarnál is fel kell jelenteni az ifjú lelkészét. Az egyházgondnokok gyűlést hívtak össze az ügyben, ahol hősiük – saját szavai szerint – csodálatos módon tisztázta magát a vádak alól.⁶⁸ Az eseménysort igen nagy terjedelemben írta le Bél, ami jelzi, hogy élete egyik legtraumatikusabb élménye volt.

A konfliktus pontos körülményeit mindeddig nem ismerte a kutatás.⁶⁹ Nemrég azonban előkerült a gyűlésen lezajlott vizsgálat eredménye, illetve ennek írásba foglalt változata. Az 1711. november 2-án kelt iratból kiderül, hogy Bélt, illetve egykori tanárát, ifj. Burius Jánost, a beszercebányai német gyülekezet lelkészét azzal vádolták, hogy a hallei egyetemre irányították a diákokat, illetve Halléban tanult diákokat bizonyos előmenettel kecsegtetve hazahívtak; hallei professzorokkal leveleztek és hallei, pietizmusgyanus könyveket adtak az ifjúság kezébe; a halleiek nézeteit védelmezték, és a szószéken is pietista kifejezéseket használtak. Bél és Burius minden vádpontot visszautasított és egyben mindketten hitet tettek a lutheri ortodoxia mellett; ebben a gyűlés is megnyugodott, de figyelmeztette őket, hogy a jövőben se térjenek el az egyház által meghatározott tanoktól.⁷⁰

Úgy történt tehát minden, ahogy Bél előadta, továbbá az is kiderült, hogy a gyanúsítások alaptalanok voltak. Vagy mégsem? Akad ugyanis egy „koronatanú”: a fentebb már többször citált Hruskovics Sámuel, aki 1711 májusától kis megszakítással 1714-ig Bél diák-

⁶⁷ Bél csak egy szóval jelzi itt a problémák okát, mondván, a „novitas” („újdonosság”, „újítás”) volt az ő bűne, tehát nyilván a pietista tanok: „quamvis quidam malae caussae patronus Belium novitatis crimine apud aulam deferendum esse clamitaret...” Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [6.] [„habár e gonosz ügy egynémely támogatója azt kiabálta, hogy Bélt az újítás vádjával fel kellene jelenteni az udvarnál...”]

⁶⁸ „In quo cum obiecta omnia mire diluisset Belius...” Uo. [„miután ezen (az egyházgondnokok ülésén – T. G.) az összes ellene felhozott dolgot csodálatos módon eloszlatta Belius...”]

⁶⁹ Ribini János, a neves evangélikus egyháztörténet írója is csak annyi további információt tudott, hogy ez az ügy 1711-ben zajlott le, továbbá Bél mellett ifjabb Burius Jánosnak, Bél korábbi tanárának (ekkor már német lelkésznek) is tisztázni kellett magát a pietizmus vádjá alól. Ioannes Ribini: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii, 1789.* 358. Valószínűleg Ribini alapján beszámol róla Tarnai: Bél Mátyás (1684–1749), 14. Nem említi Bél életének áttekintésében ezt az epizódot Haan Lajos (Haan: *Bél Mátyás*), sem Belák: *Matej Bel* (a vonatkozó részt lásd 21–22.), sem pedig Jozef Minárik: Curriculum vitae Mateja Bela. In: *Bel: Doba – život – dielo, 22–46.* Röviden tárgyalja Tibenský: *Vel'ká ozdoba Uhorska, 61–62.*

⁷⁰ Az Eva Kowalská által felfedezett irat az eredeti dokumentum egykorú másolata. Lásd Szlovákiai Evangélikus Egyház Központi Levéltára [Ústredny archív evanjelickej cirkvi na Slovensku]. Az evangélikus egyház történetére vonatkozó levéltári dokumentumok gyűjteménye [Zbierka archívnych dokumentov k dejinám ECAV] II. 1. doboz. Sub C. Scripta diversi generis ad antiquitates pertinentia. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy a talált iratról tájékoztattott, s hogy annak fotóit önzetlenül megosztotta velem – illetve Martin Kováčnak, a levéltár munkatársának, hogy a fotózást engedélyezte. (Az iratot a jövőben publikálni is szeretnénk fontossága miatt.)

ja volt.⁷¹ Az ő szavaiból az derül ki, hogy Bél az iskolában „sok, teljesen óvatlan és ártatlan diákok esztelen rajongással töltött el saját maga, illetve nézetei iránt”, ám az ügyében összeült egyházi bíróság nem tudott semmilyen tévelygést rábizonyítani, így csak eltiltotta a hallei tanok jövőbeni terjesztésétől.⁷² Hruskovics szavainak súlyát növeli, hogy egyértelműen maga is Bél eme „rajongói” között volt, mivel bevallja, hogy mestere tanításai hatására túlzásba vitte a kegyességi olvasmányokat, sőt aszkézissel, böjtöléssel, ostoba fogadalmakkal gyötörte magát – ezért utólag visszatekintve óva intett mindenkit „e kegyetlen és halálos teológiától”, vagyis a pietizmustól. Nem marad adós a további magyarázattal sem, mivel egy hosszú kitérőben fogalmazza meg kifogásait e tanok ellen, felhozva egyebek mellett, hogy a „halleiek” a Krisztusban való hit helyett az ájtatosságra és a jó cselekedetekre helyezik a hangsúlyt.⁷³

Hruskovics természetesen erősen elfogult, mivel későbbi wittenbergi tanulmányai egyértelműen befolyásolták. De nem is ez a fontos nekünk, hanem az epizód magva. Az egykori diák „vallomása” azt mutatja, hogy a Halléban végzett fiatal Bél valóban megismertette a diákságot az újfajta kegyességi tanokkal, s ebben a szellemben nevelte őket, továbbá e tanok komoly teológiai, hitéleti kérdéseket is érintettek (a pietista „praxis pietatis” Hruskovicsnál, mint láttuk, szélsőséges formában csapódott le). Emellett az is világos a Bél elleni perből, hogy az evangélikus ortodoxia a pietista tanok iskolai megjelenésére hevesen reagált. Mindebből két következtetés adódik. Egyrészt a Bél ellen felhozott vádak ezek szerint mégsem voltak teljesen légből kapottak – még akkor sem, ha ő nyilván azt gondolta, hogy az általa közvetített tanok nem sértik a lutheránus dogmákat –, továbbá a neki szóló figyelmeztetés, miszerint tartózkodjon a hallei tanok terjesztésétől, jelezte a bizalmatlanságot iránta (önéletrajzában e figyelmeztetést nem említette). Másrészt talán az a megállapítás is korrekcióra szorul, hogy „a magyarországi evangélikus egyházon belüli pietista–ortodox viták nem érintettek hitelveket”,⁷⁴ hiszen az egyházi gyűlés az ortodox dogmáktól való eltéréssel vádolta Bélét, továbbá láthattuk, hogy Hruskovics teológiai jellegű kifogásokat is megfogalmazott a pietizmus képviselőinek nézetei kapcsán.

Az mindenesetre nem meglepő, hogy Bél – saját elmondása szerint – azért fogadta el a pozsonyiak hívását 1714-ben, mert abban bízott, hogy ott kevésbé ellenséges közegre lel majd ([7.]). Ám új lakhelyén is óvatosnak kellett maradnia – még 1719. évi lelkésszé választása után is. Erre utalhat legalábbis az a talányos megjegyzése, miszerint ekkor, tehát új állásában először úgy tervezte, hogy átadja magát a „szent filológiának”, vagyis

⁷¹ Tóth G.: Bél Mátyás besztercebányai diákjai, 148., 156., 162.

⁷² „[Matthias Bel] ... multos discipulorum totos incautos et innocentes amore sui et hypothesisuarum insano imbuit, nec a consistorio, quod eius causa congregatum erat, erroris alicuius convinci, sed tantummodo ad cautionem de nullis imposterum Halensium studiis ac sententiis tenendis, aut commendandis adigi poterat.” Hruškovic: *Život*, 72., 74. Még lásd Oberuč: *Matthieu Bel*, 53.

⁷³ Hruškovic: *Život*, 74., 76.; Oberuč: *Matthieu Bel*, 53–54.

⁷⁴ Vö. Szelestei N. László: A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében. In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk. Balázs Mihály – Bartók István. Szeged, 2016. 53. Az egyébként kiváló és gazdagon adatolt tanulmányban Szelestei N. László külön fejezetet szán Bélnek (44–48.), de nem használja fel sem a Brucker-féle biográfiát, sem Hruskovics önéletírását, és a most előkerült iratot sem ismeri a Bél elleni 1711. évi vizsgálat lefolyásáról, így magáról a vizsgálatról sem szól.

a Szentírás magyarázatának – amire valaha a nagy mester, Francke tanította –,⁷⁵ „de miután megfontolta, hogy mely időszakban és milyen helyen él, ezt a tervét ismét elvetette, és teljesen a haza megismerésére szánta rá magát”.⁷⁶ Úgy gondolom, nem nehéz ebben észrevenni a pietista Bél megfontoltságát is, aki belátta, hogy a bibliai filológia művelésével újabb támadásoknak tenné ki magát – de a megjegyzésben benne lehet a honáért tenni akaró tudós döntése is, ami majd az általunk tárgyalt utolsó narratívához vezet át minket.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes még a most tárgyalt témánkkal kapcsolatban néhány megjegyzést tenni. A Bél által kidolgozott szerepkör, a méltatlan támadások kereszttüzében élő lelkész-tanár alakja nagyon sok kapcsolódási pontot mutat a korabeli önéletrásokkal, egodokumentumokkal. A reformáció és ellenreformáció korában az egyén számos élethelyzetben kényszerült hite, felekezete megvallására, illetve számos személyes konfliktust kellett felvállalnia hitbéli meggyőződése miatt. Mindennek általában a korabeli önéletrajzokban is van lenyomata, sőt, az ezekben kialakított identitásoknak gyakran ez az egyik alapvető mozzanata – hogy tudniillik az adott személy vállalja személyes hitét, konfessionális különbözőségét, mégha emiatt konfliktusba is kerül más felekezetűekkel.⁷⁷ Ilyen például Lackner Kristóf (1571–1631) önéletrajza, aki elmondása szerint Itáliában evangélikus hite miatt veszélybe kerül, illetve visszautasítja az egy szín alatti áldozást, itthon pedig – legalábbis szerinte – lutheránus volta miatt nem kap megfelelő jutalmat érdemeiért a királytól; és hasonló tapasztalható az ugyancsak evangélikus Johannes Bocatius (1569–1621) emlékiratában, aki a prágai börtönben az őt megtéríteni igyekvő katolikus foglárával vitatkozik.⁷⁸ De hogy kortársakat is említsünk, jó párhuzamként kínálkozik még Andreas Czemanka (1675–1759), a tudós turóci nemes, Bél önzetlen adatgyűjtője, aki önéletrajza szerint sok háborgatást szenvedett el evangélikus hite miatt a katolikus Révay Elek udvarában más udvaroncoktól, de a nála lévő Újszövetség és katekézis segítségével kitartott reliigiója mellett.⁷⁹ Végül érdekes analógia ebből a szempontból a már sokszor emlegetett Hruskovic, aki viszont saját wittenbergi ortodoxiáját, pietizmusellenességét tematizálja végig az önéletrajzban⁸⁰ – talán éppen azért olyan intenzíven, mert Bél kezei alatt, mint láttuk, „megkísértették” a hallei pietizmus tanai. Igaz, a pietizmus körüli viták is ekkor, vagyis a 18. század első évtizedeiben voltak a leghevesebbek, tehát harcos öntudata ennek is szól.

⁷⁵ Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]. A Francke által igen fontosnak tartott bibliai filológia hallei oktatására lásd Johannes Wallmann: *A pietizmus*. Bp., 2000. 89–90.; Font: *Erdélyiek*, 28–29.

⁷⁶ „Ita ex scholastica palaestra dimotus Belius [...] planeque sibi proposuit, studia illa scholastica missa facere, seque totum ad philologiam sacram componere. Quod tamen consilium, et locum, quo vivebat, et tempus considerando, iterum abiecit, et ad cognoscendas res patriae se contulit...” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [7.]-[8.].

⁷⁷ Ezzel kapcsolatban fontos tanulmány, jó módszertani megközelítésekkel: Tóth Zsombor: *Hosszú reformáció, konfessionális pluralitás és felekezet(köz)iség*. In: *Interkonfessionális és irodalom a kora újkorban*. Szerk. Móré Tünde – Tasi Réka. Bp., 2020. (Reciti konferenciakötetek 8) 11–50.

⁷⁸ Lacknerre lásd korábbi tanulmányomat. Tóth Gergely István: *Evangélikusként a király hűségén. A felekezeti identitás szerepe Lackner Kristóf soproni polgármester életművében*. *Soproni Szemle* 72 (2018) 240–247.; Bocatiusra ebben a vonatkozásban lásd Tóth G.: *Az erasmista satirikus*, 69. 29. j.

⁷⁹ Czemanka önéletrajzának idevágó részletét citálja Szabó András Péter: *Egy elveszett gyűjtemény kincsei*. Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 136 (2020) 208.

⁸⁰ Hruskovic önéletrajzának vonatkozó részei: Hruškovíc: *Život*, 74., 76., 94., 98., 102., 104., 106., 108. stb.

A saját hitért vállalt konfliktusoknak ugyanakkor van egy „minősített esete”, amikor az egyén üldöztetést szenved el a hite miatt. A korszakban, és szorosabban véve Magyarországon ez is igen gyakori jelenség, amit a gyászévtized protestánsüldözése csak felerősített. A hitükért, meggyőződésükért egzisztenciális veszélyeket elviselő személyek önéletírásában gyakran megjelenik a mártír-szerepkör artikulálása az események feldolgozásában. Az evangélikus és református emlék- és önéletírók ekkorra már támaszkodhattak a 16. századi francia és angol protestánsüldözések nyomán formálódó, majd a magyarországi gyászévtized idején további művekkel gazdagodó protestáns mártírológiára is.⁸¹ Úgy tűnik számomra, hogy Bél Mátyás is a mártír-szerepkör felé közelít, amikor beszámol az őt ért támadásokról. Úgy jeleníti meg magát előttünk, mint akit hitéért, meggyőződéséért, elveiért igaztalanul támadnak – ami miatt kétszer is veszélybe kerül az élete –, s ellenlábásait is erősen negatív színezettel mutatja be, szinte biblikus, zsoltáros jegyekkel („irigyek”, „tudákosok”, „rosszakarók”, „ellenségek”, „gyalázkodók”, „vádlók”); ő viszont nem támad vissza, csak igazát bizonyítja.⁸²

A fentiekkel kapcsolatban két megállapítást lehet még tenni. Egyrészt, Bél egyáltalán nem túloz, amikor az ellene irányuló támadások hevesességéről ír. Számos egyéb eset bizonyítja, hogy valóban ő szolgált fő céltáblaként Magyarországon az evangélikus ortodoxia felől érkező pietizmuskritikának – nyilván azért, mert prominens és ismert figura volt.⁸³ Másrészt, énformálásának ez a szerepköre bizonyos egyediséggel bír, hiszen az evangélikus egyházon belüli pietista „kisebbség” tagjaként jelzi meghurcoltatását – igaz, kódoltan, de a korabeli olvasók számára érthetően. A viták idején nem válaszolt a támadásokra,⁸⁴ de élete vége felé közeledve úgy vélhette, hogy a pályája ismertetéséből nem hiányozhat ez a sok keserűséget okozó konfliktussorozat; szavaiból ugyanakkor kitetszik, hogy saját meggyőződésében nem ingott meg.

A honszerető értelmiségi alakja

Bél (ön)életrajzának, önreprezentációjának harmadik, gondosan felépített narratívája a szülőföldjéért tenni akaró, inkább az otthoni munkát választó hungarus-értelmiségi ethosza. Hősünket már németországi tartózkodása alatt húzza vissza a hazaszeretet („amor

⁸¹ A Bocatius emlékiratában megformált mártír-szerepkör kapcsán már bővegesen citáltuk az ezzel kapcsolatos irodalmat, így most elsősorban ehhez utaljuk az olvasót. Tóth G.: Az erasmista szatirikus, 67–71. Mindenképpen megemlítené ugyanakkor itt is az alábbi két fontos tematikus szám/tanulmánykötet: *Studia Litteraria* 51 (2012) 3–4. sz. (Protestáns mártírológia a kora újkorban); *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya. Debrecen, 2015. Lásd még Nagy Réka: Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció. Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája. In: *Emlékezet és devóció*, 333–354.

⁸² Ellenségeire használt kifejezések: „adversarii”, „invidi”, „scioli”, „malevoli” (Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [6.]), „hostes”, „obtrectatores” (uo. [7.]), „delatores” (uo. [8.]). Bél viszont – amint azt a szövegből megtudjuk – állhatatosságával, az igazsághoz való ragaszkodásával és az isteni gondviselés segítségével mindig megmenekül. Lásd uo. [6–8.].

⁸³ Szelestei: A pietizmus sajátosságai, 47.

⁸⁴ Uo. 47–48., 53.

patriae”) – amint azt a szövegben olvashatjuk –, de a sok zűrzavar egyelőre hátráltatja és elbizonytalanítja. Végül azonban atyai mestere, Joachim Justus Breithaupt rábeszéli, hogy térjen haza, mondván, többel tartozik a hazájának, mint a külföldieknek („plus eum debere patriae, quam alienigenis”) ([5.]). A honszeretet effajta tematizálása szokványos a korszak értelmiségénél: Hruskovicis önéletírásában is többször megjelenik.⁸⁵

A hazatérés egyébként nagyon fontos döntés Bél Mátyás életében, s korántsem magától értetődő. Sok más pályatársa döntött ekkor a külföldi karrier mellett a hazai mostoha viszonyok és az evangélikusok elleni állami–egyházi presszió miatt, például Martin Schmeizel vagy Gottfried Schwarz.⁸⁶ A kifelé vezető utak szélesre voltak taposva: a gyászévtized alatt, mint ismert, a protestáns lelkészek és tanárok az áttérés, az emigráció és a rabság között választhattak, s a legtöbben a menekülés mellett döntöttek. Egy részük visszatért ugyan, de sokan idegenben maradtak.⁸⁷ Így aztán a külföldön peregrináló ifjak „ elvesztése” valós veszély volt. Hruskovicis is arról számol be, hogy az apja nem akarta kiengedni őt német egyetemre, mert félt, hogy fia kint marad, és nem lesz hasznára a hazának és a szüleinek.⁸⁸ Nem véletlen, hogy Bél is hosszan beszámol a vívódásról, hogy menjen-e haza vagy maradjon német földön; ahogy azt is megemlíti, hogy Breithaupt egyébként szívesen látta volna őt a hallei egyetemen, és más professzorok is nehéz szívvel engedték el, mert nagy reményeket tápláltak iránta ([5.]).

⁸⁵ „... disce, non ut scias, sed ut prosis, Deo, patriae, tibi...” Hruškovic: *Život*, 36., 38.; „ut [...] thesaurus non poenitendus mihi colligerem, quibus aliquando etiam patriae meae possem prodesse.” Uo. 98. A korabeli „területelví” patriotizmusról, a hungarus-értelmiségi hazafogalmáról lásd Tarnai: *Extra Hungariam*, 81–84.; Soós: *Értelmiségi minták*, 27–28.

⁸⁶ Martin Schmeizelre és németországi karrierjére Verók Attila: *Martin Schmeizel (1679–1747)*. Eger, 2015. Gottfried Schwarz esetében szerencsés, hogy ismerjük önéletrajzát, amelyben külföldre való távozása okaként a kedvezőtlen hazai állapotokat, az evangélikus oktatás nyomorúságos helyzetét jelöli meg, de több alkalommal utalt a protestánsokkal szembeni intézkedésekre, hitsorsosainak üldöztetésére is. Az önéletrajzot korábban részletesen ismertettem. Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Bp., 2016. 105–108.

⁸⁷ A gyászévtized alatti (elsősorban a lutheránus szlovák) emigrációra fontos új adatokkal és szempontokkal: Eva Kowalská: *Confessional Exile and National Identity. The Slovak Case*. In: *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*. Ed. Eva Doležalová – Jaroslav Pánek. Prague, 2011. 197–207.; Uő: *Na d'alekých cestách, v cudzích krajinách. Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesijného exilu z Uhorska v 17. storočí*. Bratislava, 2014. A hazatérők hányatott életéről, akár többszöri száműzetésükről, külországi bolyongásaikról érzékletes képet adnak a már fentebb említett ordinációs jegyzőkönyv önéletrajzai. *Series ordinatorum... 1704–1710*. (A fentebb említett anyakönyv [lásd 47. j.] kivonatos átirata.) Evangélikus Országos Levéltár. Digitalizált változat: <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1728#book/>. (Letöltés ideje: 2022. június 14.) A vonatkozó önéletrajzok: nr. 1., 11., 18., 20., 28., 50., 52., 55., 63., 67., 72., 74. stb. (A kivonatra lásd Szabó: *Magyarországi diákok*, 148.) Tegyük hozzá viszont, hogy a száműzetés eme biográfiákban nem mindig külországi száműzetést jelent: van, amikor az elűzött tanító vagy lelkész az országban belül marad, pl. nemesifjak tanítójaként. Pl. itt: „Hinc exul in Draskócz nobilem pubem instruxit 6 annis” (nr. 72.). Több esetben Bél kortársai apjukkal együtt mentek száműzetésbe, vagyis ez gyerekkoruk élménye volt (nr. 11., 88., 89. stb.). Az elüldözöttek és kint maradtok egy részét bemutatja Czvittinger *Specimenje* (világosan megjelölve emigrációjuk okát): David Czvittingerus: *Specimen Hungariae literatae... Francofurti–Lipsiae, 1711*. 91., 148., 165–166., 207–208., 218., 222., 249., 303–305., 305–306., 340., 360. stb. Czvittinger művére Tarnai Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön*. (Czvittinger és a *Specimen*.) In: uő: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. [Szerk. Kecskeméti Gábor.] Bp., 2004. (*Historia Litteraria* 16) 88–115.

⁸⁸ Hruškovic: *Život*, 94., 96.

Bél többször is szót ejt a szövegben magyar-, „cseh”-, illetve németnyelv-tudásáról. Említettük fentebb, hogy elmondása szerint éppen ezért ajánlották Rákóczinak udvari lelkészül,⁸⁹ de nem sokkal alább is szóba hozza a Heister-epizódnál, jelezve, hogy a kuruc foglyok és az összeverődött tömeg előtt mindhárom nyelven prédikációt tartott ([6.]).⁹⁰ Úgy tűnik, hogy ez a képessége fontos részét képezte identitásának. Első pillantásra ugyanakkor furcsának tűnhet a három nyelv ismeretének ilyesfajta hangsúlyozása, hiszen a korabeli források alapján ez megszokott jelenség volt – legalábbis az evangélikus és jóval kisebb mértékben a református diákság körében. Azt is eléggé jól tudjuk, hogy miként zajlott az idiómák elsajátítása: a diákok olyan város iskolájába iratkoztak be, ahol a megtanulni vágyott nyelv volt az uralkodó.⁹¹ Erről a gyakorlatról Béll is beszámol német nyelvtana (*Institutiones linguae Germanicae*) bevezetőjében, de rögtön jelzi azt is, hogy a módszer rossz, mert az ifjak így csak konyhanyelvi szinten sajátítják el az idegen nyelvet, jelesül a németet; akik pedig az összes honi nyelvet meg akarják tanulni egymás után, azok nyelvtudása nem lesz alapos, és végül valami keveréknyelvet kezdenek el beszélni.⁹²

Bél jólétesültségében aligha kételkedhetünk, hiszen maga is ebben a rendszerben tanulta a honi nyelveket. Míg a szlovákok (és talán valamilyen mértékig a magyar) ott-honról hozta, a német nyelvet Besztercebányán és Pozsonyban (majd nyilván Halléban) sajátította el, a magyar nyelvet pedig Losoncon, Veszprémben és Pápán tökéletesítette

⁸⁹ Lásd 43. j.

⁹⁰ Emellett azt is írja, hogy 1708-ban Pilárik István előtt lelkészi vizsgát tett, miáltal szlovák és német nyelvű egyházi szolgálatra is engedélyt kapott („... qua re in utraque natione Slavica et Germanica cathedra ei ecclesiastica adaperta est.”). Brucker[–Béll]: Matthias Belius [6.]. A magyar itt hiányzik, de ennek csak az az oka, hogy a besztercebányaiaktól kapott meghívást (lásd uo. [5.]), ott pedig német és szlovák gyülekezet volt; a jegyzőkönyvben is az szerepel, hogy „mindkét náció” lelkésze lett. *Matricula ordinatum* (47. j.), 59. A lelkészavatást elve meghíváshoz kötötték (lásd Szabó: Magyarországi diákok, 145.), ezért is kézenfekvő, hogy e két nyelvet említi.

⁹¹ Tarnai Andor: A protestáns polgári művelődés. In: *A magyar irodalom története*. I–X. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964–1982. II. 449.; Tarnai: Béll Mátyás (1684–1749), 19.; Soós: Értelmiségi minták, 28–29.; Szelestei N. László: Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében. In: uő: *Eszméek és arcok a 18. századi Magyarországról*. Bp., 2010. (*Historia Litteraria* 26) 15–16.; Uő: Béll Mátyás és a magyar nyelvű pietista irodalom művelői. In: uo. 22.; Rab Irén: ‘Hungarus’ Consciousness. The Cultural Identity of Ethnicities Living in Hungary in the 18th Century. *Caleidoscope* 6 (2016) 12. sz. 37. Ez a fajta nyelvtanulási módszer már egy évszázaddal korábban is létezett az evangélikus diákság körében. Csepregi: *A magyarországi evangélikusság*, 103–104. A pozsonyi iskolából Béll rektorsága idején is igen sokan mentek a „magyarokhoz” megtanulni a magyar nyelvet (pl. így: „ad ediscendam linguam Hungaricam”). Tóth Gergely: Béll Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Béll és utódai megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények*. 2007. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2007. 188., 196. Besztercebányáról Győrbe, Losoncra, Rimaszombatba magyart, Sopronba németet tanulni mentek a szlovák ajkú diákok. Tóth G.: Béll Mátyás besztercebányai diákjai, 142–144. Nyelvtanuló magyar diákokról kicsivel kevesebb adat van, de például a Pozsonyban tanuló református magyarok célja minden bizonnyal a német nyelv tanulása (is) volt. Tóth G.: Béll Mátyás pozsonyi tanítványai, 186. (Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy kifejezetten szlovákuul tanuló magyar diákokra nem találtam adatot.) Az említett ordinációs könyvben is sok példa van az itt leírt gyakorlatra, különösen a magyar nyelv („idioma patrium”) tanulására. *Series ordinatum... 1704–1710*. (87. j.), nr. 36., 49., 76.(?), 77., 78.(?), 151. stb.

⁹² Matthias Belius [Béll Mátyás]: *Institutiones linguae Germanicae*. Leutschoviae, 1718. 17–18. Fordítása: Béll Mátyás: Német nyelvtan. In: uő: *Hungariából*, 82–83. [Déri Balázs fordítása.]

tovább ([3.]–[5.]).⁹³ Így aztán éppen eleget hallhatta a soknyelvű ország számos iskolájában makarónnyelvet beszélő diáktársait. De nemcsak az ő tanúbizonyosságát említhetjük itt. Hruskovic Sámuelnek a magyar nyelvvel gyűlt meg a baja, míg Buchholtz György késmárki rektor – Bél szorgos segítőtársa – a szlovákkal küszködött; a kemenesaljai evangélikusok szlovák származású lelkészeinek pedig ugyancsak a magyar nyelvű prédikáció jelentett kihívást.⁹⁴ Vagyis Bél képessége a három nyelven való prédikálásra valóban ritkaság lehetett.

Az agilis Francke-tanítvány ezen szeretett volna változtatni. Ha valaki, akkor ő nagyon jól tudta: a háromnyelvű magyarországi evangélikus egyház számára létszükséglet, hogy a tanárok, lelkészek mind a három idiómát beszéljék.⁹⁵ Jellemző az a részlet, amikor retorikatankönyve előszavában úgy fogalmaz: a „szükség megköveteli” („necessitas imperat”) a honi tanároktól, hogy mindhárom nyelven (németül, magyarul és szlovákul) magyarázzák el egy-egy latin kifejezés jelentését, mert ha nem teszik, akkor egyes diákok nem fogják őket érteni.⁹⁶ Emellett németül az egyetemjárás miatt is jól kellett tudni. A valóban stabil, „tisza” és elmélyült némettudás elérésére szolgált tehát a német nyelvtana.⁹⁷ A fentiek fényében kap kettős értelmet Bél nevezetes tételmondata is eme német grammatika elején, miszerint „a magyar nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni”, tudniillik a magyaron és a latinon kívül a szlovákokat és a németet.⁹⁸ Úgy vélem, hogy ez nem csupán azt jelenti, hogy a „magyar nép” (*gens Hungarica*) valójában több nemzetiségből állt, hanem azt is, hogy az ország lakosai több honi nyelven is meg tudtak szólalni.⁹⁹ Az említett példák azonban arra figyelmeztetnek, hogy ez a három-, illetve itt már négynyelvűség (a latinnal együtt) inkább vágyott cél volt, mint valóság.

Ami Bél „hungarus” identitását illeti, nagyon jellemző és alapvető fontosságú a szövegben az az epizód, amely kvázi a nagy országleírás, a *Notitia* eredetmondájának nevezhető. Eszerint a mű ötlete abból származott, hogy Bél nyáron földrajzi és történeti órákat tartott a diákoknak a pozsonyi iskolában, de amikor Magyarországhoz ért, gyakorlatilag

⁹³ Lásd még Tibenský: *Vel'ká ozdoba Uhorska*, 21–23., 215–216.; Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet* 16 (1984) 807–808. Bél a saját elmondása szerint azért ment a Dunántúlra, „hogy a magyar nyelvet újra pontosabban elsajátítsa” („ut illic linguam Hungaricam accuratius recoleret”). Brucker[–Bél]: Matthias Belius [4.]. A *recolere* ige meglehetősen talányos itt, mert alapvetően egy már megszerzett ismeret újbóli elsajátítását, emlékezetbe való visszahozását, felfrissítését jelzi.

⁹⁴ Hruskovic azt írja, hogy bár szlovák anyanyelvűként tanult magyar szót Gömörön, és később Losoncon is, nem sikerült igazán jól elsajátítania, mivel nem gyakorolta eleget. Hruškovíc: *Život*, 48., 50., 52., 94., 96. Buchholtz Györgynek is komoly kihívást jelentett késmárki lelkészként a szlovák prédikáció: eleinte többször mások prédikáltak helyette. Lásd Bogár Judit: *Egy késmárki polihisztor élete és munkái, feljegyzéseinek tükrében: Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. Piliscsaba, 2009. [Doktori disszertáció] 66., 172., 188. A kemenesaljai szlovák lelkészek hiányos magyartudásáról Bárány György, a jeles dunántúli pietista lelkész és egyházszerző számol be. Szelestei: *Pietizmus és magyar nyelv*, 14., 16.

⁹⁵ A lelkészek ezzel tisztában voltak – csak a módszerek és az eredményesség volt kérdéses. Szelestei: *Pietizmus és magyar nyelv*, 15.

⁹⁶ Matthias Bel: *Rhetorices veteris et novae praecepta*. Lipsiae, 1717. 9.

⁹⁷ Vö. Tarnai Andor: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. *Irodalomtörténet* 66 (1984) 818.

⁹⁸ Bél: *Institutiones*, [5.]. Magyar fordítását lásd Bél: *Hungariából*, 69. [Déri Balázs fordítása.]

⁹⁹ Tarnai Andor is idézi ezt a fontos mondatot, de csak annyit állapít meg, hogy Bélnek ezekről a kifejezésekről, amelyek az idézetben szerepelnek, más fogalmai voltak, mint nekünk. Tarnai: Bél Mátyás és a magyar, 817–818.

semmit sem tudott róla mondani – ahogy ő maga szépen megfogalmazta, sehol sem volt annyira idegen, mint saját hazájában („nusquam se magis peregrinum fuisse quam in patria”). Ezért bízta meg diákjait, hogy gyűjtsenek saját megyéjükről anyagot ([7.]). A hungarus-értelmiség alapvető gesztusáról van itt szó: a külföldön kiművelt, tájékozott tudós észreveszi valahol a lemaradást vagy a hiányt a honi tudományosságban, és ezért igyekszik tenni ellene. Hasonlóan pozicionálja saját „úttörő” szerepét, és közel azonos indoklással vezeti be saját tudományos vállalkozását Martin Schödel, a Buriusok (a két János és Dániel), Czvittinger Dávid, Debreceni Ember Pál, vagy akár Rotarides Mihály.¹⁰⁰ Tegyük hozzá viszont, hogy az arányok nem ugyanazok: Bél kimagasló eredményessége – műveinek, fordításainak, szövegkiadásainak tucatjain végigtekintve – egészen kirívó. Maga a *Notitia* is olyan vállalkozás volt, amihez a korszakban (és az országban) nemigen lehetne hasonlítani semmilyen más tudományos nekirugaszkodást: még katolikus, jezsuita oldalon sem.

Szorosan a *Notitia*hoz kapcsolódik az (ön)életrajz egy másik részlete is. Bél a Bruckeren elküldött szövegbe minden bizonnyal belefoglalta azt az apológiát, amelyet a király gyanúsítása nyomán Pozsony vármegye kérdéseire válaszolt – ám a szerkesztő ezt a részt helyhiány miatt kivágta a biográfiából.¹⁰¹ Az 1720. október 29-én kelt levélben, a *Notitia* megírásának okára adott válaszban Bél kiválóan megfogalmazta, mi motiválta őt mint kutatót: a külföldi népek példája, a külföldi szerzők vádjai és tévképzetei Magyarországgal kapcsolatban, az országra vonatkozó források és adatok összegyűjtésének igénye, az ország természeti kincsei, gazdagsága, amely megírásra vár, végül pedig a honi és külföldi tudósok biztatása.¹⁰² Ezek mind olyan argumentumok, amelyek a korszak honi tudományos irodalmában számos alkalommal felbukkannak: különösen fontos motívum a külföldről érkező vád, mint indikátor.¹⁰³ Ami számunkra most lényeges, hogy Bél láthatóan ki akarta hangsúlyozni, hogy ezek az okok indították a *Notitia* megírására, s ezért akarta belehelyezni a szövegbe – vagyis ismét oda jutunk, hogy Bél a hungarus-szerepkört kommunikálja itt is. A *Notitia* munkálatait egyébként úgy prezentálja, mint ami 1719 után élete központi eseménye lesz, és hosszan ír annak kezdeti nehézségeiről, majd sikeres

¹⁰⁰ A kérdésre alapvető: Tarnai: *Extra Hungariam*, 78–92. Ugyancsak Tarnai jogosan emeli ki a Buriusok egyház- és irodalomtörténeti gyűjtéseinek, illetve írásainak hatását Bél Mátyásra tudományos pályájának kezdetén. Tarnai Andor: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. In: uő: *Tanulmányok*, 32–87. Szintén fontos: Tarnai: Egy magyarországi tudós. Lásd még Szelestei N. László: *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténetírás*. In: *Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor. Bp., 2006. 86–105. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok.) Az említett szerzők közül Schödelre, Czvittingerre, Debreceni Emberre ebben a vonatkozásban lásd még Tóth G.: *Szent István*, 57., 66–67., 96.

¹⁰¹ Lásd 28. j.

¹⁰² Bél Mátyás levele Pozsony vármegye hatóságának. Pozsony, 1720. október 29. In: Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, nr. 125.

¹⁰³ Lásd erre elsősorban a 100. jegyzetben idézett irodalmat, illetve még Dávidházi Péter: „Védeni a nemzeti betsületet”. Az irodalomtörténeti szerephagyomány Wallaszkytól Toldyig. In: *Historia litteraria*, 198–208.; Soós: *Értelmiségi minták*, 26. Ez az apologéta-, illetve úttörő-szerepkör Bél esetében kiterjed a magyar nyelv és a magyar nemzet (illetve ezzel összefüggésben más magyarországi nemzetiségek) múltjának feltáráására, természetesen az általa tévesnek tartott (gyakran külföldi) nézetek cáfolatával együtt. Erre újabban Tóth G.: „Civilizált” őstörténet; uő: A magyar történetírás; uő: Bél Mátyás, a történetész.

elindításáról. Minden egyéb tudományos eredményét mellőzi, csupán erről tájékoztatja az olvasóit ([7.]-[8.]).¹⁰⁴

Mennyire „tipikus” hungarus Bél? Összegző gondolatok

A fentiekben a reményeink szerint kellőképpen bizonyítottuk Bél egyik korai, nagy terjedelmű biográfiájáról, hogy valójában egy önéletrajz, némi szerkesztői átdolgozással. Úgy vélem, hogy éppen az új megközelítés által nyílt meg a szöveg, váltak érthetővé, s egyben igen jelentőssé a benne foglaltak: hiszen ha maga a főhős volt a leírtak megfogalmazója, akkor a textus eredményesen értelmezhető egyrészt a narratív pszichológia eszköztárával, másrészt az énfórázás, az önreprezentációs technikák megfigyelésével. Fontos ugyanakkor azt is regisztrálni, hogy mi marad ki az önéletrajzból. Nem olvasunk benne kudarcos, vagy legalábbis végig nem vitt vállalkozásairól, így hamar abbamaradt folyóiratáról, magyar nyelvtörténeti tervezetéről, illetve munkatársakkal, adatközlőkkel való konfliktusairól – akiknek a munkáját lényegében kisajátította –, de kegyességi munkáiról, számos vallásos tematikájú, köztük több magyar és szlovák nyelvű művéről és fordításáról,¹⁰⁵ illetve nagy jelentőségű *Adparatus*sáról sem.¹⁰⁶ Gyakorlatilag hiányzik emellett az 1719 utáni élete a *Notitia*-val kapcsolatos eseményeken kívül – így például lelkészi munkássága –, s emiatt ez az időszak a Bélről írt monográfiákban is meglehetősen gyéren van előadva. Ez a hiány egyértelműen eme önéletrajz öröksége! Fontos feladat lesz eme életrajzi szakasz történéseit jobban feltárni, elsősorban a levelezés és a kéziratok hagyatéka bevonásával.

Éppen a fenti probléma vet fel egy fontos kérdést. Ha ugyanis Bél a szöveg szerzője, aki konstruálja, alakítja a saját recepcióját, és elhallgatja a kudarcos és egyéb részleteket, mennyire értékes ez a kútfő, mennyire lehet megbízni benne? Habár az irodalomtudomány képviselői gyakran hangoztatják mélységes szkepszisüket az önéletrajz iránt annak fikciós jellege miatt,¹⁰⁷ én magam úgy gondolom – a rokon tudományok aggályait és fenntartásait megértve és szem előtt tartva –, hogy ez a textus, bár kellő óvatossággal, és

¹⁰⁴ Egyébként úgy tűnik, hogy mindez nem állt messze a valóságtól: Bél életét valóban a *Notitia* és egyéb tudományos munkái töltötték ki 1720 elejétől kezdve. A bécsi dán követség evangélikus prédikátora, Christian Nicolaus Möllenhoff panaszkodott is Béltre amiatt, hogy „Magyarország történetének” (azaz a *Notitia*-nak) az elkészítése miatt elhanyagolja lelkészi teendőit. Möllenhoff két vonatkozó levelét 1734-ből és 1735-ből lásd Csepregi Zoltán: *Pietas Danubiana. Pietismus in Donaul. 1693-1755. 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*. Bp., 2013. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/215>). A letöltés ideje: 2022. június 15.) 425–426., 434–435. (Nr. 299., 309.)

¹⁰⁵ Lásd erre Szelestei: Bél Mátyás és a magyar, 19–20. Újabbán Fajt Anita vizsgálta a Bél által megjelentetett vallásos kiadványok egy részét, így a *Die gottsuchende Seele* című imádságoskönyvet, amelyről kimutatta, hogy jelentős részben Johann Arndt (1555–1621), a jeles német teológus munkáiból átvett imákat tartalmaz; emellett foglalkozott Arndt *Paradiesgärtlein* című művének Bél által gondozott magyar fordításával is (amely Huszti Szabó István magyarázatának módosított szövege). Fajt Anita: *Nyelv szavak nélkül. A protestáns misztika magyar megszólalásai a 17. század végén*. Bp., 2022. (Humanizmus és Reformáció 40) 94–101., 162–169.

¹⁰⁶ Az életrajz végén ([8.]) van egy rövid bibliográfia Bél műveiről, ahol az említett művekből megjelenik néhány, de korántsem a teljes termés.

¹⁰⁷ További bőséges irodalommal: Tóth Zs.: *A koronatanú*, 37–45.; K. Horváth: *Az emlékezet betegei*, 37–43.

a benne írtak lehetőség szerinti folyamatos ellenőrzésével ugyan, de hasznosítható, sőt, az a tény, hogy az információk magától Béltől származnak, megemeli az értéküket. Már csak azért is, mert a biográfia sok apró részletét még nem hasznosította a szakirodalom, különösen úgy nem, hogy azokat Béltől származóként értékelte volna.

Emellett természetesen az is értékes adalék a kutató számára, hogy Bél milyen ön-reprezentációt alkalmazott a szövegben. Három szerepkört dolgozott ki a legteljesebben: a saját tapasztalatai miatt is újítani, reformálni akaró pedagógus figuráját; a támadásoknak kitett, meghurcolt, de hivatásához és hitéhez hű egyházi ember szerepkörét; végül pedig a hazájának szellemi és kulturális állapotán tudományos munkával segíteni akaró patrióta értelmiségi alakját. Úgy vélte, ezek voltak a legfontosabb szerepei a kora társadalmában, illetve ezzel felelt meg legjobban kortársai elvárásainak, illetve saját meggyőződésének. Igaz, ezek a szerepkörök már önmagukban sem egészen szokványosak: az iskolai reformok sora, illetve az ortodoxiával való konfrontációk jelzik Bél személyének egyediségét, míg a hungarus-szerepkört a hatalmas életmű emeli ki magasan a hasonló gesztusok sorából. Azzal persze, hogy munkásságának más, a fenti szerepekhez szorosan nem kapcsolódó területeit mellőzte, bizonyos torzulásokat is okozott recepciójában – amint arra kevéssel előbb utaltam is.¹⁰⁸

A Bél által írtakat a fentiekben igyekeztem tágabb kontextusában vizsgálni – legalábbis felvillantani néhányat a lehetséges összefüggések közül. Ezek közül a legfontosabbak azok az élettörténetek, illetve önéletírások, amelyeket hasonló iskolázottságú és hasonló közegben mozgó, kortárs lelkészek és tanárok írtak – magam is arra törekedtem, hogy ezekből minél többet, illetve minél többször bevonjak a vizsgálatba.¹⁰⁹ Eme textusok együttes vizsgálata alapján már most látszódnak bizonyos tipikus önreprezentációs sémák – sőt, egy jellegzetes nemzedéki forgatókönyv, a kortársak és Bél számára is követendő életpályamodell is kirajzolódik.¹¹⁰ Ez nagy vonalakban a következő: az ország „anyanyelveinek” (latin, magyar, szlovák, német) elsajátítása a honi gimnáziumi tanulmányok során; külföldi egyetemi stúdiumok; hazatérve tanárság, rektori tisztség (azaz iskolák vezetése), majd lelkészség; eközben pedig pedagógiai, illetve tudományos művek írása, azaz minden olyan tevékenység, amely által a *patria* fényre derül.

Bél és a kortársak életpályáiból viszont azok a nehézségek is elég jól kivehetők, amelyek az – elsősorban evangélikus – hungarus értelmiség előtt ekkoriban tornyosultak. Hogy a legfontosabbal kezdjük: Bél és nemzedéke egy hosszú válságidőszakban nőtt fel, hiszen 1671-től gyakorlatilag 1711-ig folyamatosan beháborúk, oszmánok elleni hadjáratok, beszállásolások és katonai visszaélések sújtották a régiót. Ez közös élménye e generációnak, ahogy a protestáns lelkészek, tanárok kriminalizációja, elűzése, a templomok és iskolák erőszakos el-, majd Thököly alatti visszafoglalása, s későbbi újbóli elvétele,

¹⁰⁸ Felmerülhetne itt, hogy maga a szerkesztő, Brucker hagyott ki kisebb-nagyobb részeket a szövegből. Ez nem zárható ki, ám nem tartom valószínűnek, mivel ahogy láthattuk, két esetben is mentegetőzött, amikor kihagyott valamit a Bél által küldött szövegből. Lásd 28. j.

¹⁰⁹ Az „analóg pályafutások” fontosságát jelzi még Szilágyi: *A költő mint társadalmi jelenség*, 56., 141–142.

¹¹⁰ A lehetséges (nemzedéki) forgatókönyvekre Pataki: *Élettörténet és identitás*, 266.; Uő: *Az önéletírás pszichológiájáról*, 276–277. Az életpályamodell ilyen értelemben való használatára Csehy: *Humanista énfelmálási technikák*, 323–326.; Szilágyi: *A költő mint társadalmi jelenség*, 52.

a létbizonytalanság is. Vagyis a jelzett időszak a magyarországi evangélikus és református egyház számára igen súlyos anyagi és emberveszteséget, morális krízist okozott, továbbá az evangélikusok Rákóczi-szabadságharcban való érintettsége politikai pozícióikat is gyengítette.¹¹¹ A honi evangélikus iskolák helyzete ennek következtében igen tragikus volt a korszakban – amint arra sok példát láthattunk –, és az egyetemre való kijutás is rendkívül nehezzé vált: saját bevallása szerint Bélnek is úgy kellett „összekoldulnia” rá a pénzt.¹¹² Nem meglepő ezek után, hogy sokan közülük az emigrációt választották. Akik hazatértek az egyetemről, azok gyakran nagy reményekkel és tervekkel jöttek – de itthon a publikációs lehetőségek hiánya, cenzúra, az iskolák és az egyház állami korlátozása várta őket. Ilyen körülmények között kellett volna a gimnáziumokat magas szintre emelni, tanítani, prédikálni – lehetőleg három nyelven –, illetve tudományos műveket írni, vagyis a hazát felragyogtatni... Nem csoda, hogy többségüknek csak egy-egy műre futotta, vagy éppen kéziratban maradt a munkája. És ha még ez nem lett volna elég, a korabeli evangélikus értelmiséget súlyosan megosztotta a pietista–ortodox vita, ami, bár a közös munkát nem tette lehetetlenné,¹¹³ mégis mérgezte a honi lutheránus közösség életét, és csak további veszélyes támadási felületet kínált az államhatalom számára.¹¹⁴

Bél Mátyás átment a hungarus-lét eme stációján, sőt, az említett problémák jelentős részét érzékletesen tematizálta is a Bruckernek elküldött önéletírásában. Az, hogy a fent ismertetett körülmények *ellenére* is egy igen termékeny – bár kudarcoktól sem mentes – pedagógus- és tudóspályát tudott befutni, az inkább kivételesnek számít. Ebben sok minden közrejátszott: ragyogó tehetsége, páratlan nyelvérzéke és elképesztő munkabírása egyfelől, de emellett jó alkalmazkodóképessége, ügyes kommunikációja, és némi szerencse is, amivel a legfelsőbb körökbe megtalálta az utat. Nem lehet azonban belőle kiindulva a korabeli hungarus-értelmiség eredményességét lemérni – és egyfajta diadalmenetnek tekinteni a ténykedésüket. Bél ugyanis nem volt „tipikus” hungarus-szerző, és távolról sem csupán „szintetizálta” a kortársak, pályatársak eredményeit: valójában messze kiemelkedett közülük, és számos új kezdeményezése volt.¹¹⁵ Ha tehát eme hungarus-réteg

¹¹¹ Eva Kowalská: The Social Function of Orthodoxy. The Lutherans in Hungary, 1700–1750. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor – István György Tóth. Bp., 2001. (Cultural Exchange in Europe 1400–1750) 196–198.; Eva Kowalská: Sozialer und politischer Hintergrund des Streites um den Pietismus in Ungarn. In: *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*. Hrsg. Udo Sträter et al. Tübingen, 2005. (Halle-sche Forschungen 17/1) 297–305.

¹¹² „... emendicata stipe (nec enim fateri puduit) Germaniam petiit...” *Matricula ordinorum* (47. j.), 59.

¹¹³ Szelestei: Pietizmus és magyar nyelv, 11.; Uő: A pietizmus, 47., 49.

¹¹⁴ Kowalská: The Social Function, 196–199.; Uő: Sozialer und politischer Hintergrund.

¹¹⁵ Ilyen szempontból félrevezetőnek tartom Tarnai Andor ama kijelentését, miszerint „Bél Mátyás a legtipikusabban hungarus-író” (Tarnai Andor: *Bél Mátyás*. In: *A magyar irodalom története*, II. 467.), mivel a korszakban Bél életműve minden volt, csak nem tipikus (ahogyan Vergiliust sem nevezzük tipikus római költőnek). Hasonlóan problematikusnak érzem Kosáry Domokos sommás megállapítását, miszerint „Bél Mátyás ennek a Hungarus polgári értelmiségnek volt egyénileg kiemelkedő, de mégis jellemző képviselője”. Kosáry: *Bél Mátyás*, 801. Kosáry ezt követően seregszemlét tart a Béllel kapcsolatban lévő kortársak felett, amiből viszont éppen az derül ki, hogy a többiek teljesítménye jóval szerényebb, mint a pozsonyi tudósé (uo. 801–806.). Részben ugyanez érzékelhető Zombori István egyébként nagyon tartalmas tanulmányában, ahol azt írja, hogy Bél nem magányos üstökös, hanem a korabeli evangélikus értelmiség része, aki mintegy „szintetizálta” elődei és kortársai tudományos eredményeit – azt ugyanakkor elismeri, hogy messze felül-

tagjait afféle kisebb-nagyobb „bélmátyásokként” képzeljük el, akik közös erővel és egyforma lelkesedéssel vitték a haladás fáklyáját, akkor egyfajta pozitivista, teleologikus szemlélettel, eltorzítva fogjuk látni a munkásságukat.¹¹⁶ Ennek ellenére, mint láthattuk, Bél önéletrajza, annak önreprezentációi, narratívái – a szerző egyedisége dacára – nagyon sok adalékkal szolgálnak ennek a rétegnek a megismeréséhez, ahogyan az ő életútja is kortársai egodokumentumaival együtt vizsgálva érthető meg igazán.

múlta őket, s valami „egészen újat” adott. Zombori: Bél Mátyás, 120–121. Annyira újat, teszem hozzá, hogy egy sor olyan tudományos vállalkozás (folyóirat-kiadás, történeti források kritikai kiadása, nyelvtörténeti tervezet, államismeret stb.) köthető hozzá, amelyeket nehezen lehetne hungarus-elődök munkásságában fellelni – annál inkább a korabeli nyugat-európai tudományosságban.

¹¹⁶ Az persze igaz, hogy Bél nagyon sok embert meg tudott nyerni ahhoz, hogy segítsen neki vállalkozásaiban (kapcsolati hálójára lásd a 8. jegyzetben felsorolt irodalmat), de ez nem jelentett „honismereti iskolát”, inkább ideiglenes hozzájárulást a felkért személyek részéről, és kevés önálló kezdeményezés született belőle. Nagyon hasonló ehhez a 18. századi jezsuita történetírás utólagos megítélése: a kutatás (Hóman Bálint) úgy jellemezte, mintha egy valóságos „szervezet” jött volna létre, határozott célokkal – holott inkább csak egyéni kezdeményezésekről, sokszor elszigetelten dolgozó ambiciózus rendtagokról lehet beszélni. Lásd erre Soós István: *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 233–234.

AVÍTT ANTIJUDAIZMUS ÉS MODERN FAJELMÉLET KÖZÖTT

Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája

HANTOS-VARGA MÁRTA

BETWEEN “OBSOLETE” ANTI-JUDAISM AND MODERN RACISM

The Grey Zone of Anti-Jewish Argumentation of Catholic Authors

This essay focuses on a rare topic: when the “Jewish question” emerged for the first time at the end of the 19th Century in the discussions of public and political life of the Austro-Hungarian Empire and the Kingdom of Hungary, the traditional Christian anti-Judaism based on religious reasoning was amplified not only by social and economic arguments in Catholic rhetoric, but a sort of “racial factor”. It is important to emphasize that the latter was not similar to the modern racial ideology, although Catholic discourses in relation to Jews contained from the 15th Century a contemptuous thinking about their unchanging nature inclined to evil and predisposed to perfidy. In certain representations, new converts were considered unassimilable people with negative characteristics. The article analyses the oeuvre of one of the most influential person in Hungarian Catholic Church between 1912–1939, a reputed jesuit, Béla Bangha, from the angle of this grey zone of anti-Jewish narrative scattered with “racial” prejudices. Not insignificant that Catholic teachings and the Church’s declarations condemned racial antisemitism, however they asserted the “justifiable” or “ethical” antisemitism like a “self-defense”. This essay outlines the history of anti-Judaism, addresses then its 20th century context with similar manifestations abroad and contrasts this with the minority opinion refusing antisemitism in the Catholic Church in France and Hungary.

Keywords: anti-Judaism, antisemitism, Jewish question, Catholic Church, 20th century, Béla Bangha

„Ami az első kérdést illeti, vajjon helyes-e a zsidó származású katolikusokkal ahelyett, hogy őket a már létező hitbuzgalmi alakulatokba utalnók a többi katolikus hívők közé, külön egyesületbe tömöríteni és velük külön foglalkozni, annak a véleményemnek adok kifejezést, hogy adott helyzetben tényleg szükségesnek mutatkozik az ilyen eljárás. Szükségesnek kell azt minősíteni épen annál az ellenszenvnél fogva, amely ma a zsidókkal és a zsidókból lett keresztényekkel szemben is a népnek széles rétegeiben megmutatkozik...”

Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Mészáros János, az Esztergomi Főegyházmegye budapesti helynöke jegyezte le e sorokat a második zsidótörvény – az 1939. évi IV. törvénycikk – kihirdetése után pár héttel egy hivatalos válaszlevélben.¹ A megállapítás súlyos tényeket takart. Nem csupán érzelmi távolságtartás, hanem elzárkózás, sőt, lenézéssel kevert elutasítás övezte mind a zsidó vallásból kitérteket,² mind a hithű izraelitákat. E jelenség egyrészt lenyomata annak a „szimplifikált optikai csalódásnak”,³ amely a dinamikus kapitalista fejlődéssel együtt járó szociális feszültségeket, s általánosságban a modernitás negatív aspektusait – többek között a szemléletmód, a szokások és az életforma átalakulását – a zsidóság és kereszténység konfliktusának látt(att)a, s homályban hagyta a sajátos magyar társadalomfejlődés dualizmus kori kötöttségeit. Másrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy a hagyományos egyházi antijudaizmus, s annak 19. század végi, új elemekkel bővült felélénkülése mennyire mélyen átítatta a két világháború közötti „keresztény és nemzeti” éra közgondolkodását. Ha a 20. század első négy évtizede egyik legmeghatározóbb papi személyiségének, Bangha Bélának (1880–1940) 1912 és 1939 közötti, zsidóságról szóló közleményeit – glosszáit, tanulmányait és konferenciabeszédeit – olvassuk, sajnos, meg sem lepődhetünk a katolikus tömegek averzióján. Didaktikusan megírt, változatlan tartalmú publikációk. A stílus alkalmi enyhülése nem leplezi a gondolati mag állandóságát.⁴ A rögzült klisék nem hagyták indifferensen a híveket sem, hiszen közismert politikusok megnyilvánulásai,⁵ a katolikus lapok cikkei,⁶ továbbá a templomi

- 1 Mészáros János budapesti érseki általános helytartó 1939. június 2-i levele Drahos János esztergomi érseki általános helytartónak. Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) 3079/1939. Minden bizonnyal báró Kornfeld Móric konvertitákat védő kezdeményezése, a Szent Kereszt Egyesület kapcsán zajlott a levélváltás. Ősszel a püspöki konferencia tárgyalta a patrónus bankár felvetését egy – az egyesület munkáját erkölcsileg segítő – különbizottság létrehozásáról. Az 1939. október 3-i találkozó jegyzőkönyvének 19. pontja foglalkozik e kérdéssel. *A Magyar Katolikus Püspökari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* I–II. Szerk. Beke Margit. München–Bp., 1992. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 12–13) II. kötet 227.
- 2 Az előbbieik száma csekély volt: 1896 és 1930 között mintegy 23 ezer személy hagyta el vallását. 1932 után évente 1000–1500 fő között mozgott a kitértek száma. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérége. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Bp., 2016. 46–47., 80. A második zsidótörvény az izraelita vallású állampolgárokon kívül 23 885 személyt minősített zsidónak. Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. Századok* 121 (1987) 40.
- 3 Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 68.
- 4 Gyurgyák János és Ungváry Krisztián is azt állítja, hogy Bangha álláspontja az 1930-as években némileg finomodott. Úgy vélem, ez csupán a modor eseti változása. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők.* Bp., 2012. 73–86.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 279.
- 5 A második és a harmadik zsidótörvény előkészítésében is szerepet játszó, katolikus vallású Teleki Pál 1919-től kezdve nemegyszer nyilvánosan is kifejtette zsidókérdésben változatlan álláspontját. A nagyközönség ismerte véleményét. Egyrészt a *Nemzeti Ujság* és az *Uj Nemzedék* című katolikus újságok, másrészt a kormánylapok hozták beszédeit. Az előbbi két orgánumnak Teleki hűséges olvasója volt. Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941).* Bp., 2018. 88–89., 92., 107., 112–114., 140., 174., 206–208., 217–219., 252., 272.
- 6 *A Magyar Állam, az Uj Lap, a rövid életű A Sajtó és az Uj Nemzedék antiszemita jellegű cikkeiről* is ismeretes volt. Az *Alkotmány* és a *Magyar Kultúra* sem volt mentes e szemlélettől. Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 277.; Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon.* Bp., 2013. 130–134. Konrád Miklós adatgazdag dolgozatában megemlíti a századelő katolikus publicisztikáját és néppárti politizálását. Konrád Miklós: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. Századok* 152 (2018) 59. 101. j. 1921 februárjában Giesswein Sándor nemzetgyűlési beszédeiben külön kitért a Zichy János alapította *Uj Lap* éles zsidóellenes propagandájára. „De kérem, az a durva hang, amely a sajtónak egyik részében elharapódzott, a kedélyeket ugyancsak durvaságra sítja.” Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. *Nemzetgyűlési napló.*

prédikációk és előadások⁷ nem ritkán ugyanazon hangnemben nyilatkoztak a „gazdanép” szervezetében élő „idegen testről”.

Jelen munka – egy pár évvel ezelőtti tanulmányra⁸ is reflektálva – egy olyan témakört jár körül, amely egyszerre érinti a teológia- és mentalitástörténetet, de a szakmunkákban kevésbé kiemelt: a zsidóságra vonatkozó egyházi diskurzusban a 15. században megjelent egy új szegmens, egy a historikus számára nehezen kategorizálható okfejtés, amelyre a magyarázatokban – a heves és tartós ellenszenv okait keresve – mégis szükséges a figyelmet külön felhívni. Nemrég Claire Soussen, a késő középkor specialistája húzta alá, hogy a klasszikus vallási alapú „antijudaista” érvelésben ekkor tűnt fel egy „nem modern értelemben” vett, de újszerű és karakterisztikus „faji” motívum [un facteur racial], amely az izraelita vallásúak „negatív tulajdonságainak” extrém hangsúlyozásával egy egész közösségre, így a kitértekre vonatkozóan is megcsontosította a sztereotípiákat. E jelenségre a 19. századtól elterjedt, s más tartalmat kifejező „antiszemita” [antisémite] szó helyett – amellyel konkrét politikai és gazdasági célokat követő, többnyire szekuláris világnézetű egyének és csoportok jelölték magukat – a francia történész a „zsidóellenes” [antijuiif] jelzőt használta.⁹ Ezzel párhuzamosan a 20. század történetére szakosodott Nina Valbousquet a X. Pius pápa idejében (1903–1914) különösen megerősödő, s később is tevékeny katolikus integrizmusra fókuszáló, minuciózusan dokumentált munkájában számos idézettel szemléltette, hogy a tradicionális előítéletek erős „faji” színt kaptak, miközben az irányzat képviselői elméleti alapon, meggyőződéssel utasították el a náci fajelméletet [racialisation des préjugés sans théorie raciale].¹⁰ Az általa vizsgált „nyugati” katolikus publicisták, folyóiratok, hírigyűnések Magyarországon sem voltak ismeretlenek. Egyik alapmegállapítása, hogy a teológiai antijudaizmus új formái és a modern antiszemitizmus közötti határ – a szókészlet, továbbá a mögöttes ideológiai tartalom következtében – nagyon ingatag és képlékeny volt.¹¹ De erről alább lesz szó. A medievalistának indult Giovanni Miccoli (1933–2017), aki később a 20. századi egyháztörténelem kutatója lett, egy ellentmondást állított előtérbe: bár az 1930-as években a katolikus felsőhierarchia egyes megnyilatkozásokban (püspöki körlevél, pápai enciklika) fellépett a keresztény hit alapjait kikezdő rasszizmus és általánosságban az „újpogány elméletek” ellen, mégsem jutott el annak felismeréséig, hogy újra kell gondolnia saját tanítását a „zsidókérdéssel” és az „egy-

VIII. Bp., 1921. 75. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_08/?pg=82&layout=s. Legutóbbi megtekintés: 2020. szeptember 24.)

⁷ Egy konvertita levele a zsidótörvény kapcsán. *Korunk Szava* 8 (1938) 366. A hosszú, megrázó levél a képviselőházi vita alatt született. Hasonló tartalmú, az egyházi antiszemitizmust tényekkel, idézetekkel szemléltető reflexió érkezett 1938 áprilisában is a szerkesztőséghez. *Korunk Szava* 8 (1938) 268.

⁸ Veszprémy László Bernát: Egy avítt jezsuita antijudaista. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 439–462.

⁹ Claire Soussen: *La pureté en question. Exaltation et dévoiement d'un idéal entre juifs et chrétiens*. Madrid, 2020. 271–279. Soussen több történész véleményét is ütközteti.

¹⁰ Nina Valbousquet: *Catholique et antisémite. Le réseau de Mgr. Benigni 1918–1934*. Paris, 2020. 206–213. A kötet a katolikus integristák kialakította kapcsolatháló működését tárja fel szerte Európában. „[Il y a] un discours hybride entre le religieux et le biologique, le surnaturel et le naturalisme historicisé. L'antijudaïsme chrétien traditionnel est ainsi articulé à une vision déterministe de la «race juive».” Uo. 206.

¹¹ A használt kifejezés: „frontières très labiles”. Uo. 215–216.

házi antiszemitizmussal” kapcsolatban.¹² Egyszerre jelentett kihívást a teológiai problematika, az évszázados beidegződés és főként az egyházi interpretációkban rejlő „faji” elem – e szürke zóna – korrigálása.

Miért fontos (ismét) ezzel az összetett témával foglalkozni? 1942-ben Marc Bloch, ráébredve a „kollektív emlékezet” hatóerejére,¹³ az akkori jelen „szétfolyó nyugtalanságai” közepette módszertani dolgozatának több helyén kitért a „félreértett történelem” [une histoire mal entendue], az „állítólagos történelem” [une histoire prétendue], továbbá a „jobban megértett történelem” [une histoire mieux comprise] viszonyára. Elfogadva, hogy nincs jól, hanem csak jobban értett történelem, s azt is, hogy e tudományra a „homo sapiens teljes értékű kibontakozása”, az emberségesség és az „intellektuális gondosság” lehetőségi léte miatt is szükség van,¹⁴ újfent fontos tudatosítanunk, hogy az „antiszemitizmus még mindig itt lappang Európában”, s sürgős e „gyújtózsinór” kioltása.¹⁵ Miként Bloch és az *Annales*-iskola már a két világháború között jelezte, a hiedelmek, a gondolkodásmód, az érzelmi együttathók hosszan, s társadalmi reflexeket kialakítva hatnak. E tanulmányban éppen ezért elsődlegesen a tradicionális antijudaizmus módosulására, valamint az antiszemitizmus különféle egyházi értelmezéseire összpontosítunk. Ahogyan az érseki helynök fentebbi sorai eklatánsan bizonyítják, a katolikus hívek többsége – jóllehet elvetette a nemzetiszocializmus áltudományos antropológiai téziseit – zsidó származású polgártársainak ugyancsak hátat fordított. Ahhoz, hogy jobban értsük az egyházközségi csoportok elzárkózását, a felsőklérus vajmi erőtlen fellépését, a cselekvést meghatározó mozgatókat, hasznosnak tűnik felidézni elsőként a „zsidókérdés” felbukkanását a maga történelmi kontextusában, ezután az antijudaizmus érvrendszerét és átváltozását, majd Bangha Béla álláspontját. Noha ő papi hivatása és funkciói révén meghatározó véleményformáló volt, a téma katolikus egyházon belüli más megközelítései is szóba fognak kerülni. A bemutatás szándékosan töredékes, hiszen a püspöki karnak, illetve Serédi Jusztinián hercegprímásnak a zsidótörvényekhez, s magához a „zsidókérdéshez” való viszonyulása behatóan feltárt,¹⁶ s bennünket e helyütt elsősorban az újság- és brosúraolvasó, egyleti életet élő „átlagemberhez” eljutó ismeretanyag, valamint útmutatás foglalkoztatott.

¹² Giovanni Miccoli: *Les Dilemmes et les silences de Pie XII*. Paris, 2005. 281–388. A nagyszabású mű francia verziója bővebb, mint az eredeti (*I dilemmi e i silenzi di Pio XII*. Milano, 2000.), hiszen a történésznek időközben lehetősége nyílt a Vatikáni Titkos Levéltár – új nevén Vatikáni Apostoli Levéltár – XI. Pius fondjának tanulmányozására. Miccoli nem csupán a Szentszék stratégiáját elemezte, hanem sorra vette az európai helyi egyházak reakcióját, valamint külön fejezetet szentelt az antiszemitizmust enciklika keretében elítélő szándékozó, kifejezetten XI. Pius pápa személyéhez köthető egyetlen kísérletnek. E körlevél kiadása, amely a *Humani generis unitas* címet kapta volna, a pápa halála miatt meghíusult.

¹³ „... közéleti emberek ajkán mindig ott vannak a múlt valódi vagy állítólagos tanulságai.” Marc Bloch: *A történész mestersége*. Bp., 1996. 12.

¹⁴ Uo. 12–14., 66., 96.

¹⁵ Ferenc pápa beszéde a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa küldöttsége és a magyarországi zsidó szervezetek képviselői előtt. In: *Az evangélium szabadságában éljete! Ferenc pápa beszédei budapesti és szlovákiai látogatásán*. Bp.–Pannonhalma, 2021. 29. Az antiszemitizmus mellett említhető még általában a xenofóbia, a rasszizmus, a legkülönfélébb sztereotípiák tovább élése, illetve a kollektív megbélyegzés gyakorlata is.

¹⁶ Lásd Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 368–417. Az eddigi kutatásokat összegző, bő irodalomjegyzékkel szolgáló tanulmány: Fejérdy

A zsidóság megítélése az első világháború előtt

Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között társhatalommá váló multietnikus Magyar Királyság politikai elitjét – s a politikáról való gondolkodást – a dualizmus időszaka alatt a polgárosodás, úgymint az ország gazdasági erejének növelése, a műveltség emelése, a középosztály gyarapítása, továbbá a modern állam megteremtése, s nem utolsósorban az „egységes és nemzeti társadalom” létrehozása foglalkoztatta.¹⁷ Az intenzív gazdasági fejlődésben¹⁸ kulcsszerepet játszó honi vagy beköltöző¹⁹ zsidóság asszimilációját, ahogy a német vagy szláv eredetű lakosokét, a közjogi kérdés tengelye mentén megosztott pártstruktúra minden oldala kívánatosnak tartotta. A vezető csoportok figyelme a nemzeti(ségi) kérdésre fókuszált, a magyar szupremácia megszilárdítására, a magyarosítás gyorsítására, valamint a birodalmon belüli pozíció megerősítésére.²⁰ Majd a politikai és pénzügyi élet mérvadó szereplői – a millenniumi ünnepek káprázatától eltelve és a nagyhatalmi nacionalizmus ideológiájától²¹ fűtve – a Balkánra irányuló gazdasági és kulturális expanzió tervét kezdték dédelgetni.²² A 19. század végén a zsidókérdés nem tűnt releváns problémának. Az 1870-es évek közepén születő Istóczy-féle antiszemita csoport a politika világában elszigetelődött, s bár üzenetük „a magyar népesség nem jelentéktelen részéhez”

András: Serédi Jusztinán és az emberi jogok védelme (1938–1945). In: *Mártírok és embermentők*. Szerk. Szelke László. Bp., 2022. 15–43. Mindkét mű felvillantja a püspökök néhol eltérő felfogását. Giovanni Miccoli a szlovák és a magyar katolikus egyház reakcióját elemezve szintén betekintést nyújt Luigi Maglione államtitkár, Angelo Rotta nuncius és Serédi hercegprímás közötti levelezésbe. Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 355–372.

¹⁷ Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég [Új folyam]* (2001) 20. sz. 95–116.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Bp., 2007. 75–80.

¹⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2005. 25–41.

¹⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. 76–79. A szerző, Kovács Alajos *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című, 1922-ben megjelent kötetére is hivatkozva, cáfolja a dualizmus kori nagymértékű galíciai bevándorlás – 20. század első felében is élő – mítoszát. Magyarország egyrészt átvándorlási útvonal volt a pogromok elől a tengerentúlra menekülők számára, másrészt belső népességmozgás zajlott le. Az 1840-ben még túlnyomó többségében vidéken élő zsidóság idővel a nagyvárosokba költözött. 1910-ben a 909 ezer fős zsidó népesség több mint fele volt urbanizált. Az ipari és bankélet modernizációját az osztrák örökös tartományokból (köztük Cseh- és Morvaországból) érkezők segítették elő. A népességmozgást áttekintő, valamint új információkat közlő tanulmány Konrád Miklós említett munkája. Kimutatása szerint a galíciai születésű zsidók 1900-ban a magyarországi zsidó népességnek 1,89 %-át tették ki. Konrád: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*, 56–57.

²⁰ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 21–22.; Cieger: *A hatalomra jutott*, 115.

²¹ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2012. 545–546.

²² Romsics Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*. In: *úó: Múltról a mának*. Bp., 2004. 138–148. Demeter Gábor: *A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról (a 19. századtól az annexiós krízisig)*. *Századok* 152 (2018) 285–315. A birodalmi szemlélet elméleti vonatkozásaihoz lásd Csaplár-Degovics Krisztián: *A századfordulás Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz*. *Aetas* 35 (2020) 4. sz. 144–159. Az „állam nemzetiségítése” mint fő feladat kapcsán: „Magyarország nemzetállami célkitűzései elsősorban államhatárokon belüli keretek közé voltak szorítva. Az államhatárokon áttelendő imperialista célok a belpolitikai adottságok és nehézségek miatt eleve nem lehettek területiálisak. Azok elsősorban gazdaságiak és kulturálisak voltak.” *Uo.* 153.

eljutott, mozgalmuk intermezzónak bizonyult.²³ Nem mellékes, hogy a liberális nacionalizmus politikai nemzetfogalma lehetővé tette az állampolgárok kettős identitását, s ekkoriban a zsidó közösségek nyelvi hasonlása, valamint a nemzeti kultúra lényeges elemeinek átvétele sikerrel zajlott.²⁴ Az 1890-es évektől az agrárius-merkantil ellentét, s részben ehhez kötve az újkonzervativizmus fellépése illusztrálta azt a békétlenséget, amely az állami törvényekkel nem kellőképp szabályozott „szabadkereseti társadalom”²⁵ jobbára zsidó származású nyertesei és a tradicionális társadalmi rétegek között kialakult. A nagy- és középbirtokosok nyomásgyakorló csoportjaként működő agráriusok célja, valamint az 1894-ben alapított, az alsóbb néposztályok szociális gondjait is képviselő Katolikus Néppárt programja értelemszerűen ütközött az ipari-kereskedelmi érdekeket védelmező elképzelésekkel, továbbá a bank- és hitelélet profitorientált logikájával. Az „antikapitalista neheztelés váltakozó elemekből épülő táborának”²⁶ kiadványaiban, vagyis az agrárius írásokban egyes mondatok zsidóellenes deklarációnak is tűnhettek,²⁷ mégsem ez volt a jellemző.²⁸ Ezzel szemben a Néppárt soraiban a gazdasági alapú antiszemitizmus egyértelműbben, mégis kezdetben marginálisan bukkant fel.²⁹ Az előítéletek a századfordulótól mélyültek el. Ennek egyik alapvető oka, miként a szakirodalom többször aláhúzza, a zsidó állampolgárok³⁰ koncentrált előfordulása a modernizációt hordozó tevékenységi körökben. Éppenséggel azokon a pályákon, amelyeket a többségi társadalom az „asszimilációs szerződés” (Karády Viktor) értelmében felkínált, s amelyek felé – a szakmai jártasság, az örökölt kulturális minták, a közösségi kötelekek miatt – a zsidóság is természetesen törekedett. Ez utóbbiak kollektív mobilitása, foglalkozási struktúrája, s az abból fakadó előnyös helyzet³¹ feszültségeket gerjesztett. Kevésbé a látványos vagyonosodás, inkább a zsidó származású multipozicionális elit tényleges gazdasági befolyása és a polgári értelmiség számottevő társadalmi szerepe keltett riadalmat.³² Közben az elvárt egyéni és közösségi beolvadás sem történt meg: az asszimilációs folyamat ellenére a nem zsidók és zsidók kölcsönös elkülönülése jórészt fennmaradt. Ráadásul a másod- és harmadgenerációs izraeliták összességében jóval magasabb életszínvonalon éltek, mint a társada-

²³ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 314–331.

²⁴ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 25., 46. Lásd még Konrád Miklós: *A dualizmus mint magyar zsidó aranykor? Kortárs zsidó helyzetértékelések*. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2019. 93–108.

²⁵ Concha Győző kifejezése. *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Huszadik Század* 18 (1917) 2. sz. [36. kötet] 79.

²⁶ Vári András: *A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. Századok* 142 (2008) 629.

²⁷ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 287.

²⁸ „Az agrárius szövetkezeti kezdeményezésekben a hitelügyi oktatás és a modern gazdálkodásra nevelés is jelentős szerepet kapott – de nélkülözve nemcsak az antiszemita agitációt, hanem általában az ideológiai kizárólagosságot is.” Vári: *A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom*, 638–639.

²⁹ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 289–295.

³⁰ A polgári és politikai jogokat az 1867. évi XVII. tc. biztosította. A jogkiterjesztés évszázados útjáról lásd Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006. 141.

³¹ Országos arányszámukhoz (5%) képest a zsidó származásúak az első világháború után a vagyoni elit több mint egyharmadát alkották (34–45%). A klasszikus középosztálybeli állások esetében a felülreprezentáltság még jelentősebb, esetenként nyolc-tízszeres volt. Gyáni-Kövé: *Magyarország társadalomtörténete*, 253–254.

³² Ungváry reálisnak tartja Bosnyák Zoltán és Matolcsy Mátyás számításait, miszerint a nemzeti vagyon 20–25 százaléka zsidó kézben volt. Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 72–81.

lom többi része. Ungváry Krisztián a tulajdonviszonyok, a jövedelemmegoszlás, a foglalkozási szerkezet, a műveltség és iskoláztatás táblázatait elemezve kiemeli, hogy a túlreprezentáltság másik oldala a bázisszámok rendkívül alacsony volta: a modernizáció kezdetén Magyarország elmaradott (agrár)ország volt, amint ez a kulturális mutatókból is kiderül, de a kétségtelen fejlődés évtizedeit követően sem került Európa középmezőnyébe.³³

Végző soron a történelmi traumák sora, a hosszan elnyúló világháború, melyet XV. Benedek pápa „a civilizált Európa öngyilkosságának”³⁴ nevezett, majd 1918 őszén a magyar állam dezorganizációja, illetve a rákövetkező másfél év kaotikus eseményei,³⁵ végül a trianoni békeszerződés sokkja hozta felszínre a nemzeti s vele együtt a zsidókérdést. Szimptomatikus, hogy a kataklizma utáni visszatekintésében a kanyargós pályát bejáró s korosztálya nevében beszélő katolikus publicista Lendvai István³⁶ hevesen támadó retorikával szólt az „idegenek Magyarorszájáról”, arról a hazáról, ahol „sémita sodortatás” lett uralkodó, s ahol – szerinte – „az idők végéig egy és változatlan szíriai” ügyes tudatossággal „1867 óta egyre bátrabban és tornyosabban mozgatta vakondtúrásait”, azaz építette hatalmát.³⁷ Az egyébiránt német gyökerű író-műfordító „a magyar érték kisugárztatása”, valamint annak „szabad és zengő önkifejtése” érdekében bírálta a letűnt rendszert. Olvasatát a „vörös enyészet” – az egymástól meg nem különböztetett 1918. októberi polgári demokratikus forradalom s az azt felváltó kommunista diktatúra – emléke határozta meg. Ebben, vagy amint írja, „az egyetlen patkányság diadalmas uralmában” csúcsosodott ki az előző fél évszázad jellege. Az ez idő tájt fajvédő lapokba, valamint a Központi Sajtóvállalat orgánumaiba publikáló³⁸ Lendvai megfélemlített arról, hogy a kapitalista átalakulás következtében a dualizmus alatt a keresztény középosztály lassú ütemű, de biztos gazdasági fejlődést könyvelhetett el magának,³⁹ s arról is, hogy a háborús konjunktúra a „zsidó” gazdasági szereplőkön kívül a „magyar” társadalom több rétegét is igen előnyösen érintette.⁴⁰

Idősebb katolikus kortársai alig pár évvel korábban, 1917-ben még más tónusban, árnyaltabban nyilatkoztak a zsidókérdésről. A polgári radikális *Huszádik Század* folyóirat

³³ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 32–51., Romsics: *Magyarország története*, 40–41.

³⁴ A pápa a békéért. *Budapesti Hírlap* 1916. március 6. 5.

³⁵ Lásd Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Bp., 2018., Uő: *Roszfűik világforradalma*. Bp., 2021.

³⁶ Gyurgyák: *Magyar fájvédők*, 155–167. Lendvai István (1888–1945) az 1930-as évek második felétől reformkatolikus lapokba (*Korunk Szava*, *Jelenkor*), valamint a *Magyar Nemzet*be írt cikkeket.

³⁷ Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Bp., 1921. 5–13. Az előszót 1920 januárjában fogalmazta. A könyvet kiadó Pallas Rt. 1920 őszén került a katolikus Központi Sajtóvállalat érdekltségébe. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 207.

³⁸ Bangha Béla 1920 őszén invitálta Lendvai Istvánt az *Uj Nemzedék* csapatába. Azonban egy évvel később bele kellett egyeznie eltávolíttatásába a tehetséges irodalmár újságcikkeinek szélsőségesen radikális hangja miatt. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 215., 224. A konfliktusról bővebben uő: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Bp., 2020. 246–250.

³⁹ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 71.

⁴⁰ Hatos: *Az elátkozott*, 24–27. Gazdagodtak a gabonatermesztésből élők (a nagybirtokosoktól kezdve a módosabb parasztagzádkig), a keresztény hitelszövetkezetek prosperáltak, a katonatiszti fizetések pedig megugrottak.

körkérdésére⁴¹ érkezett feleletekből célszerű néhányat újraolvasni. A konzervatív jogtudós, Concha Győző (1846–1933) a szó legszorosabb értelmében végig- és túlélte az Osztrák–Magyar Monarchia korszakát. Kimunkált válasza sokoldalú és tárgyilagos.⁴² Önmagában jelentéssel bír, hogy a magyartól „erősen elütő”, „etnológiai fiziognómiájában” és „antropológiai varietásában” más népcsoportot, a „genus homo’-nak zsidó species-ét”⁴³ a nemzethez tartozónak tekinti. Hol felebarátnak, hol honfinak, hol polgártársnak nevezi a „zsidó elemet”, ugyanakkor a faj szót kerülve listázta a közösség negatívumait (tagadó, kritikai természet, nyughatatlanság, saját géniusz túlbecsülése, az észjárás, a mentalitás és az illem mássága, a vallás különösége). Ő is adatolja a zsidóság „aránytalan térfoglalását” a nemzet gazdasági és szellemi életében, azonban hozzáteszi a valóságnak a mindenkori antiszemita által szívesen elfelejtett oldalát: a polgárosodás folyamán a jövevények egyfelől pótolták „a keresztény magyarságnak vállalkozási, kereskedelmi tekintetben nagy hiányait”, másfelől „igazságtalanság volt a zsidóság közgazdasági értékességéről megfedlekedezni”, s „az államkormányzat, a közigazgatás, a törvényhozás bűneit, mulasztásait [e témában] számba nem venni”.⁴⁴ Concha a konfliktus forrását az új nemzedék „utolsó 20 év óta elfoglalt álláspontjában” fedezte fel. A „Nyugatosok” csoportja, úgymint a zsidóság „reformer, szabadgondolkodó, nemzetközi része”, mint valamiféle belülről támadt ellenség, „kicsinyli, becsmérli, gúnyolja” a magyar kultúra, tudomány, erkölcs, jog és történelmi múlt eddigi eredményeit.⁴⁵ Megoldás híján „keresztény modus vivendi-t” kínált, amely nem más, mint „egymás jó tulajdonságainak utánzása” a mindennapokban.⁴⁶ Az idős, olasz származású professzor világnézeti kérdésként kezelte a kialakult mély ellentétet.

A német felmenőkkel rendelkező keresztényszocialista Giesswein Sándor (1856–1923), a Képviselőház tagja, a zsidóság graduálisan kialakult, kedvező társadalmi helyzetéből eredeztette a „surlódást”.⁴⁷ A szembenállást a gondolkodásmód különbségei s az együttélés rövidege miatt a „közös kultúra nivelláló hatása” sem csökkenthette. Úgy vélte, hogy a „szeparatizmust”, amelyre máskülönben minden birodalmi keretekben élő nép⁴⁸ alapvetően hajlik, a jövőendő demokratizálódás, a parasztság és a munkásság felemelése és lehetőséghez juttatása tudná orvosolni. Concha és Giesswein számára a zsidókérdés tehát világnézeti és/vagy szociálpolitikai kihívás.

A szintén bevándorlósról⁴⁹ Túri Béla (1875–1936) hozzászólása alighanem a korabeli fősodor véleményét tükrözte. A politikai katolicizmus lapjának, az *Alkotmánynak* (klerikus)

41 Van-e Magyarországon zsidókérdés, s ha igen, mi a lényege? Melyek okai? S mi lehet megoldása? A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 2.

42 Uo. 76–84.

43 „A zsidóság nemcsak egy vallás által, hanem etnikai, vérségi kötelékek, történelmi hagyományok, részben öntudatlan, részben öntudatos nemzeti törekvések által egybekapcsolt emberek közülete.” Uo. 78.

44 Uo. 80.

45 Uo. 81–82.

46 „Az emberi belátáson, eszeskedésen felül áll ez ellentét megoldása.” Uo. 84.

47 Uo. 85–87.

48 A szerző a zsidóság társadalmi pozícióit több megszólalásában – csakúgy, mint e helyütt is – a keresztény örmények és koptok speciális helyzetéhez hasonlítja.

49 A Rákosi Jenő vezette jobboldali *Budapesti Hírlap* „idézte” Giesswein 1921. februári nemzetgyűlési beszédének egyes részleteit. „Ha a múlt században mindenkit, aki nem magyar fajbeli, eltávolítottak volna,

szerkesztője a témát kialakuló politikai kérdésként interpretálta.⁵⁰ A „keresztény civilizációval átvakodott világban” a zsidóságnak – e „külön kategóriának” és „külön fajnak” – az országos arányszámukon „messze túlmenő terjeszkedését” a társadalom egészségét veszélyeztető, „mikrobák” okozta betegséghez hasonlította. Terminusai egyszerre hívták elő a kollektív emlékezetből Istóczy Győző és elvbarátai szóhasználatát,⁵¹ valamint az egyházi antijudaizmusnak a faji ideológiától nem mindig könnyen megkülönböztethető szövegeit. Míg Concha a negatív erőhatást egy kisebbséghez kötötte, s „a zsidóság másik, túlnyomó részének” ártatlanságról írt, s számos rosszálló megjegyzése mellett is képes volt a gazdasági-társadalmi változásokat a maguk összetettségében vizsgálni, addig Túri azt állította, hogy a zsidóság „átlag nagy egészében [...] más erkölcsökkel, tulajdonságokkal és vérré vált karakterrel él”.⁵²

E legutóbbi kifejezés nem szóvirág volt. A zsidóság asszimilálhatatlanságának „faji” alapú gondolatával a 15. század második felétől találkozunk az egyházi diskurzusban. A „zsidó embernek” a rossz elkövetésére való predispozíciója, illetve természete változhatatlanságának tézise nem kímélte a kikeresztelkedettek sem. Az ezt taglaló teológiai traktátus, Alonso de Espina [Spina Alfonz] ferences szerzetes *Fortalitium fidei* című munkája⁵³ a könyvnyomtatás jóvoltából csakhamar ismertté vált Európában. A kötet Magyarországra is eljutott,⁵⁴ de a koncepciónak akkor nem volt komolyabb recepciója. A régióban a 18. század elejéig csupán parányi izraelita közösség egzisztált.⁵⁵ Ám az integrálhatatlanság képzete tovább élt, mígnem egyik kései, vulgarizált változata az 1884-ben kiadott, vallási, gazdasági és politikai motívumokat elegyítő *Antiszemita-káté*ban terjedt.⁵⁶ Túri beszédmodora 1917-ben egy mezsgyén mozgott, de e textusban kulturáltabban fogalmazott, mint harcostársai. S ezzel átlépünk a társadalmi és gazdasági konfrontációk köréből a szűkebb értelemben vett vallási területre.

akkor sem Wekerlék, sem Prohászka, sem Huszár Károly, sem Turi-Tillmann, sem jómagam nem foglalhattam volna helyet a magyar közéletben.” A Nemzetgyűlés ülése. *Budapesti Hírlap* 1921. február 23. 1. (Túri Béla neve a hivatalos szövegben nem szerepel.)

⁵⁰ A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 148–151.

⁵¹ Istóczy mozgalma nevezte először „zárt kasztnak” a zsidóságot.

⁵² A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 150. Túri a (háborús) jelenben kizárja a kivételes, jogkorlátozó törvények bevezetését, de sejteti, hogy a jövőben másképp is lehet.

⁵³ Soussen: *La pureté*, 271–279. A ferences a művet 1459-ben írta.

⁵⁴ Ferences közösségek tulajdonában volt két, 1485-ben, Nürnbergben kiadott könyv, mígnem a 18. század végén Jankovich Miklós gyűjteményébe kerültek. Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár ősnymtatványainak jegyzéke. *Magyar Könyvszemle* 1 (1892–1893) 185. Egy másik, 1494-ben nyomtatott kötet 1781-ben került át egy parókiáról a kassai ferences rendházba. Soltész Zoltánné: A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak prossessorai. *Magyar Könyvszemle* 109 (1993) 142. A kalocsai érseki könyvtár egy 1474-ben Bázelen nyomtatott példányt őrzött. Huber Lipót: *Zsidóság és kereszténység. A múltban és a jelenben*. I–II. Kalocsa, 1933–1936. I. 126–127.

⁵⁵ Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* 126 (1992) 66.

⁵⁶ Ráth Ferenc – Zimándy Ignác: *Antiszemita-katé*. Bp., 1884. 43–46. A 114., 115. és a 119. pontok gúnyolódva kérdőjelezik meg a beolvadás lehetőségét.

Az antijudaizmus alakváltozásai

A hagyományos teológiai gondolkodást – a páli levelek, illetve János evangéliuma egyoldalú egzegéziséknél fogva – a patrisztika kora óta jellemezte az „Egyház” és „Izrael” szembeállításával.⁵⁷ Szent Jusztinosz (100–165) szóhasználatában a keresztény közösség „új Izrael” vagy „igazi Izrael”. A „helyettesítési elméletet” [substitutio], amely az Ószövetség népének elvételét állítja, már a 2. században megszövegezték. Szent Ágoston (354–430) történelemtológiája mélyítette el a távolságot: a küldetését megtagadó zsidóság a Krisztus-esemény igazvoltának tanú-népe, szolga mivolta isteni büntetés, amelynek jogosságát vaksga és megátalkodottsága indokolja.⁵⁸ Ugyanez a gondolatsor kap új erőre a 19. század végén.⁵⁹ Az ókori egyházatyák nyers antijudaizmusát kifejezetten vallásos motivációk táplálták. Hiába lett a kereszténység a 4. században *religio licita*, s azután államvallás, a tanítás megfogalmazása, pontosítása, rendszerbe foglalása lépésről lépésre történt meg.⁶⁰ A diaszpóra dinamikus zsidó közösségeinek liturgiája, élete – Anatóliában és Antiochiában – vonzotta a kereszténnyé lett polgárokat. Együttal a teológusok a judaizmusra üdvtörténeti versenytársként tekintettek. A pasztorációs cél, vagyis a szinkretizmus elkerülése magyarázza az alkalmi, tehát adott térhez és adott időhöz kötött beszédek élességét. Szír Szent Efrém (306–373), Nüsszai Szent Gergely (335–394) és Aranyhajó Szent János (344–407) prédikációinak kifejezései és metaforái kontextusuktól elszakadva⁶¹ öröklődtek át a következő korokra.⁶²

Az antikvitás egy másik gyakorlatot is az utókorra hagyott. A birodalom, más szóval a politikai közösség megújításának mindig hasznos eszköze volt a kultúra vagy a hit homogenizációja,⁶³ ami a kirekesztett vallásközösségek számára alávetettséggel, jogi bizonytalansággal, beszűkített életlehetőségekkel járt. Csakhogy az uralkodók a történelem folyamán a politika követelményeit sok esetben a spirituális szempontok elé helyezték, s e tény hol a zsidók javára, hol kárára szolgált. A *Codex Theodosianus* (5. század) részben pártját fogta az ószövetségi vallás követőinek, részben – a katonáskodás és a hivatalviselés terén – korlátokat szabott és kizárt.⁶⁴ A középkorban az egyházi szabályok a *Patria Christiana*

⁵⁷ Az antijudaisták Pál apostoltól általában a galatákhoz írt levél (Gal 6,16) vagy a thesszalonikai közösséghez küldött első levél (1Thessz 2,14–16) polemikus sorait idézték. A tényleges teológiai tanítást hordozó rómaiaknak írt levelet (Róm 9–11) elhagyták. Christian Link – Ulrich Luz – Lukas Vischer: „...kitartóan részt vettek ... a közösségben...” *Az egység útja az Újszövetségben és ma*. Bp., 2004. 101–103.

⁵⁸ Michel Remaud: *Chrétiens et Juifs entre le passé et l'avenir*. Bruxelles, 2000. 13–74.; Török Csaba: Az ókeresztény kor zsidószemlélete. *Egyháztudományi Közlemények* 22 (2007) 5. sz. 8–16.; Gábor György: „Részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból.” *Mozgó Világ* 45 (2019) 7–8. sz. 111–127.

⁵⁹ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 199–227.

⁶⁰ A 4–5. század az első egyetemes zsinatok (és viharos teológiai viták) kora.

⁶¹ Remaud: *Chrétiens*, 61–62. A professzor aláhúzza, hogy Aranyhajó Szent János nyolc, zsidókkal kapcsolatos homlíájának majdnem mindegyike összefüggésben hangzott el, az engesztelés napja és szükkőt ünnepe környékén. Antiochiában, ahol papként szolgált, a keresztények egy része (el)járt a helyi zsinagógába.

⁶² Gábor György hosszan idéz korabeli forrásokból. Talán nincs eléggé hangsúlyozva, hogy az eretnekek és a pogányok ellen hasonlóan sokkoló nyelvezetet használtak.

⁶³ Thomas Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*. Paris, 2019. 52–67.

⁶⁴ Az Institut de Recherche et d'Histoire des Textes keretében működő, vallási kisebbségekre vonatkozó 5–15. századi egyházi és világi törvénykönyveket mind eredeti nyelven, mind fordításban, de mindig ma-

*norum*⁶⁵ tagjainak teljes létét átfogták, ezért a pogányokkal, a muszlimokkal, az eretnekekkel, a hitelhagyókkal, valamint az izraelitákkal való kapcsolatra is vonatkoztak. A királyok és fejedelmek rendszerint évtizedes késéssel, s néhol elnézően hajtották végre a helyi (vagy egyetemes) zsinatok határozatait. A kánonok rendeltetése a közös élet (vendégség, munkavállalás, együttlakás, házasság) megakadályozása volt. Róma püspökének álláspontja az évszázadok alatt változatlanul mondható. A pápák a „kettős védelem” jegyében egyfelől védelmezték a zsidók életét és vagyonát a fanatizált hívek dühétől, emellett határozottan tiltották erőszakos térítésüket és vallási ünnepeik megzavarását (*Sicut Judaeis* bullák), másfelől óva intették a megkeresztelteket ártalmasnak tartott külső befolyásuktól.⁶⁶ A keresztény Nyugat földrajzi keretein belül a *communitas Judeorum* hármas teológiai szerepe – a Passió történelmi tanúja, a régi Törvény [Pentateuchus/*Tóra*] őrzője, s remélt konverziójával a Végidők siettetője – másodrendű státust,⁶⁷ egyúttal a 12. század végéig viszonylagos szabadságot biztosított a zsidó lakosoknak [habitatores]. Másképp fogalmazva: a *Christianitas* kirajzolta kultúrközösségen kívül, mégis egy-egy *civitas* részeként tevékenykedhettek.⁶⁸ Megítélésük és státusuk a 13. századtól kezdve érzékelhetően romlott. A IV. lateráni zsinat (1215) kánonjai közül a megkülönböztető jelzés hordására utasító passzus, valamint a közhivatal [officium publicum] elvállalását tiltó⁶⁹ szabály képletes mérőöldkő lett. Eközben III. Ince pápa (1198–1216) dehonesztáló megnyilatkozásai a patrisztika korának antijudaizmusát keltették életre, amelyhez IX. Gergely pápasága (1227–1241) alatt társult a *Talmud*, e hatalmas jogi és irodalmi szöveggyűjtemény tartalma és funkciója kapcsán fellobbant vita. Összegyűjtött példányainak többszöri nyilvános elégetése az ellenséges érzület eluralkodásának szembeszökő tünete. A vád szerint⁷⁰ a zsidó közösségekben a *Tóra* helyét a „kereszténygyűlöletet” sugárzó *Talmud* foglalta el, amely gátja a megtérésnek, a kereszténységbe való betago-lódásnak, következésképp az eszkatologikus beteljesedés⁷¹ megvalósulásának. A kolduló rendek (ferencesek, domonkosok) prédikátorai egy időben küzdöttek a kitartó eretnekmozgalmak (katharok, albigensek, valdenses) és a judaizmus ellen. Beszédeik ismételték a 4–5. században állandósult

gyarázattal közlő oldal: <http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/listeextraits/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. augusztus 12.)

⁶⁵ Tanase: *Histoire de la papauté*, 123–124. A *Patria Christianorum* és a *Christianitas* kifejezések a 9. századi szövegekben I. Miklós és VIII. János pápák alatt tűntek fel először.

⁶⁶ André Vauchez – Bénédicte Sère: Les chrétiens d’Occident face aux juifs et aux musulmans au Moyen-Âge. XIe–XVe siècles. *Recherche de Science Religieuse* 100 (2012) 187–208.

⁶⁷ Uo. 188–189.

⁶⁸ Claude Denjean – Juliette Sibon: Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. *Histoire urbaine* 32 (2011) Nr. 3. 73–100. (<https://www.cairn.info/revue-histoire-urbaine-2011-3-page-73.htm>. Legutóbbi megtekintés: 2021. június 1.)

⁶⁹ A 67., 68., 69. és 70. kánonok foglalkoztak a zsidókkal (és a muszlimokkal). A 69. kánon megerősítette a IV. toledói zsinat (633) korábbi rendelkezését, amelyet a *Codex Theodosianus* és a *Codex Iustinianus* is tartalmazott. A 11. és 12. századi dekretisták szintén közzölték gyűjteményeikben a szöveget. Az ismétlés jelzi, hogy a gyakorlatban kevésbé tartották be.

⁷⁰ Vauchez–Sère: Les chrétiens d’Occident, 189–191. A kitért Nicolaus Donin 35 pontba foglalt beadványban jelezte IX. Gergely pápának a *Talmud* romboló, negatív voltát.

⁷¹ Thomas Tanase aláhúzza az eszkatológia iránti lelkesedés századokon átívelő erejét, mely hév a 11. és a 15. század között rendszeresen kiújult. Tanase: *Histoire de la papauté*, 152–156., 242.

fordulatokat: az istengyilkos zsidók minden csapásnak a forrásai, testi gondolkodásúak, disznókhoz hasonlatosak, s mint egy fertőző betegségtől, úgy kell elfordulni tőlük. Sőt, imahelyük a Sátán zsinagógája, a démonok lakóhelye, rablók barlangja.

A keresztes hadjáratok járulékeként zajló pogromok, s az első vérvád (1144) hátterén e folyamat nem csupán a koegzisztencia ingatagságát vetítette előre, hanem a társadalmi kirekesztés tényét is. E téren cezúra a spanyol példa, illetve Alonso de Espina munkássága. A vértisztaság [limpieza de sangre] teóriája, amely magasabb világi és egyházi tisztaság betöltéséhez négy generációra visszamenőleg követelte zsidó felmenőtől való mentesség igazolását, eredetileg a hatalom- és pozícióharc jele volt. A 15. század közepi Kasztíliai Királyság zavaros belpolitikai helyzetében merült fel az újonnan megtért személyek [conversos] hitének megkérdőjelezése. Sokan közülük, képességeik alapján, magas tisztásra jutottak, ám az 1449-ben Toledóban közzétett *Sententia-estatuto* őszintétlennek titulálta vallásos meggyőződésüket.⁷² Az indoklás származási alapon érvelt: az elődök „tisztátalan” voltát emlegette.⁷³ S mivel titkos judaizálást feltételeztek részükről, útját állták a konvertiták társadalmi felemelkedésének. A határozat, visszas logikával, a hithű zsidók hosszas bűnlajstromával – Krisztus megfeszítésétől kezdve Kasztília „tönkretételéig” bezárólag – magyarázta az ítéletet. Annak ellenére, hogy V. Miklós pápa (1447–1455) elutasította az efféle igazolást, továbbá a kortárs hittudósok a keresztség szentségére hivatkozva, s az egyház megbonthatatlan egységével érvelve nívós értekezéseket adtak ki,⁷⁴ az ideológia a gyanakvás légkörét árasztotta szét a társadalomban, amit a zsidó származású keresztények társadalmi pozíciója iránti irigység is serkentett. Alonso de Espina a pápai bulla ellenére a *Fortalitium fidei* (1459) lapjain fejtegette, hogy a zsidók vagy nem akarnak, vagy nem tudnak igazán megtérni.⁷⁵ Ennek egyik oka a *Talmud*hoz való megingathatatlan kötődés, amely természetük részévé vált, s „ahogy az etióp nem képes saját feketeségét, a leopárd pedig bőre tarkaságát megváltoztatni”, úgy a zsidók sem tudják, ha netán akarnák is, rossz természetüket a jó felé fordítani és megváltoztatni – írta.⁷⁶ Claire Soussen kihangsúlyozta, hogy Alonso de Espina argumentációja módszeresen a zsidók „igazi természete” körül forog, s mintegy bevési olvasóiba, hogy „hitetlenségük” gyógyíthatatlan, s ebből a szituáltságból, a „tisztátalanságból”, a *converso* sem tud kilépni – keresztény maskarában jár. „*A hit vára*” című írásmű csak negatív minősítéssel él, szerzője a legteljesebb szegregáció pártolója. Felfogásában a körülmetélés vére jelképezte származás hatékonyabb, mint a felvett szentség ereje, valamint az egyéni indíttatás lendülete. A spirituális valóságot legyőző anyagiság – a keresztség hatástalansága – az egyház tanításával ellentétes nézet. De hasztalan vitázott Alonso de Espinával Alonso de Juan de

⁷² Soussen: *La pureté*, 38–45., 272–276. Az 1391-ben történt pogromok utáni tömeges megtérést 1410-ben – a híres askéta, Ferreri Szent Vince (1350–1419) beszédei hatására – újabb kikeresztelkedési hullám követte. Évtizedekig, 1449-ig, senki sem kérdőjelezte meg ennek őszinteségét.

⁷³ Uo. 273. Soussen szavaival: „[il y a] l’invention d’une incrimination qui repose sur le lignage impur des convertis.”

⁷⁴ Uo. 279–287.

⁷⁵ Uo. 276–279.

⁷⁶ Uo. 277. Soussen az egész fejezetben sokszor idézi az eredeti szövegeket. A 17. j. a fentebbi kijelentés hosszas latin nyelvű kifejtése.

Torquemada, a későbbi híres inkvizítor nagybátyja, valamint a kiváló teológus Alonso de Cartagena. Mindketten skizmatikus, sőt eretnek elgondolásokat tartalmazó expozénak értékelték a kötet ezen részét.⁷⁷ Összegezve elmondható, hogy a kikeresztelkedettekben kiirthatatlanul tovább élő „zsidós” szokások vélelme, a „zsidó vérvonal” számontartása, illetve e vita összefüggésében a spanyol *raza* [faj] szó széles körű elterjedése újabb csomópont a kereszténység és zsidóság történetében.⁷⁸ A *limpieza de sangre* elve egyházi körökben szintén elfogadottá vált. Egyes szerzetesrendek – a modern korig nyúló gyakorlatként – megtiltották vagy nehezítették zsidó gyökereket hordozók felvételét.⁷⁹

A *maranos*, az álkeresztényként elkönyvelt áttért zsidó megbélyegző jelölése még Concha dolgozatában is feltűnik.⁸⁰ Ennél beszédesebb, hogy az átlagpolgárnak írt *Antiszemita-káté*ban tagadhatatlan az Ibériai-félszigeten századokkal korábban plasztikusan kirajzolódó ideológia hatása. A zsidóság „gonosz hajlama”, valamint „elferdített válása” az a két eszmei pillér, amelyekre 1884-ben a brosúra pap szerzője, Zimándy Ignác (1831–1901) a zsidókérdés, az „idült vézskór”⁸¹ magyarázatát ácsolta. A probléma oka, hogy az izraeliták „faji hajlamaiknál fogva” kényelmetlennek találták és mellőzték „az ótestamentomi törvényt”, s e helyett „hangadó rabbinusaik gyűlölet szülte örületes koholmányait” követték.⁸² Vagy az első oldalak populáris megfogalmazásában: a „választott nép” – vallási könyveik és tanítóik befolyására – mások „gyűlöleteként” és „leigázásaként” értelmezte egyedi státusát. „Miért gyűlölik a zsidók azokat, akik nem zsidók? Mert tévesen azt hiszik, hogy más fajok és nemzetek nálok sokkal alábbvaló teremtmények, hozzájuk képest csak barmok, kikkel szabad, kell is embertelenül bánni” – áll a káté első fejezetében.⁸³

A judaizmus és az „élődsi” zsidó faj különös összekötése a magyarosodás kérdésében lett nyomatékos: „A zsidóság hajmeresztő tetteinek kútforrása a Talmudban s vallási könyvekben rejlik.”⁸⁴ Ennélfogva az asszimiláció „a derék magyar fajnak elkorcsosodását, végromlását” idézné elő, mivel a betérők „testükben, lelkükben zsidók maradnak”.⁸⁵ A „ravasz”, „kapzsi”, „tolakodó”, „telhetetlen”, „megbízhatatlan”, „ármányos”, „alattomos” jelzőket tartalmazó könyvecske rekapituláló utolsó sorai minden elmondanak: „Zsidóból

⁷⁷ Huber Lipót 1936-ban semmi fenntartással sem élt a „tudós minorita” művével kapcsolatban, hanem „A hit vára” harmadik fejezetéből felidézte „a zsidóknak ama mélységes keresztény-gyűlöletét, amely őket vérgyilkosságokra, s az orvosi tudomány gonosz kihasználására ráviszi”. Vö. 54. j.

⁷⁸ David Nirenberg: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Bp., 2016. 220–246.

⁷⁹ Albert Valensin (1873–1944) és Auguste Valensin (1879–1953) a két világháború közötti francia katolicizmus jelentős alakjai voltak. Mindketten külön engedéllyel lehettek jezsuiták, miután 1902-ben haldokló apjuktól értesültek annak negyven évvel korábbi áttéréséről. Auguste Valensin haláláig, 1953-ig őrizte a „családi titkot”. Laurent Coulomb: „Hebrae sunt, et ego.” Judéité et philosémitisme chez le père Auguste Valensin. *Archives Juives* 40 (2007) Nr. 1. 58–77. (<https://www.cairn.info/revue-archives-juives1-2007-1.htm>). Legutóbbi megtekintés: 2021. május 14.)

⁸⁰ A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 83.

⁸¹ A kiadvány 62. pontja. Ráth–Zimándy: *Antiszemita-káté*, 25.

⁸² A füzet 108. és 110. pontja. Uo. 40–41.

⁸³ A felütés erős üzenete: 3., 5., 6. pont. Uo. 4–5.

⁸⁴ 133. pont. Uo. 51.

⁸⁵ 114. és 119. pont. Uo. 44., 46.

nem lesz szalonna”.⁸⁶ Az áttértek helyzetéről árulkodik Prohászka Ottokár bő három év-tizeddel későbbi nyilatkozata is: „Három generációig kell őket figyelemmel kísérni! Házas-sággal, vérkeveredéssel lehet csak beolvasztani a kereszténységbe, de a kimért időre szükség van, legalább ennyi ideig vigyázni kell rájuk, hogy fajuk rossz tulajdonságai még önhibájukon kívül se uralkodjanak el rajtuk.”⁸⁷

A hagyományos egyházi antijudaizmus 15. századi mutációjához – amely egy nehezen definiálható „faji” faktor⁸⁸ bevezetésével meghaladta a vallási elhatárolódás antikvitás kori teológiai mezőjét – a 19. század végén szegődött egy új variáns. Ez a válfaj, miután felelevenítette a legklasszikusabb, ókortól ismert vádakot, új elemet is illesztett hozzájuk: a pápai enciklikákban szóvá tett „szekták” és „modern eretnekségek” (szabadkőműves-ség, liberalizmus, szocializmus, nihilizmus) létét használta érvként. Míg a Szentszék e filozófiai áramlatokban és politikai mozgalmakban az egyház politikai szerepvesztésének, a társadalom szekularizálódásának, a közerkölcs gyengülésének s az államrend megren-dülésének okát vélte felfedezni,⁸⁹ az antiszemita katolikusok, mindezeken túlmenően, a változások mozgatójaként a liberális kormányok emancipálta zsidóság világhatalmi tö-rekvéseit jelölték meg. Az idők folyamán az évszázados fantazmák beágyazódtak a kollektív tudatalatti rétegeibe,⁹⁰ s diffúz jelenlétük megszabta „a” zsidóhoz való viszonyulás formáit.⁹¹ A gazdasági és társadalmi térfoglalást ürügyként lobogtató politikai antisze-mitizmus, az antikapitalizmus képében felbukkanó fajvédelem újabb tényezőként orien-tálta a keresztény társadalom reakcióit. Ha valaki egy személyben kifejezi a zsidóellenes-ség egymással interferáló köreit, az Bangha Béla jezsuita volt.

Bangha Béla és a zsidókérdés

„Egy egész ország szellemének útja az ő vállalai körül fordult új irányba [...] midőn a forradalmak után [...] sámsoni erővel rázta meg a magyar társadalom föléd épült idegen és kár-tékony felépítmény összes oszlopait” – emlékezett pátosszal a neves egyházi halálára a harmadik zsidótörvény betervezése küszöbén egy munkatárs. Bangha 1920 nyarán kiadott *Magyarország ujjaépítése és a kereszténység* című kötetét méltatva – amely gyűjte-

⁸⁶ Ráth–Zimándy: *Antiszemita-katé*, 57. 148. pont. „Nem hazafi, aki zsidókkal tart” – szerepel ugyanott.

⁸⁷ Fazekas Csaba: *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. (Cikkek, interjúk, beszédek.)* Miskolc, 2019. 45. A főpap Fényes László lapjának nyilatkozott 1919 októberében. Az újságíró vagy szó szerint idé-zi, vagy kivonatolja interjúalánya szavait.

⁸⁸ A „veleszületett” és „eltörölhetetlen” tulajdonságok képzete folyamatosan tovább élt. Megdőbentősen hasonlítanak egymásra katolikus (nem ritkán papi) szerzők által írt cikkek a 20. század első harmadában is. Valbousquet főként olasz, francia, osztrák, német auctorokat vizsgált, de brit és amerikai publicistákat is görcső alá vett. Vö. 10. j.

⁸⁹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 281–284.; Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Bp., 1891. 38–49., 183–194., 303–313. A kötet szemelvényeit Prohászka Ottokár fordította és kommentálta. Témánkban vágóan lásd a *Quod apostolici muneris* (1878), *Humanum genus* (1884), *Libertas praestantissimum* (1888) enciklikákat.

⁹⁰ Steven Englund: De l’antijudaïsme à l’antisémitisme, et à rebours. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 69 (2014) 909–910.

⁹¹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 281.

mény „az ellenforradalmi rendszer egyik legfontosabb szellemi alapvetése”⁹² lett –, a cikk-író azzal büszkélkedett, hogy ez a „türelmetlen, parancsoló, majdnem erőszakos erejű látomás” valósággá vált, sőt „a mű ma [1941-ben] tulajdonképpen kormányzati program”.⁹³ Vajon túlzás lenne a megállapítás? Igen valószínű, hogy a jezsuita zsidóságra vonatkozó, évtizedeken át manifesztált nézetei is hozzájárultak az 1930-as évek második felétől kezdődő korszak „hisztérikusan antiszemita hangulatához”.⁹⁴ 1934-ben a kolozsvári *Uj Kelet* a „sajtópáter” legutolsó publikációjához⁹⁵ fűzött megjegyzéseiben nehezményezte, hogy a neves klerikus „antiszemita népgyűlések tónusában”, felületesen, alátámasztást mellőzve, pontatlanul fogalmazott. Nem pusztán e konkrét esetben lehet felróni Banghának az aszimmetrikus ábrázolást. A napilap a szerzőt morális felelősségével próbálta szembe-síteni: „Nem gondolja-e, hogy az efféle papi szájból jövő vádaskodás okvetlenül gyűlöletnek, megvetésnek kiváltásához és ennek révén könnyen a zsidók elnyomatásához vezet-het?”⁹⁶ Az izraelita magyar állampolgárokra vonatkozó speciális szabályozás bevezetése, amelyre a véleménycikk utalt, nem okozott volna lelkiismereti konfliktust Banghának, aki még az 1930-as évek elején is elismerően szólt Istóczy és Zimándy tevékenységéről, és semmiféle tartalmi bírálattal sem élt programjukkal kapcsolatban. Így írt a *Katolikus Lexikonban*: „... borzalmas zsidó bűnökre, rettenetes népkiszipolyozásra, a magyar közvé-lemény végzetes megtévesztésére mutattak rá, [az irányzat] nagy érdeme, hogy a nem-zetet létalapjában fenyegető veszedelmekre végre felhívta a figyelmet”.⁹⁷ Az *Antiszemita-kátéban* felvetett kivételes intézkedések javaslatával⁹⁸ pedig nyíltan vagy burkoltan mindig egyetértett.

De nem csupán a célkeresztben lévők, hanem jóval korábban, 1920-ban, Rákosi Jenő (1842–1929), a nemzeti érzelmű *Budapesti Hirlap* tulajdonosa is kifogásolta Bangha leegyszerűsítő, destruáló propagandastílusát.⁹⁹ Tény, hogy a „markaköpi hang”,¹⁰⁰ amelyet a jezsuita az ellenoldal számlájára írt, legalább annyira jellemezte őt magát, s az általa dirigált sajtótermékek beszédmódját.¹⁰¹ A Központi Sajtóvállalat kiötlőjének „meggyőző-

⁹² Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Bp., 2010. 76.

⁹³ Ijjas Antal: Halott mester élő műve. *Nemzeti Ujság* 1941. április 29. 3. Ijjas 1928 és 1944 között rendszeresen publikált a *Magyar Kultúrában*.

⁹⁴ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 422.

⁹⁵ Béla Bangha – Oskar Trebisch – Paul Kris: *Klärung in der Judenfrage*. Wien, 1934.

⁹⁶ (g. s.): Bécsi disputa a zsidókérdésről. *Uj Kelet* 1934. április 12. 1–2. A hivatkozott kötet a Verlag kiadó gondozásában jelent meg. Bangha kiindulópontja, a napilap beszámolója szerint az volt, hogy „a vallási és az ebből fakadó erkölcsi (?) ellentét a zsidókérdés voltaképpeni magva”.

⁹⁷ Működésükben pusztán a „túlzás és szeretetlenség” alkalmi megjelenését nehezményezte, ami nyilván nem a programot érintő kritika. B.B. [Bangha Béla]: Antiszemitizmus. In: *Katolikus Lexikon*. I–IV. Szerk. Bangha Béla. Bp., 1931–1933. I. 85.

⁹⁸ Ráth–Zimándy: *Antiszemita-káté*, 29–30. 81–82. pont.

⁹⁹ N. n. [Rákosi Jenő]: Két probléma. *Budapesti Hirlap* 1920. május 30. 1. Szerinte Bangha ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik, „mint amivel dolgoztak mindazok, akik valaha egy-egy destruktív újság kötelékében a közerkölcsöt, a nemzeti öntudatot, a keresztény szellemet munkájukkal segítettek destruálni”.

¹⁰⁰ Kálvintéri: Zsidó sajtó a kereszténység ellen. In: *Bangha Béla összegyűjtött munkái*. I–XXX. S. a. r. Bíró Bertalan. Bp., 1942–1943. XXV. 21. Az eredeti röpirat 1912-ben jelent meg, a *Kereszténység és a zsidók* című füzet már hivatkozik rá. Vö. 106. j.

¹⁰¹ Bangha álnéven írt munkáira, s az általa kézben tartott *A Sajtó (1916–1918)* című röpiratszerű nyomtatványra illik a lesöprő, támadó hangnem. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 130–134.

dése volt, hogy visszafogott módszerekkel nem lehet eredményt elérni”,¹⁰² emiatt az érzelmekre ható, részizgazságokkal operáló tanterjesztés¹⁰³ nem állt messze tőle. De az is igaz, hogy írásai tartalmát, annak hangsúlyait és modorát a célcsoporthoz igazította, mely katolikus templomi hallgatóságtól (1912)¹⁰⁴ „művelt zsidó közönségig” (1933)¹⁰⁵ terjedt, s jóval igényesebben fogalmazott a katolikus intelligenciának szánt *Magyar Kultúra* oldalain, mint a keresztény nemzeti ébredés ügyét pártoló napilapokban.

Mivel „a zsidókérdés” Bangha szemléletmódjában „a legégetőbb társadalmi, nemzetgazdasági, politikai, vallási és erkölcsi probléma” (1912),¹⁰⁶ „vallásával kombinált nemzeti-ségi kérdés”, „a legfenyegetőbb nemzeti veszedelem” (1920),¹⁰⁷ „középponti kérdés”, „faji és etnikai kérdés” (1937),¹⁰⁸ „a maga megoldatlanságában egyre növekvő világveszedelem” (1938),¹⁰⁹ „égető és mérgező kérdés” (1939),¹¹⁰ ezért a „védelmi harc nemcsak jog, de kötelesség” (1912),¹¹¹ továbbá az „antiszemitizmus” olyan „mentesítő, védelmi akció” és „szociális önvédelmi harc”, amelyet „a kereszténység régóta akceptált” (1913),¹¹² annak „megfelelő módja és mértéke feltétlenül tartozéka a kereszténységnek” (1921),¹¹³ mi több, az „elvi vagy erkölcsi antiszemitizmus [nem úgy, mint a faji antiszemitizmus] nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet” (1931),¹¹⁴ így józan gondolkodásra vall, ha valaki belátja a „védekező antiszemitizmus örök aktualitását” (1937).¹¹⁵

1939-ben, a második zsidótörvény előkészítése okán szövegezett glosszában sajátos kontextusban használta a „heves antiszemitizmus” kifejezést: a vendéglátó nép szervezetében idegen testként élő népcsoport viselkedése váltja ki azt az erőteljes reakciót,

¹⁰² Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 103.

¹⁰³ Bangha Béla: Hitler iskolája. *Magyar Kultúra* 21 (1934) 117–121. Az írás értékeli Hitler „nemzetvédő és nemzetépítő munkáját”, továbbá propagandamódszereit. Példaként áll a „lángelkű s tömegeket szuggerraló képviselő” alakja, illetve „a meggyőzés és ráhatás kényszerítő erejének, szuggesztív hatalmának” alkalmazása.

¹⁰⁴ [Bangha Béla előadása:] A kereszténység és a zsidók. *Budapesti Hírlap* 1912. február 14. 6–7.

¹⁰⁵ Vallástörténeti előadássorozat. *Budapesti Hírlap* 1933. április 14. 5. A kezdeményezés célja a konverzió előmozdítása volt. 1933. április 19. és 1933. június 7. között zajlott a program.

¹⁰⁶ Bangha Béla: *A huszadik század Krisztusproblémája*. Bp., 1912. 81. *A kereszténység és a zsidók* című, eredetileg füzet formájában megjelenő kiadvány hátoldalán lévő reklám a Mária-kongregáció más kiadványait is népszerűsítette.

¹⁰⁷ Bangha Béla: *Magyarország ujjiépítése és a kereszténység*. Bp., 1920. 157., 159.

¹⁰⁸ Incze István: Erkölcsi vagy faji értékelés? *Magyar Kultúra* 24 (1937) 139. Incze István a jezsuita (ismert) álneve volt. A „társadalmi faj” fogalmát használja, de nyelvezete összességében nem szolgálja a jobb megértést.

¹⁰⁹ Kétoldalas vezércikk a *Nemzeti Ujság* év végi ünnepi számában. Bangha Béla: A zsidóvita elvi alapjai. *Nemzeti Ujság* 1938. december 31. 1., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 514.

¹¹⁰ [Bangha Béla:] Tollhegygel. *Magyar Kultúra* 26 (1939) 30.

¹¹¹ Bangha: *A huszadik század*, 107.

¹¹² (r:) A „szeretet vallása” és a „harcos kereszténység”. *Magyar Kultúra* 1 (1913) 338.

¹¹³ Bangha Béla: A „kurzus” bajai. *Magyar Kultúra* 8 (1921) 19.

¹¹⁴ Veszprényi László Bernát tanulmányában Bíró Bertalannak tulajdonított egy olyan mondatot, amelyet a páter „soha le nem írt”, s amely a korlátok között tartott antiszemitizmus helyes voltát legitímálta volna. Veszprényi: Egy avított jezsuita antijudaista, 450. Még ha az adott cikk eredetileg nem a gyűjteményes kötetben lévő szöveget tartalmazta, maga a gondolat, ahogy láttuk, több helyen fellelhető. „[a faji antiszemitizmus mellett létezik] az elvi vagy erkölcsi A[ntiszemitizmus], amely a zsidóság faji, erkölcsi, gazdasági túlsúlyát törekszik megakadályozni, s a társadalom és kultúra keresztény jellegét megvédeni a zsidóság nagy része által képviselt életfelfogás és morál ellenében. [...] jogosultsága, amennyiben kellő mérséklettel s a keresztény szeretet törvényeinek betartásával érvényesül, nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet.” Vö. 97. j.

¹¹⁵ Vö. 108. j.

„amely egyszer mint pogrom, egyszer mint zsidókiüldözés, egyszer mint nácizmus, egyszer mint zsidótörvény jelentkezik”.¹¹⁶ A zsidóság provokáló magatartása konstans eleme okfejtéseinek – a kortárs európai integrista¹¹⁷ és konzervatív katolikusok megszólalásaiból ugyanez sugárzik¹¹⁸ –, de az egyre riasztóbb közép-európai történelmi konstellációban a négyféle ellenhatás megkülönböztetés nélküli emlegetése – mintha egyazon kategória lenne a jogi diszkrimináció és a fizikai erőszak, a *numerus clausus* kiadása és a kristályéjszakai rombolás – beivódott ellenérzéseiről tanúskodik. Olvasói tisztánlátását, szándéka ellenére, nem segítette félreérthető mondanivalója. 1938 telén a teljes disszimiláció elmélete kapcsán írta: „Nem beolvasztani a zsidót, hanem kilökní a nemzet életéből, elhatárolni, ártalmatlanná tenni, kivándorlásra vagy önmegsemmisítésre kényszeríteni. A történelemben gyakran megisméltődött módszer; csak néha kissé embertelen és kereszténytelen, s nem is vezet teljes megoldásra.” Mi lehet a kiút? „Disszimiláció a zsidó szellemben szemben, s a belső, lelki asszimiláció szeretetteljes előmozdítása, ott, ahol erre a becsületes hajlandóság megvan.”¹¹⁹ A bökkenő – a néhol cinikusnak tűnő stíluson kívül – az, hogy a „népvezérként”¹²⁰ tisztelt Bangha egyfelől állhatatosan hangsúlyozta az izraelita vallású lakosság¹²¹ egészen elütő voltát és sokszintű károkozását, amely „elkeseríti”¹²²

¹¹⁶ „Egy népcsoport, amely egyfelől nagyobb ügyesség, üzleti élelmesség, néha aggálytalan moralitás segítségével anyagilag fölébe lendül a vendéglátó népeknek, másfelől ridegen visszautasítja a magasabb keresztény világfelfogásba, erkölcsbe és ízlésbe való beolvadást, és szinte tetszeleg abban, hogy idegen testként él a nemzetek szervezetében [szükségképpen szembekerül a befogadókkal, s erre] a válasz évszázadok óta az időnként kiújuló heves antiszemitizmus, amely egyszer mint pogrom, egyszer mint zsidókiüldözés, egyszer mint nácizmus, egyszer mint zsidótörvény jelentkezik.” Tollhegytel, 30–31.

¹¹⁷ Irányzat és szemléletmód a 20. század elején, amely teljesen szembehelyezkedett a modernitás filozófiai, politikai és társadalomszervező elveivel: a felvilágosodás eszmevilágával, valamint a francia forradalom vívmányával. Ez a nézőpont magától értetődően azt is jelentette, hogy minden egyházon belüli változó (tat)ást is elutasítottak, a liberális katolicizmus, illetve az ún. modernizmus ádáz ellenfelei lettek. Célkitűzéseik között szerepelt a „keresztény társadalmi rend” restaurációja. Az „integrális” jelző nem csupán a hittételekhez való ragaszkodásra utalt, hiszen azokat a katolicizmus minden vonulata vallotta, hanem arra a törekvésre, hogy az általuk idealizált modellt a társadalmi és a politikai élet minden színterét meghatározza [„un catholicisme appliqué à tous les besoins de la société contemporaine”]. Émile Poulat: *Intégrisme*. In: *Dictionnaire de l'Histoire du christianisme*. Paris. 2000. 522–530. Géfin Gyula fogalmazásában „túlzó irányzat”, amelynek egyik fő vonása, hogy a katolicizmus „közéletbeli csorbítatlan érvényesülését hangoztatva [...] sajnálatos tévedésekbe sodródott”. G. Gy.: *Integrálkatolicizmus*. In: *Katolikus Lexikon*, II. 364. A katolikus sajtóban az „integrista”, az „integrál” és az „integer” jelzőket is használták.

¹¹⁸ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 41–44., 217–227.; Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 310–315.

¹¹⁹ Vö. 109. j. Bangha: *A zsidóvita, 2., Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 518. 1920-ban így írt: „... nincs megoldva a kérdés a bunkós antiszemitizmusnak túlságosan munkaegyszerűsítő programjával sem...” Bangha: *Magyarország ujjiépítése*, 158.

¹²⁰ „Ebből a szerepből még előljárói vagy vizitatori utasításra sem tudott kilépni.” Molnár-Szabó: *Bangha*, 80. Római tartózkodása alakított karakterén. Presztízse haláláig nagy maradt.

¹²¹ Bár az 1895. évi XLIII tc. elvileg lehetővé tette a felekezetenkívüliséget is, elenyészően kevesen éltek vele.

¹²² A keresztény népek „elkeseredése” az 1930-as években írt munkáiban is szerepel. Ezzel mintegy tompítja az erőszakos zsidóellenes reakciók erkölcsi megítélését. E szempontból tipikus az 1939 januárjában közölt szöveg: „Az üldözés gyakran embertelen cselekedetekben robbant ki. A népek soká elfojtott haragja és elkeseredése néha meggondolatlan, féktelen és kereszténytelen hevességben tört utat a megtorlás felé. Ma is kemény napokra ébredt számos országban a zsidóság, amelynek éppen vezető rétegei oly soká nem akartak tanulni a múltból. Most aztán ártatlanok is szenvednek az elkövetett bűnökért. Az ártatlanok azonban vessenek egy kicsit azokra is, akiknek csökönyös tanulni nem akarása ragadja újból meg újból sokszor túlzó és embertelen kirobbanásokra azokat, akik évtizedeken át a bőrükön és a lelkükön érezték

és heves reakciókra készíti a befogadó népet, másfelől csak egy törpe töredék áthasonulását tartotta lehetségesnek.

Már Trianon előtt azt gondolta, hogy a zsidóság „egész faji, vallási és erkölcsi irányba mint tűz a víztől különbözik” a kereszténységtől, „ezerszeres az áthidalhatatlan ellentét”, így a két gondolatvilág már „részecskéiben [is] csupa egymást taszító pólus” (1912).¹²³ 1920-ban pedig úgy vélte, „a faji önérzettel telített, a magyarsággal semmiféle érdek- vagy érzelmi közösségben nem élő zsidóság szörnyű elhatalmasodása” az előidézője a „mérhetetlen társadalmi és nemzeti katasztrófának”, hiszen szinte „államot alkotnak az államban”, közben egy „destruktív tulajdonságokban gazdag népközösség” tagjai, azonfelül rendszeresen kiütözik rajtuk „a nemkívánatos zsidó hajlamosságok atavizmusa”.¹²⁴ Ugyanakkor a „magyarság kilencvenöt százaléka vallja”, hogy „a zsidó akkor is »elsősorban zsidó«, sőt legtöbbször »csak zsidó«, ha megkeresztelkedik” (1920).¹²⁵ Akár így, akár úgy, „történetileg, társadalmilag, etikailag kétségtelenül corpus alienum-ként” léteznek a zsidó (származású) emberek „Európa civilizációjában” (1937),¹²⁶ „külön világnézet és külön morál”, valamint „gyökeresen más életfelfogás” az övék, ennek folytán „idegenek a keresztény népek testében” (1938).¹²⁷

1912 elején Bangha Béla „szorongásig telt” templomban, feltűnést keltő konferencia-beszédekben¹²⁸ vizsgálta az együttélés problémáját. Kérdésfeltevése feltárta – haláláig változatlan – értelmezési horizontját. A „zsidók társadalmi értékét vagy értéktelenségét” aszerint mérte, hogy mennyiben okai/okozói „a modern világ nagyfokú elkereszténytelenedésének”. Lelkipásztori attitűdje és felelősségérzete¹²⁹ erős elfogultsággal párosult. Tézise félreérthetetlen: a népcsoport „sötétben mozgó és mozgató erőként”, „láthatatlan kézként” nyúlt bele a közélet szellemi és erkölcsi alakításába, így „a keresztény világ erkölcsi dekandenciája félreismerhetetlenül a degenerált zsidóság »faji« tulajdonságai felé gravitál”. Azért történhetett így, mert a „népgazdaság lefoglalásában [...] legelsőrangú szerepet játszottak”, s „a tőke uralma előtt a politikai, társadalmi, sőt a tudományos élet faktorai is meghajolnak”.¹³⁰ A szóbeli előadás némely pontokon nyíltabb volt, mint a külön-

a gyakran bizony felháborítóan kihívó viselkedést.” Pár sorral feljebb közölte, hogy Magyarország megromlásában „a zsidóság jókora része mint főtényező szerepelt, egy másik rész pedig legalábbis hallgatagon támogatta ezt a szereplést”. Azaz a második zsidótörvény vitája előtti magyarázatában a zsidóság egészét tette felelőssé a tapasztalt bajokért. Vö. 110. j.

¹²³ Bangha: *A huszadik század*, 84., 95, 104. A professzionálisan szerkesztett szövegben négyszer szerepel ez a kijelentés.

¹²⁴ Bangha: *Magyarország újjáépítése*, 157–161. Nem felejtí a zsidóság értékesebb, kisebb részét sem, akiknek erkölcsi áthasonulást ajánl.

¹²⁵ Juniusz: A hazafias zsidók. *Uj Nemzedék* 1920. január 25. 2., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 291–296.

¹²⁶ Vö. 108. j.

¹²⁷ Vö. 109. j.

¹²⁸ [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6–7. Az újságíró megjegyzése szerint „társadalmi életünk sok kiválósága, s a tudományos élet, sőt még a katonaság képviselői is” a hallgatóság között foglaltak helyet.

¹²⁹ Minden Bangháról író történész érzékelte a jezsuita apostoli lelkületét, hittérítő vagy hitmegújító szándékát mint szükséges elemet megnyilvánulásai értelmezéséhez.

¹³⁰ Bangha: *A huszadik század*, 82., 96., 98., 105.

lenyomatban őrzött üzenet: a prédikátor az asszimilálhatatlanságot is szóba hozta.¹³¹ 1921-ben intellektuálisabb olvasótábor előtt ismételte meg: az ország „eszmeileg és anyagilag egy hódító idegen zsákmánya” lett, a „zsidó infiltráció”, valamint a „zsidó eszméirányítás céltudatos taktikája” és „mesteri agitációja” okozza, hogy a polgárok képtelenek önállóan, „zsidómentesen” gondolkodni a nagy kérdésekről. „Hány elterjedt hamis nézet, elnagyolt jelszó, berögződött felfogás tükrözi vissza [a keresztények között] a zsidó psziché egyoldalú állásfoglalását [...]!” – kiáltott fel.¹³²

A jezsuita averziójának alaprétege a klasszikus egyházi antijudaizmus. Első dolgozataiban a patrisztika érvkészletét ismételte. Jóllehet a kereszténység a zsidóság ölen született, de „ezt a keretet felsőbb akarat szétrombolta”, „az átok és megvettetés, az ellenszenv és üldöztetés”, melyben részük van, szavaik¹³³ és tetteik eredője. „Farizeizmussá” fajzott vallásuk miatt már Jézus életében „alkalmatlanná váltak Isten választott népének hivatására”, ami megpecsételődött a Messiás halálra adásával. Krisztus-gyűlöletük azóta is nemzedékről nemzedékre száll – hangoztatta. Szétszóratásuk, fennmaradásuk által „önkéntelen őrei és tanúi” a kereszténység „őstörténetének”.¹³⁴ A régmúltat és a jelent köti össze – egyben a közkeletű teológiai olvasat lényegét összegzi – a szerzetes egy körmondata: „... a zsidó hiten megmaradás tényében nem minden ok nélkül látja a [keresztény] hívő Krisztus bebizonyított istenfiúságának hallgatag visszautasítását, s így legalább némi önazonosítást vagy szolidaritásvállalást azokkal, akik [...] Krisztust a keresztre juttatták.”¹³⁵ A következő évben, még az első világháború kitörése előtt, imígyen írt: „A szemitizmus, amely egykor Krisztust a keresztre verte, máig sem tette le a gyűlöletét Krisztus és egyháza ellen.”¹³⁶ A vallási hivatkozás, valamint a zsidóság történelemben mindig tapasztalható „előnytelen befolyásának” felidézése ellenére a glossza voltaképp a „materialisztikus zsidó világnézet” társadalombomlasztó ténykedését taglalta, következésképp a „védekező irányú antiszemitizmus” jegyében „a legelszántabb létfenntartási küzdelmet” javasolta. Az az elegy, amely előtűnik, Bangha módszere: a modernitáshoz kötött gazdasági és morális ártalmak – itt a „fajiság” emlegetése nélkül – kivetültek az egész közösségre, s annak utóbbi majd' kétezer éves történetére.¹³⁷

A „helyettesítési elmélet”, az ószövetségi nép missziójának okafogyottsága, s ehhez kapcsolva a kereszténység szellemi és erkölcsi felsőbbrendűségének hangoztatása, s az állandó veszélyként aposztrófált zsidó alakja nem a magyar páter originalitása. Különféle

¹³¹ „A zsidóság mindenütt mint egységes, körülhatárolt zárt egész jelenik meg és nem bocsát ki magából semmit, de föl sem szív idegen elemeket.” [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6.

¹³² Bangha: A „kurzus” bajai, 17.

¹³³ „Vére rajtunk és a mi fiainkon!” A Máté evangéliumban szereplő mondatra (Mt 27,25) az 1930-as évek egyházi irodalma is hivatkozott.

¹³⁴ Bangha: *A huszadik század*, 82–83.

¹³⁵ Uo. 84.

¹³⁶ (r): A „szeretet vallása”, 336–339. „A zsidóság terjeszkedése minden mélyebbjárattól kultúrájának megölője.” Uo. 338.

¹³⁷ „Az üzleti és szexuális tisztességtelenségnek – ezt kimutatta Werner Sombart s igazolja a bűnügyi statisztika – főhordozója s terjesztője – hiába, ez így van – mindenütt a zsidóság. A keresztény vallás legszögesebb ellentétje, legádázabb gúnyolója az ókortól napjainkig, a farizeusoktól Anatole France-ig és Jászi Oszkárig a zsidók.” Uo. 337.

árnyalatban és erősséggel a II. vatikáni zsinatig ez volt a bevett szemlélet, de végletes módon az integrista irányzat képviselte. E mellett ne felejtjük, hogy amit a középkor képzőművészetében a „vak zsinagóga” szimbolikája fejezett ki, a liturgiában a nagypénteki liturgia „hűtlen zsidókért” [pro perfidis Judaeis] mondott könyörgése tükrözött. „A katolikusok többségének tudatában ezáltal rögzült az »álnok zsidó« képze.”¹³⁸ Ez időre a latin *perfidus* szó teológiai értelméhez, vagyis a Krisztus-hittől való elzárkózáshoz társult egy tágabb, s már a közösségre is vonatkozó erkölcsi jelentés: „a” zsidó hitszegő, hálátlan, áruló alak.¹³⁹

Az „igazi Izrael” Bangha-féle modern megfogalmazása a nemzetközi katolikus sajtóban is keringett. 1938-ban a magyarországi zsidókérdésről publikációt közlő, s Rómából Budapestre látogató Mario Barbera a *La Civiltà Cattolica* folyóirat hasábjain idézte rendtársa – a 38. Eucharisztikus Világkongresszus egyik főszervezőjének – szavait:

„Papként és magyar emberként is »antiszemita« vagyok. Nem faji vagy vallási megfontolásból [non per ragioni di razza o di religione], hanem azért, mert a zsidók [giudei] nem igazi zsidók. Elvetették saját nemzetük és az egész emberiség ékességét – Krisztust. Elvetették a Tórárt és az Ószövetséget, amelyek előre jelezték a Megváltót. Ők tehát az igazi judaizmus [vero guidaismo] megtagadói, maguknak és a világnak voltaképpen ellenségei. Küzdenünk kell ellenük, ahogy küzdünk a tévedés és a rombolás ellen.”¹⁴⁰

Barbera a katolikus, protestáns és zsidó főiskolások előtt tartott beszéd velejeként annotálta a gondolatot. Nem véletlenül érdeklődött a téma iránt: a fasiszta olasz állam ekkor készítette elő faji törvényhozását, s bizarr módon a kormánylapok a jezsuiták orgánuma (s a katolikus egyház) régebbi zsidóellenes cikkeivel példálóztak.¹⁴¹

Ha felidézzük, hogy Bangha egy személyben volt (szerzetes)pap, sajtóapostol, lapszerkesztő, szónok, közíró, szervező és rendszeres rádioprédikátor, rádöbbenhetünk befolyása mértékére. Már az 1920-as évek elején országos hírnévre tett szert, amit a forradalmak időszakában írt művének is köszönhetett. A *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyv ellenérzéseinek újabb rétegeit fedte fel, s zsidófóbiájáról tanúskodott. Vitathatatlan, hogy 1918–1919 traumasorozata, a tanácsuralom politikai és kulturális sokkja, a létbizonytalanság állapota nehezítette a megértés és értelmezés sohasem könnyű és sohasem objektív folyamatát. Lendvai István „sárga és vörös foltok” todulásaként érzékelte az eseményeket.¹⁴² Bangha monokauzális magyarázata is közel járt

¹³⁸ Hubert Wolf: Az egyháztörténet-írás felelőssége. *Mérleg* 49 (2013) 51.

¹³⁹ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 213–214.

¹⁴⁰ Mario Barbera: La questione dei giudei in Ungheria. *La Civiltà Cattolica* 89 (1938) Nr. 3. 151.; Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 316. Az olasz történész, Miccoli, nem tudta, ki vélekedett így, de az eredeti szöveg alapján egyértelmű, hogy csak Bangháról lehet szó: „un padre gesuita, predicatore, conferenziere e scrittore”. A *Magyar Kultúra* a cikk kiválasztott részeit fordította le, e nem teljesen világos szövegrész hiányzik. M. Barbera SJ: A zsidókérdés Magyarországon. *Magyar Kultúra* 25 (1938) 79–80.

¹⁴¹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 309–315.

¹⁴² Lendvai: *A harmadik Magyarország*, 9.

ehhez. A könyv kortárs laudációi a „tudományos gondolkodás fegyverzettségével” megírt „kompendium” és „hatalmas dokumentum”¹⁴³ hasznát, s „bámulatatos felkészültségét” méltatták, mint amely leleplezte „a zsidóság vezető szerepét a társadalom- és nemzetromboló munkákban”.¹⁴⁴ A pamfletszerű alkotás ismertetése nem feladatunk, ellenben fő gondolatának kiemelése igen. A pozsonyi menedékéből hazatérő szerző múltmagyarázata rendkívül egyszerű: „cinikus összeesküvők” ásták alá „az ezeréves falakat”, a „nemzet testén rágódó bomlasztó kórság” – amit ő a „speciálisan szemita ízü logika és morál” eluralkodásának tudott be – megbetegítette a közéletet és az intézményrendszert. „A nemzet védtelen lett belső árulóival, felforgatóival, a mérges miazmák terjesztőivel szemben.”¹⁴⁵ Minthogy az elveknek kulcsszerepet tulajdonított, sorra vette a modern tévelyeket: a liberalizmust, a szabadkőművességet, a szociáldemokrácia (továbbá a szervesen hozzákapcsolt bolsevizmus) eszméit, s eközben alpontként tért ki a bank- és pénzvilág, illetve a sajtó jelentőségére. Ámbár nagyon értékes, kreatív gondolatokat is közlött az egyház társadalmi tanításának, a szolidarizmusnak¹⁴⁶ felvázolásakor, a mű domináns jellegzetessége mégis az érzékletesen ecsetelt „országpusztító veszedelmek” tárgyalása, egészen pontosan „a” zsidó minden mögött vizionált alakjának kidomborítása.¹⁴⁷ Noha a zsidóság vallási és kulturális szempontból, valamint politikai preferenciáit tekintve tagolt közösség volt,¹⁴⁸ a distinkciókat nem tévő hívő katolikus olvasó – a teológiai prezentációból, a zsidóság „faji- és erkölcsi tulajdonságait” részletező¹⁴⁹ megszólalásokból, a rázúdított statisztikai adatok mellé tűzött kommentárokból – azt a roppantul szegényes végkövetkeztetést vonhatta le, hogy „a” zsidó rossz, megbízhatatlan és legfőképp idegen elem Magyarországon. Bangha Béla, amikor tollat fogott, tárgyilagosságot ígért, s valóban közölte olvasóival, hogy „nagyon kevesen, de vannak” (1920)¹⁵⁰ kulturált, disztिंगvált, hazafias, lelkükben nemes zsidók is, s nem felejtette el a „kicsinyszámú, de mégiscsak akadó” személyeket, akik „keresztény magaslatokra küzdötték fel magukat” (1937),¹⁵¹ de a „modern zsidóság zömére” (1912),¹⁵² a „zsidóság számos képviselőjére” (1931),¹⁵³ a „tö-

¹⁴³ Könyvespolc: *Uj Nemzedék* 1920. július 4. 5.

¹⁴⁴ (cs. i.): Bangha Béla: Magyarország ujjaépítése és a kereszténység. *Katholikus Szemle* 34 (1920) 446., 447.

¹⁴⁵ Bangha: *Magyarország ujjaépítése*, 7–10.

¹⁴⁶ Heinrich Pesch (1854–1926), német közgazdász, szociáletikus és jezsuita szerzetes, nevéhez fűződik a szolidarizmus elméletének kidolgozása. XIII. Leó pápának *Rerum Novarum* kezdetű enciklikája (1891) hatalmas lökést adott a katolikus társadalomtudományi kutatásnak. Pesch ötkötetes *Nemzetgazdasági tankönyve* [*Lehrbuch der Nationalökonomie*. I–V. Freiburg im Breisgau, 1905–1923.] egy egész nemzedékre gyakorolt hatást. Bangha nem saját „progresszív” nézeteit ismertette.

¹⁴⁷ A szerző a helytelen államvezetési és szakpolitikai döntések felelősségét a magyar elit vállairól levette: „varázslomban járás”, „rövidlátás”, „félénkség”, „megjuhászodottság”, „tájékozatlanság”, „megfontatlanság”, „dróton rángatottság” szavakkal karakterizálta „vezetőembereinket”. Bangha: *Magyarország ujjaépítése*, 13–14., 44., 164.

¹⁴⁸ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 32–51.

¹⁴⁹ Bangha: *A huszadik század*, 85–93. Vitatkoznék Veszprémy László Bernáttal azzal kapcsolatban, hogy Bangha „a negatív »zsidó jelleg« minősítést” nem definiálta. Veszprémy: *Egy avított jezsuita antijudaista*, 458. 1912 és 1920 közötti írásaiban ez visszatérő elem.

¹⁵⁰ Juniusz: *A hazafias zsidók*, 293. Vö. 125. j.

¹⁵¹ Incze: *Erkölcsi vagy faji értékelés*, 139. Vö. 108. j.

¹⁵² Bangha: *A huszadik század*, 90.

¹⁵³ [Bangha:] *Antiszemitizmus*. Vö. 97. j.

megre” (1938)¹⁵⁴ vagy a „jókora részre” (1939)¹⁵⁵ vonatkozó erélyes ítéletek mellett e félmondatok nem ellensúlyozhatták „a” zsidóról kialakított szerfelett negatív képet.¹⁵⁶ A tüzes lelkű pap a „rekonstruktív ideológia” érdekében „lankadatlan propagátori és agitátori munkával”, egyúttal „erős kézzel s tervszerűen” akarta a veszélyeztetett magyarságot az esztelenségekből „kiábrándítani”, majd a nemzetet a keresztény értékrend, illetve a katolicizmus számára visszahódítani.¹⁵⁷

A szakirodalom visszatérően foglalkozik azzal, vajon mennyiben volt faji alapú Bangha Béla zsidóellenessége. Gyurgyák János mutatott rá, hogy a nemzetiség, a nép, a fajta vagy az etnikum szavak szinonimájaként használt „faj” szó jelentéstartománya az 1930-as évek végétől a náci fajelmélet közismertté válása folytán szűkült. Az a szerző, aki referátumában használta, a félreérthetőség kockázatát vállalta, hiszen a publikum ettől kezdve nagy valószínűséggel az embercsoportok közötti radikális minőségi megkülönböztetésre asszociált. Ha valaki alkalmazta, valószínűleg ez utóbbi értelemben vette.¹⁵⁸ Sok igazság van ebben, de előfordult, hogy katolikus közszereplők az eredeti, némileg homályos jelentést aknázták ki a pogány fajelmélet elleni érvelésükhöz.¹⁵⁹

Bangha szövegeitől sem állt távol a kétértelműség. 1937 tavaszán egyfelől „társadalmi fajról” s a keresztény gondolat „fajdomító” hatásáról értekezett, másfelől kijelentette, hogy „vannak zsidó eredetű emberek, akikben a kellemetlen zsidó jellemvonások, még a fiziológiaiak is, meglepő fokban eltűnnek”. Ugyanitt jegyezte meg, hogy a zsidóság „corpus alienum” voltát nem „merő faji materializmusként” érti, bár szerinte a zsidókérdés „véri és világnézeti egyszerre”.¹⁶⁰ Meghökentőbb az, ahogyan a zsidótörvény(ek) árnyékában – két, egymás utáni közleményben – a kikeresztelkedettek felé irányuló bizalmatlanságról ír, amellyel mintha ő is azonosulna.¹⁶¹ Holott a katolikus tanítás – a skolasztika keresztség-teológiájára építő trienti zsinat (1545–1563) óta – Isten „megelőző kegyelmét” helyezte középpontba, aláhúзва, hogy a keresztségi történet kizárólag Isten műve, *ex opere operato* hat, ezért a nem őszinte befogadó [fictus] ugyan akadályt támaszthat, a keresztség

¹⁵⁴ Bangha: A zsidóvíta, 1., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 515. Vö. 109. j.

¹⁵⁵ Tollhegygel, 30. Vö. 110. j.

¹⁵⁶ Bangha sohasem tudott szabadulni attól, hogy közvetve ne az egész zsidóságot hibáztassa a jogfosztó intézkedések szükségszerű meghozataláért. Kétségtelen, hogy szót emelt a kikeresztelkedettekért, akik a törvény hatálya alá estek, valamint az erkölcsös és szerény zsidókért is, de az arányokat tekintve a rád és kritika nyomasztóan hangsúlyos. Vö. 122. j.

¹⁵⁷ Bangha: *Magyarország újjáépítése*, 149., 168–169.

¹⁵⁸ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 380.

¹⁵⁹ A második zsidótörvény felsőházi vitája során Glattfelder Gyula csanádi püspök ugyan méltatta „a vér és a faj” jelentőségét, eközben határozottan elutasította a fajelméletet: a „vérmeséket” és az „őspogány gondolatiságot”. Glattfelder Gyula a zsidókérdésről. *Nemzeti Ujság* 1939. április 1. 1–2.

¹⁶⁰ Incze: *Erkölcsei vagy faji értékelés*, 139. Vö. 108. j.

¹⁶¹ Tollhegygel, 31. Érdemes lenne az egész szöveget, az arányokat, a szókapcsolatokat analizálni. „... az áttérés maga nem mindig biztos jele a kiemelkedés szándékának, sajnos, szintén kétségtelen. Nincs igazuk azoknak, akik azt vallják, hogy a keresztség nem változtat az emberen; mert igenis változtat, ha valaki igaz lélekkel veszi fel. [...] A keresztség az első lépés a lelki átalakulás felé, de természetesen még nem a teljes lelki átalakulás és sajnos sok esetben nincs is folytatása. Nem csoda, ha a közfelfogás a pusztán áttérés tényével szemben bizalmatlan.” Hasonló gondolat pár nappal korábbi vezércikkben, 1938 decemberében: Bangha: *A zsidóvíta*, 2. Vö. 109. j.

szentsége mégis eltörölhetetlen jegyet [character indelebilis], maradandó hatást okoz.¹⁶² De már 1434-ben a bázeli zsinat is – épp a zsidó származású keresztények érdekében – hangsúlyozta, hogy a lelki újjászületés legyőzi a test és a származás kötelékeit, ezért az „új keresztények” teljes jogú tagjai az egyház közösségének.¹⁶³ A toledói *Sententia-estituto* (1449) kiadása után V. Miklós pápa, ahogy már említettük, bullában ítélte el az áttértek kirekesztésének praxisát, ennek ellenére a spanyol gyakorlat – a *conversos* lakosok folytatólagos gyanúsítása, az inkvizíció működése, a jámbor zsidók kiűzése, a vértisztaság¹⁶⁴ rögeszméje – a szerzetesi intézmények európai hálóján keresztül adekvát fellépésként interpretálódott a helyi egyházak többségében.

Bangha „ahaszvéri bosszúnak” tudta be Spanyolország rossz hírét.¹⁶⁵ Megnyilatkozásai főként az antijudaizmus 15. századi metamorfózisának koncepciójára emlékeztetnek: az elferdült zsidó mivolt gátja a kegyelemnek. Munkáin átüt alapvető szkepticizmusa, álnéven aláírt cikkein pedig mély antipátiája.¹⁶⁶ Valójában ugyanazzal az elvi paradoxonnal találta magát szemben, mint Alonso de Espina: a lelkek megmentése érdekében papként morális kötelessége a megtérésre buzdítani, mégsem bízik annak sikerében, mert „a” zsidó negatív egyénisége az „erkölcsi hasonulás” ellen dolgozik.¹⁶⁷ Ehhez a szemléletmódhoz kapcsolta azután Houston Steward Chamberlain, Hans Rost, Werner Sombart egyéb állításait.¹⁶⁸ Úgy tűnik tehát, hogy Bangha nem a fajelmélet, hanem az egyházi antijudaizmus szürke zónájának, egy sajátos „fajiságnak” volt a foglya.

Hogyan lehetséges, hogy egy kimagasló képességekkel, széles olvasottsággal, sőt nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező klerikus ennyire egyoldalúan fejtegetessen ágas-bogas problémákat? Tágabb és szűkebb egyházi miliőjében elevenen élt a zsidókkal kapcsolatos ellenszenv. A jezsuita rendben nem állt egyedül előítéletes gondolkodásával. Bangha a képzése során és külföldi távollétei alatt is bőven találkozhatott mind a hagyományos antijudaizmussal, mind a politikai antiszemitizmussal. Teológiai tanulmányait Innsbruckban végezte (1906–1910), harmadik probációját Canterburyben töltötte (1913–1914), később olaszországi tartózkodása (1923–1926) közvetített számára új tapasztalatokat. Az osztrák katolicizmust a századfordulón Karl Lueger keresztényszociális pártja és Karl von Vogelsang korporatív társadalomelmélete határozta meg. Egyértelmű volt antiszemita beállítottságuk. Mivel Bangha szociológiát is tanult, alaposan ismerte nézeteiket.¹⁶⁹

¹⁶² Theodor Schneider: *A dogmatika kézikönyve*. I–II. Bp., 2002. II. 209–211., 254–257.

¹⁶³ Nirenberg: *Antijudaizmus*, 239. Ugyanaz a kánon tiltotta meg a „judaizálást”, s fenyegette büntetéssel a visszaesőket. Latin és francia nyelvű fordítása: Basiliae: *Sessio XIX. [De his qui volunt ad fidem converti]*. [Http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/extrait30392/](http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/extrait30392/). (Legutóbbi megtekintés: 2021. június 5.)

¹⁶⁴ Nirenberg jól illusztrálja az évszázadokig tartó mánia hátulütőit.

¹⁶⁵ Bangha: A „kurzus” bajai, 18. Szerinte a spanyolok csak a „zsidó túlhatalmasodás” ellen védekeztek.

¹⁶⁶ „A kereszténység úgyis mint vallás, úgyis mint kultúra minden embernek szól: a botokúdot [indiánt], a sátoroscigányt s az emberevő vadat is iparkodik magához emelni, magához erkölcsösíteni. Tehát e szempontból senkit sem utasíthatunk el magunktól, senkit azért, mert véletlenül zsidónak született.” Ennél erősebb mondatokat is találunk az 1920. januári újságcikkben. Juniusz: A hazafias zsidók. Vö. 125. j. Egy korai röpirat (Kálvintéri: *A zsidó sajtó a kereszténység ellen*. Bp., 1912) egyes részei egészen alpári stílusúak.

¹⁶⁷ Soussen: *La pureté*, 278–279.

¹⁶⁸ Ő maga jelezte forrásait *A kereszténység és a zsidók* című füzetben. Vö. 106. j.

¹⁶⁹ Klestenitz: *Pajzs és kard*, 79–81. Vogelsang „zsidó” kapitalizmusról cikkezett, mint amely a materializmus és a hitetlenség legfőbb előmozdítója.

Nagy-Britanniában a kiköltöztetett lyoni jezsuita provincia fiataljaival lakott együtt. E tartomány, a nyitottabb párizsi testvérközösséggel ellentétben, a IX. Pius pápa által megjelentetett *Syllabus* (1864) pontjai értelmében opponálta a modern világot, s a tagadás katolicizmusát [catholicisme de refus] vallotta.¹⁷⁰ Rómában pedig a negyvenes éveiben járó magyar fráter szoros munkakapcsolatot ápolt rendtársával, Enrico Rosával (1870–1938), a *La Civiltà Cattolica* főszerkesztőjével. 1926 áprilisában Rosa kísértette el őt XI. Pius pápához magánkihallgatásra, amikor Bangha személyesen ismertethette a katolikus sajtóról készített memorandumát.¹⁷¹ A jezsuiták olasz folyóirata a zsidókérdést az 1890-es évektől napirenden tartotta, így történhetett, hogy a zsigeri antiszemita és antiklerikális fasiszta vezető, Roberto Farinacci 1938-ban gúnyosan célzott a katolikus lap publikációira, mint megvalósított közéleti, politikai programra.¹⁷² Bár a nyilvánosság előtt nem volt szembeötlő, de az 1915-ben megválasztott jezsuita generális, Vladimir Ledóchowski (1866–1942) néhány nemzetközi hírű szerzetestársa véleménye szerint szintén elfogult volt. Friedrich Muckermann antiszemita komplexust [complexe antisémite] fedezett fel nála,¹⁷³ Joseph Bonsirven a lengyel nemzeti hagyományból eredeztette [antisémite par tradition nationale] feljebbvalója antiszemitizmusát.¹⁷⁴ A korszakot kutató mai történész a megrögzött antiszemitizmus jeleit [antisémitisme obsessionnel]¹⁷⁵ olvasta ki a Ledóchowski munkásságát érintő szentszéki iratanyagból.

Bangha Béla álma az 1910-es évektől a „keresztény társadalmi apostolság elméletének” kidolgozása volt.¹⁷⁶ Mélyen hitt az „ősi, eredeti és alkotmányos hitvallás”, a katolicizmus fensőbbségében, az egyház társadalmi és politikai tanításának nemzetregeneráló erejében, az igazságosság és a szolidaritás közösség számára nélkülözhetetlen erőnyeiben. Mindent támadott, amit akadálynak érzékelt az eszmék megvalósulása előtt. Vallomása szerint „ártalmatlanná kell tennünk a javíthatatlan rosszat”.¹⁷⁷ Írásából úgy tűnik, hogy e kategóriába sorolta a magyarországi zsidóság működését. Képtelen volt árnyaltan látni, s észlelni, hogy „a zsidó létezés tapasztalata, ahogy a zsidósággal való szakítás motivációja is, sokszínű”.¹⁷⁸

Eddig nem került szóba az 1912 februárjában (először és utoljára) használt „aszemitizmus” formula, amelyet az 1913 után már általa is felvállalt szociális/elvi/erkölcsi an-

¹⁷⁰ Bruno Dumons: *Jésuites lyonnais et catholicisme intransigeant*. In: Étienne Fouilloux – Bernard Hours: *Jésuites à Lyon. XVIe-XXe siècle*. Lyon 2005. 131–143.

¹⁷¹ Molnár-Szabó: *Bangha*, 86–87.; Klestenitz: *Pajzs és kard*, 275.

¹⁷² Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 323. Raffaele Ballerini (1830–1907) az 1890-es években közölte zsidóellenes cikkeket, amelyeket bizonyára Prohászka Ottokár is jól ismert. Farinacci kíméletlenebbnek és ellenségesebbnek tartotta azokat, mint a fasiszták elképzeléseit.

¹⁷³ Uo. 322. A Németországot elhagyni kényszerülő Muckermann atya rendszeresen írt a magyar reformkatolikus folyóiratokba (*Korunk Szava*, *Uj Kor*, *Jelenkor*).

¹⁷⁴ Laurence Deffayet: *Le père Joseph Bonsirven. Un parcours fait d'ombres et de lumières*. *Archives Juives* 40 (2007) Nr. 1. 30–44. (<https://www.cairn.info/revue-archives-juives1-2007-1.htm>). Legutóbbi megtekintés: 2021. május 14.)

¹⁷⁵ Philippe Chenaux: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989)*. Paris, 2009. 107. 1. j.

¹⁷⁶ Klestenitz: *Pajzs és kard*, 85.

¹⁷⁷ (r:) A „szeretet vallása”, 337. A protestantizmus ellen is nemegyszer háborús retorikával lépett fel.

¹⁷⁸ Hatos: *Rossziúk világforradalma*, 113.

tiszemitzmus kiváltásaként határozott meg.¹⁷⁹ Aki kézbe vette a Mária-kongregáció 60 fil-lérért árult, *A kereszténység és a zsidók* című füzetét, az itt-ott beiktatott mérséklő sorok ellenére végig hatásvadászóan ijesztő referátumot kapott. Az utolsó bekezdések üzenete homályos. Bangha a zsidókérdés megoldásának a „krisztianizálást” nevezte meg, annak ellenére, hogy szerinte az első nemzedékekben a kikeresztelkedést még nem őszinte indíték motiválja.¹⁸⁰ Ezek után bírálta a katolikusok részéről megmutatkozó „rideg, lenéző, visszautasító modort”, amit álnéven írt munkáiban maga is szívesen gyakorolt, továbbá rosszalta az áttértek „másodrangú kereszténynek” minősítését. Miért? Mert ez a magatartás elriasztja a „még távolálló, de objektív és tisztességes, nem gyűlölködő, nem ármanykodó zsidókat”. Mégis, e helyütt is, az „ők” és „mi” dichotómiája, a veszélyeztetettség, a küzdelem képe dominál a leírásban, s homályba vész, mit ért konkrétan a szerző a verbális és fizikai erőszakot felváltó „aszemitizálás” alatt, midőn azt javasolja, hogy a zsidóság „elkereszténytelenítő” aktivitására „a jog és lehetőség megvonassék”, s a „keresztény népelem” számára „nemes verseny” kilátása biztosítva legyen.¹⁸¹

Bangha Béla 1912 és 1939 közötti, zsidósággal kapcsolatos írásai zavarba hozzák az olvasót. Nem a II. vatikáni zsinat (1962–1965) utáni szemlélet esetleges visszavetítése, hanem a szövegek szerkesztési technikája és dinamikája, a használt jelzők és frázisok, valamint az ellentmondásos kifejtés miatt. A tekintélyes pap mobilizálni kívánta a társadalmat, védeni azt az értékrendszert, amelyet a legtökéletesebbnek gondolt. Szemében a kereszténység olyan „világreformáló tényező”, amely azon túl, hogy „végtelen távlatba” helyezi az embert, „hatalmas, lélekbemarkoló indítóokkal és ösztönzésekkel segíti is, szinte kényszeríti az erkölcsi tökéletesedés s az élet legmagasabbfokú felfogása felé”. Még markánsabban: a kereszténység „halálosan szigorú, megfellebbezhetetlen, elaludhatatlan, kárhózat terhe alatt kötelező, rettenetes komolyság”.¹⁸² A cenzor-istenképhez egy negatív antropológiát társított: az ember „lomha, lusta, perverz hajlamú, önző, s éppen nem erkölcsiségre vágyó” lény.¹⁸³ E téziseket ismételtelen lejegyezte.¹⁸⁴ Megdőbentő, mennyi-

¹⁷⁹ [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6–7., uő: *A huszadik század*, 106–107. A napilap beszámolója, valamint a brosúra „aszemitizmus” kifejezést használ, Klestenitz Tibor munkáiban következetesen „aszemizmust” ír. Klestenitz Tibor: *Pajzs és kard*, 125–134. Ezzel kapcsolatban lásd a 181. j.

¹⁸⁰ Lehet, „hogy az újonnan kikeresztelkedett zsidók között nagy százalékszám nem válik be” – jelentette ki. Bangha: *A huszadik század*, 106.

¹⁸¹ „A zsidóság terjeszkedése [...] a kereszténység destrukciója árán való érvényesülés. Ezzel szemben a védelmi harc nemcsak jog, de kötelesség. Ez a harc azonban ma csak a 20-ik század fegyvereivel folyhat s csakis így lehet eredményes. Ma ne az antiszemitzmus, ne a zsidók gyűlölete vagy gyermekes leócsárlása, ne a pogrom és értéktelen zsidószidás legyen a jelszó, de annál inkább az aszemitzmus, a társadalmi, szellemi és főleg sajtóbeli közélet aszemitzálása, a zsidóság elkereszténytelenítő hatásának távoltartása oly értelemben, hogy az emberi és polgári jogok teljes tiszteletbentartása mellett a zsidóságtól a keresztény társadalom és keresztény kultúra lemorzsolására a jog és lehetőség megvonassék és a keresztény népelem a gazdasági és szellemi élet terén nemes versenyben s a konkurrenciális eltaposás veszélye nélkül követhesse a keresztény idealizmus elveit.” Bangha: *A huszadik század*, 107.

¹⁸² Bangha: A „kurzus” bajai, 20–21.

¹⁸³ Uo. 21. „Minden ethika pontosan annyi gyakorlati értékkel bír [...] amennyire rá is tud feküdni a lelkekre, s a gyakorlati keresztülvitelét szinte ki tudja erőszakolni a lomha, lusta, perverz hajlamú, önző, s éppen nem erkölcsiségre vágyó emberekre.”

¹⁸⁴ Bangha Béla: A kultúrák harca. *Magyar Kultúra* 15 (1928) 5–6., uő: A világnézeti erőkülönbségek okai. *Magyar Kultúra* 21 (1934) 124.

re nem érzékelte, milyen következményei lehetnek annak a negyedszázadon át közvetített zsidóság-interpretációnak abban a közegben, amelynek az eszményitől való távolságát maga is jól látta. 1939 első napjaiban, az újabb diszkriminatív törvénytervezet összefüggésében publikálta: „szánalmas az a mód, ahogyan a zsidóságnak bizonyos prókátorai a zsidó túlterjeszkedés mindennemű [további] korlátozásával szemben védekeznek [...] nem meglepő, ha [...] az ezerszer és tízezerszer megsértett keresztény öntudat végül mégis leszámolni indul.”¹⁸⁵ S ezzel párhuzamosan „sok külszínre áttért zsidóról” beszélt, de aránytalanul keveset a tisztességes, jóra való (izraelita vagy kikeresztelkedett) emberekről.

Az Esztergomi Főegyházmegye helynökeinek, Mészáros Jánosnak és Drahos Jánosnak levélváltása 1939 nyarán feltárta a „zsidókból lett keresztények” fájdalmas senkiföldje-helyzetét. Nem csodálkozhatunk azon, ha Zichy Gyula kalocsai érsek, a konvertitákat támogató Szent Kereszt Egyesület missziójába bekapcsolódó püspöki bizottság elnöke 1940 őszén Serédi Jusztiniánhoz küldött „átiratában” keserűen állapította meg, hogy „katolikus körök is az Egyház álláspontjával ellenkező magatartást tanúsítanak [a kikeresztelkedett személyekkel] szemben”. Azt tapasztalta, hogy „legnemesebb törekvéseit a közöny, a minden oldalról megnyilvánuló ellenállás és az államhatalom cinikus viselkedése fogadja”.¹⁸⁶ A katolikus nyilvánosság érdektelenségét – valamint a politikai nyomást – hűen tanúsítja a kezdeményezés néhány sajtómegjelenése. 1939 karácsonyán a *Nemzeti Ujság* ünnepi számának végére, a „Filléres hirdetések” oldalának tetejére, egy lánckárpitos fotelágy reklámja fölé helyezték Zichy érsek emberiességgel telített szavait.

„Karácsony ünnepén szeretettel közlöm [a zsidó származású katolikusokkal], hogy az Egyház nem tesz különbséget gyermekei között, és Krisztus parancsa szerint teljesíti irántuk kötelességét. A magyar püspöki kar megbízásából vezetésemmel bizottság alakult, hogy lelkiileg és erkölcsileg megerősítse és megsegítse a törvény érintette testvéreinket.”¹⁸⁷

Sorai egy évvel később, 1940. december 28-án, már a „Színház-Művészet” rovat mellé kerültek. A főpap beismerte, hogy az egyesület és a bizottság „sok meg nem értéssel küszködött és fájdalmas túlzásokkal találkozott”, mindamellett arra igyekezett sarkallni a híveket, hogy konkrét segítséget nyújtsanak egzisztenciát veszített „katolikus

¹⁸⁵ Tollhegygel, 31. Vö. 110. j.

¹⁸⁶ Meszlényi Antal: Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és életmentő akciója. In: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Szerk. Meszlényi Antal. Bp., 1947. 104–105. Az 1940. október 16-i püspökkari értekezleten a követendő stratégiáról egyeztettek. Zichy érsek egységes fellépést, közös állásfoglalást javasolt, egyúttal a „faji kérdésben” módszeres tájékoztatást tartott szükségesnek. Nem jelentéktelen részlet, hogy szerette volna elérni a Szent Kereszt Egyesület inkorporálását az egyházközségek szervezetébe. Indítványait nem fogadták el, országos körlevél kiadása szóba sem jöhetett. *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások*, II. 257–258.

¹⁸⁷ Gróf Zichy Gyula érsek fölhívása. *Nemzeti Ujság* 1939. december 24. 12. Ezzel szemben az 1939. évi IV. tc. sikereit, vagyis „a keresztény munkaerőknek gazdasági térfoglalását” kidomborító cikk, négy kolumnát, azaz majdnem egy egész oldalt kapott. Ludvig Dénes: A zsidótörvény végrehajtása már az első félévben bebizonyította a magyarság gazdasági rátermettségét. *Nemzeti Ujság* 1939. december 24. 7.

testvéreiknek”.¹⁸⁸ Magyarország háborúba való belépése után, 1941 decemberében, a kalocsai érsek utoljára jelentkezett a legolvasottabb katolikus napilapban. Drámai felhívása még mindig méltatlan helyen, de már kevesebb üzleti hirdetéssel körülvéve jelent meg:

„Nem keresztény ember az, aki a segítség megkísérlése nélkül nézi embertársa szenvedését, még kevésbé keresztény az, aki előidézti más ember szenvedését. És ha a szeretet törvénye minden emberre egyaránt áll, mennyivel inkább igaz ez, amikor katolikus testvéreinkről van szó. [...] Tudom, hogy sok a szegény, nemcsak konvertita, aki segítségre szorul. Segítsünk mindenkin, akin tudunk! Ám ne feledjük, vannak, akiket az élet üldöz, rajtuk sokan akarnak segíteni, s vannak, akiket a korszellem üldöz.”¹⁸⁹

Alternatív megközelítések

A zsidóság megítélése a teória (és a gyakorlat) szintjén korszakunkban sem volt egybehangzó. A tézisek árnyalására, netán kiigazítására képes minoritás a két világháború között is hallatta hangját. 1929 őszén a *Magyar Kultúra* oldalain tűnt fel Széchényi György gróf (1889–1938) cikksorozata A zsidóság örök problémája címmel.¹⁹⁰ Néhány nehezen értelmezhető dodonai kijelentés ellenére¹⁹¹ az eszmeifuttatás látásmódja eltért a katolikus sajtóban évtizedek óta megszokott dolgozatokétól. Az írásban az egyházi antijudaizmus nézetrendszere a modernitás negatív oldalainak kritikájával keveredett, ebben semmi újdonság sincs, ráadásul a szerző szokványos módon boncolgatta témáját, azonban szokatlan a „vallás által néppé váló faj”¹⁹² értékeinek többszöri említése, sőt annak nyomatékosítása, hogy a keresztények tudatlanok a zsidó közösség élete, hite és vallásos irodalma vonatkozásában. Széchényi, akit feltehetően az évszázados szembenállás mélyebb megértésének vágya vezetett, Joseph Bonsirven (1880–1958) jezsuita egyik kötetéből¹⁹³ merítve sorolt szempontokat az apostoli és poszt-apostoli kor zsidósága valláserkölcsei rendjének, továbbá világhoz való viszonyulásának jobb megismeréséhez. A francia biblius az 1910-es évektől kutatta – már amikor felettesei nem tiltották el ettől¹⁹⁴ – a kereszt-

¹⁸⁸ „Szeretettel kérem katolikus testvéreimet: nyújtsák kezüket származásuk miatt állás nélkül maradt katolikus testvéreinknek, hisz egyre nagyobb számban gyötrődnek az ínséggel. [...] Hálával köszönöm a felebaráti szeretet bárminő megnyilatkozását.” A kalocsai érsek felhívása. *Nemzeti Ujság* 1940. december 28. 9.

¹⁸⁹ A kalocsai érsek karácsonyi üzenete. *Nemzeti Ujság* 1941. december 25. 12. A Sajtóellenőrző Bizottság cenzora sorokat húzott ki a felhívásból.

¹⁹⁰ Széchényi György gróf: A zsidóság örök problémája. *Magyar Kultúra* 16 (1929) 257–265., 314–324. (Széchényi Ferenc ükunokája kétféleképpen írta vezetéknévét a Serédi hercegprímásnak küldött beadványokban: Széchényi vagy Széchenyi formában. A korabeli folyóiratokban, sőt, az országgyűlési kiadványokban is mindkét variáns szerepel.)

¹⁹¹ A bevezető sorokban Európa és Izrael konfliktusáról beszél, amely sem teológiai, sem történeti, sem politikai tekintetben nem állja meg a helyét.

¹⁹² A szerző a „faj” és a „fajta” szavakat a jóval többet szerepeltetett „nép” szó szinonimáiként használja.

¹⁹³ Joseph Bonsirven: *Sur les ruines du temple*. Paris, 1928.

¹⁹⁴ Bonsirven felkérésre írt cikkeket, könyveket és tartott előadásokat. 1936-ban Ledóchowski rendfőnök egy katolikusoknak tartott konferencia után tiltotta meg neki, hogy a judaizmust kutassa. Az ezegétea szó szerint belebetegedett a döntésbe. „Az egyetlen szememre vethető dolog, hogy nem állítottam a zsidókról

ténység eredeti közegét, vagyis az ókor utolsó századainak zsidó kultúráját, vallási irodalmát, ideértve a rabbinikus írásmagyarázatokat is. Magyarországon csupán egy rövid recenzió informálta az olvasókat az úttörő műről,¹⁹⁵ melyet az 1930-as évek első felében újabb kötetek követtek Franciaországban.¹⁹⁶

Noha Széchényi György gróf a gazdasági és pénzügyi életben, valamint az értelmiségi pályákon regisztrált „zsidó fölényt” kimondottan „természetellenes helyzetnek” ítélte, a túlon túl leegyszerűsítő elméleteket fenntartásokkal kezelte. Az antiszemitizmusról rendhagyóan írt: „szélsőségek” nevezte, az antiszemitát pedig olyan embernek tartotta, mint aki „a zsidót mindenütt és mindig látja, róla minden rosszat feltételez”, ezért „imponáló adathalmazt gyűjt össze” és terjeszt mindenfelé. Miután a híresztelt sérelmek nem mind légből kapottak, az auktor komoly veszélyre figyelmeztetett: „A félrevezetett ember igen könnyen a legszenvedélyesebb antiszemitává válik. Kezdetben kinevetik, később félnek tőle és bojkottálják. Az eredmény akkor kezdődik, mikor a vesszőparipa túlhalad a sarkon és divattá válik. Ma még nem az.” De hozzátette: „Az antiszemita politikus személyiséggé lett, nagy hiba volna ma politikáját hatástalannak tartani. A tervről a végrehajtásra bármikor áttérhet.”¹⁹⁷

A sok helyen Hilaire Belloc (1870–1953) teóriájára, valamint Werner Sombart (1863–1941) magyarázataira hivatkozó tanulmány Bangha szemszögével más kérdésekben sem egyezett. A disszimuláció nála nem azonos az elűzéssel vagy felszámolással. Ezeket az „erkölcsileg rút” tetteket elutasítja, hiszen „a gyűlölet szörnyű örökét”, továbbá „gyalázatot és szégyent” hagynak hátra. Milyen megoldás marad, ha ki kell zárni az erőszakot, de a nagyobb közösségek „természetes felszívódására” sincs példa? A „zsidó büszkeség” és patriotizmus beismerése – másképp szólva annak elfogad(tat)ása, hogy „a zsidó nép különálló rész”, „idegen nemzetiség”. S amennyiben a csekélyszámú kisebbség nem a nemzet érdekeit, hanem saját ambícióit követve diktálni akarná a politikát, „korlátozások”

azt, hogy gonosztevők, bomlasztók és mételyezők” – írta egy paptársának. Deffayet: Le père Joseph Bonsirven, 39–40. A biblikus a két világháború között végzett munkájával a teológiai gondolkodás megújulásához járult hozzá.

¹⁹⁵ Michel Károly: Joseph Bonsirven: Sur les ruines du temple. Paris, 1928. *Katolikus Szemle* 43 (1929) 474–475. Rövid, de figyelemfelkeltő méltatás.

¹⁹⁶ Joseph Bonsirven: *Les idées juives au temps de Notre-Seigneur*. Paris, 1934., valamint uő: *Le judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ. Sa théologie*. Paris, 1934. Az *Études* című európai hírvélemény folyóiratban, amelyet a magyar katolikus intelligencia is ismert, 1927–1938 között rovatot vezetett a kortárs judaizmusról. 1938 áprilisában az *Ujság* az antiszemitizmus ellentmondásaira hívta fel a figyelmet, felhasználva azt a gyűjteményes kötetet (*Les Juifs*), amelybe a „francia katolicizmus ismertnevű kitűnőségei” írtak, köztük Jacques Maritain, Joseph Bonsirven, Paul Claudel, René Dupuis, Denis de Rougemont. Lásd Paul Claudel két levele. *Ujság* 1938. április 14. 8.

¹⁹⁷ Széchényi: A zsidóság örök problémája, 320. Könnyen lehet, hogy e részlet Gömbös Gyulára utal, aki honvédelmi államtitkárként ekkoriban tért vissza a politikai élet első vonalába. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Bp. 2018. 220–242. Antiszemita csoportok 1924-ben Párizsban, 1925-ben Salzburgban, 1926-ban Budapesten szerveztek nemzetközi (titkos) találkozót. Gömbös elvbarátja, Eckhardt Tibor mindegyiken részt vett. Párizsi francia nyelvű előadása az integrista katolikusok vezéralakjainak, Mgr. Umberto Benigninek és Paul Boulinnek is feltűnt. Gömbös minden bizonnyal jelen volt a budapesti rendezvényen. Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 183–190.

bevezetése válhat szükségessé.¹⁹⁸ A nemzetfogalom meghatározásával azonban ekkor még adós maradt. Széchenyi tipikusnak vélt zsidó tulajdonságokat és hibákat ugyancsak sorjázott, de ezzel kapcsolatban a magyarság attitűdjét is bírálta. Néhány elterjedt klisé – nevezetesen azt, hogy a zsidóságnak köze volt a háborús katasztrófához – kétségbe vont. A lényegében antikapitalista fogalmazványt Bangha folyóirata elfogadta. Lám, a tekintélyes szónok az övétől egyes pontokban elütő véleményt is megtűrt. Igaz, az agilis arisztokrata¹⁹⁹ régi küzdőtársa volt: 1918-ban részt vett a Központi Sajtóvállalat megalapításában,²⁰⁰ bár emberi habitusuk mindig elütött. Az egyébként heves Széchenyiről egy liberális bírálója megjegyezte, hogy „a magánérinkezésben az ország összes grófjai közül a legszerényebb” személyiség.²⁰¹

1938 áprilisában a gróf, aki már 1929-ben is „szélsőségek” tartotta az antiszemitizmust, s időközben a Keresztény Gazdasági Párt nemzetgyűlési képviselője lett, a katolikus elit többségével diametrálisan ellentétes véleményt fogalmazott meg. Előbb a választójogi javaslat indulatos vitája során állt ki a zsidóság mint közösség gyalázása ellen,²⁰² majd pár nappal később a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása címet viselő törvényjavaslatot is saját hangsúlyai alapján bírálta. Szabadon tehetette, hiszen 1938 áprilisában egy hónapok óta érlelődő konfliktus fejleményeként – Zichy János pártelnök felszólítással egyenértékű biztatására – elhagyta az új nevet hordó formációt, az Egyesült Keresztény Pártot.²⁰³ Széchenyi szemében a „zsidókérdés” része volt egy jóval nagyobb problémahalmaznak. Úgy gondolta, az aktuális kihívásokból elsődlegesen a faji gondolatot propagáló diktatúraállam (Németország) közelsége, valamint az egész társadalomra jellemző szociális érzéketlenség emelkedik ki.

Parlamenti felszólalása előtt előbb az *Egyenlőség* című zsidó lapba,²⁰⁴ majd az általa fenntartott reformkatolikus *Korunk Szava* periodikába jegyzett egy-egy cikket. Ez utóbbiban három szál köré fűzte mondanivalóját. Már az első gondolatsorból kiderült, hogy nem a keresztény középosztály, hanem a nemzet egészének érdekeit tartotta szem előtt. Ennélfogva a lakosság aránytalanul nagy hányadára nehezedő szegénység tényéből indult

¹⁹⁸ Széchenyi: A zsidóság örök problémája, 260–261. Zárógondolatként zsidó nemzeti autonómia kiépítését javasolja „speciális, nyílt zsidó intézményekkel”.

¹⁹⁹ Széchenyi György gróf, a hajdani Zemplén vármegyei főispán, Széchenyi Aladár fia, valószínűleg 1919 első felében költözött családjával Fejér vármegyébe, Kálózra. A politika terrénumát egy ideig otthagyta, majd 1929-től törvényhatósági tag lett. *Fejérvármegye Hivatalos Lapja* 28 (1929) 25. sz. 133. Hamarosan a kisgyűlés választott tagjaként tűnt fel neve. [*Székes-Fejérvári Naptár* 54 (1930) 95. Ezt az aktivitást nemzetgyűlési mandátuma megszerzéséig, 1935-ig folytatta. 1931-ben alapította meg a *Korunk Szava* folyóiratot.

²⁰⁰ A „Központi Sajtóvállalat” R.-T. alapítási tervzete. *Magyar Kultúra* 6 (1918) 97.

²⁰¹ Kossuth és a gróf. *Pesti Napló* 1927. december 20. 8. A lap Széchenyinek egy cikkével szállt vitába, közben méltató sorokat is közölt. „Bölcs kormányzása alatt [főispánként] egészen szabályszerűen folytak megyéjének hivatalaiban az akták, illetve ügyek.”

²⁰² A képviselőház ülése. *Nemzeti Ujság* 1938. április 1. 56. A napilap „pergőtűzként” konferálta fel a felszólalást kísérő lármás közbeszólásokat.

²⁰³ EPL 1262/1938. D/C. Széchenyi György kilépése a Keresztény Pártból. Kézsel írt levélben referált a személyét érintő 1938. márciusi és áprilisi eseményekről. Konzekvens kiállása, valamint 1937. május 26-i parlamenti beszéde, melyet a németországi vallásüldözés tárgyában mondott, már egy évvel korábban feszültséget keltett a párton belül. A hercegprímásnak írt beszámolóját lásd EPL 1983/1937.

²⁰⁴ Széchenyi György: Miért ellenzem a zsidótörvényt? *Egyenlőség* 1938. április 14. 3.

ki. Megjegyezte, hogy jó lenne, „ha a másfél éves zsidózás helyett az ország visszhangoznék a »kistulajdont mindenkinek« nemcsak hangzatos, de komoly intelmétől, és vállalatok, bankok, nagy- és középirtokosok, városok és községek, magyarok, német származásúak és zsidók versenyt terjesztenék elő a javaslatokat”.²⁰⁵ Bár az „elvi jogegyenlőség” hatalmas gazdasági egyenlőtlenségeket takar, állapította meg, a szerzett jogok megvonása mégsem lehet megoldás, mert ez az eljárás az államélet alapjait ásná alá. „A jog őre nem válhat jogfosztás végrehajtójává” – írta második markáns kijelentésként.²⁰⁶ Egyedülálló, ahogyan a „nyílt vagy burkolt erőszakkal” megsértett jogrenddel kapcsolatosan nyilatkozott. A *Mit brennender Sorge* enciklika (1937) „szellemiségét” példaadónak tekintette, ezért az egyház jogainak védelméen túlmutató kiállást lelkiismeretben kötelezőnek tartotta: „a szerzett jogok védelmében nem képezhet tiltó határokat sem a vallás, sem a nemzetiség, sem az érdek, sem az államhatalom”.²⁰⁷ A megszokott keresztény-nemzeti és egyházi diskurzussal homlokegyenest ellenkező állításokat tett: „A zsidóságnak nagy érdemei is vannak, ipart teremtett, sok munkanélkülit elhelyezett, kereskedelmi és üzleti érzéket fejlesztett, azt sem lehet általánosságban állítani, hogy üzleti morálja erkölcstelen lett volna.”²⁰⁸ A magyar zsidóság, s nem pusztán a kikeresztelkedett honfitársak érdekében szólalt meg. Harmadik alap gondolatként Széchenyi István életművét idézte, s bizton állította, hogy ő a zsidóság negatív diszkriminációja helyett „szervesen, a társadalmi erőket ébresztgetve igyekezett volna felépíteni a magyar gazdasági életet”, s fokozatosan, átgondoltan valósította volna meg az áhított egyensúlyt. Időtlen megjegyzése, hogy a 19. századi nagy reformer nem a „nyegle uraskodást” vallotta igazi magyar virtusnak, s „nem tűrt volna a közéletben vezetőhelyen senkit, aki annyira idea nélküli, annyira szüklátókörű, hogy az erőszakot tekintse egyetlen megoldási módnak.”²⁰⁹ Végezetül Széchenyi György leszögezte, hogy jogelveken átlépő hasznossági szempontok nem fognak egyensúlyt eredményezni, ehhez „átfogóbb és magasabb értékek” respektálása is szükséges.

A törvényjavaslatról szóló 1938. május 11-i képviselőházi felszólalásában fejtette ki, mire gondol.²¹⁰ A gróf beszédében végig nagy hangsúlyt helyezett az igazság és igazságosság eszméire, s már első mondataiban jelezte, hogy a törvényjavaslat ellen fog szavazni. Hamis kérdésnek vette, hogy nagyvonalúságnak állítják be a tény, miszerint a zsidóság öt százalékos népességbeli arányszámához képest a törvény egyes foglalkozásokban húsz százalékos arányt biztosítana. Nyíltan kimondta, hogy a tisztviselőkarba, bírósági és katonai pályára, közüzemi szolgálatba s a szövetkezetekbe zsidókat eddig sem engedtek be, így értelmetlen dolog ezzel hivatkozni. Az indítvány szerinte egyszerre felekezeti és faji alapú,²¹¹

²⁰⁵ Széchenyi György: „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. *Korunk Szava* 8 (1938) 277–278.

²⁰⁶ Széchenyi: A társadalmi és gazdasági élet, 278.

²⁰⁷ Uo. 277.

²⁰⁸ Uo. 278.

²⁰⁹ Uo. 277. Nem idealizált, s nem felejtette el hozzátenni, hogy Széchenyi István a zsidó bevándorlást szabályoztatta volna.

²¹⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. *Képviselőházi napló*. XVIII. Bp., 1938. 462–466.

²¹¹ Az 1919. augusztus 1-i dátum előtt áttérteteket felekezeti alapon keresztényként definiálták, a Tanácsköztársaság bukása után kikeresztelkedetteket azonban faji alapon továbbra is zsidónak regisztrálták, hasonló-

holott „faj csak egy van, az emberiség maga, minden egyéb, csak fajta”. A szövegből a nemzetiszocializmus szelleme „áramlik ki”, ezért idegen eszme szálláscsinálója, s az, ami az említett ideológiától uralt államokban történik, „nem emberséges, humánus és keresztény eljárás” – idézte a több tízezres példányszámú *Nemzeti Ujság* a felszólalás egyéb részleteit.²¹² Széchényi felrótta, hogy a tervezet több oknál fogva „súlyosan érinti” a vallást, sőt „megakasztja az áttérés lehetőségét” is. A társadalmopolitikai argumentációt azzal utasította vissza, hogy az álláshalmazást, amely a vezető elit, s nem csupán a zsidóság hasznára válik, e törvénytől függetlenül már meg kellett volna oldani. A nagyközönség elé került a képviselő egyik legzavaróbb kérdése: Vajon nem lehetett volna-e törvény nélkül, tárgyalással, fokozatosan (át)rendezni az aránytalan foglalkozási struktúrát? A képviselőházi naplóból kiderül, hogy a gróf „többévi építőprogramra”²¹³ gondolt, miközben aláhúzta, hogy a magyar zsidóság „tekintélyes része” a „lelki asszimiláció” előrehaladott állapotában van, sőt, „a faji elgondolásokra” épített törvény nem egyeztethető össze azzal a Szent István-i elvvel és kultúrával, amely a magyar alkotmány fundamentuma. „A szellemiség a vezérlő magyar érték, nem a nyelv és nem a faj.”²¹⁴ Még ha a dolgok menetét nem is tudta megváltoztatni, két szakasz esszenciálisnak tűnik. Elsőként a „másvallású testvéreimnek” nevezett zsidóságot a nemzet részének, s nem „idegennek” vagy „vendégnek” tekintette. Azután rögzítette, hogy a javaslat eszmevilága opponálja a pozitív (állami) jognál erősebb hatályú természetjogot – azaz a beteresztés elfogadhatatlan. S mivel „a propaganda nem emelkedhet az igazság elve fölé”, a bevezetendő jogszabály megtévesztő jellegéről ejtett szót.²¹⁵

Zárszó: az antiszemitizmus mint a deformálódott keresztény lelkiismeret „patológiai tünete”

A fiatal diplomás Ney Klára Mária (1913–1999) 1938 novemberében egy vitacikkben nagyon határozottan érvelt a „jogos antiszemitizmus” mellett.²¹⁶ Írásában Jacques Maritain filozófus egy tanulmányrészletére,²¹⁷ valamint Stanislas Fumet lapszerkesztőnek a *Korunk Szavában* megjelent közleményére²¹⁸ adott replikát. Maritain a reflexiójában az évszázadok óta cipelt *corpus alienum* bélyegének a helyére egy új értelmezést, a *corpus mysticum*

képp a már keresztényként született gyermekeiket.

²¹² A képviselőház ülése. *Nemzeti Ujság* 1938. május 12. 5.

²¹³ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett, 466.

²¹⁴ Uo. 464.

²¹⁵ „A szociális előrehaladásnak egyik alapelve az együttműködés elve, további alapelve az emberi szabadság a kényszer helyett, harmadik alapelve a szociális érzék individuális kialakulása, amely csak a szabadság légkörében történhetik meg. [...] Ez a javaslat nem felel meg a szociális előrehaladás elvének.” Uo. 466.

²¹⁶ Ney Klára Mária: Az antiszemitizmus. *Korunk Szava* 8 (1938) 613.

²¹⁷ Maritain a zsidókérdésről. *Korunk Szava* 8 (1938) 460. A folyóirat nem adott pontos referenciát a forrásról. Eredeti szöveghely: Jacques Maritain: Les juifs parmi les nations. *La Vie intellectuelle* 10 (1938) Nr. 2. 9–53. A fordító a 25–31. oldalakról emelt ki néhány bekezdést. Maritain elvetette mind a vallási alapú zsidóellenességet, mind a fajelméletet.

²¹⁸ Stanislas Fumet: Az antiszemitizmus. *Korunk Szava* 8 (1938) 579–580. Stanislas Fumet (1896–1983), író, újságíró, kiadó, Oroszország-szakértő. A konvertita zsidók integrációjának segítője. Philippe Chenaux: *Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920–1930)*. Paris, 1999. 68–78., 230.

mivoltot helyezte. „Izrael egységét nem csupán a test és vér vagy az erkölcsi-történelmi közösség képezi, hanem valami szent, történetfeletti összetartozó erő [un lien sacré et suprahistorique].” A közösség kohézióját és dinamikáját nem a ravaszkodó zsidó szellem, nem a faji szolidaritás s nem az uralomra törekvés, hanem maradandó hivatásának valami-fele megérzése adja – szögezte le az európai hírvű gondolkodó.²¹⁹ Fumet a Szent Offícium – Magyarországon teljesen ignorált – tíz évvel korábbi dekrétumának egyedülálló mondatait elevenítette fel. A katolikus egyház tanítóhivatala 1928 márciusában először nevesítette és ítélte el az antiszemizmust: „... a Szentszék megvédte ezt a népet az igazságtalan üldözések ellen, és éppúgy, ahogy elítéli a népek közti gyűlöletet, a legnagyobb mértékben elítéli a gyűlöletet, amely az ellen a nép ellen irányul, amely egykor Isten választott népe volt, azt a gyűlöletet, amelyet manapság általában az antiszemizmus szóval jelölnek.”²²⁰ A dokumentum egyébiránt az Amici Israel papi egyesület megszűntetését deklarálta, e szakasz XI. Pius pápa utasítására került a szövegbe.²²¹ Csodálkozhatunk-e, ha Ney elsőként antijudaista indoklást szögezett szembe a két francia (katolikus) értelmiségi magyarázataival? Már az ószövetségi időkben is Isten „a kegyetlenség és a kufárkodás” bűne elkövetéséért „nemegyszer büntetéssel sújtotta választott népét” – kezdte magyarázatát. Később a zsidók „elsőként tagadták meg az üdvösség tanát”, ezért a jelenben is változatlanul érvényes, hogy „Izrael népe fölött az Úr büntető karja van”, így tagjainak „hontalan bujdosása” logikus, s tetteik miatt megérdemelt. A vallási dimenzió rövidre zárása után a társadalmi és politikai perspektíva került elő – az ellentétesség mentén. A gyökértelenség-érzet következménye az izraeliták „teljes értetlensége” a magyarság hagyományai, erkölcsi és érdekei iránt, miközben a „zsidó faj” az őt befogadók „föle kerekedett” és „fejére nőtt”.²²² A szerző metsző kijelentései egymás után sorakoztak: „A már hosszú idő óta közöttünk élő, és a mi céljainkat szolgáló békés zsidó polgárral hajlandók vagyunk egy hazában élni”, annak ellenére, hogy „a zsidóság kegyetlen, kíméletlen és súlyosan vétkes volt ellenünk”.²²³ Ney ismert sztereotípiákat hajtogatott, egyet-

²¹⁹ „Izrael még mindig folytatja szent hivatását a világ éjszakájában.” Vö. 217. j. A tanulmányban az Izrael szó a választott nép tagjait, a zsidókat jeleníti meg, s nem utal semmiféle (akkor még várt) államalakulatra.

²²⁰ Decretum de consociatione vulgo «Amici Israel» abolenda. *Acta Apostolicae Sedis* 20 (1928) 103–104. Aloisius Castellano, a dikasztérium jegyzője írta alá a dokumentumot. 1928 tavaszán az országgyűlés mindkét háza a *numerus clausus* törvény revízióját tárgyalta. Az állásfoglalásnak a közzétételét a sajtó egésze mellőzte.

²²¹ Az Opus sacerdotale Amici Israel 1926-ban laikus kezdeményezésre jött létre Rómában. Két évvel később már 19 bíboros, 278 érsek és püspök, 3000 pap tartozott a katolicizmus és a zsidóság közeledéséért és kiengesztelődéséért, valamint az utóbbiak konverziójáért ügyködő papi egyesülethez. A szervezet elnöksége a *Pax super Israel* című, latinul megjelenő közlönye 1928 elején néhány javaslattal élt: az „istenyilkos nép” és a „megtéríthetetlen zsidóság” szókapcsolatok elhagyását kérték, a „megtérés” szó [conversio] helyett a „visszatérés” [reversio] használatát sugalmazták, indítványozták Istennek a választott nép iránti állhatatos szeretetének [perduratio] hangsúlyozását, amelynek eklatáns jele épp Jézus Krisztus személye (a Megtestesülés titka), végül fellépésre buzdítottak a sértő koholmányok (vérvád) kapcsán. Ugyanekkor Benedetto Gariador, a társulat elnöke, Subiaco bencés apátja pro memoriában ajánlotta a Ritus Kongregációinak a nagypénteki liturgia könyörgésének módosítását: egészen pontosan a „pro perfidis Iudaeis” kifejezésben lévő leértékelő jelző eltörlését. Ez utóbbi váltotta ki az Amici Israel megszűntetését. Chenu: *L'Église catholique et le communisme*, 37.; Valbourquet: *Catholique et antisémite*, 235–243.

²²² Ney hozzászólásában végig többes szám első személyben fogalmazott: „a mi hagyományaink, a mi erkölcsünk, a mi érdekeink”, „nekünk”, „fölnk” stb.

²²³ Ney: Az antiszemizmus, 613.

len elismerő szót sem ejtett a (valamikor) beköltözőkről, ellenben a „zsidó szellem túltengése” és az állandósult „veszedelem” képzele köré tematizálta észrevételeit. Nem kétséges, hogy igazi aggodalom vezette tollát. Jelképe annak a fiatal generációnak, amely a keresztény-nemzeti kurzus iskoláiban, egyleteiben, templomaiban szilárd ideológiai csoportidentitásra tett szert. A fiatal értelmiségi hölgy végszava – akinek családja utóbb zsidó gyermekeket rejtegetett – egy Bangha-parafrazis: „a humánus keretek között maradó, de erélyes antiszemitizmus a kereszténység kötelessége”.²²⁴

Megfontolandó, hogy Jacques Maritain a (katolikus) hívek között megtelepedett antiszemitizmust a történelmi feladataival és felelősségével szembenézni képtelen, deformálódott keresztény lelkiismeret „patológiai tüneteként” [phénomène pathologique] definiálta.²²⁵ Külön hangsúlyozta az érzelmi faktor szerepét az antiszemita világgépben: „a nagy affektív erővel bíró” fejtegetés „önmagától csúszik a faji antiszemitizmus felé”, hiszen az elutasítás eleinte az újonnan érkezetteket veszi célba, utána kiterjed a nagyrészt asszimilált zsidókra, majd az áttértekre is – végül „a zsidóra, mint olyanra”.²²⁶ A tudós egy meghaladott teológiai modell helyesbítésébe kezdett. De ebbe a képletbe, úgy tűnik, évszázadok óta benne foglaltatott egy „szürke zóna”, egy különös „faji” meghatározó, amely a modern fajelmélet elutasítása ellenére is végzetes pecsétként kísért számtalan életet. Minden megközelítés, amely durván árnyalatlan s monokauzális magyarázattal szolgál összetett folyamatokra, olyan, mint a szmog. Nem szembetűnő, de megbetegíti a társadalmat és a politikai közösséget.

²²⁴ Ney: Az antiszemitizmus, 614. Említettük, hogy a *Katolikus Lexikon* – Bangha fogalmazta – antiszemitizmus szócikke is tartalmazta e gondolatot. Vö. 97. j. Ez megegyezett a nagy tekintélyű *Lexicon für Theologie und Kirche* témába vágó szócikkével, amelyben Gustav Gundlach a kereszténytelen [unchristlich], azaz a faji alapú antiszemitizmustól megkülönböztette az engedélyezett [erlaubt] antiszemitizmust, amely jogi és morális eszközökkel akar gátat vetni a zsidó lakosság „negatív befolyásának”. A kiadás évétől (1930 vagy 1933) függően a szóhasználat változott, a lényeg nem. Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 287., Sylvie Bernay: *L'Église de France face à la persécution des juifs. 1940-1944*. Paris, 2012. 41.

²²⁵ „Lorsqu'il se répand parmi ceux qui se disent les disciples de Jésus-Christ, l'antisémitisme apparaît comme un phénomène pathologique qui révèle une altération de la conscience chrétienne quand elle devient incapable de prendre ses propres responsabilités dans l'histoire, et de rester existentiellement fidèle aux hautes exigences de la vérité chrétienne.” Maritain: *Les juifs parmi les nations*, 32. A tanulmány különlenyomatként, valamint a teológiai aspektust kiemelten tárgyalva kötetbe rendezve is megjelent: Jacques Maritain: *Questions de conscience. Essais et allocutions*. Paris, 1938. 51–93.

²²⁶ Maritain: *Les juifs parmi les nations*, 11.

A CSERVENKAI EXHUMÁLÁSOK TÖRTÉNETE

CSAPODY TAMÁS

HISTORY OF THE CHERVENKA EXHUMATIONS

During World War II, some 6000 Hungarian citizens were deported to the Serbian town of Bor for forced labour. On their return journey to Hungary, about 3000 forced labourers reached the brick factories of Chervenka in the Western Bácska region. In the night of 7 October 1944 about 700 to 1000 Jewish forced labourers were killed there by German soldiers with the assistance of Hungarian troops. Among the surviving labourers a further 400 were killed by the Germans on the way from Chervenka to the border of present-day Hungary. In the brick factories and along the roads the corpses remained unburied. The local people and the representatives of both the old and the new regime did make efforts to inter the dead, but these only yielded partial results. Of those killed in the brick factories, which have been continuously functioning ever since, as well as of those slain along the march, some fifty percent still rest on or near the very spot where they were killed. The only registered Chervenka mass grave, that in the Jewish cemetery of Zombor, contained the remnants of about 700 Jewish forced labourers of Bor.

Keywords: forced labour, Holocaust, Bor, Chervenka, mass murder, World War II, exhumation

A szerbiai Borból Magyarországra vezényelt munkaszolgálatosok gyalogmenete 1944. október 5-én érte el a nyugat-bácskai Cservenka községet. A magyar katonák kísérte csoport létszáma ekkor mintegy 3000 főt számlálhatott. A zömében bácskai svábokból verbuválódott Waffen-SS alakulatok katonái erőszakkal átvették a magyaroktól a munkaszolgálatosok feletti irányítást. A helyi téglagyárba terelték a zsidókat és a Jehova Tanúit. A kilenc nazarénust a község egyik istállójában helyezték el. A zsidó munkaszolgálatosok szisztematikus legyilkolása két nappal később, október 7-én éjszaka kezdődött el és másnap hajnalig tartott. A német katonák, a magyar katonai keret támogatásával mintegy ezer zsidót gyilkoltak meg. Az élve maradt zsidókat SS-katonák több csoportban Zomborba

Csapody Tamás, jogász, szociológus, bioetikus, politológus, habilitált egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Magatartástudományi Intézet. Szeretnék köszönetet mondani Balázs Ági gépíróknak, Eszéki Frigyes adatközlőnek, Gromon András szakfordítónak, Kengyel Károly kutatóknak, Kiss Marianne lektornak, Lefkovic Péter adatközlőnek, Nagy Béla térképésznek, Németh Árpád újvidéki filmrendezőnek és fordítónak, Papp Árpád szabadkai néprajzkutatóknak, Szukits Veronika és Szukits János óbecsei fordítóknak. Külön is szeretnék köszönetet mondani a kutatómunka és az írás minden fázisában, valamint a térképvázlatok szerkesztésében segítségét nyújtó Mostbacher János pécsi egyházkutatóknak.

kísérték. Innen az egyik gyalogmenet a Gádor–Hadikfalva útvonalon érkezett meg Bajára, míg a másik csoport Monostorszegen, Bezdánon, Kiskőszegen és Udvaron át érte el Mohácsot. A menetek Cservenka és a mai magyar–szerb (Hadikfalva) és magyar–horvát (Udvar) határig összesen mintegy 400-500 főt veszítettek. A magyar keret a Jehova Tanúit és a nazarénusokat először szintén Zomborba, majd innen vonaton Szentkirályszabadjára kísérte, ahol a Cservenkán elvált bori munkaszolgálatos csoportok ismét találkoztak.

A Cservenkától Hadikfalváig, valamint Udvarig terjedő útszakaszon a bori zsidó munkaszolgálatos halottak összegyűjtésének és eltemetésének, majd ismételt exhumálásának és újratemetésének eddig feldolgozatlan a története. A történetek kutatását számos tényező gátolta. A tömeggyilkosság áldozatainak számbeli nagysága, az elkövetés helyének földrajzi kiterjedtsége és az anyagi korlátok hatalmas terhet róttak a helyi adminisztrációra. A halottak számbavételét és exhumálását akadályozta Tito marsall nemzetiségi és elnyomó politikája, a terület népességi viszonyainak megváltozása, a vérengzés bácskai elkövetőinek ismertsége és büntetlensége, valamint a történetekkel való szembenézés elmaradása. Mindezek miatt az áldozatok kegyelettel történő eltemetése csak részben sikerült, és az áldozatokra való méltó emlékezés is ellentmondásos. A tanulmány nem kisebb feladatra vállalkozik a tömeggyilkosság után közel 80 évvel, hogy megnevezze a halottak eltemetési helyeit, összeállítsa az exhumálások és újratemetések kronológiáját, elkészítse az áldozatok exhumálástörténetét.

A tömegsírok megásása, a lőszerrakodás és a három téglagyár

1944. október 7-én, a vérengzés kezdetének napján, mintegy háromezer bori munkaszolgálatos tartózkodott a Welker téglagyárban (= első téglagyár). Ugyanezen a napon, a reggeli órákban két, mintegy 500-500 fős csoportot elindítottak a németek nyugat, vagyis Zombor felé. Az egyik csoportban volt Radnóti Miklós költő is. A németek szándéka a téglagyárban maradtak teljes megsemmisítése volt, a 148 főt számláló Jehova Tanúiból álló munkaszolgálatos századot is beleértve. Őket a téglagyár kerítésén kívül húzódo bokros-cserjés területen akarták megölni. Számos zsidó túlélő visszaemlékezésében az szerepel, hogy Jehova Tanúival ásatták meg a tömeggyilkosságra használt árkot. A Jehova Tanúinak visszaemlékezése szerint a németek október 7-én feltehetőleg nem is a zsidók, hanem az ő saját sírjukat akarták velük megásatni. A sírhely kiásása végül nem történt meg, és a kivezényelt 15-16 Jehova-tanú sértetlenül térhetett vissza a téglagyárba.¹ A zombori Bruck Sándor [Aleksandar Bruk]² bori zsidó munkaszolgálatos állítása szerint azonban nem is egy, hanem több tömegsír megásására került sor, melyet zsidó munkaszolgálatosokkal végeztek el.³ Itt kell azt is megemlíteni, hogy ezt megelőzően a német katonák lőszerr-

¹ Csapody Tamás interjúja Soós Gergellyel. Ugod, 2006. augusztus 30.; Csapody Tamás interjúja Vági Józseffel. Ugod, 2006. augusztus 4. Soós Gergely egyike volt a kiválogatott 15-16 Jehova tanúnak.

² Bruck Sándor [Aleksandar Bruk], 25 éves vegyészhallgató, izraelita vallású, zombori lakos.

³ Bruck Sándor [Aleksandar Bruk] kihallgatási jegyzőkönyve. Sombor, 1945. május 11. Archiv Jugoslavije (=AJ) 110 fasc 691-21.

rakodásra adtak parancsot Jehova Tanúinak. A téglagyár területére betolt, zárt vasúti kocsiból, a tömegyilkossághoz később felhasznált lőszerládákat kellett volna kirakodniuk. A hűtlenségért bebörtönzött, a katonai szolgálatot és a katonai feladatok elvégzését egyaránt elutasító munkaszolgálatos Jehova Tanúi egységesen megtagadták a parancs teljesítését. A német katonák ezért néhányukat bedobták a téglagyári vízmedencébe, majd közülük lőttek, de nem sérült meg senki.⁴ A munkát végül a zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el.⁵

A cservenkai téglagyárban a tömegyilkosság 1944. október 7-én este kezdődött és másnap hajnalig folytatódott. A vérengzés mintegy öt órán át tartott.⁶ A különböző leírásokban és visszaemlékezésekben összekeveredik az éjszakai szállások és a vérengzés helyszíne, sőt a két helyszín egymás szinonimájaként volt használatos. Ezek elkülönült megnevezésére gyakran használták az egyik vagy másik „téglagyári udvar” megnevezést is. A téglagyár területeit („udvarait”) azonban a mellékelt helyszínrajz segítségével meg tudjuk határozni (1. helyszínrajz).

Jól látható ezen, hogy az egyetlen helyként kezelt cservenkai téglagyár valójában három téglagyár egyesítése nyomán jött létre.

A bori munkaszolgálatosokat a megérkezésüktől kezdődően a három téglagyár közül a délen fekvő, Welker téglagyárban helyezték el. A három, korábban egyesült téglagyár fizikai értelemben ugyanis megmaradt három önálló gyárnak, három, saját kéménnyel rendelkező kemencével és az ezekhez kapcsolódó szárítószínek soraival. A Jehova Tanúi és a nazarénus munkaszolgálatosok kivételével minden bori munkaszolgálatost végig itt tartottak fogva. Az első téglagyár mellett lévő, középen fekvő Rauch téglagyártól (= második téglagyár) egy magas deszkakerítés (palánk) választotta el. A téglagyárak között kanyargott az ipari vasút, amely az első és második téglagyár között egy zárható, szűk sorompóval ellátott átjárón közlekedett. Az ipari vágány végül a harmadik, azaz az északon lévő Glässer téglagyár (= harmadik téglagyár) területén áthaladva hagyta el a gyárak területét.⁷ Mind az áldozati, mind az elkövetői oldalon megszólaló visszaemlékezők a tömegyilkosság legfontosabb, a vérengzésnek teret adó helyszínként egyaránt a „másik udvart” nevezték meg (harmadik téglagyár).

Több helyszínen egyszerre zajló tömegyilkosság

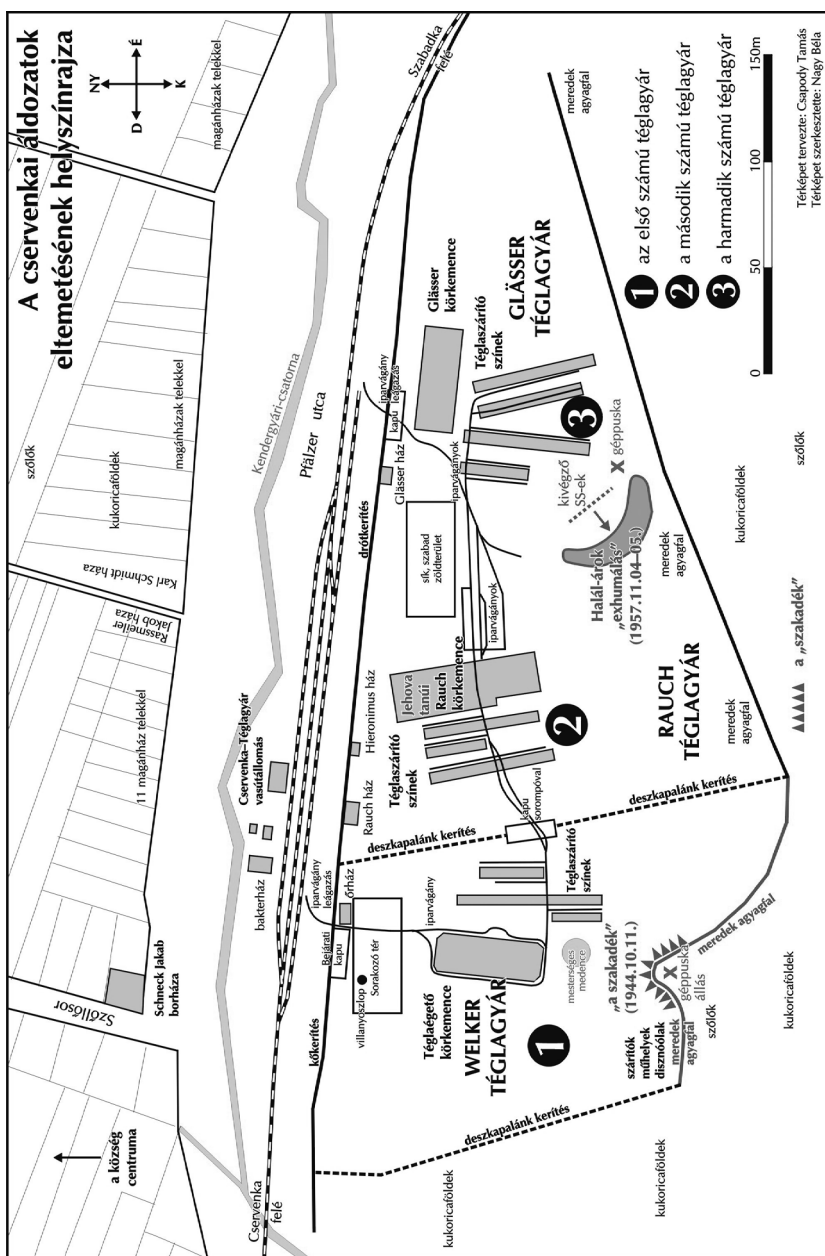
A német és magyar katonák október 7-én 22 óra körül, az előzetes tervek szerint kezdtek hozzá a parancs végrehajtásához. Az első téglagyárban szerteszét szóródott és a már alvó zsidó munkaszolgálatosokat egyetlenegy helyre, a kétszintes tégláégető kemence zárt

⁴ Andrej Hanák [Hanák András]: *Hanák András életrajzának főbb része a második világháború idején*. [Kézirat] 2.

⁵ A tömegyilkosság elkövetéséhez szükséges lőszerke kirakodására két helyen került sor 1944. október 6–7-én, a téglagyárban és a Cservenkát kettészelő Ferenc-csatornájánál. A németek mindkét esetben zsidó munkaszolgálatosokkal végeztették el a munkát.

⁶ A tömegyilkosság 1944. október 7-én, 22–23 órakor kezdődött (napnyugta kb. 18:00 órakor volt), és 1944. október 8-án, hajnali 3–4 óra körül fejezték be (napfelkelte kb. 6:40 órakor volt).

⁷ Paskó Mihály vallomása. Arhiv Jugoslavije (= AJ) 691–44 Inv. br. 5096.

1. ábra. A cservenkai áldozatok eltemetésének helyszínrajza. Forrás: Ortsplan [helyi térkép].

Tscherwenka, 1944 von Karl Beel. Méretarány: 1:3330. (Az 1944-es állapotokat tükröző, eredeti térképről készült, újrajazolt térképmásolatot is Karl Beel készítette. München, 1980. augusztus 1.); Glässer, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Térképtár. B XV c 393. (Mostbacher János segítségével, valamint az elkövetők és a túlélők visszaemlékezései alapján tervezett és Nagy Béla által szerkesztett térkép.)

tereibe akarták terelni. A tégláégetőben a puskatussal betelteleket és az eleve ott éjszakázókat a német és magyar katonák igyekeztek megfosztani megmaradt értékeiktől. Ezt követően 5-20-50 fős csoportokba terelték őket, majd a menetet átkísérték a harmadik téglagyárba, a kivégzésre szánt árokhoz. Mindez azonban nem ment könnyen. A tömeggyilkosság átgondolt terv szerint zajlott ugyan, de ennek végrehajtása számos nehézségbe ütközött. Az első téglagyár megannyi tégláégető színében, a téglarakásokban és a különböző melléképületekben, valamint a kétszintes égetőkemencében elhelyezkedőket nehezen lehetett egybeterelni. Valójában a téglagyár egy téglaszárító színekből álló utcák, folyosók, átjáróközök sokaságából álló, szinte áttekinthetetlen szerkezetű településre hasonlított.⁸

A sötétedés beállta után az ott tartózkodók terelése, mozgatása, kísérése zűrzavaros helyzetet eredményezett. A munkaszolgálatosok igyekeztek elbújni, kitérni, elmenekülni, valamilyen módon ellenszegülni, míg mások beletörődve engedelmeskedtek.⁹ A tömeggyilkosságban jelentős szerepet játszó Karl Hermann Fogy¹⁰ SS-parancsnok tanúvallomása szerint a német és magyar katonák a munkaszolgálatosok ellenállásától és szökésétől tartottak.¹¹ A vérengzésben főszerepet vállaló, bácskai, fiatal Waffen-SS-ből álló alakulat tagjai közös ivászat után indultak a téglagyárba.¹² Az erős alkoholos befolyásoltság nyilván nem segítette elő a tömeggyilkosság fegyelmezett végrehajtását.

A németek az első téglagyár területén, a munkaszolgálatosok harmadik téglagyárba való átkísérését megelőzően is használták fegyvereiket. A nyilvánvaló cél nem az volt, hogy mindenkit a halálárokhoz kísérjenek és ott végezzenek velük, hanem hogy mindenkivel a téglagyárak területén végezzenek, függetlenül a téglagyáron belüli elhelyezkedésüktől. Kézifegyverekkel, géppisztolyokkal és kézigránátokkal már az első téglagyár területén, számolatlanul követték el a tettet. A tömeggyilkosság tehát az első téglagyárnál kezdődött, a gyárakat belül összekötő belső útvonalon, majd mindkét téglagyári színhelyen párhuzamosan folyt. Az első téglagyárban (téglaszínéknél, kemencében, szárítóknál, az ezeket összekötő közökben stb.) és útközben *ad hoc* jelleggel lőtték le, ütötték-verték halálra a zsidó munkaszolgálatosokat. A harmadik téglagyárban, a halálárokknál ezzel ellentétes módon történt a megsemmisítésük, itt a szervezetség dominált.¹³ A tömeggyilkos-

⁸ 1926-os adatok szerint a téglagyárak összterülete 13 hektár volt, amelyen összesen 31 tégláégető szín, 1200 m iparvágány volt és napi 20 000 téglát készítettek márciustól novemberig. Roland Vetter – Hans Keiper: *Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten.* [A mi Cservenkánk. Egy bácskai német nagyközség két évszázados története.] Tuttligen, 1980. 326–327.

⁹ Csapody Tamás: *A cservenkai tömeggyilkosság.* Bp., 2014. [E-book.] [Http://mek.oszk.hu/16700/16793/](http://mek.oszk.hu/16700/16793/). (A leltetés ideje: 2021. november 12.)

¹⁰ Karl [Carl] Hermann Fogy [Carl-Hermann Fogy/Hermann Fogy] (a. n. Ida Thomann; Peggau, 1914. február 7. – Altusried, 1993. április 14.), Waffen-SS tagja, hadnagy, építész, 1945-től SS főhadnagy, a Vaskereszt 2. tulajdonosa.

¹¹ Hermann Fogy és Stefan Riesser kihallgatási jegyzőkönyve. Offenburg, 1970. október 21. Staatsarchiv Ludwigsburg (= SL) Sig. EL 317 III. Bü. 926. 10.

¹² Nikolaus Wegehingel (Cservenka, 1927. szeptember 25. – ?), a Waffen-SS tagjának tanúvallomása. Hirschhorn, 1968. március 1. (Nikolaus Wegehingel jelen volt a tömeggyilkosságnál.) SL EL 317 III. Bü 927. 404.

¹³ A gyalogmenetek általában az első téglagyárt a bejáratú kapun keresztül elhagyva, a vasútállomás előtti Pfälzer utcán át, kívülől közelítették meg a harmadik téglagyárt. Ezen a kb. 200 méteres útvonalon általában már nem volt mód szökésre.

ság a hajnali órákban, a virradat előtt, hirtelen fejeződött be. A vérengzés azonban tovább tartott, mivel napfelkelte után a halálárokból élve kikerülőket a német és a magyar katonák igyekeztek felkutatni és lelőni. A harmadik téglagyár területén sok száz halott maradt a halálárokból és annak környékén. Az első téglagyárban élve maradt, mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatosnak sorakozót rendeltek el. Néhány szerencsésen elrejtőzött munkaszolgálatoson kívül mindenki engedelmeskedett. A németek így is a sorakozó tömegbe lőttek.¹⁴ A német parancsnokság alatt nyugat felé elindított gyalogmenet áthaladt Cservenka főutcáján, tovább Zombor felé. A zsidó munkaszolgálatos meneteknek a Cservenkán történő átvonulása során azonban ismét sokan veszítették életüket. Nagy Dezső visszaemlékezésében azt írta, hogy a téglagyár kapuján kilépve a község központja felé menve „ropogtak mögöttük a pisztolyok”, a templom melletti téren pedig földre parancsolták őket és rájuk uszították a helyi svábokat. Az ordító tömeg „ásóval, kapával, botokkal, puskatussal csépelte” a zsidó munkaszolgálatosokat.¹⁵ A nem sokkal később egy másik csoportban erre menetelő Papp Bálint¹⁶ nazarénus bori munkaszolgálatos mintegy 100 agyonlőtt zsidó munkaszolgálatost látott a községben.¹⁷ Egy másik visszaemlékező arról tett említést, hogy a menetek elvonulását követően a községből lovas kocsikon szállították a halottakat a téglagyárba.¹⁸ A bori zsidók gyalogmeneteinek útvonalát azonban nem kizárólag a községen belül, hanem mindenhol, amerre elvonultak, halottak szegélyezték. A téglagyárakban maguk után hagyott halottak száma mindkét téglagyári udvarban jelentős volt, az elkövetés brutalitásának szintje pedig megegyezett.

Az első téglagyári udvar

Az első és a harmadik téglagyári udvarban maradt áldozatok számát egyszerű lenne megállapítani, ha ismernénk a Cservenkára megérkezett és a Cservenkát élve elhagyó zsidó munkaszolgálatosok pontos számát. Ha pontosan tudnánk azt, hogy a Cservenka utáni gyalogmenetek során hányan veszítették életüket és hányan értek meg a mai országhatárokig, utána pedig Bajáig és Mohácsig, amíg ismét magyar parancsnokság alá nem kerültek. Mindezen adatok hiányában az segítené, ha a téglagyárakban és az azt követő gyalogmenetek útvonalán elvégzett halottösszegyűjtésekről, újratemetésekről és exhumálásokról pontos adatokkal rendelkeznénk. A sporadikusan fellelhető dokumentumok azonban nem teszik mindezt lehetővé, és a meglévő források, valamint a visszaemlékezések információi is gyakran ellentmondanak egymásnak.

Az első téglagyárban maradt áldozatok számát illetően fontos megállapításokat tartalmaznak a Jehova Tanúinak visszaemlékezései. Jehova Tanúit még a vérengzés megkez-

¹⁴ Csapody Tamás: A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 605.

¹⁵ Nagy Dezső: A halálraítéltek. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. II. *Magyar Nemzet* 1964. október 14. 7.

¹⁶ Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. november 26. – Szeged, 2017. augusztus 30.), nazarénus, hűtlenségért öt és fél év börtönre ítélt budapesti gépkocsivezető.

¹⁷ Papp Bálint: *Fogságom története*. Bp., 1999. 33.

¹⁸ Szász Márton: A szemtanú. *Szabad Szó* 1955. január 29. 1.

dése előtti órákban átkísérték az első és második téglagyárat elvlasztó, sorompóval ellátott kapun, és a második téglagyárban lévő tégláégető kemence padlására kísérték őket. Itt vészelték át sértetlenül a tömeggyilkosságot, és itt lettek annak részben szem- és fültanúi.¹⁹ Közülük az egyik legrészletesebb visszaemlékezést Haffner Tibor²⁰ hagyta hátra. Ő azt írta, hogy a vérengzést követő reggel, miután ugyanazon, a két téglagyárat elvlasztó, sorompóval ellátott kapun visszatértek az első téglagyár udvarába,

„... rettenetes látványban volt részük. Az egész udvart sárgacsillagos holttestek borították. Szétlőtt koponyák, a gránátoktól szétszaggatott testek és üvegesen meredő szemek. Az udvar egyik részében egy kb. 10 méter magas, háznagyságú hulladomb volt. Kezdetben ideterelték őket, fel kellett mászniuk a már kivégzettekre, és ott lőtték agyon őket. Így készítették helyet a többiek kivégzéséhez...”²¹

A tégláégető kemencéből való távozás után látottakra hasonlóan emlékezett vissza hit-társa, Hanák András²² is: „... [amikor a tégláégető padlásáról] kimentünk az udvarra és az ijesztő látvány [volt]. Az egész udvar tele volt holttestekkel. Némely helyen 10 méter magas halott halom.”²³ A szintén Jehova tanúja, Vági József,²⁴ a vele készített interjúban azt mondta, hogy „A kemencétől 50 vagy 70 méterre lehetett a kivégzés. Látni nem láttam semmit. Amikor reggel kiszóltattak bennünket és mi kimentünk, mi azt a területet nem láttuk. Mi már oda nem mehettünk.”²⁵ A kisegyházhoz tartozó munkaszolgálatosok beszámolóí tehát az első téglagyári udvaron látottakra vonatkoznak.

A harmadik téglagyári udvar

A harmadik téglagyárban megölt zsidó munkaszolgálatosok számára vonatkozó dokumentumok szintén szórványosak és egymásnak ellentmondók, viszont nagyságrenddel nagyobb számban állnak rendelkezésre és konkrétabb számokat tartalmaznak. A téglagyárakban zajló halottösszegyűjtések és exhumálások közül egyedül a tömeggyilkosság után 13 évvel, 1957-ben elvégzett kihantolásról készült jegyzőkönyv tartalmaz konkrét számokat. Ebben az áll, hogy „A 3.200 munkás közül, akik a bori bányában dolgoztak, körülbelül 680-an maradtak életben, akiket 1944 végén a cservenkai téglagyárban kivégeztek. A holttestek exhumálása után 465 koponyát találtak, ami körülbelül az eltűntek szá-

¹⁹ Szinger Ádám: *Szinger Ádám élettörténete*. H. n., 2004. [Kézirat] 14. Magyarországi Jehova Tanú Egyház Archívuma (= MJTEA).

²⁰ Haffner Tibor [Tibor Haffner] (a. n. Zenkó Mária; Bártfa, 1911. január 8. – Lučenec, 1993. október 14.), hűtlenség miatt 12 év fegyházra ítélt losonci szövőmester.

²¹ Haffner Tibor: *Elbeszéli Haffner Tibor*. Lučenec, 1992. [Kézirat] 6.

²² Andrej Hanak [Hanák András] (a. n. Szúnyog Mária; Pácin, 1922. december 3. – Kráľovský Chlmec, 2017. január 17.), hűtlenségért két év fegyházra ítélt királyhelmeci kovács, lakatos, vasutas.

²³ Hanák: *Hanák András életrajzának*, 4.

²⁴ Vági József (a. n. Tál Bernadett; Ugod, 1921. január 30. – Ugod, 2013. március 16.), hűtlenségért tíz hónap börtönre ítélt ugodi vasúti felvigyázó.

²⁵ Csapody Tamás interjúja Vági Józseffel. Ugod, 2006. augusztus 4.

ma lehet.” (1. sz. melléklet.) A dokumentum tehát 680 fő megöléséről tud és 465 fő exhumálását tanúsítja, a két adat közötti különbség 215 fő. Az exhumálást követően, a 465 fő földi maradványait a zombori izraelita temetőben elkészített tömegsír fogadta magába. A sírkőre azt vészték, hogy a „Cservenka mellett” meggyilkolt 700 zsidó kényszer-munkás földi maradványai kerültek itt végső nyugalomra. A zombori izraelita temetőben létesített sírhely lett a téglagyárakban megölt zsidó munkaszolgálatosok egyetlen hivatalos temetője, mivel a téglagyárakból sem korábban, sem pedig később nem került ide más eltemetésre. A 680 (exhumálási jegyzőkönyv) és 700 fő (zombori izraelita temető), valamint a 465 fő (exhumálási jegyzőkönyv) közötti számbeli eltérés 215–235 fő. Sokkal nagyobb a különbség ennél, ha a téglagyárakból ténylegesen exhumáltak (465 fő) és a túlélők visszaemlékezéseiben, tanúvallomásokban szereplő, valamint a halottösszegyűjtések, kihantolások során hivatalosan megbecsült áldozatok számait vetjük össze. Ezek valamennyien mintegy 700-1000 főben határozták meg a téglagyárak területén megöltek számát. Az első és a harmadik téglagyári udvarban folyó, korábban leírt „párhuzamos vérengzés” alapján a magasabb áldozati szám (700-1000 fő) tűnik reálisnak. Utóbbi esetben a 465 főhöz viszonyított különbség ebben az esetben még nagyobb (235–535 fő).

Az országutak mellett történő exhumálások

A korábbiakban már említettek szerint Cservenkáról nyugat felé indították el a gyalogmeneteket. Először 1944. október 7-én reggel, kétszer 500 fős csoportot, majd pedig október 8-án reggel a vérengzéstől megmenekült, mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost. Összesen tehát három bori zsidó és egy bori Jehova Tanúi, valamint nazarénus munkaszolgálatosokból álló gyalogmenet indult Zombor felé. A német alakulatok által kísért első három gyalogmenetnek voltak áldozatai, míg a magyar keret által kísért negyedik gyalogmenetnek nem.

A Zomborig (kb. 50 km), majd a Hadikfalváig (további kb. 20 km) és a másik irányba, szintén az országhatárig, de Monostorszegen, Bezdánon és Kiskőszegen át Udvarig (Zombortól kb. 55 km) tartó gyalogmenetek tagjai közül összesen mintegy 400 főt gyilkoltak meg a német katonák.²⁶ (Német katonai kíséret mellett haladtak tovább a gyalogmenetek Bajáig és Mohácsig, így az országhatártól odáig is voltak veszteségek, de a jelen tanulmány szempontjából ezt figyelmen kívül hagyjuk.) Az országutakon, a tanyáknál és szállásoknál, a kukoricásokban, a szénakazlak alatt, a szántóföldeken (= országutak mellett) hagyott áldozatok földi maradványainak további sorsa egymástól eltérő volt. A német katonák a 10-40 fős tömeggyilkosságok esetében a munkaszolgálatosokkal ásatták meg a sírjukat, majd belelőtték őket és az elhunytak bajtársaival szórattak rájuk földet, vagy a gyalog-

²⁶ Dr. Mirko Guttmann-nak, a zombori hitközség alelnökének levele a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének a bori áldozatok exhumálásának és újratemetésének tárgyában. Belgrád, 1947. december 12. Belgrádi Zsidó Történelmi Múzeum (= JIM) Reg. br. 2708. Sign. K-22-1b-2/2.; Jegyzőkönyv. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának harmincadik ülése, amely 1948. április 8-án került megtartásra a Szövetség termeiben. Belgrád, 1948. április 8. 313. sz. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-IX.

menet megállás nélkül folytatta útját. A hatalmi helyzet változásainak közepette az eltemetések spontán és szervezeten egyaránt történtek. Útkaparók, disznópásztorok, tanyák és szállások sváb tulajdonosai, ezek béresei, magyar utászok, a településekről kirendelt magyar és sváb férfiak vettek részt a feltárásokban és az eltemetésekben.²⁷ Előfordult, hogy a hatóság szinte azonnal rendelkezett a temetőben történő elhantolásról. Így történt ez az Ószivác és Kerény közötti útszakaszon megölt 39 munkaszolgálatos esetében, akiket az akkor 38 éves ósziváci döngnyúz, Tokodi József²⁸ temetett el. Ő még az újsziváci magyar jegyzőtől kapta a feladatot, hogy gyűjtse össze a bori zsidók tetemeit és hantolja el őket az ósziváci izraelita temetőben.²⁹

A szovjet csapatok bevonulását követően a helyi lakosoknak elrendelték a halottak összegyűjtését. A munkára kirendelt magyaroktól tudjuk, hogy a zsákokba összegyűjtött földi maradványokat a zombori izraelita temetőbe vitték.³⁰ (A temető főkönyvében erre vonatkozó adatot azonban nem találtam.) Nem ismeretes, hány ember földi maradványait gyűjtötték össze, de a későbbi halottszemlékből tudjuk, hogy a feladatot messzemenően nem tudták teljes körűen elvégezni.³¹

A katonai közigazgatás időszakának 103 napja (1944. október 17. – 1945. január 27.) után a Jugoszláv Népfelszabadító Parancsnokságok irányításával kezdődtek meg a szisztematikusnak mondható és egyben dokumentálható útvonalbejárások, nyomozások, tanúkihallgatások a téglagyári és az országutak melletti áldozatok elföldeléséről. Erről 1945 februárjától egészen 1948 áprilisáig leveleztek egymással a megmaradt zsidó hitközségek, az érintett települések, valamint a központi államigazgatási szervek. Ezekben a levelekben helyszíni bejárásokon szerzett és becsléseken alapuló adatokat közöltek az elhunytak számáról, eltemetésük helyéről és módjáról.³² A meggyilkoltak számát illetően a téglagyárakban kb. 800,³³ az országutak mellett kb. 400,³⁴ összesen mintegy 1200³⁵ exhumálásra váró halottat neveztek meg.

²⁷ Jegyzőkönyv. A Zombori Kirendeltség Nyomozó Bizottsága. Zombor, 1945. május 23. AJ Reg. 14303.1945.

²⁸ Tokodi Josip [Tokodi József] (1906 – ?) római katolikus ósziváci döngnyúz, sintér.

²⁹ Tokodi Josip [Tokodi József] helyszíni kihallgatása. Ószivác, 1945. március 10. In: *Pokrajinska Komisija za Utvrđivanje Zlocina Okupatora i Njihovih Pomagaca u Vojvodini*. [Tartományi Bizottság a megszállók és segítő-társaik által a Vajdaságban elkövetett bűntettek kivizsgálására.] Novi Sad, 1948. Inv. br. 5090. 3–4.

³⁰ A Sziváci Helyi Közösség elnökének, Kristály Klára (a. n. Höttle Anna; Padé, 1935. február 24. – Szabadka, 2011. január 20.) tanítónőnek az interjúja Mátlík [Mandity] Dániellel (kb. 1902 – ?) és Molnár Istvánnal (1902. – 1980?). Az interjúalanyok a Vörös Hadsereg bevonulását követően részt vettek a bori munkaszolgálatos halottak út menti összeszedésében. Szenteleky Kornél Magyar Művelődési Egyesület megemlékezése a bori munkaszolgálatosokról és Radnóti Miklós költőről. Ószivác, 1976. október. [Az interjú hanganyagát Kristály Klára küldte el nekem.]

³¹ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.

³² Papp Árpád: „Kilenc kilométerre innen...”. A bori munkaszolgálatosok útja a kies közép-bácskai tájon, Cservenka és Zombor környékén, ahogyan azt néhány helyi kívülálló látta. http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/2019_JAZs-PL_szerk_Aranymadar_48_PappA.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 16.) 649–661.

³³ Bizonylat. Br. 14158. Kúla, 1948. március 29. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-X.

³⁴ A zsidó hitközségek szövetségének részére a bori áldozatok exhumálásának és újratemetésének tárgyában. Belgrád, 1947. december 12. JIM Reg. br. 2708. Sign. K-22-1b-2/h.

³⁵ A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának levele a Szerb Népköztársaság Belügyminisztériumának. Újvidék, 1947. december 31. Reg. 1009. br. 1b. JIM Reg. br. 2700. Sign. K-22-

Az említett közel három év alatt az országutak mellett lévő egyedi és tömegsírok helyét lokalizálták és azokat számos esetben felnyitották. A központi előírás az volt, hogy ha a halottak két méter mélyen kerültek eltemetésre, akkor ők ugyanoda visszatemethetők. A két méteres mélység megállapítása azonban gyakran a helyiek elmondásán alapult, és ha azt elfogadta a szemlét tartó bizottság, akkor nem került sor ennek ellenőrzésére. A szabály érvényesülésének hiányában a földi maradványokat kihantolták és ugyanoda, vagy a közelben, két méter mélyen eltemették.³⁶ Az országutak mellett történő halottösszegyűjtésről, konkrétan az 1945. február 11–14-e között, Zombor és Kerény közötti útszakaszon (13 km) történt kihantolások esetében tudjuk, hogy erről fényképek is készültek.³⁷

Az áldozatok agnoszkálására csak néhány esetben kerülhetett sor, az áldozatoknál ugyanis – néhány kivételtől eltekintve – nem találtak erre alkalmas dokumentumokat.³⁸ Nem tudunk arról, hogy a kihantolás vagy az újratemetés helyét bármilyen módon megjelölték volna. A hatóságok ezáltal eleget tettek a hozzájuk folyamatosan érkező lakossági igényeknek, amelyeket a nem megfelelően eltemetett halottak miatti bejelentések tartalmaztak. A hatóságok is megelégedtek ezzel, mivel megszüntették a járványveszélyt. A hitközségek viszont azt szerették volna elérni, hogy a cservenkai téglagyárakban és az országutak mellett megölt kb. 1200 zsidó áldozat egységesen (tehát együtt) legyen eltemetve egy (Zombor) vagy legfeljebb két helyen (Zombor, Cservenka) kialakított közös sírban. A zsidó szervezetek végül a zombori izraelita temetőben való közös eltemetés mellett döntöttek. Utóbbi esetben érvként az szerepelt, hogy mivel Zomborban megmaradt a hitközség, az ottani temetőben méltóképpen ápolható az áldozatok emléke, és Zombor félúton található Cservenka és Kiskőszeg között.

A szórványosan rendelkezésre álló dokumentumok alapján valószínűsíthető, hogy az országutak mellett a nevezett bejárások, feltárások és újratemetések 1948 tavaszáig befejeződtek. Megszületett a konkrét terv az egyetlen közös helyen történő eltemetésről, ennek infrastrukturális kivitelezéséről és a költségekről egyaránt. Nincsen nyoma annak,

1b-2/2.2700. K-22-1b-2/2.; A Zombori Izraelita Hitközség levele a Vajdasági Autonóm Tartomány Legfelsőbb Végrehajtó Bizottságának részére. Zombor, 1948. március 4. Reg. 326/48. mg.1b. JIM Reg. br. 2700. Sign. K-22-1b-2/2.; Jegyzőkönyv. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének Végrehajtó Bizottságának harmincadik ülése, amely 1948. április 8-án került megtartásra a Szövetség termeiben. Belgrád, 1948. április 8. 313. sz. JIM Reg. br. 2700. K-22-16-2/2-IX.

³⁶ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.

³⁷ A Zombori Történelmi Levéltárban őrzött fényképek száma ismeretlen, feltehetőleg több tucat kép lehetett. Ezek közül nyolc darabnak a szkennelt másolata van a birtokomban. A fényképek hátoldalán lévő kézirásos szöveg alapján négy esetben egyértelmű, hogy a fényképeken a Zombor környékén és a Zombor–Kerény útszakaszon megölt bori zsidó munkaszolgálatosok földi maradványai láthatók. A fényképek hátoldalán kétféle számozás olvasható: Istorijiski arhiv Sombor (= IAS) Inv. br. 213/3–6.; 213/10–14. [Régi számozás.], Inv. br. 2398., 2398., 2402., 2404–2405., 2408, 2411., 2112. [Új számozás.] (A közölt fénykép alatt mindkét számot feltüntettem.) A fényképezés tényét tartalmazó dokumentumok: Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény közötti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 11. AJ Inv. br. 5074.; Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 12. AJ Inv. br. 5075.; Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. Nyomozó Bizottság Zombori Kirendeltsége. Zombor, 1945. február 14. AJ Inv. br. 5076.

³⁸ Jegyzőkönyv a Zombor és Kerény előtti útszakasz helyszíni szemléről. AJ Inv. br. 5075.

hogy 1948 áprilisa és 1957 novembere között, vagyis a téglagyári exhumálás között eltelt közel tíz év alatt bármilyen érdemi előrelépés történt volna.

A téglagyári exhumálások

Cservenka katonai parancsnoka a már említett Karl Hermann Fogy, a Waffen-SS hadnagya volt. A tömeggyilkosság megszervezésében főszerepet vállaló Fogyt a helyi evangélikus lelkésznél, Johannes Albrechtnél³⁹ szállásolták el 1944 júniusában. A lelkész, akiről nem maradt fenn arra vonatkozó adat, hogy bármit is tett volna a magyar zsidók lemészárlása ellen, azt mondta a háború után, hogy az SS-katonák 1944. október 8-án reggel, a domboldalról földet szórtak a téglagyárban lévő legnagyobb tömegsírra. Ezt követően a tömeggyilkosságot végrehajtó Waffen-SS alakulatok egy része és a teljes magyar keret október 8-án reggel elhagyta Cservenkát. A német katonák utolsó csoportja ugyanezen a napon, az esti órákban, hangos énekszó mellett távozott. A Cservenkára és a környező falvakra vonatkozó kitelepítési parancs végrehajtása nyomán az utolsó, civilekből álló csoport 1944. október 11-én reggel indult el Cservenkáról. A magyar csendőrök viszont a vérengzés befejezése után hét nappal, 1944. október 14-én éjjel távoztak, az orosz és a partizán-csapatok október 15-én foglalták el Cservenkát.⁴⁰ Egy kisebb, horvát partizánecsapat azonban már október 9-én délelőtt elérte a cservenkai téglagyárat. A partizánok között egyedüli magyarként ott volt Eszéki Frigyes⁴¹ is. Elmondása szerint délnyugatról, egy másik partizánbrigád megsegítésére rendelték őket ide. Cservenka határában a helyi lakosok rémülten vezették őket a téglagyári tömegsírhoz. Odaérkezésük idején már egy vékony földréteg takarta az áldozatokat.⁴²

A bácskai történetírónak, Johann Wüschtnek a cservenkai evangélikus lelkész, Johann Albrecht vallomásán alapuló beszámolója szerint a téglagyárban a

„... meggyilkoltaknak csak egy részét temette el a Waffen-SS ideiglenes jelleggel oly módon, hogy a domboldalról földkupacokat szórtak a holttestekre, a többi halott

³⁹ Johannes Albrecht (Cservenka, 1908. augusztus 2. – ?), Cservenka evangélikus lelkésze. Teológiai tanulmányait Németországban végezte. A háború után Münchenben telepedett le. Johann Wüsch: *Die magyarische Okkupation der Batschka 1941–1944.* [A bácskai magyar ellenállás 1941–1944.] Kehl am Rhein, 1975. 41–42.

⁴⁰ Toma János (1923. december 18. – ?), szobafestő és mázoló. Cukorgyári szakmunkás személyes közlése. Cservenka, 2006. június 28. Toma János a magyar hadseregben szolgált Titelnél, ahonnan a front közeledtével megszökött és 1944. október 10-én érkezett Cservenkára. Ő maga és családja nem ment el az utolsó kitelepülő csoporttal, hanem ott maradtak Cservenkán.

⁴¹ Eszéki [Klein] Frigyes (a. n. Goldberger Rózsa; Pécs, 1926. december 30. – Budapest, 2021. szeptember 22.), magyar-történelem szakos tanár, a Testnevelési Főiskolán szerzett diplomát, gépkocsivezető, útépítő, vállalati osztályvezető, költő, magasrangú jugoszláv partizán kitüntetés birtokosa. Mohácson volt munkaszolgálatos, de 1944 júniusában megszökött, és beállt az 1943-ban alakult, zömében horvát partizánokból álló I. Vajdasági (XVIII. Proletár) Brigádba. 1945. május 6-án sebesült meg. A zágrábi katonai kórházból 1945 szeptemberében tért haza. Tito-partizán múltja miatt 1951-ben állásából fegyelmivel elbocsátották.

⁴² Eszéki Frigyes személyes közlése. Bp., 2007. január 30., Bp., 2021. május 28. A partizánok két kezükkel próbálták kimenteni az árokból a még életjelet mutatókat. A mintegy tucatnyi áldozat megmentését követően, a község belterületét nem érintve, még aznap nyugat felé távoztak.

négy napon keresztül feküdt szerteszét a téglagyárban a meleg hőmérséklet mellett. Amikor már járvány kitörésétől tartottak, akkor az evakuálásból visszamaradt (sváb és magyar) emberek közül néhányan, a helyi magyar csendőrséggel együtt elhatározták, hogy október 11-én, bőséges alkoholfogyasztás után, a már oszlásnak indult tetemeiket a téglagyár szakadékánál egy rakásra hordták, majd pedig felülről földet szórtak rájuk. Előtte a holttestekre meszet öntöttek.”⁴³

Egy másik forrás szerint a magyar csendőrség parancsba adta a helyi férfiaknak, hogy ásóval-kapával jelenjenek meg a téglagyárnál. A parancsuknak 20-30 fő tett eleget, köztük az akkor 53 éves Tóth [György] József⁴⁴ cservenkai lakos. Tanúvallomása szerint a vérengzést követő

„... 3-4 nap után parancsolták meg, hogy a csoportosan kivégzett zsidókat közös tömegsírba, akiket pedig elszórtan végeztek ki, azokat a megtalálás helyén temessük el. [...] Még két, a téglagyárban talált zsidó elhantolásában vettem részt, amikor eszméletemet veszítettem a szörnyű látványtól és fojtogató bűztől, amit a halomra lőtt áldozatok terjesztettek. Ott nem csak lőfegyverrel kivégzett zsidókra lettem figyelmes, de szétvert koponyájú áldozatok nagy számára is.”⁴⁵

A szakadék

Johann Wüsch és Tóth [György] József hasonlóan számolt be a téglagyárakban hátrahagyott halottakról. Elmondásuk szerint azokat kellett 1944. október 11-én eltemetni, akik nem a központi tömegsírban (halálárokbán) nyugodtak vékony földréteg alatt, hanem akik egyenként vagy csoportosan, de szerteszéjjel feküdtek. Az ő földi maradványaikat gyűjtötték össze, tették egy újabb tömegsírba, amely egy szakadék mélyén volt, és amire fentről földet szórtak. Képződött tehát egy újabb, sok áldozatot magába foglaló tömegsír, amely a hely adottságait kihasználva, a téglagyár közvetlen közelében lévő szakadék volt. Ez a szakadék a téglagyártáshoz szükséges agyag intenzív kitermelése során keletkezhetett, mivel az agyagdombok a téglagyár mögött, annak keleti oldalán találhatóak. Az agyag-gödörök 15 méter mélyek is lehetnek, és néha áldozatokat szedtek a polgári lakosok köréből is, mivel aki belezuhant, az meghalt.⁴⁶ A terület bejárása során magam is láthattam ilyen elhordott, monumentális agyagdombokat és szakadékokat, mivel a téglagyár továbbra is folyamatosan hátrafelé terjeszkedve termelte ki az agyagot. De hol lehetett 1944 végén a tömegsírnek helyet adó szakadék?

⁴³ Wüsch: *Die magyarische Okkupation*, 41–42.

⁴⁴ Tóth [György] József (1891. – ?), 54 éves római katolikus cservenkai pénzügyi előadó.

⁴⁵ Tóth [György] József kihallgatási jegyzőkönyve. Cservenka, 1945. május 17. AJ F110 fasc. 691–46. Inv. br. 5098.

⁴⁶ Kubikgödörbe fulladt egy asszony. *Magyar Szó* 1963. október 30. 16.

A tömeggyilkosság éjszakáján, kalandos körülmények között szökött meg az első téglagyárból Bondy Endre⁴⁷ budapesti zongoraművész. Szökése sikeres volt, amit később nagyon részletes visszaemlékezésben megírt. Ebből tudjuk, az első téglagyár délkeleti végénél, a téglagyarat a többemeletnyi meredek agyagfaltól elválasztó kerítésnél, 4 méter mély árok húzódott. A hosszú és mély árok az agyagfal alatt futott, amelyből a téglák gyártásához szükséges agyagot bányászták.⁴⁸ Bondy Endre egy bajtársával együtt ezen küzdötte át magát és ennek az agyagfalnak érték el a tetejét. A német katonák ezen a ponton állították fel 1944. október 6-án – a számos visszaemlékezésben megemlített – félelmetes géppuskát, amivel sakkban tartották a munkaszolgálatosokat. Ez a meredek, szakadékszerű rész egyébként minden bizonnyal – részben vagy egészben, de – végighúzódtott mindhárom téglagyár mögött. A tömeggyilkosság előtt három évvel, Magyarország katonai felmérése során, 1941-ben készült szelvényen is jól kivehető, hogy a téglagyarak keleti oldalát magas részek határolják.⁴⁹

Az első exhumálás

A visszafoglalt területeken, így Bácskában is, a partizánok 1944. október 22-én bevezették a katonai igazgatást. Ezzel megtörtént az impériumváltás és egyben egy új diktatórikus rendszer kiépítése. A szerb közigazgatás a téglagyári vérengzés után több mint két hónappal látott hozzá a tömegsírok feltárásához. A munka a Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottság (= Bizottság)⁵⁰ szervezésében vette kezdetét 1944. december 19-én. A munkára a külai kényszermunkatáborban fogva tartott sváb férfiakat és nőket vezényelték ki. A helyszíni jegyzőkönyv szerint

„... a Bizottság tagjai kiszálltak a Welker–Rauch és társa téglagyárba, amely Cservenkán a kis állomással szemben helyezkedik el. A téglagyár udvarán, a téglagyártásához szükséges agyagdomb közvetlen közelében találhatóak a tömegsírok. Biztosítottuk a megfelelő munkaerőt és délelőtt 9 órakor hozzáláttak a holttestek kiásásához, először az egyedülálló sírgödörök és egy 40 méter hosszú és 6 méter széles tömegsír feltárásához. A hullák 30-50 centiméter vastag földréteggel voltak lefedve. A fent fekvő holttestek állapotából meg lehetett állapítani a gyilkosság elkövetésének módját. A mélyebbre ásás során a holttestek már foszlófélben, kocsonyás állagúak voltak, ezért a Bizottság azonnal abbahagyta a sírgödör feltárását és azt 5-6 hónap múlva

⁴⁷ Bondy [Bondi/Blumenfeld] Endre (a. n. Gutmann Júlia; Gyulafalva, 1903. november 18. – Bp., 1970. március 16.), budapesti zongoraművész, zeneszerző, író, a Bethlen Téri Színház és a Comédie Orfeum karnagya, az Állami Déryné Színház zenei vezetője.

⁴⁸ Bondy Endre: *Cservenka*. Bp., 1958. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (= HDKE) Nytsz. 2011.1007.1. 9.

⁴⁹ Magyarország Katonai Felmérése. 1941. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&box=2166213.718017507%2C5725599.115704037%2C2169842.0882039187%2C5726874.658613546>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. november 12.)

⁵⁰ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača.

folytatja. Jelen pillanatban a kivégzettek hozzávetőleges számát lehet megállapítani. A túlélők tanúvallomásai szerint ez a szám 6-700 körüli. A bizottság összegyűjtötte a holttesteknél talált fényképeket és személyes iratokat...”⁵¹

A harmadik téglagyárban való exhumálást az egyik kirendelt tanúvallomásában leírtak is megerősítik. A Kolozsváron diplomát szerző Dr. Steinmetz Frigyes⁵² orvos elmondása szerint

„A kiásott holttestek alapján megállapíthattam, hogy az áldozatokat tűzfegyverrel gyilkolták meg. A hullákon golyónyom vagy kézigránát-repez nyomok láthatóak egész testükön, különböző irányból. A hullák rendezetlenül, egymáson feküdtek, némelyiken még felismerhető volt a vérnyom. Állapotuk alapján úgy gondolom, hogy a gyilkosság két-három hónappal ezelőtt történt. Fekvésük alapján nem állapítható meg, hogy a halál oka a lőtt seb vagy fulladás.”⁵³

Steinmetz Frigyes szintén 30-50 cm földréteg alatt megtalált áldozatokról, az első halottszint feltárását követő ásás beszüntetéséről és dokumentumok, valamint fényképek megtalálásáról írt.⁵⁴

A második exhumálás

Az 1944. december 19-én félbehagyott téglagyári exhumálás 1945. január elején folytatódott.⁵⁵

„... nagyszámú munkásra volt szükség, a választás kúlai és cservenkai németekre esett, mert éppen az ő földijeik követték el ezeket a rémtetteket [...] A hullákat kiásó német férfiak és nők elájulnak a rettenettől és a bűztől. [...] Olykor kevesebb, máskor több, az egyik helyen magában véve is 700 hulla volt.”⁵⁶

⁵¹ A Welker–Rauch és társa téglagyárban 1944. december 19-én összeállított helyszíni jegyzőkönyv. Crvenka, 1944. december 19. AJ F110 fasc. 691–43.

⁵² Dr. Steinmetz Frigyes (a. n. Karbiener Franciska; Újsóvé, 1890. – ?), kúlai orvos, a Magyar Királyi Honvédség leszerelt orvos századosa. Steinmetz a kihallgatása során „kúlai vagyonos, német orvosnak” vallotta magát.

⁵³ Steinmetz Frigyes kúlai orvos helyszíni kihallgatása. Cservenka, 1944. december 19. AJ F110 fasc. 691–43. Inv. br. 5095.

⁵⁴ A megtalált dokumentumok további sorsa ismeretlen.

⁵⁵ Az Offenburgi tartományi bíróság államügyészségének záróhatározata. Offenburg, 1972. február 21. Bundesarchiv. Ludwigsburg (= BL) B 162/20332. 1 Js 9/68. Cservenka–Zombor; A Szabadkán megjelenő *Hrvatska Rijec* [Horvát Szó] napilap 1945. január 13-i száma közöl erről az exhumálásról információt. A napilapnak ezt a számát nem tudtam felkutatni. Forrás: Nagy György: 108/84-es bori munkaszolgálatos század története. In: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Szerk. Randolph L. Braham. Bp., 1996. 113.

⁵⁶ A Welker–Rauch és társa téglagyárban 1944. december 19-én összeállított helyszíni jegyzőkönyv. AJ F110 fasc. 691–43.

A Temesváron megjelenő *Szabad Szó*, amelynek az újságírói között felszabadított bori munkaszolgálatosok is voltak, 1945. október 20-i számának úgynevezett egy mondatos rovatában beszámolt a cservenkai tömeggyilkosság áldozatainak téglagyári exhumálásáról.⁵⁷ Ebből és a Budapesten megjelenő *Szabadság* című lap tudósításából az derül ki, hogy 1945 októberének elején szintén történt exhumálás a téglagyárban.⁵⁸ A decemberi vagy a januári exhumálások során fényképeket is készítettek a felszínre hozott áldozatok földi maradványairól. Ezeket a fényképeket bemutatták a fasiszmus áldozatairól szóló újvidéki kiállításon (1945. január).⁵⁹ Feltehetőleg az ekkor készült fényképek közül került egy közlésre a jóval később, az 1953-ban Belgrádban megjelent és a Jugoszláviát megszálló fasiszták bűneit kivizsgáló bizottság által összeállított könyvben.⁶⁰

„Az exhumálás”

A cservenkai téglagyárban és az országutak mellett történő bejárásokat, feltárásokat, elföldeléseket, „szakadéka dobásokat”, visszatemetéseket, részleges exhumálásokat hosszú ideig semmilyen kegyeleti aktus nem követte, legalábbis semmilyen ezt tanúsító forrásról nem tudunk. A hosszú csendet a tömeggyilkosság után a már említett, 13 évvel később, 1957. november 4-én megkezdett és másnap befejezett téglagyári exhumálás törte meg. Az államigazgatási szervek és a zsidó szervezetek egyaránt figyelmen kívül hagyták a korábbi részleges exhumálásokat, és ez lett „a hivatalos” és egyetlen exhumálás („az exhumálás”). Az „exhumálás” egyediségének elfogadásában számos körülmény játszott szerepet, többek között az, hogy ebben az esetben dokumentumok, fényképek, tárgyi emlékek maradtak fenn és a sajtó is foglalkozott vele.

A Cservenkán, 1957. november 5-én kelt, összesen 19 soros, minden melléklet nélküli exhumálási jegyzőkönyv⁶¹ – minden argumentáció nélkül – rögzíti a már említett fontos adatokat (kb. 680 bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki, összesen egy 50 m hosszú sírt tártak fel, amelyben 465 koponyát találtak). Az ebben a tömegsírban fellelt személyes tárgyaknak egy belgrádi laboratóriumban történő megvizsgálásáról egy különbizottság állított ki jegyzőkönyvet.⁶² Az ebben a jegyzőkönyvben felsorolt nagy mennyiségű vallási

⁵⁷ Külföldi hírek 1 mondatban. *Szabad Szó* 1945. október 20. 3.

⁵⁸ Svábokkal exhumáltatták a cservenkai áldozatokat. *Szabadság* 1945. október 4. 2.

⁵⁹ Uo. Jugoszláviában országsszerte antifasiszta kiállításokat rendeztek 1944 végétől kezdődően. Ezek sorába tartozott az újvidéki antifasiszta kiállítás, amely feltehetően vándorkiállítás is volt. Nincs tudomásunk arról, hogy Cservenkán is rendeztek volna ilyen tárlatot. Az újvidéki antifasiszta kiállításon bemutatott fényképeknek nem jutottam a nyomára.

⁶⁰ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. [A fasiszta megszállók és segítők bűntényei a jugoszlávai zsidók ellen.] Ed. Zdenko Levental. Beograd, 1953. Fotodokumentacija [Dokumentumfotók]. Sl. 93. 245.

⁶¹ Zapisnik o izvršenoj eksumaviji žrtava faszizma. [Jegyzőkönyv a fasiszmus áldozatainak exhumálásáról.] Crvenka, 1957. november 5. JIM Reg. br. 1558. Sign. K-22-1-1-15.

⁶² Zapisnik o pregledu ličnih stvari mađarskih Jevreja prinudni radnika u Boru ubijenih 1944 godina. [Nyilvántartás az 1944-ben meggyilkolt Borban munkára kényszerített magyar zsidók személyes tárgyainak vizsgálatáról.] Savez Jeverskih opština Jugoslavia. Beograd, 1957. november 14. JIM Reg. br. 1341/61. Sign. K-22-1-1/14-2.

vonatkozású és személyes használatú, mindennapos tárgyakat ma is őrzik a Belgrádi Zsidó Történeti Múzeumban, a papíralapú dokumentumok azonban feltehetően elvesztek. Áldozatok név szerinti azonosítására nem került sor. Ennél az exhumálásnál készült az a 13 db fekete-fehér fénykép,⁶³ amelyek közül néhány a sajtóban és a holokauszt-szakirodalomban számos helyen megjelent.⁶⁴ Az exhumálás során előkerült tárgyakról is készültek fényképek.⁶⁵

A 465 koponyát és az áldozatok további földi maradványait a zombori izraelita temetőben elkészített tömegsír fogadta magába. Arra nem találtunk magyarázatot, hogy a tömegsír fölé emelt emlékműnek az ünnepélyes felavatására miért kellett nyolc évet várni (1964. április 19.). Mint ahogyan annak sem ismerjük az okait, hogy a cservenkai téglagyár egyik épületének falán miért csak tíz évvel később, vagyis a vérengzésnek csak a 30. évfordulóján helyeztek el emléktáblát.

A zombori izraelita temetőben lévő tömegsír feletti emlékmű felavatása jelentős társadalmi, valamint politikai esemény volt. A „felavatás” kifejezés azonban félrevezető, mert egyszerre több esemény is történt ekkor. A tömegsír fölé, a fejkő oldalán, magán a síron álló, impozánsnak tartott, de ettől távol álló emlékművet állítottak. Ennek az emlékműnek a leleplezése történt meg a kerek évforduló alkalmával. Magát az eseményt is „emlékünnepségnak” nevezték. Az emlékmű avatása zsidó vallási avató ünnepséggel kezdődött és állami ünnepséggel folytatódott.⁶⁶ Valójában mártíremlékmű avatása történt, gyászünnepély keretében, amin a Magyarországról és Jugoszláviából érkező zsidó szervezeten kívül vajdasági és szerbiai, úgynevezett „harcos szervezetek”, nagykövetségi küldöttek, állami vezetők, volt bori munkaszolgálatosok, továbbá több mint ezer ember jelent meg.⁶⁷ A volt bori munkaszolgálatosok között külön csoportot alkotott a magyarországi delegáció, amely hazaérkezése után részletes beszámolót is készített az emlékmű avatásról (2. sz. melléklet). A kornak teljesen megfelelő antifasiszta, harcos, a fasiszták és a mindenki által egyaránt gyűlölt Horthy-rendszert elítélő, magyar–jugoszláv barátságot és a fasiszták felett aratott győzelmet hangsúlyozó ünnepség volt. Az emlékünnepségek egyben határvonal is volt, végleg befejezettek tekintették a bori zsidó munkaszolgálatos áldozatok exhumálásáról történő további gondolkodást. Végérvényesen eldőlt, hogy több bori munkaszolgálatost már sehonnán sem exhumálnak, a húsz évig húzóódó exhumálási

⁶³ JIM Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/13a-c, d-1., e-2., f-2., h-1-2., i-2., j-1-2., k, l. (Összesen 13 db.) A levéltári számok alapján valószínű, hogy ennél több fénykép készült az exhumáláskor.

⁶⁴ Valószínűleg a legelső publikált fénykép az exhumálásról: *Magyar Szó* 1957. november 7. 16.

⁶⁵ A vallási és mindennap használatos tárgyakról ismeretlen számú fekete-fehér fénykép készült. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (= MALEV) őriznek ezek közül két, feltehetőleg nem a megtalálásuk helyszínén készült fényképet. Ezek a fényképek azonosak a JIM-ben őrzött két fényképpel. MALEV Ident. F2019.74–75.; JIM Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/14a-3., Reg. br. 1341. Sign. K-22-1-1/14b-2. Az exhumálás során készült fényképek közül kilencet, valamint a vallási és mindennap használatos tárgyakról, a JIM részemre készített fotói közül nyolc darabot közöltem. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 139–145.

⁶⁶ A magyar zsidóság delegációja a cservenkai mártírok emlékművének zombori felavatási ünnepségén. *Új Élet* 1964. május 1. 1.

⁶⁷ V. I.: Leleplezték a zombori emlékművet. Emlékezés a kivégzett 700 zsidó munkaszolgálatosra. *Magyar Szó* 1964. április 20. 1.

A zombori mártíremlékmű avatása 1964-ben. (A fénykép hátulról mutatja a mártíremlékművet.)
 Forrás: Lefkovits Jenő volt bori munkaszolgálatos fiának, Lefkovics Péter magángyűjteményéből.

Fotó: Ismeretlen. Sombor, 1964. április 19.

folyamatot lezárnak tekintik, és hogy pontosan 700 főben határozzák meg az áldozatok és az exhumált áldozatok összlétszámát.

Ezt támasztja alá Nagy Dezső budapesti nyomdásznak és dr. Fischer Pál újvidéki orvosnak a cservenkai téglagyárban tett látogatása is. A két volt bori munkaszolgálatos együtt élte át a téglagyár kemencéjében a vérengzés éjszakáját. Túléltek a borzalmakat, és húsz év elteltével, a zombori mártíremlékmű avatására menet felkeresték szenvedéseik színhelyét. Nagy Dezső az úti élményeiket és egyben visszaemlékezéseiket a *Magyar Nemzet*-ben tette közzé három részben. Itt az írta, hogy a téglagyárban az 1957-es exhumálásban részt vevő üzemvezető vezette körbe őket. Az üzemvezető a „szakadékról” nem beszélt ugyan, de arról igen, hogy a meggyilkoltaknak csak egy részét exhumálták.⁶⁸

Kérdések és válaszok

A leírtak számos kérdés feltevését teszik szükségessé. Nem könnyű megválaszolni őket. Miért volt tíz évre szükség a téglagyári exhumáláshoz? Miért merült feledésbe az összes korábbi részleges exhumálás? Az eredeti szándéktól eltérően miért hagyták az áldozatok közel felét egy elfeledett és végül beépített szakadékban? Miért hagyták az országutak

⁶⁸ Nagy Dezső: Egy bakancs. A húsz év előtti cservenkai vérengzés drámája. I. *Magyar Nemzet* 1964. október 13. 7.

mellett megölt áldozatoknak szintén mintegy felét a meggyilkolásuk helyén nyugodni? Milyen tényezők akadályozták az eredeti és sokszor átgondolt terv megvalósítását? Az ismert helyszínek ellenére miért övezi máig a teljes feledés az összes áldozat mintegy 42 százalékanak nyugvóhelyét? Sorstársaikkal ellentétben miért nem kaphatták meg ők is a vég-tisztességet? Miért szerepelnek pontatlan és hamis adatok a zombori izraelita temetőben lévő tömegsíron és a téglagyár falán lévő emléktáblán? Miért nincs az áldozatoknak Cservenkán vagy máshol köztéri emléktáblája és emlékműve? A kérdések megválaszolását csak a tágabb történelmi összefüggések ismeretében lehet megkísérelni.

A halottakról való megfelelő gondoskodásra a Bácska végleges elhagyására kényszerülő magyar csendőrségnek nem volt elég ideje. A közegészségügyi helyzet megoldásán túlmenően nyilván nem tartották fontosnak, hogy a magyar részvétellel történt tömeggyilkosság zsidó áldozatainak összegyűjtéséről bármilyen dokumentáció készüljön. Ez egyben a tömeggyilkosság tényének dokumentálása is lett volna. A szovjet csapatok – szintén közegészségügyi okokból –, azonnal elrendelték a számukra irreleváns körülmények között megölt bori munkaszolgálatosok földi maradványainak összegyűjtését. A szovjet katonák nyomában érkező partizánokat, majd a Népfelszabadító Bizottságot, a helyi szerb lakosságot elsősorban szintén nem a megölt magyar zsidók eltemetése foglalkoztatta, hanem – a közfeladatok ellátása mellett – az 1942 elején a magyar megszállás nyomán ért sérelmek megbosszulása. Ekkor ugyanis a magyar katonák által a Délvidéken végrehajtott „tisztogatási akció” („hideg napok”) során több mint 3000 ártatlan szerbet és zsidót öltek meg.⁶⁹ Nagyon sokakat közülük ismeretlen helyen temettek el, illetőleg a Duna és a Tisza jege alá lőttek. A titói hatalom azonnal megkezdte a helyben maradó lakosok, elsősorban a magyar és a sváb férfiak összegyűjtését, majd tízezerszámra való meggyilkolását, vagy a mintegy 40 vajdasági, köztük a kúlai táborba történő internálásukat. Az impériumváltás nyomán tehát tovább nőtt a területen elkövetett tömeggyilkosságok, majd pedig a titokban történő, temetőben és kietlen, jelöletlen helyeken történő elhantolások száma. A vérengzés folytonosságát jól mutatja, hogy a bori munkaszolgálatosok nyomában Ószivácra érkező partizánok 1944. október 15-én 73 magyar nemzetiségű férfit öltek meg. Előtte a katolikus temetőben megásatták velük a sírjukat, majd eltemetésükben ugyanaz a személy, Tokodi József döngyűző vett részt, aki napokkal korábban a bori munkaszolgálatos zsidókat temette el az ósziváci izraelita temetőben.⁷⁰ A cservenkai első téglagyár tulajdonosa, Welker Antal, aki a svábokkal együtt hagyta el a községet, visszatért Cservenkára. A partizánok Zomborba vitték, és szintén meggyilkolták sváb származása és vagyona miatt.⁷¹ A szerbek által elkövetett tömeggyilkosságok után maradt „halálárkok” exhumálását és a halottak temetőbe való áthelyezését 1945 márciusától engedélyezték, de sok helyen máig nem történt kihantolás.

⁶⁹ Dobrowiecki Péter: Szemet szemért: a délvidéki „hideg napok” és az azt követő jugoszláv megtorlásokat övező mítoszok a magyar történetírásban. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/43403/02_DobrowieckiP_55-64.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.)

⁷⁰ A zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézet Vajdasági Magyar Digitális Adattára. Zombor és környéke. http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1219/04_zombor_es_kornyeke.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.) 60.

⁷¹ Uo. 56.

Az impériumváltás utáni években a hatalom nem a bori munkaszolgálatosok terhére elkövetett gyilkosságok végrehajtóit, hanem a razzia áldozatainak gyilkosaival együttműködőket kereste. Az etnikai alapú tisztogatás részeként utóbbiakat megtalálta vagy megtalálni vélte, de mindenképpen kivégezte. A bori munkaszolgálatosok gyilkosai után egyébként sem volt értelme kutatni, hiszen azok kivétel nélkül elhagyták Jugoszláviát. A helyiek ismerték – az itt maradt sváboknak a szomszédaik, esetleg rokonaik, de mindenképpen ismerőseik voltak – a gyilkosságokban jelentős szerepet vállaló bácskai és sok esetben cservenkai születésű Waffen-SS-tagokat.⁷² Ez az ismeret a cservenkai tömeggyilkosságtól való időbeli távolodás során egyre halványult, majd pedig az 1950-es évek végére „elfelejtődött”. Úgy látszik, hogy a zombori izraelita temetőben való emlékmű avatásának idején (1964) ebből a tudásból már semmi nem maradt meg. A mindenkinek megfelelő, konszenzuson alapuló, általánosító meghatározás lett uralkodó, miszerint a vérengzéseket „a fasiszta gonosztevők”, „a német megszállók”, „a hitleri fasiszták” követték el.

A vizsgált időszakban a térségben történt súlyos emberveszteségek sorából nem hagyható ki a háborús áldozatok tömege sem. A nyugatra tartó bori gyalogmenetek útvonala egyben a Tiszától a Dunáig vezető fontos frontvonal részét is képezte. Ebben a térségben zajlott a második világháború egyik nagy vérveszteséggel járó csatája. A dunai átkelőnél lezajlott batinai ütközetben⁷³ összesen mintegy 5000 német, orosz és jugoszláv katona vesztette életét. Ők ott maradtak a harcmezőkön, majd ők is sírokba, tömegsírokba kerültek.

A bori munkaszolgálatosok által „érintett” táj 1942 elejétől 1945 tavaszáig szinte megszámlálhatatlan gyilkosság és tömeggyilkosság színhelye volt. A terület civilek, katonák, munkaszolgálatosok, zsidók, magyarok, svábok, szerbek, ártatlan emberek és harcoló felek tetemeivel megtöltött „halálárkainak” szinte megszámlálhatatlan színhelyévé lett. A népiirtás, a holokauszt, az etnikai tisztogatás nyomán elkövetett brutális vérengzések területei lettek, a térség az erőszak eszkalálódásának terévé vált. A vérengzések topográfiai egybeesése és időbeli közelsége, valamint nagyságrendje máig feldolgozhatatlan következményekkel járt. Az áldozatoknak haláluk után is meglévő megkülönböztetése, a történetek letagadása, egyoldalú kezelése, átírása megnehezítette az emlékezést, a nyomozásokat, az elkövetők és a sírok megtalálását, a szükséges adminisztráció elvégzését és a szakszerű exhumálásokat. Logisztikai szempontból is lekötötte a hatalmat, és szinte ellehetetlenítette a helyzet kegyeleti szempontból való megfelelő kezelését.

Nem találtam annak nyomát, hogy a második világháborút követő és Sztálin haláláig tartó jugoszláv–magyar kapcsolatok (1948–1953) milyen hatással voltak a bori áldozatok exhumálására. A két ország elhidegülése, a Titót az „imperializmus láncos kutyájaként” megbélyegző ideológia nyilván hátráltatta a folyamatot. Elképzelhetetlen lett volna ugyanis, hogy ebben az időszakban a jugoszlávok és a magyarok együtt emlékezzenek a megölt magyar zsidó bori munkaszolgálatosokra. Nem lett volna lehetséges túlélő bori munkaszolgálatosokat, köztük volt Tito-partizánokat meghívni a zombori emlékünnepélyre.

⁷² Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság elkövetői. In: *Történelem és erőszak*. Szerk. Margittai Linda – Tomka Béla. Szeged, 2021. 449–475.

⁷³ Batina település azonos Kiskőszeg községgel.

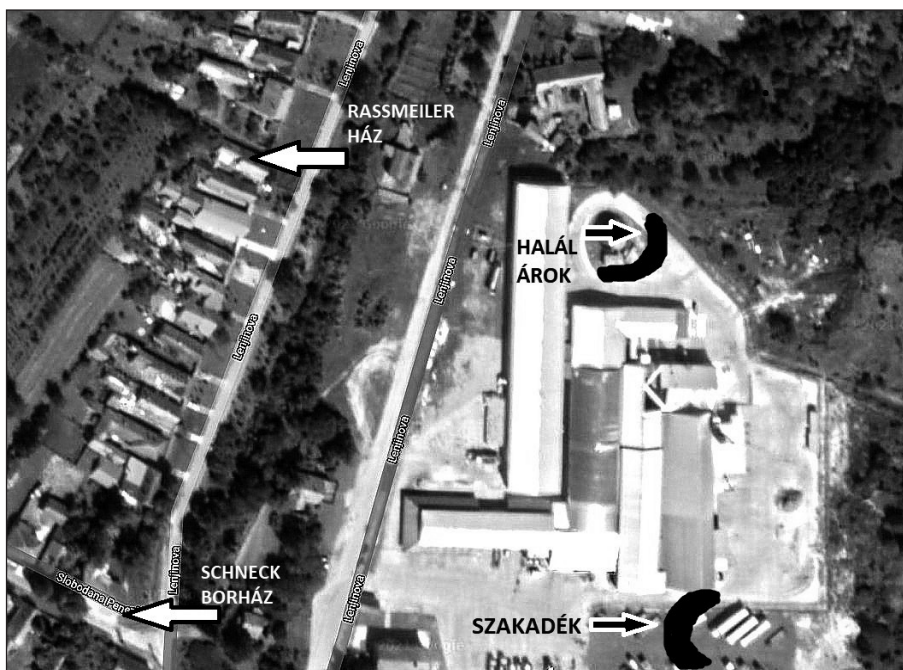
Ők akkor Magyarországon „titoista ügynöknek”, „Tito-bérenceknek” minősültek és súlyos hátrányok érték őket.⁷⁴

Összegzés

A Cservenkán és az országutak mellett meggyilkolt bori munkaszolgálatos áldozatok döntő többsége agnoszkálás nélkül alussza örök álmát. A hozzátartozók döntő többsége éppen ezért máig úgy gondolja, hogy a családtagja Borban halt meg, onnan nem jött haza. A bori munkaszolgálat áldozatainak döntő többsége azonban Szegedtől mintegy 80 kilométerre (Cservenka) vagy a mai déli határvonaltól néhány kilométerre (Zombor, országutak mellett) nyugszik.

A cservenkai téglagyár első és harmadik udvarán hasonló nagyságrendben maradtak halottak a német és magyar katonák elvonulása után. A halottak a kisebb és a nagy téglagödörökön kívül a téglagyárak egész területén nagy számban fordultak elő. A községen a vérengzés befejezése után átvonuló munkaszolgálatosok is számottevő veszteséget szenvedtek el. A téglagyárak területén hagyott és odavitt áldozatok számát a hivatalos iratokban, a visszaemlékezésekben egyaránt 700-1000 főre becsülték. A német katonák a halottak eltemetéséről sehol sem gondoskodtak, egyedül a halálárokból lévő tömegsírra hánytak némi földet. Az egyik horvát partizánegység, köztük Eszéki Frigyessel, ez alól a vékony réteg alól mentette a menthetőket. A téglagyárak udvarán maradt temetetlen áldozatok eltemetéséről elsőként még az orosz csapatok bevonulása, azaz 1944. október 14-e előtt a magyar közigazgatás gondoskodott. Az 1944. október 11-én összegyűjtött temetetlen halottakat a téglagyár egyik szakadékába dobták, mésszel leöntötték, és a szakadék melletti domboldalról, felülről földet szórtak rá. Az ily módon betemetett szakadék konkrét helye nem lokalizálható, de nagyjából meghatározható. Ez pedig minden bizonynyal az első téglagyár mögött húzódó szakadék lehetett. Tehát a vérengzés után három nappal azokat a halottakat gyűjtötték össze és dobták a szakadék mélységű árokba, akik meghatározóan az első téglagyár területén, a föld felszínén elásatlanul, még földdel is beszóratlanul heverték. Az 1944. december 19-i, az 1945. január és az 1945. október eleji exhumálások valójában eltemetések, kiásások, újraeltemetések és visszatemetések voltak. A betemetett első téglagyári szakadékban lévők kihantolása nem történt meg. A cél a temetetlen halottak elföldelése, a járványveszély elhárítása és a téglagyári termelés zavartalan biztosítása volt. A téglagyárak területén maradt és 700-1000 főre becsült áldozat földi maradványainak egy része tehát kihantolásra, majd a téglagyárak területén való újra eltemetésre került. Az áldozatok másik része viszont a szakadékból maradt. Bármelyik udvarban érte is őket a halál, földi maradványuk nem hagyta el a téglagyárak szakadékokkal övezett területét. Később, az egyetlen hivatalos exhumálásként emlegetett, 1957. november 4-5-én elvégzett kihantolás hozott részleges változást. Ekkor került sor a 465 fő

⁷⁴ Vukman Péter: Barátból ellenség – ellenségből barát (?). A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10294/1/VukmanP%C3%A9ter_dok03.pdf. (A letöltés ideje: 2021. november 14.)

2. helyszínrajz. A szakadék feltételezett helye a cservenkai téglagyárban.

Forrás: A google maps alapján a szerző által készített helyszínrajz. [https://www.google.com/maps/place/Cservenka,+Szerbia/@45.6605428,19.4727592,310m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1sox-475ca9b83a9d4eef:0x69b5bf754f443289!8m2!3d45.6584711!4d19.4560093. /](https://www.google.com/maps/place/Cservenka,+Szerbia/@45.6605428,19.4727592,310m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1sox-475ca9b83a9d4eef:0x69b5bf754f443289!8m2!3d45.6584711!4d19.4560093./)

(A letöltés ideje: 2022. szeptember 20.)

exhumálására és a zombori izraelita temetőbe szállítására. A téglagyárak területén később sem folyt semmilyen kutatás vagy exhumálás, tehát a 700-1000 áldozat közül 235-535 fő alusza örök álmát a téglagyári szakadéokban. Az első téglagyárnak minden bizonnyal a korabeli, keleti kerítés vonalában lévő szakadékaiban. Mai megközelítésben ez azt is jelenti, hogy a kb. 1948 óta Jedinstvo [Egyesült; Egyesített] nevű téglagyárnak a sorozatos és jelentős bővítései, modernizálása során a szakadék fölé betonalapú, esetleg fedett gyárépületek kerültek. Személyes bejárásaim során ennek természetesen nem leltem meg a nyomait, viszont a fejlesztésekre vonatkozó építési tervdokumentáció alapján pontosan meghúzható lenne a korabeli kerítés és egyben a szakadék sávja.

Az országutak mellett megöltek száma mintegy 400 fő volt. Az áldozatok földi maradványának további sorsa, az arányokat tekintve hasonló a téglagyárakban megöltökhöz. Az ósziváci temetőben eltemetetteket, valamint a két méter mélyen elhantoltakat nem vitték át a zombori izraelita temetőbe. Ide kizárólag a szovjet csapatok bevonulását követően szállítottak halottakat. Ezt követően 1948-ig – dokumentálhatóan – folyamatos helyzetfelmérés, tervezgetés, levelezés zajlott az országutak mellett lévő áldozatoknak a zombori izraelita temetőbe viteléről. A halottak összegyűjtésére és ideszállítására azon-

ban végül nem került sor. Becsülni tudjuk csak, hogy a mintegy 400 halottnak körülbelül fele maradhatott a meggyilkolásuk helyén és a másik fele került a zombori izraelita temetőbe. A téglagyárból 1957-ben ideszállított 465 fő minden bizonnyal a már meglévő, az országutak mellől 1944 októberében idehozott és itt eltemetett mintegy 200 fővel azonos sírba került. Számszerűen ez összesen 665 fő, amely alatta marad a sírhelyen nevesített 700-as számnak, miközben biztosra vehető, hogy ez is csak becslés adat.

Az áldozatok ennek megfelelően, exhumálási és kegyeleti szempontból két, arányai-ban megegyező csoportba oszthatók. A „számontartottak” csoportjába tartoznak a zombori és az ósziváci izraelita temetőkben nyugvók, akiknek a nyughelye közös abban, hogy egyaránt Cservenkától távol, egyházi fenntartású, elvileg látogatható, de zárt temetőben van. A különbség nem kizárólag a temetők Cservenkától való távolságában, az oda eltemetett bori munkaszolgálatosok számában, hanem az azonosításuk arányában is van.⁷⁵ Lényeges különbség, hogy az ósziváci izraelita temetőben eltemetettek sírja teljes feledésbe merült és izraelita hitközség hiányában a temető sem látogatható. A „számon nem tartottak” közé azok tartoznak, akik a cservenkai téglagyár szakadékaiban nyugszanak, és akiket az országutak mellett temettek el. A cservenkai téglagyár kerítésén belül, egy zárt ipari területen lévő épületen található emléktábla kizárólag és pontatlanul az ott lemeszárolt „többszáz” (sic!) zsidóra emlékezik. A vérengzés ezen helyszínén teljesen „visszalakult” a békés ipari termelés helyévé. Az országutak mellett eltemetettek sírjai szintén a „számon nem tartottak” közé tartoznak, mivel, ha néhány áldozat nevét fel is jegyezték, a sírok és tömegsírok jeltelen sírhantok maradtak. Ezeket pedig hamar birtokba vette a természet vagy területe ismét része lett a mezőgazdasági termelésnek. Cservenka település, a téglagyár és az országutak melletti területek papíron végleg megszabadultak a *corpus delicti*ktől.

Az áldozatok tehát sem Cservenkán, sem máshol nem kaptak köztéri emlékművet vagy emléktáblát. Mindez annak kinyilvánítása is egyben, hogy Cservenkának mint településnek nincs köze a történetekhez, legalábbis nem akar emlékezni erre. A halottak idegen helyre való „kitelepipítése”, az emlékezés helyeinek „elidegenítése” hozzájárult ahhoz, hogy a vérengzés ismerete nem része a kitelepítettek, az ott maradtak identitásának és Cservenka történetének.

Cservenka nemcsak hogy nem akar emlékezni, de alig volt kinek visszaemlékezni. A község demográfiai összetétele ugyanis teljesen megváltozott a második világháború alatt és az utána következő években. A zsidókat elhurcolták, a cservenkai zsinagógát lerombolták, a svábok és magyarok döntő többségét kitelepítették vagy megölték, a templomaikat, így az evangélikus és református templomot szintén lerombolták. Helyükbe a vérengzésekről mit sem tudó szerbeket telepítettek be a távoli Boszniából, Hercegovinából és Montenegróból. Ők biztosan nem hallották a tömeggyilkosság éjszakáján a lövéseket, semmit sem tudtak a bori munkaszolgálatos zsidókról, sem pedig a vérengzésben részt vevő bácskaiakról és azok esetleg otthon maradt ismerőseiről. Ők még a község történetét sem ismerték. A kitelepítetteknek, akik Nyugat-Németországban új hazára talál-

⁷⁵ Az ósziváci izraelita temetőben eltemetett 39 főből név szerint 19 főt, a zombori izraelita temetőben eltemetettek közül senkit nem ismerünk név szerint.

tak, lett volna mire emlékezniük, de erre nem voltak képesek. Májig szinte kizárólag saját kálváriájukra hajlandók emlékezni.⁷⁶ Mindez talán jobban érthetővé teszi az exhumálások félbeszakításának, majd pedig befejezetlenségének történetét.

⁷⁶ Vetter–Keiper: *Unser Tschervenka*, 513–514.

1. melléklet. Az 1957-es exhumálási jegyzőkönyv. Forrás: Jevrejski Istorijiski Muzej. Reg. br. 1558. Sign. K.22-1-1/15. Az 1957-es exhumálási jegyzőkönyv magyar fordítása.

J E G Y Z Ő K Ö N Y V

A fasizmus áldozatainak exhumálásáról

A belgrádi egyesült zsidó hitközség, a cservenkai Népbiztossággal karöltve és a cservenkai „Jedinstvo” téglagyár elvtársaival együtt, ma a fasizmus és nácizmus áldozatait exhumálták, – akiket Magyarországi zsidóként a második világháború alatt elhurcoltak és a bori bányában végzett kényszermunkára ítélték.

A 3.200 munkás közül, akik a bori bányában dolgoztak, körülbelül 680-an maradtak életben, akiket 1944 végén a cservenkai téglagyárban kivégeztek.

A holttestek exhumálása után 465 koponyát találtak, ami körülbelül az eltűntek száma lehet.

A mintegy 50 méter hosszú sírban személyes tárgyakat találtak: imakönyveket, különböző írásokat a holtak családjától, leveleket, pénztárcákat, órákat, néhány lőszert és más tárgyakat.

A holttestek állapota alapján és a törött koponyák miatt könnyű megállapítani, hogy egy részüket kézigránátokkal végezték ki. Egy szemtanú, aki részt vett a holttestek elhantolásán, azt állította, hogy egyeseknek, akik csak könnyebb sérülést szenvedtek, sikerült megszökniük.

Az exhumálás kegyelettel történt a belgrádi zsidó közösség küldöttségének jelenlétében. Az áldozatok maradványait kisebb zsákokba tették, majd autóval Zomborba szállították és a zsidó temetőben temették el őket.

DICSŐSÉG AZ ELHUNYT HARCOSOKNAK ÉS A FASIZMUS ÁLDOZATAINAK

Cservenka, 1957. november 5.

A Cservenkai Népbizottság
– Cservenka [körpecsét]

A jelenlévők:

1. Kojić Slavko – az NOO¹ elnöke
[saját kezű aláírás]

2. Vučelić Drago – az NOO titkára
[saját kezű aláírás]

3. Tatalović Jovo – a téglagyár igazgatója
[saját kezű aláírás]

4. Slepčević Milan – a téglagyár
munkavezetője [saját kezű aláírás]

5. Ruben J. Rubenović
[saját kezű aláírás]

6. Mikša Benzion
[saját kezű aláírás]

7. Zoltan Benhauer
[saját kezű aláírás]

¹ NOO = Narodni Odbor Opštine [Népbizottság].

2. melléklet. Beszámoló a cservenkai mártíremlékmű felavatásáról. Forrás: Lefkovich Péter magángyűjteményéből.

A CSERVENKAI MUNKASZOLGÁLATOS MÁRTÍROK SZOMBORI EMLÉKMŰVÉNEK
LELEPLEZÉSE¹

1964. október 7-én lesz a borzalmas cservenkai tömegmészárlás huszadik évfordulója. Ebben a szomorú jubiláris évben megvalósult az életben maradt volt bori munkaszolgálatosok húszéves óhaja: méltó és tartós emléket emelni a tömegsírban nyugvó szegény társaiknak.

Az emlékmű leleplezése 1964. április 19-én történt a szombori² zsidó temetőben. Ezt két exhumálás előzte meg: 1945 januárjában, a gyilkosság után három hónappal sváb paraszttal kiásatták a tetemetek és ugyanott a cservenkai téglagyárban temették el. 1957 év folyamán a beográdi Savez jevrejskih opština [belgrádi egyesült zsidó hitközség] kezdeményezésére a téglagyári munkások rohammunkával kiásták a csontokat és zsákba varrva teherautókon a szombori temetőbe szállították, ahol közös sírban helyezték örök nyugalomra az elkínzott, a fajgyűlölet vadállatai által elpusztítottak testi maradványait.

Az emlékmű cca egy millió dínárba került. Ennek felét a budapesti zsidó szervezet, a többi anyagi eszközt pedig a beográdi Savez és a Jugoszláv Frontharcosok Szövetsége fedezte. Az izraeli és amerikai hozzájárulást a szervezők nem várták meg.

Két évvel ezelőtt, 1962 nyarán a jugoszláv volt munkaszolgálatosok kezdeményezésére ideiglenesen rendbe hozták a szombori temető bejárata közelében lévő tömegsírt, szép beszédek elhangzása mellett. Már ekkor a Jugoszláv Harcosok Szövetsége vállalta a síremlék felállításának megszervezését és magáévá tette az ügyet.

A szuboticiai MUSZ³ alosztály állandóan sürgette és erkölcsileg hozzájárult a megvalósításhoz. Részben ennek köszönhető, hogy a három szervező, a jugoszláviai, [a] pesti [budapesti] zsidó szervezetek és a harcosok szövetsége létrehozta az emlékmű felállítását.

¹ A dokumentumot – annak tartalmát és formáját tekintve egyaránt – szöveghűen közlöm, de a helyesírási és gépelési hibákat javítottam valamint sorkiegyenlítést alkalmaztam. A szöveg ékezet nélkül készült, amit szintén javítottam.

² A szövegben meghagytam a helységnevek eredeti írásmódját.

³ MUSZ: Munkaszolgálatosok Szövetsége.

II.⁴

Az emlékmű leleplezésének előkészítése, lebonyolítása ünnepélyes és kifogástalan szervezői munka volt. Ezt dr. Benesovszky Imre⁵ helyettes főrabbi és dr. Schweitzer⁶ pécsi rabbi Szuboticán, a nagytemplomban megtartott felejthetetlen magasztos és testvéries hitszónoklatai és beszédei előzték meg.

III.

1964. április 19-én ragyogó, derült tavaszi napos idő mellett valósult meg az emlékmű és gyászünnep. A szombori zsidó temetőben áll az impozáns fehér betonból, három fekete-márvánnyal ellátott síremlék, a Magen David⁷ és a hétágú Menorával díszítve, kék és sárga nefelejcskekkel borítva. Az ünnepségre megérkeztek: magyar részről a két rabbinson kívül a Partizánszövetség vezetői, a Zsidó Községek Szövetségének elnöke, Sós Endre,⁸ és akiket legközelebb érintett az ünnepség, egy autóbusszon érkező 25 tagú volt bori csoport, a 400 tagot nyilvántartott bori csoport nevében. Megjelent Nacev Mara,⁹ a Jugoszláv Harcos Szövetség alelnöknője, az izraeli és magyar követség képviselői, a tartományi képviselők és Szombor város összes magasrangú tisztviselői testületileg, 1000 főnyi szerb nemzetiségű tömeg hallgatta meg ünnepélyes csendben a gyászbeszédet, könnyezve. Köztük a szerb falvak lakossága, melyeken elvonult elgyötört koldusseregünk. Szólamok nélkül éreztük, hogy együtt érez velünk és a zsidó tragédiával Szombor város és környékének egész szerb lakossága. Ebben a velünk rokonszenvező, humánus légkörben érzékeny zsidó lelkünk ösztönszerűen érezte: nem minden nem zsidó „árja” környezet érez ellenszenvet, türelmetlenséget a néhány száz főnyi véletlenül életbenmaradt, de mindig lojális és törvénytisztelő zsidókkal szemben. – Nem kergettek el bennünket a volt frontharcosok: ők szerény szervezők voltak, itt mi voltunk ennek a nagyon szomorú évfordulónak szereplői. A borzalmas éjszaka áldozatainak vigasztaló legyen, hogy évszázadokig áll majd a jövődő szerb generációk részére is az emlékeztető és hogy bekerültek a zsidóság hőseinek emléktárába.

⁴ Nincs megjelölve a „I.” bekezdés.

⁵ Dr. Benoschovsky Imre (a. n. Haas Gizella; Bp., 1903. február 6. – Bp., 1970. július 5.) 1960-tól országos vezető főrabbi, tanár.

⁶ Dr. Schweitzer József (a. n. Hoffer Friderika; Veszprém, 1922. október 13. – Bp., 2015. február 5.) Széchenyi-díjas tudós, vallástörténész, egyetemi tanár, országos főrabbi, aki 1948 és 1981 között Pécsen volt főrabbi. Halála előtt kb. öt évvel felkerestem a rabbiképzőben, volt hivatalában a szellemileg és fizikai egyaránt jó egészségnek örvendő Schweitzer Józsefet. Fájdalmasan említette, hogy olyan sok hasonló rendezvényen vett részt, hogy már nem emlékszik a részletekre.

⁷ Magen David: Dávid-csillag.

⁸ Sós [Schlesinger] Endre (a. n. Berczell Rózsi; Bp., 1905. július 18. – Bp., 1969. július 12.) 1957 és 1965 között a Magyar Izraeliták Országos Képviseletének és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke (1957–1965), az *Új Élet* című lap főszerkesztője, újságíró, író.

⁹ Mara Naceva Drljević (Kumanovo, 1920. szeptember 28. – Kumanovo, 2013. július 1.) macedón partizán, majd számos jugoszláv szervezetben töltött be vezető tisztséget.

Az ünnepség két részből állt: a vallási jellegű 9 órákor kezdődött, ezen a néhány rendezőn kívül a zsidóság vett részt. Dr. Benesovszky beszédében ostorozta fasizmus embertelenségét, Dr. Schweitzer pedig a szülőkhöz fordult, akik hiába várták vissza sírban nyugvó gyermekeiket. Szívből, meggyőződéssel jöttek ezek a részünkre évtizedek óta nem hallott gyönyörű szólamok [szavak], telve igazi zsidó testvéri szeretettel. Utána a jelenlevők Hamburg Géza¹⁰ „Él mólé ráchámim”-ja¹¹ után elmondták a „Kaddis”-t,¹² a halotti imát a szegény áldozatok emlékére. A két tisztelendő papi ruhában és süveggel eszünkbe juttatta a régi szuboticei zsidó élet nagytudású főtisztelendőjének és főkántorának emlékét.

11 órákor kezdődött a hivatalos ünnepség, kb. két órán keresztül részünkre egy ünnepélyes, felemelő, fenséges valamit nyújtva. A síremlék két oldalán egy szakaszból álló katonazenekar és a beográdi zsidó „Bora Baruch” európai hírű énekkara helyezkedett el. A síremlék talpazatának szélén két oldalt 3–3 rohamsisakos, puskával felszerelt jugoszláv katona állt szoborszerű vigyázzban két órán keresztül. Minden katona mellett sötét ruhában, franciasapkával a fején 6 volt zsidó muszos¹³ állt vigyázzban, 15 percenként váltva egymást, testvéri megértésben jugoszláviai és magyarországi volt muszosok.

Az emlékmű homlokzatával szemben sorakoztak fel a meghívott magas funkcionáriusok: a két tisztelendő és a politikai képviselők fekete ünnepi öltönyben s kalapban. Az 1941 évi ellenállási mozgalom [egyik] tagja nyitotta meg és konferálta [fel] az ünnepséget. A két árbócon a jugoszláv és m. [magyar] zászlók lebegtek.

Az ünnepség minden mozzanatát hivatásos film- és televízióriporterek amatőr fényképeszek leírhatatlan száma fényképezte, őszinte érdeklődéssel, hogy örökös emlék maradjon erről a legnagyobb jugoszláviai muszos ünnepségről.

Az első ünnepi szónok Mara Nacev, Rankovics¹⁴ miniszter egyik helyettese volt. Nagyhatású, katonás beszédében a két ország ellenállóinak közös célkitűzéseiről és közeledéséről beszélt és a megújuló fasizmust ostorozta. Beszéde rövid és határozott volt. Szegény társainkat antifasiszta szabadságharcosoknak minősítette.

Dr. Kadelburg,¹⁵ a legfelsőbb jugoszláviai zsidó szövetség¹⁶ elnöke reálisan ismertette a bori kényszermunkát: a napi 14 órás munkaidőt, a minimális kalóriát sem adó ételmezt, a menekülést az előnyomuló Vörös Hadsereg elől és végül a vesztét érző tehetetlen boszniai SS század borzalmas gyilkosságait. Alap gondolata a bori kényszermunka rabszolgamunka jellege és az elveszett fenevadak utolsó rémtette volt. – Gáti

¹⁰ Hamburg Géza (1893 –?) szabadkai kántor, zombori bőröndős.

¹¹ Él mólé ráchámim [Irgalmas Isten]: szombaton a Tóra-olvasás után mondják, temetésnél a sírnál, a halottak lelki nyugalmáért imádkozzák.

¹² Kaddis: Istent dicsőítő szent ima, gyászoló imája a temetőben.

¹³ Muszos: munkaszolgálatos.

¹⁴ Aleksandar Ranković [Alekszandar Rankovics] (Drazsevac, 1909. november 28. – Dubrovnik, 1983. augusztus 20.) szerb nemzetiségű jugoszláv kommunista politikus. Jugoszlávia alelnöke (1963–1966), majd pártellenes tevékenység vádjá miatt kegyvesztett lett és kizárták a pártból.

¹⁵ Dr. Lavoslav Kadelburg (Vinkovci, 1910 – 1994) a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének elnöke (1964–1991), ügyvéd, helyettes államügyész, a Legfelsőbb Bíróság bírása.

¹⁶ Helyesen Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége.

Ödön¹⁷ spanyol szabadságharcos röviden beszélt. Mint új tényt idézte a Horthy-rezsim és a német gazdasági minisztérium közötti megállapodás 3 és 4. pontját: 6000 zsidó kényszermunkást szó szerint eladott a m. [magyar] kormány. A vételár havi 1000 tonna messing¹⁸ lett volna a bori rézbányából, melyet a németek nem adtak meg. Ígérte, hogy faji és nemzetiségi különbség nem lesz többé.

Az ünnepség vezérszónoka SÓS ENDRE elnök volt. Mint szónok és zsidó testvér leírhatatlanul hatásos és meggyőző beszédet tartott, mely át volt itatva őszinte felháborodással és bátor kiállással a fasizmus embertelen tettei ellen. Ő tudta csak érzékeltetni a bori kényszermunka és a halálmenet igazi megalázó jellegét. Idézzük azt a részt, amikor ő, mint baloldali internált 1944 késő őszen saját szemével látta és találkozott a Cservenkát túlélt pária-sereget: mozgó csontvázak voltak, színes rongy darabokkal borítva. /Ez a költő-ember érezte át egyedül, hogy ezek a lesoványodott páriák másfél éven keresztül üres gerslilevesen,¹⁹ megfélemlítve, minden emberi jog nélkül teljesen apatikusan vonszolták magukat „haza”. – Nem volt erejük „szökni”, még jártányi erejük sem volt/. Szomorú, elgyötört arcával Sós Endre, ez a nemeslelkű ember legjobban kifejezte fájdalmait a bori tragédiával kapcsolatban.

FISCHER LÁSZLÓ, a szubotikai musz. alosztály elnöke beszélt a muszosok nevében. Reális, tartalmas, adatokkal telített beszámolójában hatásvadászás [hatásvadászat] nélkül ismertette az 1942. július 1-én kezdődő ún. délvidéki munkaszolgálatot. Bola Emil példája után VÁDOLTA a bori német és m. katonai parancsnokságot, mely oly készségesen átadta menetet /melynek már fizikai ereje nem volt/ Cservenkán a kivégzőosztagnak. Alapgondolata az volt, hogy az ún. „munkaszolgálat” csak forma volt, hogy kellő pillanatban az internált, fegyveres őrség alatt lévő zsidó tömeget legyilkolhassák. Ilyen pillanat és alkalom volt a cservenkai tömeggyilkosság is. Vádolta az egész Horthy-rezsimet, melynek főprogramja a zsidógyűlölet volt. Idézte történelmi pontossággal azoknak az oroszországi és más európai országoknak a helységeit, ahol a cservenkaihoz [hasonlóan] agyon-dolgoztattak és kínozott munkaszolgálatosok porai nyugszanak. Békét és dicsőséget kívánt a fasizmus minden áldozatának. /Megjegyzendő, hogy beszédének nagy részét, melyben a m. antiszemitizmus évszázados múltját, mely a középkorba nyúlik, ismertette, cenzúrázták./ Széles látókörűen kiemelte, hogy az ott nyugvó cservenkai tömegsír csak egy töredéke az egész Európát beborító jeltelen zsidó tömeggyilkosságoknak. Fischer László beszédével bizonyította, hogy az ún. „közérdekű munkaszolgálat” igaz története megírásra alkalmas. Beszéde szívig-vérig munkaszolgálatos szolidaritással átítatott volt.

Az utolsó szónok dr. GUTTMANN TIBOR²⁰ szombori ügyvéd, a szombori hitközség elnöke volt. A szombori, alig 30 lelket számoló zsidóság nevében átvette ezt a síremléket és megfogadta, hogy azt meg fogják őrizni és ápolni fogják.

¹⁷ Gáti [Groszman] Ödön (Sátoraljaújhely, 1913. augusztus 14. – Bp., 1978. április 4.) sütőmunkás, kommunista politikus, a dachau és a buchenwaldi koncentrációs tábor foglya, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének elnöke.

¹⁸ Messing: sárgaréz.

¹⁹ Gerslileves: hántott árpából készült leves.

²⁰ Dr. Guttmann Tibor a zombori hitközség alelnöke és végrehajtó bizottságának tagja.

A szónoklatok szünetében a beográdi zsidó dalárda énekelt művészi számokat: megható gyászdal, négy szólamban, basszus szólóval, azután néhány művészi szám után befejezőképpen az „ES BRENNT”²¹ c. jiddis dalt, a varsói partizánok dalát. Kidolgozott, kellemes, színes zenei élmény volt, hatásvadászás [hatásvadászat] nélkül. Az együttérző zsidó fájdalom volt érezhető az énekesek hangjából. Hiszen mindannyian hozzátartozóinkra gondoltunk az egész gyászünnepség alatt.

Nem volt itt taps, betanított tetszésnyilvánítás, csak ünnepélyes hallgatás, csend. Az 1000 főnyi tömeg, melyben iskolásgyerekek is voltak, együtt érezve ösztönszerűen átérzte az évezredes zsidó szomorúságot. Ez a megfeszített tiszteletteljes figyelem, a könynyező szerb asszonyok arca, a növendék szerb fiúk és lányok ünnepélyes, megértő arc kifejezése többet fejezett ki, minden taps, helyeslés és tiltakozó kiáltozásnál.

Az ünnepség legünnepélyesebb és meghatóbb része a koszorúletétel volt. A katonazenekar Lenin gyászindulójának²² mélabús taktusait játszotta. Nagy fiúk és leányokból álló csoport ünnepélyes léptekkel lerakta a hatalmas vörös csillagos koszorút. Ez meg 10 más, koszorút hordó csoport követte ugyanazon szívbe markoló akkordok kíséretében. Illedelmesen letették a koszorút, a feliratot szétterítve. Az egész alapzat koszorúkkal volt borítva. Ekkor kis piros nyakkendős pionírgyerekek piros pipacs és tulipáncsokrokat tettek az alapzatra. Ez a nem játékszerű jelenet többet fejezett ki és jobban meghatotta a gyászoló tömeget, mint a szónoklatok.

A koszorúk között volt a pestieké [budapestieké] és a 100 életben maradt jugoszláv volt kényszermunkás sárgaszalagos szerény koszorúja: emlékeztetésképpen a sárga karszalagra, az ún. „közérdekű munkaszolgálat” hivatalos színére. És mikor az 1941 emlékeremes volt jugoszláv partizánharcos bemondó egyszerű, emberi hangon bejelentette: „Az ünnepség véget ért”, a síremlék virággal volt borítva és a körülálló gyászolók ösztönszerűen nem tudták elhagyni a helyet. Lenyűgözve, szinte mágnés szerűen vonzotta az igazi emberi érzéssel átérző embereket a mi tragédiánk szimbolikus emléke.

Az egyszerű parasztemberek ekkor odatódultak, hogy mindent közelről lássanak, de akkor is illedelmes csendesen. És ott maradt még sokáig a katonazenekar, mely jugoszláv fúvósszámokat játszott, ezzel is kifejezve a szegény áldozatok iránti tiszteletét.

Ekkor tűnt ki, hogy ezres tömeg gyűlt össze, az utcán az autók és más járművek beláthatatlan sora. És ekkor vált bennünk tudatossá, hogy ez Szombor város, elsősorban Szombor és környékének szerb lakosságának síremlékavató ünnepsége volt. Nagy szavak és frázisok nélkül ezzel adta meg tiszteletét a maroknyi maradék zsidóság, a zsidó temetőben nyugvó volt szombori zsidó polgárok iránt.

A vezető jugoszláv lapok, a „Borba”, „Dnevnik” pontos tudósításban képekkel illusztrálva ismertette a kegyeletes emlékmű leleplezést, a televízió aznap képekben és kísérelőszöveggel hirdette a milliók előtt, melyet feltétlenül filmzsurnal is fog követni.

Némi elégtétel volt ez nekünk, jelenlevő jugoszláviai és m. [magyarországi] talán százfőnyi életben maradt muszosoknak, némi elégtételt [jelentett, hogy] a szervezett

²¹ A szerző talán a varsói gettólázadás során hősi halált halt Krystyna Kraheńska költőnő által írt, közismert katona- és partizánindulóra gondolt.

²² Lenin-dal vagy Lenin-gyászinduló, orosz eredetű munkásmozgalmi gyászinduló.

megaláztatás és megfélemlítés után, emelt fővel távoztunk.²³ Hát mégis ünnepélyes módon hantolták el, ha elkésve is, a kényszermunka mártírjait, zsidónak is jár elismerés és megtiszteltetés. Emlékezetünkbe véstük a koszorúk és virágokkal borított emlékművet. Nem csak 700 társunk, hanem a többi 3000 áldozata a bori halálútnak is gondolatban méltó módon nyugszik a szombori zsidó temetőben.

OOOOOOOO²⁴

Ünnepélyes, felemelő, jól megszervezett gyászünnepség volt az 1964. április 19-i emlékmű leleplezése. A fasizmus ellen tiltakozó antifasiszta [antifaszizmus] manifesztációja volt elsősorban a két harcos egyesületnek. Talán jobban ki lehetett volna emelni a munkaszolgálatos gyászünnep jellegét, az egész kényszermunka szavakkal nem jellemezhető embertelen módszereit és tragikus befejezését. De ezt talán az egyetemes munkaszolgálatos művek, dokumentum-gyűjtemények pótolják.

Ettől függetlenül mi, véletlenül életben maradt volt boriak hálánkat fejezzük ki azoknak, akik ezt az örök emlékjelet emelték „mementó”-képpen, hogy mi volt a bori rabszolgamunka, és a Bor–Cservenka-i halálút.

Még annyit, hogy a bori halálút különböző pontjain jeltelenül és a szombori temetőben méltón elhantolt 3400 szegény társaink nem voltak antifasiszta harcosok, hanem legyilkolt rabszolgák: tervszerűen a bori bánya, tunel,²⁵ [a] hegyoldalon, az épülő vasúti töltésen teljesíthetetlen normával fizikailag tönkretett, élelmezésnek nem nevezhető koszton, mosdóvíz nélküli „higiéné” mellett, lelkiileg megalázva, a reszketésig kikötésekkel, botütésekkel, kivégzésekkel, kifosztással, szadista „fegyelmezőkkel” megfélemlített, rongy-hátán-rongy cafatokban és mezítlábas fatalpakon, furunkulusokkal és sebekkel borított lábakon magát vonzó páriák tömege.

Ez a leromlott koldussereg vonzolta magát a Bor–Cservenka–Hegyeshalom úton, napi 30–40 km téve [kilométert megtéve], erején felül, reménykedve, hogy „haza megyünk” a zsidó polgári család körébe, amely akkorra már megsemmisült. Hittük, hogy „munkára megyünk vissza”, ahonnan Borba szállítottak bennünket, rövidesen véget ér a háború. Az eltompult, tájékozatlan sereg örült a szabad levegőnek, az őszi természetnek, remélve, hogy türelem és fegyelmezettség mellett hajcsárai és fegyencőrei valami békés helyre viszik őket. És hogy egyszer ők is szabad, békés polgárok lesznek.

De nem ez történt, hanem Jugoszlávia felszabadulásának hónapjában, a hitleri, az emberi történelem legembertelenebb korszakának utolsó áldozataiként fejezték be fáradt, kizsákmányolt életüket.

²³ A Bori Csoport tagjai közül senki sem kapott szót az emlékünnepségen. Közülük pedig legalább négyüket az első csoportban indították el Borból és a túlélői voltak a cservenkai vérengzésnek és az országutak melletti gyilkosságoknak (Bán Dezső, Laufer György, Politzer Rudolf, Wimmer Alfréd).

²⁴ OOO: elválasztójelként használt jelek.

²⁵ Tunel: alagút. A bori bányákban és a Szerb–Érchegységben a vasúti pályának fúrt alagutakra utal.

Megjegyzés: Magyarországról három delegáció szervezet több napos zárandokutat Jugoszláviába 1964. áprilisában. A Magyar Izraeliták Országos Képviselője, a Magyar Partizán Szövetség (= MPSZ) és a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának keretei között működő Bori Csoport tagjai külön mozogtak ugyan, különböző helyszíneket kerestek fel, de egyaránt részt vettek a zombori mártírünnepségen (1964. április 19.). A Bori Csoport delegációja eredetileg 1964 őszére tervezte a zárandokutját Jugoszláviába, de a szervezés időszaka alatt, 1964 februárjában értesültek a mártíremlékmű avatásáról. Ezért előre hozták utazásuk időpontját és végül az IBUSZ Utazási Iroda autóbusszos szervezésében, jutottak el Zomboron és Cservenkán kívül Szabadkára, Belgrádba és Borba is (1964. április 18.–1964. április 25.). A Jugoszláviába ellátogató Bori Csoport 23, név szerint ismert volt bori munkaszolgálatosból állt és tagja volt még Lefkovits Jenő akkor 18 éves fia, Lefkovics Péter is. A csoportból az egész zárandokút során többen is készítettek fényképeket, így Lefkovits Jenő is. A fényképeket később bemutatták a Bori Csoport vezetősége által Budapesten, 1964. június 11-én szervezett „bajtársi összejövetelen”, ahol egyben beszámoltak a csoport tagjainak a zárandokútról is.

Lefkovics Péter magángyűjteményében fennmaradt az MPSZ részletes (11 oldal), elsősorban politikai és mozgalmi jellegű, – hely és időpont megnevezés nélküli, – gépelt újtjelentése, amely egy bekezdést szentelt a mártíremlékmű avatásának. Kizárólag a mártíremlékmű avatásával foglalkozik a mellékelten közölt, *A cservenkai munkaszolgálatos mártírok zombori emlékművének leleplezése* címet viselő beszámoló (4.5 oldal). Ennek szerzőjét éppúgy nem ismerjük, mint keletkezési dátumát és azt, hogy pontosan kinek is íródott. Talán a zárandokút vezetője, Péteri György²⁶ írta, viszont ő nem az első, hanem a partizánok által felszabadított, második csoportban indult el Borból. A szövegből azonban egyértelműen kitűnik, hogy azt a Bori Csoport egyik tagja, hivatalos beszámolóként írta. Az adott kor bürokratikus nyelvén íródott szöveg nyelvi szempontból helyenként kívánni valót hagy maga után, de egyedülállóan remek összefoglalóját adja a mártíremlékmű avatásának. Egyszerre tárgyilagosságra törekvő adatgazdag kordokumentum és érzelmekkel átszőtt személyes beszámoló, amelyben néhány kritikai észrevételt is szerepel.

²⁶ Dr. Péteri [Pressburger] György (a. n. Thein Ilona; Bp., 1914. szeptember 8. – 1996. április 2.) budapesti főkönyvelő, jogász, közgazdász, az utazás vezetője, egyben a Bori Csoport vezetőségének tagja.

AZ 1956-OS MAGYAR MENEKÜLTEK BEILLESZKEDÉSE BAJORORSZÁGBAN¹

KISS RITA

THE INTEGRATION OF 1956 HUNGARIAN REFUGEES IN BAVARIA

The contribution of Bavaria to the transfer of 1956 Hungarian refugees was considerable: 90.000 Hungarians crossed the Austrian-Bavarian border, most of whom headed for another European or overseas country. More than 15.000 people travelled by plane from Munich to the United States, Canada, New Zealand and Norway, which was made possible by the refugee-aiding action labelled *Sicherer Hafen (Safe Haven)*. The German Federal Republic hosted some 14.500 Hungarians, 1541 of whom were located in Bavaria. Bavaria played a major part in the German aid for the Hungarians as well, for it was from here that the humanitarian transports departed for Hungary and the Bavarian-Austrian border. In Bavaria, the refugee Hungarian schoolchildren could continue their studies in Hungarian, with the Hungarian *Realgymnasium* located in the building of the former Benedictine monastery at Burg Kastl. The Bavarian state contributed significantly to the licensing and funding of the school. The Hungarian university alumni were assisted in continuing their studies by state scholarships.

Keywords: Bavaria, 1956 Hungarian revolution, refugees, humanitarian aids, schooling

Közismert tény, hogy az 1956-os forradalom leverése után mintegy 200 000 menekülő, útkereső ember hagyta el Magyarországot. Az viszont talán kevésbé ismert a szélesebb közvélemény előtt, hogy a magyar menekültek felvételében és a befogadó országokba való szállításában nemcsak Ausztria és Jugoszlávia játszott kiemelkedő szerepet, hanem Németország legnagyobb területű szövetségi tartománya, Bajorország is. A bajor-osztrák határt csaknem 90 000 magyar lépte át ebben az időszakban, túlnyomó többségük egy

Kiss Rita, német-történelem szakos tanár, Realschule St. Vinzenz von Paul [Markt Indersdorf].

¹ A tanulmány a doktori disszertációm összegzése, melyet 2020. július 2-án védtem meg a Ludwig-Maximilians Egyetem Bajor Történelmi Tanszékén Münchenben. Egy DAAD-ösztöndíj tette lehetővé az első német-országi kutatásokat. A témavezetőm Ferdinand Kramer professzor volt, akinek javaslatára elkezdtem a bajor doktori képzést. A megjelent monográfia: Rita Kiss: *Aus Ungarn nach Bayern. Ungarnflüchtlinge im Freistaat Bayern 1956-1973*. Regensburg, 2022. (Studia Hungaria.)

másik nyugati országba utazott tovább. A Német Szövetségi Köztársaság (= NSZK) mintegy 14 500 magyarnak² nyújtott új otthont, akik közül 1541-en kerültek Bajorországba.

A bajor szövetségi tartomány, földrajzi helyzetéből adódóan, közvetlen határ-összeköttetéssel rendelkezett Ausztriával, emiatt elsősorban tranzitországgként vette ki a részét a magyar menekültek továbbszállításában, de a Németországba tartó magyarok felvételében és az elszállásolás koordinálásában a bajor vezetés jelentős szerepet játszott. Egy légi folyosó létesítésének köszönhetően több mint 15 000 ember repülhetett Münchenből Amerikába, Kanadába, Új-Zélandra és Norvégiába. A németországi öt ideiglenes elosztótábor [Durchgangslager]³ közül három Bajorországban volt, ezeken keresztül érkezett a legtöbb magyar a német tartományokba. Bajorország és Magyarország ezeréves közös múltra tekint vissza, amelynek az 1956-os magyar menekültek befogadása egy talán kevésbé ismert epizódja.

Tanulmányomban azt mutatom be, hogyan alakult azoknak a magyar menekülteknek a sorsa, akik új hazájuknak Németországot választották és Bajorországba kerültek. Azt vizsgáltam, hogyan reagált a német, illetve a bajor társadalom a magyarok befogadására, milyen német szövetségi és bajor tartományi rendelkezéseket hoztak a magyarok felvételével, integrálásával kapcsolatban. Arra kerestem a választ, hogy Németországon belül kimondottan a bajorok hogyan fogadták és segítették a magyarokat, továbbá milyen tényezők támogatták vagy akadályozták a magyarok beilleszkedését a német – azon belül is a bajor – társadalomba és gazdaságba.

A tanulmány az ide vonatkozó szakirodalmon kívül a német szövetségi, bajor tartományi és magyar állami levéltárak forrásaira, egyházi intézmények irataira, a Bajorországban élő egykori magyar menekültekkel és önkéntes segítőkkel folytatott interjúkra, valamint magánlevelekre, fotókra és írásos visszaemlékezésekre támaszkodik.⁴ A korabeli német és bajor, továbbá emigráns magyar újságok cikkeinek feldolgozásával

² Az osztrák belügyminisztérium adatai szerint 13 317 (Eduard Stanek: *Verfolgt, verjagt, vertrieben. Flüchtlinge in Österreich*. Wien, 1985. 223.), az ICEM-jelentés alapján 14 270 (Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Bp., 1982. 248–249.), a Központi Statisztikai Hivatal (= KSH) jelentése szerint 14 485 (KSH jelentés az 1956-os disszidálásról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai [1956 október 23. – 1957. április 30.]. *Regio 2* [1991] 174–211.), a külföldi menekülteket elismerő nürnbergi szövetségi iroda adatai alapján pedig 13 577 (Theodor Oberländer menekültügyi miniszter levele a tartományi menekültügyi hatóságoknak. Bonn, 1958. május 5. Német Külügyi Hivatal Politikai Levéltára [Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes = PAAA] B 12/572.) magyar menekültet fogadott be a Német Szövetségi Köztársaság 1956-ban.

³ Öt tranzittábor állt a magyar menekültek rendelkezésére: Bocholtban [Észak-Rajna-Vesztfália], Friedlandban [Alsó-Szászország], Pidingben, Schaldingban és Voggendorfban [Bajorország].

⁴ Főként a Német Szövetségi Levéltárban, Koblenzben [Bundesarchiv = BArch], a Német Külügyi Hivatal Politikai Levéltárban, Berlinben, a Bajor Főlevéltárban, Münchenben [Bayerisches Hauptstaatsarchiv = BayHStA], a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (= MNL OL) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (= ÁBTL) őrzött dokumentumokat használtam fel. A tanulmány hivatkozik továbbá a passauai egyházmegye, valamint a bambergi és a München-Freisingi Főegyházmegye levéltáraiból, továbbá a müncheni és a passauai Karitás-Levéltárból [Archiv des Erzbistums München und Freising (= AEM); Archiv des Caritasverbandes der Erzdiözese München und Freising e.V. (= DiCV); Archiv des Caritasverbandes für die Diözese Passau e.V. (= DiCV Passau)] származó dokumentumokra is.

a magyarok és a helyi lakosság egymásról szerzett első benyomása, egymásról alkotott véleménye is teret kapott jelen tanulmányomban.⁵

A német szövetségi kormány határozata a magyarok felvételéről

Miután 1956. november elején egyre több magyar menekült érkezett Ausztriába, az osztrák belügyminiszter, Oskar Helmer arra kérte a szabad világ országait, hogy segítsenek a menekültek befogadásában.⁶ A német szövetségi kormány 1956. november 7-én határozatot hozott 3000 fő befogadásáról.⁷ Négy nappal a döntés után a német belügyminisztérium felvevőbizottsága megkezdte a magyarok regisztrálását Ausztriában. Alig tíz nappal később érkezett meg az első magyar menekültcsoport (250 ember) a bajorországi Pidingbe, ami Salzburg mellett, közvetlenül a bajor-osztrák határon található. Kurt Breull, a német felvevőbizottság vezetője azt nyilatkozta:

„Egyik menekültet sem szólítjuk fel különösebben arra, hogy Németországba jöjjön, de senkit sem utasítunk vissza, ha Németországba szeretne jönni [...] Mindenkit regisztrálunk, aki jelentkezik, nem válogatunk aszerint, kinek mi a hivatása, hiszen ez egy segélyakció és nem a német munkaerőpiac tehermentesítése.”⁸

Miután az osztrák külügyminisztérium a bécsi német nagykövetségen keresztül ismételt segítséget kért, november 22-én a német szövetségi kormány – Konrad Adenauer német kancellár javaslatára – úgy határozott, hogy 10 000 főre emeli a befogadandók létszámát.⁹ Végül nem jelöltek ki felső határt, mert minél több magyar menekültet be akartak fogadni. Amint azt a menekültügyi miniszter [Bundesvertriebenenminister], Theodor Oberländer hangsúlyozta,¹⁰ a létszám csak a szállások kapacitásától függött. Mivel 1956-ban

⁵ Az emigráns magyar hírlap- és folyóirat-gyűjtemény 2002-ben került a Münchener Magyar Intézetből a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Ebből a sajtóanyagból az *Új Hungária* és mellékletének, az *Új Magyar Élet* című emigráns lapnak a cikkeit használtam fel. A német nyelvű sajtóanyagból a *Süddeutsche Zeitung*, a *Münchener Merkur*, a *Bayerische Staatszeitung*, a *Passauer Neue Presse*, valamint a *Reichenhaller Tagblatt* és a *Dachauer Nachrichten* cikkeket vizsgáltam meg.

⁶ 1956. november 9-én az *Új Hungária* 15 000 menekültről tudósított, akik az előtte lévő két napban érkeztek Ausztriába. *Új Hungária* 1956. november 9. 4.

⁷ A német szövetségi kormány külön ülése 1956. november 7-én. In: *Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung*. I–XXVI. Hrsg. Ursula Hüllbusch et al. München, 1982–2018. IX. 686–698.

⁸ „Kein Flüchtling wird besonders aufgefordert, nach Deutschland zu kommen, und keiner wird abgelehnt, wenn er nach Deutschland kommen will [...] Wir registrieren diejenigen, die sich melden, und sorgen für ihren Abtransport. Wir suchen sie auch nicht nach Berufen aus. Dies ist eine Hilfsaktion für Flüchtlinge und kein Unternehmen zur Entlastung des deutschen Arbeitsmarktes.” Erster Ungarntransport kommt heute. *Reichenhaller Tagblatt* 1956. november 16. 1.

⁹ Szövetségi német kormányülés 1956. november 22-én. In: *Die Kabinettsprotokolle*, IX. 737. A bécsi német követség leveleit a német külügyi hivatalnak lásd PAAA B 12/550 b.

¹⁰ Oberländer 1956. november 27-én adott interjút a magyar menekültek felvételéről. *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung* 4 (1956) Nr. 223. 2121–2122. [1956. november 29.] (http://www.cvce.eu/obj/interview_von_Theodor_Oberlander_uber_die_Fluchtlingsfrage_27_November_1956-de-b13c89b9-5a39-4f1f-b941-c42927752cc9.html. Legutóbbi megtekintés: 2022. január 20.)

a Német Szövetségi Köztársaság területén még körülbelül 180 000 népi német [Heimatvertriebene] és 30 000 külföldi menekült élt gyűjtőtáborokban, valamint a Német Demokratikus Köztársaság területéről is folyamatosan érkeztek menekültek, akiket szintén táborokban helyeztek el, így az „új” menekültek befogadása nehézségekbe ütközött az elszállásolás miatt.¹¹ Mindezek ellenére a német hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy minél több magyar menekültet felvegyenek, minden különösebb előzetes feltétel nélkül.

1956 novemberében és decemberében a Német Szövetségi Köztársaság 13 577 magyart fogadott be.¹² A kollektív felvétel révén a magyar menekülteknek – mindenféle bonyolult felvételi eljárás nélkül, már az ideiglenes elosztótáborokba való megérkezésükkor – előzetesen elismerték a külföldi menekültstátuszát. A magyarországi kommunista rezsim politikai üldözése miatt kivétel nélkül minden magyar menekült megkapta a politikai menedékjogot, ami azt jelentette, hogy nem volt szükséges a menekülés személyes okairól, illetve a forradalomban való aktív részvételről nyilatkozni.¹³ Miután valamelyik német tartományban elszállásolták a magyarokat, a helyi kerületi igazgatási osztályon [Kreisverwaltungsbehörde] kellett benyújtaniuk a végleges elismerési kérelmet.¹⁴

A bajor–osztrák határon átkelő magyarok számát a Bajor Határőrség nemcsak az 1956-os év végéig, hanem 1957 közepéig feljegyezte. Ezen dokumentáció szerint összesen közel 90 000 magyar haladt át Bajorországon. Közülük 76 000 olyan átutazóban lévő magyart regisztráltak, akik átkeltek a bajor–osztrák határon, és egy másik, európai vagy tengerentúli országba szándékoztak továbbjutni. Bajorországon keresztül haladtak át például azok, akiket Svájc (88 fő), Franciaország (9754 fő), Belgium (4661 fő), Hollandia (4307 fő), Dánia (1071 fő), Svédország (5882 fő), Luxemburg (169 fő), Nagy-Britannia (14 098 fő), Írország (155 fő) és Norvégia (243 fő) fogadott be. Hat Európán kívüli országba is kerültek Bajorországon át magyarok, 6636 fő Kanadába, 25 483 fő az Egyesült Államokba, 2772 fő Ausztráliába, 653 fő Új-Zélandra, 152 fő a Dél-afrikai Köztársaságba és 35 fő Argentínába emigrált.¹⁵

A feljegyzés szerint 12 716 magyar érkezett Bajorországon keresztül a Német Szövetségi Köztársaságba azzal a szándékkal, hogy ott letelepedjen. Közülük a legtöbben (11 971 fő) nagyobb csoportokban, autóbuszokkal vagy a Német Szövetségi Vasút [Deutsche Bundesbahn] különjáratával érkeztek. 1956. november 17-től szinte naponta szállította a Német Szövetségi Vasút a magyarokat Ausztriából Németországba. A november 16-án

¹¹ A német külügyminisztérium 1956. december 21-ei levele a bécsi német nagykövetségnek. BArch B106/47465.

¹² A külföldi menekülteket elismerő nürnbergi szövetségi iroda az 1956 novemberében és decemberében érkezett magyar menekültek statisztikai adatait dolgozta fel (PAAA B12/572). Öt táblázat elemzi a magyar menekülteket családi állapot, nem, életkor és foglalkozás szerint, valamint aszerint, hogy melyik tranzit-táboron keresztül érkeztek német földre. Ezeket a statisztikai adatokat elemzi Cseresnyés Ferenc. Cseresnyés Ferenc: 1956-os magyar menekültek befogadása az NSZK-ba. *Múltunk* 50 (2005) 2. sz. 115–136.

¹³ Határozat külföldi menekültként való ideiglenes elismerésről. BArch B 149/6262.; A Szövetségi Belügyminisztérium IB 3-13532 B-703/56 számú végzése. 1956. december. BArch B 106/47465.

¹⁴ Külföldi menekültként való elismerés iránti kérelem. BArch B 149/6262.

¹⁵ BayHSTA Belügyminiszteri iratok (= MINN) alapján. A feljegyzések 1956 októbere és 1957 augusztusa között készültek. BayHSTA MINN 97301.

1. kép. H. Duyfjes. A kép a Passauai Püspökségi Lapban is megjelent.
Passauer Bistumsblatt 22 (1957) Nr. 3. 6. Forrás: DiCV Passau III. 81/31c.

megérkezett első vasúti csoport után még 16 további magyar csoport érkezett Pidingbe, valamint három egy másik bajor elosztótáborba, Schaldingba. 1956 karácsonyáig, változó csoportlétszámmal, összesen mintegy 6000 magyar érkezett a bajorországi Pidingen és Schaldingon keresztül Németországba.¹⁶

Egyedülálló lehetőséget biztosított a magyarok egyesült államokbeli befogadására egy ideiglenes légi folyosó, amit az *Operation Mercy*-nek nevezett művelet keretében hoztak létre az Egyesült Államok és Ausztria között. A német forrásokban *Operation Safe Haven*-nek vagy *Sicherer Hafennek* [biztonságos kikötő] nevezett akció keretében 1956. november 20-tól 1957. február 8-ig összesen 15 311 magyar menekült jutott el a München-Neubiberg és a München-Riem repülőterekről az USA-ba, Kanadába, Új-Zélandra és Norvégiába. A rossz időjárási viszonyok miatt le kellett állítani a járatokat a bécsi és a salzburgi repülőtérrel, ezért a légi forgalmat a legközelebbi repülőtérre, Münchenbe irányították át. A Salzburg melletti Roeder táborból buszokon szállították át a magyar menekülteket Münchenbe, ahonnan naponta nyolc négymotoros katonai és chartergép szállt fel, tízezer magyart juttatva el így a 23 órás repülőút végén Amerikába. Ezeknek a csoportoknak Ausztriában adott vízumot az amerikai külképviselet, így a légi utazók számát nem volt lehetőség további menekültekkel bővíteni Münchenben.¹⁷

¹⁶ BayHStA Landesflüchtlingsverwaltung. Laflüverw [Menekültügyi Igazgatás] 1913.

¹⁷ „A magyarok szállításáról” [Ungarn-Transporte] a Bajor Határőrség feljegyzései 1956 októbere és 1957 augusztusa között készültek. BayHStA MINN 97301. A külügyi hivatal levelezése az amerikai főkonzulátussal: PAAA B82/148.; Flucht über die Luftbrücke. *Süddeutsche Zeitung* 1956. december 11. 4.; Sandra fliegt zu den Wolkenkratzern. *Süddeutsche Zeitung* 1956. december 22–23. 3.

A vonattal áthaladó magyar csoportok megálltak egy-egy vasútállomáson, például Passauban, Münchenben, Augsburgban, Treuchtlingenben, Regensburgban és Würzburgban. Ezeken az állomásokon rövid ideig tartózkodtak, a menekülteket a helyi vöröskereszt és a katolikus misszió segítői látták el meleg étellel, ruhával és takaróval. Annemarie Hackenberg, a katolikus misszió egyik önkéntese a passai pályaudvaron segítette az átutazókat. Az 1956. évi beszámolójában arról írt, hogy az év végéig 47 átutazó csoport érkezett, napi 24 órás szolgálatuk keretében pedig egészen pontosan 23 680 embert láttak el a misszió önkéntes segítői a passai pályaudvaron. Az 1. képen, a korabeli fotón az látható, amint a misszió önkéntesei az érkező magyar menekülteket fogadják. Nemcsak élelmiszert, cigarettát, csokoládét és kekszet, hanem a csecsemőknek ruhát, pelenkát és tejet is osztottak. Annemarie Hackenberg teljesen felháborodottan írt arról, hogy sokaknak a cigaretta volt a legfontosabb.¹⁸

Segélyakció a magyaroknak

A magyarok megsegítésére óriási gyűjtőakciót indítottak nemcsak Bajorországban, hanem minden német tartományban, amit egyszerűen „magyar segélynek” [Ungarnhilfe] neveztek el. Idetartoztak azok az adományok, amelyeket a magyar szabadságharcosok megsegítésére gyűjtöttek és Magyarországra szállítottak. Emellett idesorolható az a támogatás is, amit Bajorországon belül az átutazó, illetve ide érkező magyaroknak nyújtottak. Szinte minden kisebb vagy nagyobb faluban gyűjtöttek tárgy- és pénzadományokat, szerveztek véradást, amit a Német Vöröskereszt és a helyi karitászközpontok koordináltak. A gyűjtőhelyeken rövid időn belül hihetetlen mennyiségű adomány gyűlt össze. „Elég volt egy rövid felhívás a sajtóban, a rádióban, és már a rá következő első órában elindult az adományozási hullám [...], hamarosan megteltek a karitászközpontjai adományokkal” – írta Oskar Jandl, a passai egyházmegye karitászigazgatója.¹⁹ A passai 750 négyzetméteres kikötőtelep három hét alatt megtelt, és a hozzá bérelt 1300 négyzetméteres raktárba is folyamatosan érkeztek a felajánlások.²⁰ A bajorországi Ebenhausenbe, a vöröskereszt központi gyűjtőhelyére több mint 2000 tonna adomány érkezett, amit rendszerezni és szortírozni kellett, ezért a személyzet számát 12-ről 240 főre emelték.²¹

¹⁸ A passai Katolikus Misszió 1956. évi beszámolója. 1957. február 11. DiCV Passau 46.23.

¹⁹ „Es genügte ein kurzer Aufruf über die Presse, den Rundfunk, um schon in den ersten Stunden einen Strom von Gaben in die Büros der Wohlfahrtstellen einzuleiten. [...] bald waren die Räume der Caritas verstopft von den Geschenken für Ungarn.” Der Ruf aus Ungarn. *Caritasdienst* (1956) 85.

²⁰ Összefoglaló tudósítás a passai gyűjtőakcióról 1956. október 29-e és 1957. február 28-a között. DiCV Passau 82.

²¹ [Bayerisches Rotes Kreuz:] *Jahresbericht* 1956. [A Bajor Vöröskereszt 1956. évi beszámolója.] München, 1956. 43–45.

2. kép. G. Tögel. A pidingi karitászközpontban segélycsomagokat készítenek a magyaroknak. Forrás: DiCV Passau III/F134-31.

Ezek a számok jól mutatják, hogy milyen hihetetlen mennyiségű felajánlás érkezett a magyar menekültek részére. A magyar segély céljára létrehozott bankszámlán ötmillió német márka pénzadomány gyűlt össze rövid idő alatt.²² Ez a rendkívül magas összeg minden várakozást felülmúlt. Nemcsak a karitáznál és a vöröskeresztnél lehetett adakozni, hanem postai úton is volt lehetőség adománycsomagokat küldeni a magyaroknak. A csomagok főként lisztet, cukrot, csokoládét, rizst, kávé, kakaót és teát tartalmaztak.²³ Az egyik legnagyobb napilap, a *Süddeutsche Zeitung* november végén Bajorországot a németországi magyar segélyezés központjának nevezte.²⁴

Voltak, akik még közvetlenebbül próbáltak segíteni: Peter Kepser például, egy akkor 24 éves német egyetemista, Münchenből az osztrák–magyar határra utazott az egyik vöröskeresztes szállítmánnyal.²⁵ A segélyszállítmány elakadt az osztrák–magyar határon, így Kepser hallgatóságával, Peer Langével²⁶ a határ menti falvak (Pamhagen, Tadten és

²² A Külügyi Bizottság 65. ülése a német szövetségi parlamentben. 1956. november 16. 1. napirendi pont. PAAA B 12/550b.

²³ A Német Szövetségi Posta [Deutsche Bundespost] szállította a csomagokat a passauai telephelyre, ahonnan az adományokat Magyarországra vitték. *Geschenksendungen nach Ungarn. Caritasdienst* (1957) 15.

²⁴ Bayern als Mittelpunkt der deutschen Ungarnhilfe. *Süddeutsche Zeitung* 1956. november 28. 2.

²⁵ Peter Kepser 1932-ben született Gochban, a holland–német határ közelében nőtt fel. 1956-ban nyelvészetet hallgatott Münchenben, majd hittantanárként dolgozott. Az interjút 2015-ben készítettem Peter Kepserrel, Münchenben.

²⁶ Dr. Peer Lange 1932-ben született, 1952-ben az NDK-ban letartóztatták és Vorkutába deportálták. 1955-ben térhetett haza Konrad Adenauer német kancellár moszkvai látogatása után, amikor nemcsak háborús hadifoglyokat, hanem politikai elítélteket is hazaszállítottak. Lange kelet-európai történelmet és szláv nyelveket hallgatott, aztán politikai tanácsadóként dolgozott. Az interjút 2016-ban készítettem Dr. Peer Langével, Thainingban.

 ÖSTERR. GESELLSCHAFT VOM
 ROTEN KREUZ
 BEZIRKSSTELLE NEUSIEDL AM SEE

am 1. Dezember 1956

G.Z.:

Betreff: **B e s t ä t i g u n g !**

**K e p s e r Peter ist im Rahmen der Ungarhilfe
 bei der Bezirksstelle des Roten Kreuzes in Neusiedl a/See tätig.**

Der Bezirksstellenleiter:

3. kép. Peter Kepser. A felső képen gumicsónakkal keltek át a menekültek a Hansági-főcsatornán. Peter Kepser és Peer Lange farönköket fektettek le és köteleket feszítettek ki, így segítettek a magyaroknak átkelni a csatornán. A jobb oldali képen az Osztrák Vöröskereszt dokumentuma látható, amely igazolja, hogy Peter Kepser Nezsiderben [Neusiedl am See] a területi vöröskeresztnél segítette a magyar menekülteket. A mentőakcióban való részvétele akkor ért véget, amikor közvetlenül 1956 karácsonya előtt megbetegedett és visszatért Münchenbe. Forrás: A szerző interjúja során rendelkezésre bocsájtott dokumentumok, fotók. (Interjú Peter Kepserrel. München, 2015. szeptember 28.)

Andau) környékén segítették a menekülő magyarokat. Ezen a vidéken a Hansági-főcsatorna [Einserkanal] képezi a határt, és a csatornán átkelve érkeztek a magyarok Ausztriába, Burgenlandba, ahol a környező falvak iskoláiban és hajdani kaszárnyákban szállásolták el őket. Innen kerültek a menekültek Kismartonba [Eisenstadt] vagy Traiskirchenbe, ahol a legközelebbi nagyobb felvevőtáborok voltak.

A magyarok fogadása Pidingben

Az első magyar menekültcsoport 1956. november 16-án érkezett meg a bajorországi Pidingbe. „Kedves magyar barátaim”²⁷ – ezekkel a szavakkal üdvözölte az első 250 fős csoportot Walter Stain, a menekültekért felelős bajor munkaügyi és jóléti miniszter. A magyarok érkezése szinte szenzációnak számított, így nemcsak a felelős minisztériumok, egyházak és karitatív szervezetek képviselői voltak jelen, hanem rengeteg újságíró és fotós is.²⁸ A korábbi magyar emigrációt Eperjes Ernő lelkész, a müncheni magyar karitászzolgálat²⁹ vezetője képviselte, valamint jelen volt a magyarországi németek egyik képviselője is. Nagy lelkesedéssel és gulyással fogadták a magyarokat Pidingben. Ezt a tábor 1945 után elosztótáborrá alakították ki, ahová a Kelet-Európából kitelepített németek érkeztek – nekik a korábban alig ismert Piding jelentette a „szabadság kapuját”, mint ahogy tizenegy évvel később az 1956-os magyar menekülteknek is. „A pokolból a szabadságba” jöttek, mint ezt a *Reichenhaller Tagblatt* napilap a címlapján is megírta.³⁰ A többnyire fiatal férfiak, kamaszok, nők és gyerekek kevés csomaggal, fáradtan szálltak ki. Szinte ugyanazt a látványt nyújtották, mint 1945 után a kitelepített németek, akik szintén átérték a menekülsorsot, emiatt még jobban együttéreztek a magyarokkal.

Ez a szimpátia a magyarok iránt már akkor érezhető volt, amikor a napilapok a magyar felkelésről beszámoltak. A nyugatnémet sajtóban az 1956-os eseményeket nem forradalomnak vagy szabadságharcnak nevezték, hanem inkább a felkelés szót használták: *Ungarnaufstand* vagy *Volksaufstand der Ungarn*. Az események a második világháborúra emlékeztettek, és sokan attól is tartottak, hogy egy újabb világháború fog kitörni. Münchenben a bajorok felvásárolták a tartós élelmiszereket, a boltok polcairól elfogytak a konzervek, a cukor és a liszt, sokan még a megspórolt pénzüket is kivették a betétkönyvükről.³¹

1956. november 6-án a bajor parlamentben az országgyűlés elnöke, Hans Ehard megemlékezett a magyar áldozatokról és biztosította a magyarokat együttérzéséről.³² A parlamenten és a középületeken a zászlókat félárbócra eresztették, délben három perc

²⁷ „Meine lieben ungarischen Freunde!” Erster Ungarntransport kommt heute. *Reichenhaller Tagblatt* 1956. november 16. 1.

²⁸ Dr. Ludwig Seemeier, a bajor belügyminiszter képviselője, Georg Wieser pidingi polgármester, Georg Worbs, a pidingi tábor vezetője, Ludwig Klöck, pidingi katolikus pap, valamint orvosok és a vöröskereszt önkéntesei. Staatsminister Stain heißt Ungarn willkommen. *Reichenhaller Tagblatt* 1956. november 19–20. 6.

²⁹ 1950-től 1978-ig Dr. Ádám György volt a németországi magyarok főlelkésze. Münchenben a Gebelsberger utca 23/IV. szám alatt volt a magyar plébánia, ahol a magyar karitászzolgálat is helyet kapott. A München-Freisingi Főegyházmege Levéltárában a vikáriusi hivatal iratai számolnak be az emigráns magyar lelkészekről és a magyar lelkiségyszolgálatról. AEM Akten des Generalvikariats GV-REG Kasten. 0741. 1945 óta működött a Magyar Segélyszolgálat [Ungarischer Hilfsdienst] Münchenben Ordódy Sándorné [Ordódy Krisztina] vezetése alatt, amit a Bajor Vöröskereszt 1948-ban a protektorátusa alá vett. A Magyar Segélyszolgálat karitatív tevékenységéről szóló beszámoló a müncheni Karitás-Levéltárban található (DiCV II/ZTR-16).

³⁰ Aus der Hölle in die Freiheit. *Reichenhaller Tagblatt* 1956. november 17. 1.

³¹ Panikkäufe leeren die Geschäfte. *Münchner Merkur* 1956. november 7. [Különkiadás.]

³² Bayerischer Landtag 3. Választási ciklus, 79. ülés. 1956. november 6. 15 óra. Gyorsírási jelentés. Bayerischer Landtag. Protokolle. 2699. <https://www.bayern.landtag.de/webangebot2/webangebot/protokollejsession?id=DA5D648540BA2180F653F1AEA1541505?execution=e1s1>. (Legutóbbi meglátogatás: 2022. január 20.)

megállt a forgalom, így tisztelegtek a magyar áldozatok előtt.³³ A bajor társadalom a megérkező magyar menekültekben a bátor szabadságharcosokat látta, akik Dávidként harcoltak Góliát ellen. Ez növelte a bajor lakosság együttérzését és szimpátiáját, ami miatt a magyarok befogadását mindenki szükségesnek tartotta és humanitárius segítségnek tekintette. Mivel a magyarok a kommunista elnyomás ellen és a szabadságukért küzdöttek, szinte egész Németországban nagy eufóriával és „tárt karokkal” fogadták őket. Még a Bajor Államvédelmi Hivatal is „különleges bánásmódot” javasolt nekik.³⁴

Ez az idealizált kép az 1956-os magyar menekültekről szinte elvakította a befogadó helyieket, akik nem látták – vagy nem akarták látni –, hogy nem minden magyar volt szabadságharcos hős. A régebb óta Bajorországban élő magyar emigránsok irigykedtek az „új” menekültek kiváltságos helyzetére,³⁵ de azt az 1945 után elűzött németként érkezettek is megjegyezték, hogy annak idején őket nem fogadták olyan szívéliesen, mint az 1956-os magyarokat.³⁶ „*Ungarneuphorie*”-ként [magyar eufória] emlegették a jelenséget. A kortárs 1956-os magyar menekültek közül többen számoltak be arról, hogy meghívásokat kaptak ebédre egy bajor családdhoz, egy kávéházi kávéra, vagy hogy magánszemélyektől pénzt kaptak az utcán, csak és kizárólag abból az okból, mert 1956-os magyar menekültek voltak. Ez is mutatja, hogy a bajor társadalom mennyire szimpatizált a magyarokkal. A „budapesti hősök” és „rászoruló áldozatok” idealizálását a napilapok cikkei és képei is erősítették. Ezenkívül a magyarok kiváló sporteredményei az 1952-es olimpián Helsinkiben, a labdarúgó aranycsapat győzelmei, illetve az 1954-es berni veresége is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok ismertek voltak Németországban. A mozivászonon terjesztett képek, felvételek Magyarországról, amelyek egy idilli pusztában vidáman daloló és táncoló népet ábrázoltak, szintén pozitív és idealizált képet festettek a magyarokról.³⁷

³³ Drei Minuten Verkehrs- und Arbeitsruhe. *Passauer Neue Presse* 1956. november 6. 2.

³⁴ Bayerisches Landesamt für Verfassungsschutz. Das Problem der Flüchtlinge des ungarischen Aufstandes. München, 1956. november 16. BayHStA StK 12124.; Andreas Schmidt-Schweizer: „Bevorzugte Behandlung”. Aufnahme und Integration der ungarischen Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland (Herbst 1956 bis Frühjahr 1957). In: *Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien*. 2015–2016. Hrsg. Mitteleuropazentrum an der Andrassy Universität Budapest. Bécs, 2017. 57–74.

³⁵ Gyula Borbándi: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. I–II. Bp., 1989. [2. kiad.] I. 408.

³⁶ Nicht nur den Ungarn. *Münchener Merkur* 1957. január 5–6. 20.

³⁷ 1929 és 1939 között 22 magyar filmet készítettek, köztük négy operett-megfilmesítést: *Csárdásfürstin* (1934), *Csikosbaroness* (1930), *Wo die Lerche singt* (1936) és *Der Zigeunerbaron* (1935). Réka Gulyás: „Von der Puszta will ich träumen...”. *Das Ungarn-Bild im deutschen Spielfilm 1929–1939*. Innsbruck 2000. A Sissi-filmek 1955 és 1957 között készültek, Romy Schneider és Karl-Heinz Böhm főszereplésével. A *Sokszor gondolok Piroskára* című játékfilm Hugo Hartung regénye alapján készült 1955-ben, Kurt Hoffmann rendezésében. A főbb szerepeket Liselotte Pulver és Gunnar Möller játszották. A filmet a müncheni Bavaria-Atelier-ben, Geiseltaliban, a külső felvételeket Belgrádban és az Újvidék, Palics, Szabadka, Zenta és Horgos környéki pusztán forgatták [Jugoszláviában]. Anna-Lena Nowiczki: *Piroschka und Co. Zum Ungarnbild im deutschen Film*. Chemnitz 2008.; Seewann Gerhard: *Ungarnbild – Deutschlandbild vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. In: *München – Budapest, Ungarn – Bayern. Festschrift zum 850. Jubiläum der Stadt München*. Hrsg. Gerhard Seewann – József Kovács. München 2008. 1–17.; „Wir denken oft an Piroschka“. *Das Ungarnbild der Deutschen von 1954 bis heute*. Hrsg. György Dalos. Berlin, 1998.; Bein Daniel: *Gulasch, Paprika, Puřta – das Ungarnbild der Deutschen*. In: *Drache, Stern, Wald und Gulasch. Europa in Mythen und Symbolen*. Hrsg. Bernd Schmelz. Bonn 1997. 41–70.; *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001*. Hrsg. Wolfgang Jahn et al. Augsburg, 2001.

Mindez fokozta a magyarok iránt érzett rokonszenvet, így szinte senki sem kérdőjelezte meg a magyarok befogadásának szükségességét, és jóindulatúan bántak velük.

A pozitív hozzáálláson nem változtatott az sem, amikor kiderült, hogy nem minden magyar „harcos” vagy „rászoruló áldozat”, hanem némelyikük valójában/inkább kalandvágyból hagyta el az országot. Volt közöttük szabálysértő, bűnelkövető, hazug, randalírozó és csaló is. Előfordultak olyan esetek is, amikor a magyar menekültek bűncselekményeket követtek el, amit a felhasznált iratok és újságcikkek pontosan dokumentáltak.³⁸ Az elvéte megjelent kritika azonban nem változtatta meg nagymértékben a magyarok iránti pozitív hozzáállást, ahogy Ausztriában történt, ahol az idealizált hősök magatartását nyíltan bírálták. 1957 februárjától Svájcban is megfigyelhető, hogy a magyarok iránti szimpátia elapadt, és volt, hogy „hálátlannak” és „nagy igényűnek” titulálták a magyar menekülteket.³⁹

A magyarok integrálása a német, elsősorban a bajor társadalomba és a gazdaságba

A német és bajor mezőgazdasági szövetkezetek arra számítottak, hogy a magyar menekültek között sok földművelő lesz, akiket majd az agrárgazdaságban foglalkoztathatnak. A munkaajánlatok 70 százaléka a mezőgazdaságból érkezett, de a befogadottak között viszonylag kevés földmunkás volt, és általánosságban is kevés hajlandóságot mutattak az agrárszférában való elhelyezkedésre. Emellett a német bányászat keresett még számottevő mértékben munkásokat. A Ruhr-vidéki Bányászati Egyesület azonnal fel tudott venni 3100 egyedülálló és 120 családos, a bányászatra alkalmas férfit, akiknek szállást is biztosítottak. Számos magáncég ajánlott fel munkalehetőséget, sokan egyenesen a pidingi elosztótáborban toboroztak. Mi több, a schaldingi elosztótáborban olyan is előfordult, hogy valaki feleséget keresett az unokaöccsének, de Horst Ritter, a tábor vezetője felháborodottan küldte el a házasságközvetítőt.⁴⁰ Hogy megakadályozzák az önkényes „munkaerő-toborzást” és a menekültek kiválogatását, Anton Storch, a német munkaügyi miniszter elrendelte, hogy a nyugat-német kőszénbányászat egy közös bizottságot küldjön az összes bányauzem nevében, és ne az egyes bányák toborozzanak külön-külön bányászokat a menekültek közül.

³⁸ A Bajor Főlevéltárban az igazságügyi minisztérium ide vonatkozó iratanyaga a kutatás idejében adatvédelmi okokból nem volt hozzáférhető. Rita Kiss: *Aus Ungarn nach Bayern. Ungarnflüchtlinge im Freistaat Bayern 1956-1973*. Regensburg, 2022. [Doktori disszertáció] 231–250.

³⁹ Brigitta Zierer: *Politische Flüchtlinge in österreichischen Printmedien*. Wien, 1998.; Uő: *Willkommene Ungarnflüchtlinge 1956?* In: *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*. Hrsg. Gernot Heiss – Oliver Rathkolb. Wien, 1995. 157–171.; Staji Olivera: *Ungarn 1956: Von armen Flüchtlingen zu „Parasiten des Wohlstands”*. <http://derstandard.at/2000022018004/Ungarn-1956-Von-armen-Fluechtlingen-zu-Parasiten-des-Wohlstands>. [2015. szeptember 10.] (Legutóbbi megtekintés: 2022. január 20.); Mihok Brigitte: *Die ungarische Emigration in die Schweiz im Jahr 1956*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 54 (2006) 786–798.

⁴⁰ Sie wollen nur in Freiheit leben. *Passauer Neue Presse* 1956. november 22. 5.

1957. március 15-ig 7952 magyar jelentkezett be az NSZK valamelyik tartományi munkaügyi hivatalánál [Landesarbeitsamt] álláskeresőként. (Ne felejtjük el, hogy a kisgyermekes, alsó és felső tagozatos tanulók, egyetemi hallgatók és öregek nincsenek benne ebben a számadatban. A nekik felkínált lehetőségekről a későbbiekben lesz szó.)

A 7952 regisztrált álláskereső közül 7605-en (6633 férfi és 972 nő) találtak munkát. Ez a regisztráltak 95,6 százaléka, ami azt jelenti, hogy szinte mindenki, aki bejelentkezett a munkaügyi hivatalnál, kapott munkát. Legtöbben a fémgyártásban és fémfeldolgozásban (37%), valamint a bányászatban (18%) helyezkedtek el. Az építőipar a magyarok 5%-át foglalkoztatta. Csak kevesen találtak munkát a mezőgazdaságban (3%) és háztartási alkalmazottként (1,6%). Az 1. táblázatban⁴¹ azok a gazdasági ágazatok szerepelnek, amelyekben a magyarok elhelyezkedtek. A 2. táblázat⁴² az egyes tartományi munkaügyi hivatalok adatait mutatja nemek szerinti bontásban. Itt jól látható, melyik tartományban hány magyart közvetítettek munkába. A két táblázat adatai csak kismértékben térnek el egymástól.

1. táblázat. Munkaközvetítés a különböző gazdasági ágazatokban

Gazdasági ág	1957. február közepe	1957. március vége
Bányászat	1367	1383
Építőipar	261	375
Fémgyártás és -feldolgozás	2517	2786
Háztartásnál	106	124
Mezőgazdaság	216	243
Egyéb	2378	2694
Összesen	6845	7605

2. táblázat. A magyarok munkaközvetítése tartományi munkaügyi hivatalok szerint, nemek szerinti bontásban

1957. március	Férfi	Nő
Alsó-Szászország	331	32
Baden-Württemberg	1873	314
Bréma		30
Dél-Bajorország	428	113
Észak-Bajorország	193	25

⁴¹ 1956. december 7. és 1957. február eleje között a tartományi munkaügyi hivatalok hetente készítettek jelentést a magyarok munkavállalásáról a Szövetségi Munkaközvetítési és Munkanélküli Biztosító Hivatalnak. 1957 tavaszától a jelentések száma csökkent, és negyedévente egy jelentést ütemeztek be. A Szövetségi Munkaközvetítési és Munkanélküli Biztosító Hivatal elnökének levele a tartományi munkaügyi hivataloknak. Nürnberg, 1956. december 7., 1957. február 20. BAArch B 149/6262.

⁴² A Szövetségi Munkaközvetítési és Munkanélküli Biztosító Hivatal elnökének levele a szövetségi munkaügyi miniszternek. Nürnberg, 1958. április 8. Staatsarchiv München [Müncheni Állami Levéltár] (= StAM) Landesarbeitsamt Südbayern. 5149.

1957. március	Férfi	Nő
Észak-Rajna-Vesztfália	2441	241
Hessen	389	71
Pfalz	233	43
Rajna-Hessen-Nassau	237	43
Schleswig-Holstein	120	28
Összesen	6245	940

1957. június végéig még kismértékben emelkedett a munkakeresők száma, ami elérte a 8078 főt. Közülük 8012 személyt közvetítettek munkába Nyugat-Németországban. Ez összességében 99,2 %-os eredményességet jelent.⁴³

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy azokat a magyarokat, akik valamelyik tartományi munkaügyi hivatalnál bejelentkeztek munkakeresőnek, gyorsan és könnyen közvetítettek a német gazdaság iparágába, így szinte mindenki találhatott megfelelő munkát. Figyelembe kell venni azt is, hogy ekkor a nyugat-német gazdaság annak a virágzó időszaknak a kezdetén volt, amit „gazdasági csodának” [Wirtschaftswunder] neveznek. A munkaerőhiány miatt már 1955-től megindult az olaszországi munkaerő-felvétel, aztán további munkaerő-toborzást indítottak 1960-tól Spanyolországban és Görögországban, 1961-től Törökországban, 1964-től Portugáliában és 1968-tól Jugoszláviában. 1959 és 1965 között egymillióra nőtt a külföldi foglalkoztatottak száma Nyugat-Németországban.⁴⁴ A magyarok a „gazdasági csoda” elején érkeztek, amikor komoly munkaerőhiány volt tapasztalható, következésképpen a német gazdaság szinte felszippantotta a fiatal magyarokat.

A magyar menekültek oktatása

Az ebben az időszakban a Német Szövetségi Köztársaságba befogadott magyarok több mint 60%-a 25 év alatti, közülük majdnem minden ötödik kiskorú volt. A menekülteket egy előre kidolgozott elhelyezési terv szerint osztották szét az NSZK tizenegy tartománya

⁴³ A Szövetségi Munkaközvetítési és Munkanélküli Biztosító Hivatal levele a szövetségi munkaügyi miniszternek. Nürnberg, 1958. július 13. StAM Landesarbeitsamt Südbayern. 5149.

⁴⁴ Ulrich Herbert három fázisra osztja a külföldiek foglalkoztatását. Az első szakaszban, 1959-ig viszonylag kevés külföldi dolgozott az NSZK-ban, a második szakaszban, 1959 és 1966 között nagyon megugrott a külföldiek foglalkoztatása. A harmadik szakaszban megduplázódott a munkában álló külföldiek száma egészen 1973-ig, amikor is beszüntették a külföldi munkások toborzását [Anwerbestopp]. 1969-ig a vendégmunkások között az olaszok voltak a legtöbben, 1971-től pedig a törökök. Herbert Ulrich: *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. Bonn, 2003. (Bundeszentrale für politische Bildung 410) 201.; Herbert Ulrich – Hunn Karin: *Gastarbeiter und Gastarbeiterpolitik in der Bundesrepublik. Vom Beginn der offiziellen Anwerbung bis zum Anwerbestopp (1955–1973)*. In: *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften*. Hrsg. Axel Schildt – Detlef Siegfried – Karl Christian Lammers. Hamburg, 2000. (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte 37) 273–310.

között. A 3. táblázat⁴⁵ a tervet (10 000 menekült elhelyezését irányozták elő) és az 1957-es év elején ténylegesen felvett magyarok számát hasonlítja össze tartományok szerint. Jól látható, hogy Bajorországba négyszer annyi magyar menekült került, mint amennyi az eredeti tervben volt (400 helyett 1541).

3. táblázat. A magyar menekültek elhelyezése a nyugatnémet tartományokban

Nyugatnémet tartományok	Elhelyezési terv (1956. december 7.)	Tényleges felvétel (1957. január 18.)
Baden-Württemberg	2100	2684
Bajorország	400	1541
Bréma	200	273
Hamburg	400	369
Hessen	900	1234
Alsó-Szászország	400	598
Észak-Rajna-Vesztfália	4200	2904
Rajna-vidék-Pfalz	1000	834
Schleswig-Holstein	400	393
Saar-vidék	-	241
Berlin	-	12
Összesen	10 000	11 083

Mivel az egyes tartományokban különböző számú menekültet helyeztek el, az iskoláskorúak száma is eltérő volt. A kiskorú magyarok beiskolázása a tartományok hatáskörébe tartozott, az iskolai oktatásra két lehetőség adódott. Az egyik elképzelés az integratív megoldás volt, vagyis hogy a német osztályokba integrálva tanítsák a magyar alsó és felső tagozatos iskolásokat. A másik elképzelés szerint a magyar menekült diákokat elkülönítve, egy magániskolában kellene oktatni. Mivel az iskolások közül nagyon kevesen tudtak németül, és a német oktatási rendszer eltért a magyartól, emiatt nehéznek bizonyult az azonnali bekapcsolás.⁴⁶ A magyar anyanyelven történő oktatásra nem volt minden tartományban lehetőség. Noha 1945 után a magyar emigránsok alapítottak magyar iskolákat, ezek közül 1956-ban már csak egy magyar magániskola működött a baden-

⁴⁵ A Szövetségi Munkaközvetítési és Munkanélküli Biztosító Hivatal elnökének levele a tartományi munkaügyi hivataloknak. Nürnberg, 1956. december 7. BArch B 149/6262.; Theodor Oberländer menekültügyi miniszter levele a tartományi menekültügyi hatóságoknak. Bonn, 1957. január 18. BArch B 106/24545. 108–110.

⁴⁶ Az integratív megoldásra példa a geisenheimi Rheingau Gimnázium, ahol a német osztályokban a németekkel együtt tanultak a magyar menekültek. 1958-ban 5, 1959-ben 20, 1960-ban 24 és 1961-ben 16 magyar tette le ebben a gimnáziumban a német érettségét. 2006-ban az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 50. évfordulóján találkoztak itt az iskola egykori tanulói és beszámoltak arról, hogyan kerültek Geisenheimbe. Rheingauschule Geisenheim archívuma: http://www.alt.rheingauschule.de/index.php?option=com_content&task=view&id=316&Itemid=26, http://www.alt.rheingauschule.de/index.php?option=com_content&task=view&id=314&Itemid=133. (Legutóbbi megtekintés: 2013. szeptember 5.) [A weboldalak jelenleg nem elérhetők, az interjúk másolata a cikk szerzőjének tulajdonában van.]

württembergi Bauschlottban.⁴⁷ Ebben az államilag elismert magyar középiskolában akkoriban 78 diák tanult. Felvettek ugyan melléjük még további 96 „új” magyar menekült diákot, de még legalább 200 jelentkező érkezett. Bauschlottban sem hely, sem elegendő tanár nem volt ennyi magyar diák oktatására. Így hosszas tervezés és megfelelő iskolai épület keresése után végül a bajorországi Burg Kastlban⁴⁸ hoztak létre egy új magyar iskolát, mely internátussal is rendelkezett. A neve Magyar Reálgimnázium [Ungarisches Realgymnasium] Burg Kastl lett, fenntartására pedig egy Magyar Iskolaegyesületet alapítottak.⁴⁹ A Magyar Reálgimnáziumban 1957. október 15-én 326 magyar iskoláskorú menekült kezdte el a tanulmányait. Tekintve hogy a Burg Kastl-i épületegyüttes nem készült el idejében, eleinte ideiglenesen 132 diák Bauschlottban és 194 az érseki ordináriusi hivatal épületében München-Fürstenriedben tanult.⁵⁰ A magyar diákok 1958 januárjában költözhetek át Burg Kastlba, és május 13-án tartották meg az iskola ünnepélyes megnyitóját.⁵¹ Az oktatás magyar nyelven folyt, a tantervben az első idegen nyelv a német, a második pedig az angol volt. Az első érettségit 1958 júniusában 46 diákból 44 sikeresen tette le egy bajor vizsgabizottság előtt.⁵² Ez az érettségi bizonyítvány egyenértékű volt a bajor, illetve a német iskolákban szerzett érettségivel.

A magyar iskola fennállásának majd' 50 éve alatt több mint ezer magyar diák érettségizett le ebben az intézményben, ami lehetővé tette számukra a továbbtanulást is.⁵³ A 4. táblázat⁵⁴ a Magyar Reálgimnázium diáklétszámának alakulását mutatja, valamint a tanulók megoszlását szüleik lakóhelye szerint. Az 1960-as évek elejéig csak a nyugatné-

⁴⁷ Koncz Lajos: ... az irás megmarad. *A németországi magyar gimnáziumok története 1945–1956*. Seattle, 2008. ([Http://mek.oszk.hu/06500/06552/06552.pdf](http://mek.oszk.hu/06500/06552/06552.pdf). A letöltés ideje: 2014. december 12.)

⁴⁸ Burg Kastl Nürnberg és Amberg közelében található Felső-Pfalzban, ahol egy volt bencés apátság kolostorát alakították át bentlakásos iskolává. Az épületegyüttes a bajor állam tulajdonában volt, és a bajor pénzügyminisztérium kötött bérleti szerződést a Magyar Iskolaegyesülettel. A magyar nyelvű oktatást a bajor kultuszminisztérium engedélyezte. Minden nyugatnémet tartomány menekültügyi hivatala hozzájárult az iskola anyagi fenntartásához. BayHStA Marb 1861.

⁴⁹ A Magyar Iskolaegyesület tagjai: a németországi magyarok római katolikus lelkipásztora, a németországi magyar református (kálvinista) lelkipásztori szolgálat vezetője, az evangélikus-lutheránus lelkesítő szolgálat vezetője, a müncheni Magyar Menekültügyi Kancellária vezetője, a Magyar Segélyszolgálat vezetője, a Magyar Karitás Szolgálat képviselője, az *Actio Catholica Hungarorum* németországi képviselője, az előzőtt diákok képviselőjének elnöke [Recklinghausen], a területi karitás képviselője, a katolikus külügyi hivatal igazgatója és a németországi evangélikus egyház segélyszervezetének belmissziós képviselője. Az iskolaegyesületet [Ungarischer Schulverein e.V.] 1957. április 17-én jegyezték be az egyesületi jegyzékbe, székhelye Münchenben a Gabelsberg utca 24/IV. alatt volt. Az alapszabályzatot a Bajor Állami Munkaügyi Minisztérium 1958. február 24-i levelének mellékleteként küldte el a tartományok oktatási minisztereinek. BayHStA Laflüverw. 1861.

⁵⁰ Dr. Seemeier levele a tartományoknak. München, 1958. február 24. BayHStA Laflüverw. 1861. A 2. melléklet tartalmaz egy név szerinti listát azokról a magyar menekült diákokról, akik Bauschlottban és Fürstenriedben tanultak.

⁵¹ Az ünnepélyes megnyitón Walter Stain, bajor munkaügyi miniszter és miniszterelnök-helyettes tartott beszédet. [Ungarisches Realgymnasium:] *Jahresbericht 1957/58*. [A Magyar Reálgimnázium 1957/1958. évi beszámolója.] Burg Kastl, 1958. 5–9.

⁵² A Magyar Reálgimnázium 1957/1958. évi beszámolója, 21–24., *A Magyar Gimnázium 20 éve. Emlékiadvány az évfordulóra*. Szerk. Magyar Gimnázium Igazgatósága. Burg Kastl, 1978. 77.

⁵³ Az iskola 2006-ig működött. Kastl volt diákjai létrehozta egy alumni egyesületet: <https://www.kastl-alumni.eu>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. január 20.)

⁵⁴ Az adatok a Magyar Reálgimnázium éves beszámolóiból és levéltári aktákból (BayHStA 1861–1862) származnak.

met tartományokból érkeztek magyar menekült diákok Burg Kastlba. A kezdeti 326-hoz képest a tanulók létszáma jelentősen csökkent az 1961/1962-es tanévben, amikor már csak 158-an tanultak itt – ez átmeneti mélypontot jelentett az iskola történetében. Miután azonban megnyílt a lehetőség, hogy az NSZK mellett más nyugati országokból is felvegyenek diákokat, újra megnőtt a tanulói létszám. 1977-ben az iskolások kétharmada érkezett Nyugat-Németországból, egyharmada pedig a világ húsz további országából. Burg Kastl és a magyar iskola, ahol nemcsak anyanyelvükön tanulhattak, hanem a magyar hagyományokat és kultúrát is ápolhatták a diákok, a világ minden részén ismertté vált.

4. táblázat. Magyar Reálgimnázium, Burg Kastl. A tanulók időrendi megoszlása a szüleik lakóhelye szerint

Tartomány	1957/1958	1961/1962	1964/1965	1976/1977	1977/1978	1998/1999
Alsó-Szászország	21		2	5	5	
Baden-Württemberg	115		20	27	28	
Bayern	101		79	99	95	
Berlin			4	2		
Bréma	1					
Észak-Rajna-Vesztfália	62		25	28	30	
Hamburg	2		5	5	4	
Hessen	10			26	17	
Rajna-vidék-Pfalz	9		3	7	6	
Saar-vidék	5		3	4	3	
Schleswig-Holstein						
A Német Szövetségi Köztársaságból összesen	326	158	141	203	188	126

Külföldről

	1957/1958	1961/1962	1964/1965	1976/1977	1977/1978	1998/1999
Ausztrália				1		
Ausztria		5	30	10	9	1
Belgium		1	3	3	4	
Brazília				1	2	
Dánia		1	1	3	1	
Egyesült Államok		3	12	25	28	1
Franciaország		8	4	6	5	
Hollandia		4	3	2	3	

	1957/1958	1961/1962	1964/1965	1976/1977	1977/1978	1998/1999
Jugoszlávia				4	3	
Kanada				9	6	
Magyarország			6			61
Nagy-Britannia			1	1	3	
Norvégia			4			
Olaszország		1	1	1	1	
Peru				3		
Spanyolország				1		
Svájc		36	63	43	37	21
Svédország		1	7	7	13	1
Szlovákia						1
Venezuela			3	1		
Összesen		60	138	121	115	86

A tanulók száma összesen	326	218	279	324	303	212
---------------------------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------

A Német Szövetségi Köztársaság 1956-ban mintegy 1000 magyar egyetemi hallgatónak⁵⁵ tette lehetővé, hogy német földön folytassa felsőfokú tanulmányait, nekik a német egyetemek és főiskolák külön férőhelyeket biztosítottak.⁵⁶ Diákszállókon és ifjúsági otthonokban helyezték el őket.⁵⁷ Tekintve hogy a magyarok 95%-a nem beszélt németül, a legfontosabb feladat a német nyelv elsajátítása volt. Erre a célra nyelvtanfolyamokat indítottak, és tanácsadó intézmények támogatták a magyarok felkészítését egyetemi tanulmányaik német nyelvű folytatására.⁵⁸ A hallgatókat a német állam ösztöndíjjal segítette, havi 150 német márkát kaptak négy szemeszteren keresztül.⁵⁹

⁵⁵ A Kitelepítettek Bizottságának gyűlésén a nyugatnémet tartományokban felvehető magyar menekültek egyetemi vagy főiskolai hallgatószámát 907 főben határozták meg. Protokoll a Kitelepítettek Bizottságának 39. gyűléséről. Bonn, 1957. február 4. BArch B106/47465. A szövetségi német menekültügyi minisztérium statisztikája alapján 992 menekült magyar diák került az NSZK-ba. Statisztikai adatok a magyar menekültekről. Bonn, 1958. május 5. PAAA B 12/572 c. Cseresnyés Ferenc a Német Szövetségi Egyetemi Hálózat jelentését vizsgálta meg, ami 1136 főben állapította meg a német földre került magyar hallgatók számát. Cseresnyés Ferenc: Magyar egyetemisták (Nyugat-)Németországban, 1956–1958. *Külvügyi Szemle* 13 (2014) 4. sz. 138–162. BArch B106/47465.

⁵⁷ StAM Arbeitsämter 1357.; BayHStA Lafüverw. 1885. 1913.; StAM LRS 148466, 148468 akták alapján készítettem egy jegyzéket azokról a helyekről, ahol a magyar menekültek szállást kaptak.

⁵⁸ 1957. május 1-től 1958. február 1-ig Geröly Hardin István [Stefan] atya vezette a Szent István Magyar Ifjúsági Segélyszervezetet [Ungarisches Jugendgemeinschaftswerks St. Stephan], amelynek a székhelye Münchenben, a Christoph utca 12. szám alatt volt. Ez az intézet tanácsadóközpontként működött, ahol a magyar menekült fiatalok támogatása és ügyes-bajos dolgainak intézése, illetve a beilleszkedésük segítése volt a cél. Dr. Ádám György az ordináriatusi érsekségnek írt levele. München, 1956. október 19. AEM GV-REG doboz 0741. Cserhádi Ferenc: *Magyarok a bajor fővárosban*. Bp., 2016. 88.

⁵⁹ Protokoll a Kitelepítettek Bizottságának 39. gyűléséről. Bonn, 1957. február 4. BArch B106/47465.

A Müncheneri Népfőiskola 1957. január 10-én indította el első német nyelvtanfolyamát,⁶⁰ de a diákszállókon és az ideiglenes felvevőtáborokban is elkezdtek a német nyelv tanítását. A wagenriedi szállón a magyar származású Stephan Váradi altomünsteri káplán nemcsak a diákok lelki gondozását vállalta, hanem a német nyelv oktatását is.⁶¹ A helyzetet nehezítette, hogy az 1950-es évek végén még alig volt német nyelvkönyv idegen anyanyelvűeknek. Ez arra készítette a kiadókat, hogy német nyelvkönyveket, szótárakat és német nyelvtani magyarázatokat adjanak ki. A Hueber Kiadó újra megjelentette Dr. Ernst Häckel 1934-es kiadású *Németül tanulunk* című nyelvkönyvét, a Kessler Kiadó piaca dobta a *Német külföldieknek* című tankönyvét, a Langenscheidt Könyvkiadó pedig a *Német nyelvkönyv magyaroknak* című könyvet. A német mint idegen nyelv tanítását célzó tankönyvek piaca jelentősen fellendült ebben az időszakban.⁶²

Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy mi nehezítette meg, és mi segítette a magyarok integrációját Bajorországban és Németországban, akkor a beilleszkedés legfőbb akadályát a nyelvi nehézségekben találhatjuk meg. A tanulmányok folytatását nehezítette az is, hogy a magyar oktatási rendszer jelentősen eltért a némettől, ráadásul az NSZK-ban a tartományoknak a mai napig kulturális szuverenitása van, eszerint az oktatásügy a tartományok illetékességébe tartozik. Ez azt jelenti, hogy az oktatási rendszert nem egy központi német szövetségi minisztérium szabályozza, hanem minden egyes tartomány saját kultuszminisztériuma. Az is nehezítette a magyarok helyzetét, hogy keveset tudtak a nyugati életről, így nem ismerték a nyugat-német életkörülményeket sem.

A magyarságról alkotott pozitív kép és kedvező vélemény viszont támogatta a magyarok befogadását, és több más tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a menekültek mégis szinte zökkenőmentesen integrálódtak a bajor és a német társadalomba. Ezek között mindenekelőtt a német szövetségi kormány központi intézkedéseit kell megemlíteni, melyek nem szabtak feltételt a magyarok felvételére, és megkönnyítették a menekültek kezdeti időszakát Németországban. A már említett gazdasági fellendülés és a munkaerőhiány, a hidegháborús antikommunista beállítottság, valamint nem utolsósorban a mozikban 1955-ben nagy sikert befutott Piroška-film⁶³ is kedvező hangulatot teremtett a magyarok befogadására. Mindezek eredményeként szívélyesen, nagy szeretettel és segítőkészséggel fogadták a magyarokat. Beilleszkedésüket az a tény is felgyorsította, hogy a magyarok

⁶⁰ München Városi Levéltár. Könyvtár. L 430. 1953–1959. A Müncheneri Népfőiskola tanterve 1957 telén.

⁶¹ Kaplan will Sprachkurs halten. *Dachauer Nachrichten* 1956. november 22. 3.

⁶² 1925-ben Dr. Ernst Häckel (1900–1987) a német nyelv professzora volt Budapesten. 1934-ben jelent meg *Németül tanulunk* című nyelvkönyve, amely az 1950-es évek végéig a legszélesebb körben használt német nyelvtankönyv volt Magyarországon. Häckel átdolgozta ezt a kiadást, és *Tanuljunk gyorsan németül!* címmel, két kötetben jelent meg 1957-ben. [Ernst Häckel: *Deutsch für Ungarn/Tanuljunk gyorsan németül!* I–II. München 1957.] A Reuter Alapítvány adományának köszönhetően a tankönyvet ingyen oszthatták ki a magyar menekültek között. BayHStA MArb 1885.

⁶³ Kurt Hoffmann: *Sokszor gondolok Piroškára* című német filmje Liselotte Pulverrel és Gunnar Möllerrel, amely Hugo Hartung azonos című regényén alapul, és 1955. december 29-én mutatták be. Vö. *Bayern – Ungarn*, 367.; Kristin Kopp: Ein östliches Traumland im westdeutschen Heimatfilm. Kurt Hoffmanns. „Ich denke oft an Piroška”. In: *Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*. Hrsg. Gregor Thum. Göttingen, 2006. 138–156.; *Cinegraph. Lexikon zum deutschsprachigen Film*. Hrsg. Hans-Michael Bock. München, 1984.

túlnyomórészt fiatalok, munkaképesek és jól képzettek voltak. A kezdetben ideiglenesnek szánt bajorországi tartózkodás sok magyar számára végül egy új otthon megalapozását jelentette, és életre szólóvá vált.

Összegzés

Bajorország jelentős mértékben hozzájárult az 1956-os magyar menekültek továbbhaladásához: 90 000 magyar haladt át a bajor-osztrák határon, akik nagy része egy további európai vagy tengerentúli országba tartott. Több mint 15 000 ember juthatott el repülőúton Münchenből az Egyesült Államokba, Kanadába, Új-Zélandra és Norvégiába, amit az úgynevezett *Sicherer Hafen (Safe Haven)* fedőnevű, menekülést segítő akció tett lehetővé. Az NSZK mintegy 14 500 magyart fogadott be, közülük a bajor tartományba 1541 magyar menekült került.

Bajorország a németországi magyar segélyezésben is jelentős szerepet játszott, innen indultak a segélyszállítmányok Magyarországra, illetve az osztrák–magyar határra. Az átutazóban levő magyarokat a katolikus misszió és a vöröskereszt önkéntesei látták el a német pályaudvarokon. Majdnem minden faluban gyűjtöttek adományokat a magyaroknak. Rövid idő alatt 2000 tonna adomány és ötmillió német márka gyűlt össze a magyar segélyakció keretében. Szinte minden magyar menekült, aki bejelentkezett álláskeresőként, rövid időn belül munkába állhatott. A fellendülőben lévő német gazdaság szinte azonnal felszívta a magyar munkaerőt.

Mivel az újonnan alapított Magyar Reálgimnázium, ahol a menekült magyar iskolások anyanyelvükön folytathatták tanulmányaikat, Bajorországban a Burg Kastl-i egykori bencés kolostor épületében kapott helyet, a bajor tartomány az iskola működtetésének engedélyezéséből és anyagi támogatásából is jelentősen kivette a részét. Bár a hosszú távú boldoguláshoz az elsődleges a német nyelv megtanulása volt, a bajor állam mégis hozzájárult ahhoz, hogy a diákok a legtöbb tantárgyat anyanyelvükön tanulják, és megtartsák magyar hagyományaikat. Céljuk tehát nem az asszimiláció volt, hanem az integráció – a magyar kultúra megőrzése és ápolása mellett.

A magyar egyetemistákat német állami ösztöndíj segítette tanulmányaik folytatásában. A kezdeti nehézségek áthidalására tanácsadó intézeteket hoztak létre, valamint a korábbi magyar emigráció is támogatta az „új” menekülteket mind a lelki segélynyújtásban, mind a nyelvi nehézségek leküzdésében. A fiatal, munkaképes és képzett magyar menekültek gyorsan beilleszkedtek a német társadalomba és gazdaságba.

ADATTÁR

ADATTÁR A 17. SZÁZADI MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEKEN SZEREPLŐ EGYHÁZIAKRÓL

KÁDÁR ZSÓFIA – B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA

.....
DATABASE OF CHURCHMEN ATTENDING SEVENTEENTH-CENTURY
HUNGARIAN DIETS

The present database and the related analysis (Churchmen on the lower table of the Hungarian diet 1608–1688. *Történelmi Szemle* 66 (2022) 203–249.) brings to light an important, ecclesiastical group of the early modern Hungarian political elite. The database consists of two parts. The first contains, diet by diet, the churchmen who were invited to and appeared on the lower chamber of the Hungarian diet between autumn 1608 and 1687/1688. The second part lists, by name, in alphabetical order, the churchmen who were invited to the said diets, or appeared there. This second list also includes the prelates who sat on the upper chamber. The summary presentation of the individual careers (studies, offices) is followed by the data related to the activity at the diets (warrant of invitation/appearance, activity as a compiler, member of the Royal Table or a parliamentary committee, role played at coronation etc). The database can be a starting point for the (collective) biographical analysis of the middle and upper layer of the seventeenth-century Hungarian ecclesiastical society.

Keywords: Church, diet, lower table, upper table, First Estate, seventeenth-century
.....

Adattárunk két részből áll. Az első rész az 1608 ősze és 1687/1688 közötti magyar országgyűlések alsótáblájára meghívott, illetve ott megjelent egyháziakat tartalmazza országgyűlésenként. A második, terjedelmesebb rész az említett diétákra meghívott vagy ott megjelent egyháziakat sorolja fel személynként, betűrendben.¹

Kádár Zsófia, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung. B. Székely Dorottya Piroška, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék.

¹ Az adattár Kádár Zsófia és B. Székely Dorottya Piroška, a kapcsolódó elemző tanulmány Kádár Zsófia munkája (Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján 1608–1688. *Történelmi Szemle* 66 [2022] 203–249.). Az adattár szerzői tagjai az Országgyűlési Hivatal és az ELKH BTK TTI által koordinált „Történelmi Képviseleti Adatbázis” projekt 1526–1687 közötti időszakot feldolgozó munkacsoportjának, továbbá a K 131973 sz. NKFI-projektnek. Az adattár elkészítését támogatta az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja. A források összegyűjtésében és az adattár elkészítésében nyújtott segítségét Fazekas Istvánnak, H. Németh Istvánnak és Pálffy Gézáknak köszönjük.

1. A magyar országgyűlések alsótáblájára meghívott, illetve ott megjelent egyháziak intézményenként

Az alábbi lista országgyűlésenként és intézményenként sorolja fel az alsótáblai egyháziakat. Az országgyűlések idejénél megadjuk az uralkodó érkezésének és / jellel elválasztva a proposíciók átadásának napját, a záró dátum pedig a törvények szentesítésének napja.² A dátum alatt közöljük a király- és királyné-koronázások és nádorválasztások adatait is. Az országgyűlés adatai után megadjuk a közölt lista legfontosabb forrásait. (A további, csak egy-egy névhez felhasznált forrásokat részletesen csupán az adattár 2. részében közöljük.)

Országgyűlésenként előbb a kompilátorok és a Királyi Tábla (ismert) egyházi tagjainak nevei következnek. Alatta, ha van ilyen, a távol lévő főpapokat vagy főrendeket (is) képviselő klerikusok neveit adjuk meg.

A káptalani követeket az egyes székes- és társaskáptalanok megnevezése után közöljük, a testületeket (a székes- és társaskáptalanok, illetve a működő vagy átmenetileg szünetelő intézmények további differenciálása nélkül) országgyűlésenként egy-egy betűrendes jegyzékbe foglaljuk. Azoknál a káptalanoknál, amelyek meghívásáról tudunk, de köveit nem ismerjük, ezt minden esetben jeleztük.

Működő káptalanok prépostjairól feltételezzük, hogy a káptalant is képviselik. Ezért a testületnél a káptalanhoz vannak beírva, de nevük után (pr.) formában jelezzük, hogy a diétai (meghívotti) listában prépostként (a prépostok között vagy ott is) szerepelnek.³ A címzetes apátok-prépostok között kizárólag akkor tüntetjük fel ezeket a (nagy)prépostokat, ha a káptalant (például felsőtáblai részvételük miatt) bizonyíthatóan nem ők, hanem mások képviselték. *Dőlt* betűtípussal jelöltük azoknak a káptalani követeknek a neveit, akiknek ilyen megbízása csak valószínűsíthető, de nem bizonyított, tehát apáti-préposti meghívásuk vagy megjelenésük mellett nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a káptalant is képviselték-e vagy sem. Ezeknek a személyeknek tehát országgyűlési meghívása vagy megjelenése biztos, csak káptalani követi minősége bizonytalan.

Végül diétánként a címzetes és valódi apátok, prépostok, illetve a szerzetesrendek és konventek köveit ugyancsak egy betűrendes listában szerepelnek. Azokat a káptalani követeket, akikről más (nem diétai) forrásból tudjuk, hogy apáti-préposti címet is viseltek, külön nem vesszük fel az apátok-prépostok közé, csak akkor, ha annak az apátságának-prépostságnak a meghívásáról is célzott adat tanúskodik, azaz a diétai forrásokban ezekkel a címekkel is említik őket.⁴

A lista rögzítettük a bizonyíthatóan a felsőtáblára meghívott klerikusokat is abban az esetben, ha olyan apáti-préposti címet is viseltek, amelyek alsótáblai megjelenésre jogosították volna őket, és e tisztségükkel (is) adathozható a meghívásuk. Felsőtáblához való

² A magyar történelmi kronológia, a CIH vonatkozó kötetei és további, általunk felhasznált, a bibliográfiában tételesen felsorolt források és szakirodalom alapján.

³ Pl. 1642-ben veszprémi (nagy)prépostként és a veszprémi székeskáptalan követeként egyaránt szerepel Gorup Ferenc Gábor, ami az eljárásunkat igazolja. Vö. *Conscriptio 1642*, 248.

⁴ Ez a szétválasztás 1608-ban (Benda 1972 alapján) nem lehetséges, tehát ez esetben a diétára meghívandó apátok-prépostok neveit is feltüntetjük, habár direkt primer forrásunk a meghívásukra nincs.

tartozásukat a nevük után álló (F) formában jelöltük. Az 1662-től a felsőtáblára átülő pálos főperjel és szentmártoni bencés főapát nevét a korszak utolsó három diétájának névsorában is feltüntetjük, jelezve, hogy már a főpapok között lehettek jelen.

A jegyzékben használt rövidítések:

- a. = apátság követe
- (F) = felsőtábla tagja
- k. = káptalan
- konv. = konvent
- köv. = követe
- n. a. = nincs adat
- OSB = bencés szerzetes
- OSPPE = pálos szerzetes
- p. = püspök
- plé. = plébános
- pr. = prépostság követe
- (pr.) = prépost
- SJ = jezsuita rendtag

1608. október 22./23. – december 6. Pozsony

II. Mátyás (november 19.), Illésházy István (november 18.)

Benda 1972; CIH 1608–1657⁵

kompilátorok: n. a.

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: n. a.

egri k.: Dallos Miklós, Habardy László, Hegyi András

esztergomi k.: Ruber [Veres] Pál, Telegdy János

győri k.: Altabak János, Balásffy Tamás, Ivánczy János

nyitrai k.: Dávid Pál

pozsonyi k.: Majthényi László, Submontanus Matthias

szepesti k.: Andaházy Gáspár [András], Hosszutóthy László, Székely [Siculus] Kánya Balázs

vasvári k.: Chemetey István, Kálly [Kály] Péter

zágربی k.: Jalkoczi [Jelkoczy] Miklós, Otavčić György

csornai pr.: Kálly [Kály] Péter

jászói pr.: Migazzi Miklós (F)

kapornaki a.: Vasváry [Károl] András

lébényi a.: Baksay István

⁵ A CIH köteteire az első részben csak akkor hivatkozunk, ha az adott diétára vonatkozóan vannak kizárólag innen adatolt neveink.

leleszi pr.: Habardy László
pálos főperjel: Bratulics Simon OSPPE (F)⁶
pápoci pr.: Mátéssy György (F)
pilisi a.: Füley Farkas Tamás
pornói a.: Ferdinand Lang von Langenfels (világi kommandátor)
sági pr.: Ruber [Veres] Pál
savnikai a.: Füley Farkas Tamás
szekszárdi a.: Kálly [Kály] Péter
szentgotthárdi a.: Ramocsaházy Mihály
szentmártoni a.: Himelreich György
turóci pr.: Dobokay Sándor SJ
turóci pr.: Pázmány Péter SJ
vágújhelyi pr.: Dubovszky György
veszprémi pr.: Vasváry [Károl] András⁷
zágrábi pr.: Domitrovics Péter (F)
zalavári a.: Vasváry [Károl] András

1609. november 17./19. – 1610. január 23. Pozsony

Thurzó György (december 10.)

Acta diaetalia 1609; CIH 1608–1657; Zsilinszky 1891

kompilátorok: n. a.

Királyi Tábla preláta: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: n. a.

győri k.: *Füley Farkas Tamás, Ivánczy János*

pozsonyi k.: követeit nem ismerjük

szepesi k.: követeit nem ismerjük

zágrábi k.: Napulji Boldizsár (horvát–szlavón rendek diétai követe is)

[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

felhévizi pr.: Pyber János

óbudai pr.: Majthényi László

pilisi a.: Füley Farkas Tamás

sági pr.: Ruber [Veres] Pál

szentmártoni a.: Himelreich György

⁶ Egyúttal zágrábi püspök, ezért ült a felsőtáblán.

⁷ A veszprémi székeskáptalan mint testület ekkor nem működött.

1613. március ?/9. – április 25., Pozsony**Habsburg Anna [von Tirol] (március 25.)**

Acta diaetalia 1613; CIH 1608–1657; Ordo 1613; Ordo coronationis 1613; Révay 1659 (2021), II. 537–647.; Zsilinszky 1891, 63–82.⁸

kompilátorok: n. a.

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: n. a.

győri k.: Ivánczy János

esztergomi k.: Dallos Miklós, Dubovszky György, Posgay János

pozsonyi k.: Laskay János, Nagy György

szepesi k.: Fránya [Frányaffy] István

zágrábi k.: Jaguštić Pál, Napulji Boldizsár (pr.) (horvát–szlavón rendek diétai követe is)

[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

leleszi pr.: Habardy László

pálos főperjel: Zaicz János OSPPE

szenmártoni a.: Himmelreich György

1618. március 19./23. – július 4., Pozsony**II. Ferdinánd (július 1.), Forgách Zsigmond (május 11.)**

Acta Diaetae 1618; Guszarova 2005, 99–100.; Ordo coronationis 1618⁹

kompilátorok: Böythe Miklós, Napulji Boldizsár

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: Dallos Miklós

egri k.: Egri Dénes, Habardy László, Ugróczy János

esztergomi k.: Dallos Miklós, Deáky László, Lósy Imre

győri k.: Böythe Miklós, Füley Farkas Tamás, Ivánczy János

pozsonyi k.: Kápolnay Jakab, Nagy György

szepesi k.: Székely [Siculus] Kánya Balázs

zágrábi k.: Napulji Boldizsár (pr.) (horvát–szlavón rendek diétai követe is)

[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

⁸ Nagyon kevés vonatkozó forrás ismert, egyetlen diétai lista sincs közöttük.

⁹ A koronázási ordóban előfordul két további egyházi neve, akik nem a diéta résztvevőjeként, hanem főpapok kíséretében lehettek jelen Pozsonyban. (Ordo coronationis 1618, 33^v.) Egyikük, Letenyey István (a koronázáson „ad crucem”) Lépes Bálint nyitrai püspök, kancellár bécsi *alumnus*aként tűnik fel 1614-ben. (Lépes Bálint levele Batthyány Ferencnek. Linz, 1614. június 17. Jenei 1981, 236. Nr. 143.) A másik személy „ad gremiale dominus praepositus Bratulith” – azonosítása nem sikerült.

aradi pr.: Posgay János
bátai a.: Szlatinay György
leleszi pr.: Habardy László
pécsváradi a.: Ivánczy János
pilisai a.: Füley Farkas Tamás
szentmártoni a.: Himelreich György
titeli pr.: Kapronczai Farkas

1619. május 26. – augusztus 13.,¹⁰ Pozsony

Guszarova 2005, 101–104.; Zsilinszky 1891, 144–168.

kompilátorok: n. a.
Királyi Tábla prelátusa: n. a.
Királyi Tábla érseki ülnöke: Dubovszky György

egri k.: *Habardy László, Tolnay István*
esztergomi k.: *Dubovszky György, Posgay János, Szlatinay György*
győri k.: *Füley Farkas Tamás, Ivánczy János*
nyitrai k.: *Bolerázy István, Sembery István*
pozsonyi k.: követeit nem ismerjük
szepesi k.: Hosszutóthy László (pr.)
vasvári k.: követeit nem ismerjük
zágrábi k.: követeit nem ismerjük

aradi pr.: Posgay János
bátai a.: Szlatinay György
csornai pr.: Kálly [Kály] Péter
jászói pr.: Pethő Ferenc
leleszi pr.: Habardy László
pásztói a.: Sembery István
pécsváradi a.: Ivánczy János
pilisai a.: Füley Farkas Tamás
pornói a.: Draskovich György
sági pr.: Majthényi László
szentmártoni a.: Himelreich György
zirci a.: Bolerázy István

¹⁰ 1619. május 26-ra hívták össze, augusztus 13-án feloszlott a diéta, törvénycikkeket nem alkottak.

1622. május 24./25. – augusztus 18., Sopron

Gonzaga Eleonóra (július 26.), Thurzó Szaniszló (június 3.)

Guszarova 2005, 105–108.; Molnár 2014

kompilátorok: n. a.

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla (érseki) ülnöke: Dubovszky György

egri k.: *Maurovich Mihály, Tolnay István*

esztergomi k.: *Dubovszky György, Posgay János, Szlatinay György*

győri k.: *Füley Farkas Tamás, Ivánczy János*

nyitrai k.: *Bolerázy István, Sembery István*

pozsonyi k.: követeit nem ismerjük

szepesi k.: Hosszutóthy László (pr.)

vasvári k.: követeit nem ismerjük

zágrábi k.: követeit nem ismerjük

aradi pr.: Posgay János

bátai a.: Szlatinay György

bélháromkúti a.: Maurovich Mihály

jászói pr.: Pethő Ferenc

leleszi pr.: Telekessy István

pálos főperjel: Zaicz János OSPPE

pásztói a.: Sembery István

pécsváradi a.: Ivánczy János

pilisi a.: Füley Farkas Tamás

pornói a.: Draskovich György

szentmártoni a.: Himelreich György

tapolcai a.: Deáky László

vágújhelyi pr.: Dubovszky György

váradhegyfoki pr.: Tolnay István

zirci a.: Bolerázy István

1625. október 13./? – december 20., Sopron

III. Ferdinánd (november 27.), Esterházy Miklós (október 25.)

Catalogus 1625; Litterae annuae 1627; Ordo coronationis 1625; Pálffy 2020; Szemere 1625; Zsilinszky 1891, 303–318.

kompilátorok: Böythe Miklós, Dubovszky György

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: Dubovszky György

egri k.: *Maurovich Mihály, Ölvedy Albert, Tolnay István*
esztergomi k.:¹¹ Lippay György, Püsky János
győri k.: Böythe Miklós
nyitrai k.: *Bolerázy István, Sembery István*
pozsonyi k.: *Ramocsaházy Mihály*
szepesi k.: Hosszutóthy László (pr.), Székely [Siculus] Kánya Balázs
vasvári k.: Győri [Kolompár] István (pr.)
zágrábi k.: Vinkovich Benedek (pr.) (horvát–szlavón rendek diétai követe is)

bátaai a.: Szlatinay György
bélháromkúti a.: Maurovich Mihály
fehértvári pr.: Nagy György
jászói pr.: Pethő Ferenc
leleszi pr.: Telekessy István
pálos főperjel: Zaicz János OSPPE
pásztói a.: Sembery István
pilis a.: Füley Farkas Tamás
pornói a.: Draskovich György
savnikai a.: Székely [Siculus] Kánya Balázs
szentgyörgymezei pr.: Senkvicz Máttyás
szentmártoni a.: Himmelreich György
tapolcai a.: Ölvedy Albert
tihanyi a.: Ramocsaházy Mihály
vágújhelyi pr.: Dubovszky György
várardhegyfoki pr.: Tolnay István
zirci a.: Bolerázy István

1630. május 2./? – május 21., Pozsony

Guszarova 2005, 109–113.; Szemere 1630

kompiletorok: Böythe Miklós, Gyöngyösy Mihály, Senkvicz Máttyás
Királyi Tábla prelátusa: Böythe Miklós
Királyi Tábla érseki ülnöke: Senkvicz Máttyás

egri k.: *Maurovich Mihály, Ölvedy Albert*¹²
esztergomi k.: Senkvicz Máttyás

¹¹ Lósy Imre csanádi (az országgyűlés idején kinevezett váradi) püspök, esztergomi nagyprépost szinte biztosan a felsőtáblán volt jelen, habár kanonoktársaival közös levelet küldött haza a koronázásról. Ennek aláírása azonban nem káptalani követként, hanem kanonokként, a testület otthon maradt tagjainak *fratere*-ként hivatkozik a név szerint meg nem nevezett levélírókra. (Lásd az adattár második részét, Lósy Imre nevénel.) A levél az írásképe alapján Lósy Imrétől származik. (Az íráskép azonosításában nyújtott segítségét Tusor Péternek köszönjük.)

¹² Esetleg a káptalant Pethő Ferenc is képviselhetette.

győri k.: Böythe Miklós, *Füley Farkas Tamás*
 nyitrai k.: Gyöngyösy Mihály
 pozsonyi k.: követeit nem ismerjük
 szepesi k.: Hosszúth László (pr.), *Székely [Siculus] Kánya Balázs*
 vasvári k.: Győri [Kolompár] István (pr.)
 zágrábi k.: Somogyi János (a horvát–szlavón rendek követe is)

bélháromkúti a.: Maurovich Mihály
 fehérvári pr.: Nagy György
 jászói pr.: Pethő Ferenc
 leleszi pr.: Telekessy István
 pásztói a.: Sembery István
 pilisi a.: Füley Farkas Tamás
 savniki a.: Székely [Siculus] Kánya Balázs
 szentgyörgymezei pr.: Senkviczy Mátyás¹³
 szentmártoni a.: Himelreich György
 tapolcai a.: Ölvedy Albert
 tihanyi a.: Ramocsaházy Mihály
 zirci a.: Bolerázy István
 zágrábi pr.: Vinkovich Benedek (F)

1634. december 18./22. – 1635. február 15., Sopron

Kádár 2021, 431., 448–450.

kompilátorok: Böythe Miklós, Cheh [Jászói] János, Senkviczi Mátyás, Telekessy István,
 Vasvári Szeghy György
 Királyi Tábla prelátusa: Böythe Miklós
 Királyi Tábla érseki ülnöke: Senkviczi Mátyás

A felsőtáblán főúri klerikusként (nem főpapként) szerepel: Bosnyák István¹⁴

egri k.: Cheh [Jászói] János, *Maurovich Mihály*
 esztergomi k.: Senkviczi Mátyás
 győri k.: *Kopchányi Mihály*, Vasvári Szeghy György

¹³ A diéta alatt kinevezve esztergom-szenttamási préposttá.

¹⁴ Dobronoki György, ekkor a nagyszombati jezsuita rendház rektora szerint Rómából éppen ekkor tért haza apja temetésére. (Vö. Kádár 2021, 401., 423, 432.) Az apa, magyarbéli Bosnyák Tamás a diéta meghívottja volt főasztalnokmesterként, de 1634. december 19-én elhunyt. Az ifjú klerikus Bosnyák István 1634/35-ben a felsőtáblán bizonyosan apja és saját bárói rangja, és édesapja magyar királyi (névleges) udvari főméltósága, nem pedig saját egyházi tisztsége révén lehetett jelen. Ilyen jogcímen klerikus felsőtáblai megjelenése merőben atipikus lenne.

nyitrai k.: követeit nem ismerjük¹⁵
pozsonyi k.: Jankovszky [Janchovitius] Jakab, Veresmarti Mihály
szepesi k.: követeit nem ismerjük
vasvári k.: Győri [Kolompár] István (pr.)
veszprémi k.: Kapossy János
zágrábi k.: Bogdán Márton (a horvát-szlavón rendek követe is)

bakonybéli a.: Kopchányi Mihály
bátai a.: Veresmarti Mihály
bélháromkúti a.: Maurovich Mihály
esztergom-szenttamási pr.: Senkvicz Máttyás
fehérvári pr.: Kapossy János
földvári a.: Vasvári Szeghy György
hatvani pr.: Kisdy Benedek
jászói pr.: Pethő Ferenc
lekéri a.: Érsekújváry Farkas
leleszi pr.: Telekessy István
ludányi a.: Zongor Zsigmond
óbudai pr.: Jakusics György
pálos főperjel: Gruskovics Márton OSPPE
pásztói a.: Sembery István
pilisi a.: Füley Farkas Tamás
pozsonyi pr.: Draskovich György (F)
sági pr.: Böythe Miklós
sári a.: Vasvári Szeghy György
szentmártoni a.: Himelreich György
szkalkai a.: Püsky János
tapolcai a.: Cheh [Jászói] János
váradszegyfoki pr.: Lázár [Szöllősi] István
zirci a.: Bolerázy István

1637. november 29./? – 1638. március 26., Pozsony

Habsburg Mária Anna (február 14.)

Ötvös 1914; Pálóczi Horváth 1637; Szemere 1637; Zsilinszky 1893, 366–417.

kompilátorok: Czeglédy Albert, Kopchányi Mihály, Maurovich Mihály, Rohonczy István,
Senkvicz Máttyás, Telekessy István
Királyi Tábla prelátusa: Senkvicz Máttyás
Királyi Tábla érseki ülnöke: n. a.

¹⁵ Az alsótáblán három nyitrai kanonok is regisztrálható, akik akár testületüket is képviselhetnék, de káptalani követségük nem igazolható: Bolerázy István, Sembery István, Zongor Zsigmond.

egri k.: Czeglédy Albert, Maurovich Mihály
 esztergomi k.: Senkviczi Mátyás¹⁶
 győri k.: *Füley Farkas Tamás*
 nyitrai k.: *Zongor Zsigmond*
 pozsonyi k.: *Ramocsaházy Mihály, Veresmarti Mihály*
 szepesi k.: *Bebery Tamás*¹⁷
 vasvári k.: Győri [Kolompár] István (pr.)¹⁸
 veszprémi k.: Sobry Márton (pr.)
 zágrábi k: Bogdán Márton (pr.) (a horvát–szlavón rendek követe is), Petretics Péter

bátai a.: Veresmarti Mihály
 bélháromkúti a.: Maurovich Mihály
 fehérvári pr.: Kaposy János
 földvári a.: Vasvári Szeghy György¹⁹
 hatvani pr.: Kisdy Benedek
 jászói pr.: Pethő Ferenc
 lekéri a.: Érsekújváry Farkas
 leleszi pr.: Telekessy István
 ludányi a.: Zongor Zsigmond
 mislyei pr.: Cheh [Jászói] János (F)
 pálos főperjel: Stassewsky Miklós OSPPE
 pilisi a.: Füley Farkas Tamás
 pozsonyi pr.: Kopchányi Mihály²⁰
 sári a.: Vasvári Szeghy György²¹
 szkalkai a.: Püsky János
 tihanyi a.: Ramocsaházy Mihály
 váradhegyfoki pr.: Lázár [Szöllősi] István
 zalavári a.: Rohonczy István
 zebegényi a.: Baghy József

¹⁶ A további káptalani követ(ek) neve bizonytalan, a diétán címzetes apátként vagy prépostként jelen lévő esztergomi kanonokok: Baghy József, Érsekújváry Farkas, Kisdy Benedek, Lázár [Szöllősi] István.

¹⁷ MNL OL C30. Helytartótanácsi Levéltár. Acta nobilium. Pozsony megye. Investigatio nobilium. A C22. alapján feltételezett jelenlét, az országgyűlés idején kap nemességigazolást Pozsonyban.

¹⁸ Elhunyt a diéta kezdete előtt.

¹⁹ Meghívva, de az országgyűlés kezdete előtt elhunyt.

²⁰ Mivel a pozsonyi prépost nem volt a pozsonyi társaskáptalan tagja, azt nem is képviselte, ezért tüntettük fel az apátok és prépostok között.

²¹ Elhunyt, lásd 19. j.

1642. november 11. – november 29., Pozsony²²

Conscriptio 1642; Hajnal 1930

esztergomi k.: Kisdy Benedek, Senkviczi Mátyás
nyitrai k.: Szászy János, Zongor Zsigmond
pozsonyi k.: *Bielavius Tamás, Ramocsaházy Mihály*
vasvári k.: Fólnay Ferenc, Lónyi Mihály
veszprémi k.: Gorup Ferenc Gábor (pr.), Szalay János
zágrábi k.: Dianesevics Miklós
[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

bajmóci pr. (plé.): Bielavius Tamás²³
tihanyi a.: Ramocsaházy Mihály

1646. szeptember 11./22. – 1647. július 17., Pozsony

IV. Ferdinánd (június 16.), Draskovich János (szeptember 25.)

Acta generalis diaetae 1646, 4^r–8^v.; Szemere 1646, 198. (kompilátorok); Guszarova 2005, 116–121.; Okolicsányi 1710, 3–6.; Zsilinszky 1890, 331–335.

kompilátorok: Hoffmann Pál, Ivanovics Pál OSPPE, Pálfalvay János, Petroviczy György
OSPPE, Rohonczy István
Királyi Tábla prelátusa: Kisdy Benedek (váradi p.)
Királyi Tábla érseki ülnöke: Rohonczy István

kalocsai é. követe: Telegdy György
váci p. követe: Bebery Tamás
zágrábi p. követe: Dianesevics Miklós

csázmai k.: Dianesevics Miklós, Oboroczy [Kuhtich] Márton
egri k.: Pálfalvay János (pr.)
esztergomi k.: Hoffmann Pál, Rohonczy István (pr.)
győri k.: Bény János (pr.), Cyriáky György
nyitrai k.: Schindler János, Szászy János
pozsonyi k.: Rezenyi György, Suella György
szepesi k.: Bebery Tamás (pr.), Luther [Luctor] Imre
vasvári k.: Fólnay Ferenc (pr.)
veszprémi k.: Szalay János
zágrábi k.: Dianesevics Miklós (pr.), Oboroczy [Kuhtich] Márton, *Rátkay György*
zenggi k.: *nem képviselte senki*

²² 1642. november 11-re hívták össze, november 29-én feloszlott a diéta, törvénycikkeket nem alkottak.

²³ A minden középkori előzményt nélkülöző préposti titulust a bajmóci plébániatemplom rekatolizálása után a plébánosok használták. Az 1642. és 1646. évi diétai forrásokban fordul csak elő.

bajmóci pr. (plé.): Kausech Ádám²⁴
 bátai a.: Berkes Péter
 bélai a.: Doseteczki György
 bélháromkúti a.: Ajtay [Darkó] János
 csúti pr.: Mohácsy [Paulovicz] Gergely
 dömösi pr.: *nem képviselte senki*
 fehérvári pr.: Szalay János
 földvári a.: Posgay Miklós
 garamszentbenedeki konvent: nem sikerült azonosítani
 honti pr.: nem sikerült azonosítani²⁵
 jászói konvent: nem sikerült azonosítani
 lekéri a.: Büky István
 leleszi pr.: Simándy István
 liptói pr.: Cyriáky György
 óbudai pr.: *nem képviselte senki*
 pálos főperjel: Borkovich Márton OSPPE (követet küld)
 pálos főperjel követe: Ivanovics Pál OSPPE, Petroviczy György OSPPE
 pásztói a.: Somogyi Ferenc, Pálfalvay János
 pécsi pr.: Péchy András²⁶
 pécsváradi a.: Mihályi István
 pilisi a.: Szelepcsényi György
 pornói a.: Hoffmann Pál
 rajki pr.: Húsvéth [Pascha] Ambrus
 siklósi a.: Bény János
 sári a.: nem sikerült azonosítani
 szekszárdi a.: Telegdy György
 szentmártoni a.: Pálffy Mátyás²⁷
 szentmártoni a. követe: Magger Placid OSB, Seiffrid Imre OSB
 tapolcai a.: Pálfalvay János
 titeli pr.: Baróthy Ferenc István²⁸
 turóci pr.: Rohonczy István²⁹
 türjei pr.: *nem képviselte senki*
 váradhegyfoki pr.: Lónyai András³⁰
 veszrpémi pr.: Gorup Ferenc Gábor (F)

²⁴ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

²⁵ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

²⁶ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

²⁷ Az országgyűlés idején elhunyt, helyére a szentmártoni konvent Magger Placid perjelt és Seiffrid Imre alperjelt küldte.

²⁸ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

²⁹ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

³⁰ „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között.

visegrádi a.: Hoffmann Pál
zalavári a.: Rohonczy István

1649. március 20./23. – június 3., Pozsony

Pálffy Pál (március 24.)

Acta Diaetae 1649, 18.; Acta Diaetalia 1649, 6.; Szemere 1649, 212^v–217.; Zsilinszky 1893, 18.

kompiletorok: Bény János, Fohnay Ferenc, Pálfalvay János, Rohonczy István
Királyi Tábla prelátusa: Pálfalvay János
Királyi Tábla érseki ülnöke: Hoffmann Pál (pécsi p.)

egri k.: Bánoczy Gábor, Somogyi Ferenc
esztergomi k.: Pálfalvay János, Posgay Miklós
győri k.: Bény János, Berdóczy György, Cyriáky György
nyitrai k.: Szászy János
szepesi k.: Luther [Luctor] Imre, Némethy János
vasvári k.: Fohnay Ferenc, Gálos Gergely
zágri k.: Oboroczy [Kuchtich] Márton, Rátkay György (a horvát–szlávön rendek követe is)
[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

aradi pr.: Posgay Miklós
bátai a.: Pálffy Tamás
bélháromkúti a.: Ajtay [Darkó] János
földvári a.: Posgay Miklós
leleszi pr.: Pálfalvay János
pálos főperjel követe: Ivanovics Pál OSPPE, Petroviczy György OSPPE
pécsváradi a.: Mihályi István
sári a.: Izdenczy Miklós
siklósi a.: Bény János
szentmártoni a.: Magger Placid OSB
szepesi pr.: Tarnóczy Mátyás (F)
tapolcai a.: Pálfalvay János
turóci pr.: Palkovich Márton
zalavári a.: Rohonczy István

1655. március 3./9. – július 3., Pozsony

I. Lipót (június 27.), Wesselényi Ferenc (március 15.)

Guszarova 2005, 122–133.; Zsilinszky 1893, 90–132.

kompiletorok: Mokcsay András, Posgay Miklós, Somogyi Ferenc, Szentgyörgyi Ferenc
Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa: Fohnay Ferenc (szendrői p.)
Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa: Somogyi Ferenc

Királyi Tábla érseki ülnöke: Szentgyörgyi Ferenc

A távol lévő Draskovich Gáspár (lehetséges) követe: Skerlecz János zágrábi kanonok

csázmai k.: követeit nem ismerjük
egri k.: Mokcsay András (pr.), *Stenczel [Stenczer] János*
esztergomi k.: Posgay Miklós, Szentgyörgyi Ferenc
győri k.: *Bény János, Berdóczy György*
nyitrai k.: Fejérpataky Mátyás, Szászy János
pozsonyi k.: Baróthy Ferenc István, Méhes Pál
szepesi k.: Luther [Luctor] Imre, Némethy János
vasvári k.: követeit nem ismerjük
veszprémi k.: *Húsvéth [Pascha] Ambrus, Szalay János*
zágrábi k.: Dianesevics Miklós (pr.), Skerlecz János³¹
zenggi k.: követeit nem ismerjük

bakonybéli a.: Olasz István OSB
bátai a.: Pálffy Tamás (F)
bélai a.: Szentgyörgyi Ferenc
bélháromkúti a.: Szászy János
bényi pr.: Suella György
csornai a.: Szenttamási Máté
csúti pr.: Mohácsy [Paulovicz] Gergely [György]
dömösi pr.: Szászy János
esztergom-szentistváni pr.: Hoffmann Pál (F)
fehérvári pr.: Szalay János
felsőörsi pr.: Berdóczy György
földvári a.: Posgay Miklós
hatvani pr.: Matkovich Mihály
hrapkói a.: Mokcsay András
kapornaki a.: Philippachich Péter
lekéri a.: Rezenyi György
leleszi pr.: Somogyi Ferenc
liptói pr.: Soós György
madoccai a.: Szegedy Ferenc Lénárd
mislyei pr.: Keresztes István SJ
murai a.: Matkovich Mihály
óbudai pr.: Milley István SJ
pálos főperjel: Borkovich Márton OSPPE
pápoci perjelség: Vitnyédy Ferenc

³¹ A horvát-szlavón rendeket az alsótablán köznemesek képviselték. ZHS I. 196.

pásztói a.: Fejérpataky Mátyás
pécsi pr.: Péchy András
pécsváradi a.: Szalay János
pornói a.: Nedeczky Ferenc SJ
rajki pr.: Húsvéth [Pascha] Ambrus
siklósi a.: Bény János
szekszárdi a.: Telegdy György
szentmártoni a.: Magger Placid OSB
szepesi pr.: Pálfalvay János (F)
szkalkai a.: Lippay Ferenc SJ
tapolcai a.: Stenczel [Stenczer] János
tihanyi a.: Makripodári Jácint
titeli pr.: Baróthy Ferenc István
turóci pr.: Palkovich Márton SJ
túrjei pr.: Felnay Ferenc
vágújhelyi pr.: Györgyövecs [Bisztriczky] Lukács
zalavári a.: Hoffmann Pál (F)
zebegényi a.: Luzsénszky Joakim
zirci a.: Héderváry János
zsámbéki pr.: Szegedy Ferenc Lénárd

1659. augusztus 15./21. – december 4., Pozsony

Borosy 2001, 29–141.

kompilátorok: Bársony György, Bartók István, Bény János, Györgyövecs [Bisztriczky] Lukács, Méhes Pál, Mokcsay András, Somogyi Ferenc, Szászy János, Szegedy Ferenc Lénárd, Vanoviczy János OSPPE

Királyi Tábla prelátusa: n. a.

Királyi Tábla érseki ülnöke: Szegedy Ferenc Lénárd

Erdődy Gábor özvegye Amadé Judit követe: Ivanovics Pál OSPPE

egri k.: Mokcsay András (pr.)

esztergomi k.: *Bársony György, Szegedy Ferenc Lénárd*

győri k.: *Bény János, Matkovich Mihály*

nyitrai k.: Szászy János

pozsonyi k.: Méhes Pál

[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]³²

³² A horvát–szlávón rendeket az alsótáblán köznemesek képviselték. ZHS I. 237.

leleszi pr.: Somogyi Ferenc
pálos főperjel: Borkovich Márton OSPPE
pálos főperjel követe: Vanoviczy János OSPPE
pápoci pr.: Matkovich Mihály
pécsváradi a.: Bartók István
siklói a.: Bény János
vágújhelyi pr.: Györgyövcis [Bisztriczky] Lukács
vasvári pr.: Fohnay Ferenc (F)

1662. május 23./31. – szeptember 19., Pozsony

Fabó 1873, 4., 7.; Guszarova 2005, 134–139.

kompilátorok: Bartók István, Györgyövcis [Bisztriczky] Lukács, Kolosváry István, Kőszeghy István, Méhes Pál, Mokcsay András, Pogledich György, Szakonyi János, Szászy János
Királyi Tábla prelátusa: n. a.
Királyi Tábla érseki ülnöke: n. a.

zágrábi p. követe: Szlovenchich Mátyás
erdélyi fejedelem özvegyének követe: Mokcsay András
Erdődy Gábor özvegye Amadé Judit követe: Ivanovics Pál OSPPE

császmai k.: Pogledich György
egri k.: Kolosváry István, Mokcsay András
esztergomi k.: Bársony György, Bartók István
győri k.: Gallovich István, Kőszeghy István
nyitrai k.: Kada István, Szászy János
pozsonyi k.: Kálmánczay János, Méhes Pál
szepesi k.: Szolcsany Márton
veszprémi k.: Szakonyi János
zágrábi k.: Bedekovics Lajos, Dianesevics Miklós³³
[Nincs meg a meghívott káptalanoknak a teljes listája.]

bélháromkúti a.: Szászy János
pálos főperjel: Borkovich Márton OSPPE (F)³⁴
pécsi pr.: Méhes Pál
szentgotthárdi a.: Majanics János
szentmártoni a.: Magger Placid (F)³⁵
vágújhelyi pr.: Györgyövcis [Bisztriczky] Lukács

³³ A horvát–szlavón rendeket az alsó táblán köznemesek képviselték. ZHS I. 260.

³⁴ Ezen az országgyűlésen kerülhetett fel először a felső táblára. Acta Paulinorum I. 311^{r-v}.

³⁵ Ezen az országgyűlésen kerülhetett fel először a felső táblára. Acta Paulinorum I. 311^{r-v}.

1681. május 22./24. – december 13., Sopron

Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna (november 9.), Esterházy Pál (június 13.)

Acta Diaetae 1681; Acta Diaetalia 1681; Bártfa 1681, 1–8.; Guszarova 2005, 143–147.; Lúndorp 1697, 252–255.; Specificatio 1681; Zsilinszky 1893, 410–418.

kompiletorok: Bartók Mihály, Bellosicz Lukács, Berzeviczy András, Demka Márton, Dvornikovich Mihály, Fodoróczy Péter OSPPE, Illyefalvy István, Jaklin Balázs, Mattyasovszky László, Parády Péter, Selischevich István, Szakonyi János, Telekessy István, Tormásy Péter
Királyi Tábla prelátusa: Balogh Miklós (novi p.)

Királyi Tábla érseki ülnöke: Jaklin Balázs, Péterffy András

csázmai k.: Dojčić István

egri k.: Horváth György (pr.),³⁶ Illyefalvy István

esztergomi k.: Jaklin Balázs, Mattyasovszky László

győri k.: Dvornikovich Mihály, Telekessy István

nyitrai k.: Bellusi János, Demka Márton

pozsonyi k.: Bellosicz Lukács, Parády Péter

szepesi k.: Berzeviczy András, Szantossy András

vasvári k.: Bartók Mihály, Tormásy Péter

veszprémi k.: Szakonyi János

zágrábi k.: Boczak Mihály, Selischevich István

zenggi k.: Ritter Pál (világi személy!)

bakonybéli a.: Simoncsics Gellért OSB

csázmai k.: Selischevich István

csornai konv.: nem küldött követet³⁷

csornai pr.: Jany [Giani] Ferenc (F)

dömösi pr.: Bellusi János

fehérvári pr.: Szakonyi János

felsőörsi pr.: Dvornikovich Mihály

garamszentbenedeki konv.: Jaklin Balázs, Mattyasovszky László

glogoncai (glogonicai) pr.: Despotovich János SJ

hatvani pr.: Kálóczy Miklós

hrapkói a.: Esterházy Miklós Antal

jáki a.: Nagymihályi Ferenc

jászói konv.: üresedésben³⁸

kácsi a.: Illyefalvy István

kapornaki a.: Tormásy Péter

lébényi a.: Ferdinand Elwanger SJ

³⁶ Korbáviai püspöki címe ellenére is az alsótáblán ül és az egri káptalan követe.

³⁷ Acta Diaetae 1681, 153. alapján.

³⁸ Acta Diaetae 1681, 153. alapján.

leleszi konv.: nem küldött követet³⁹
leleszi pr.: Sebestyén [Sebestény] András (F)
madocsai a.: Mattyasovszky László
menedékkői (létánkői, letanovcei) pr.: Tarnóczy István SJ
mislyei pr.: Hrabovsky Miklós SJ
monostori a.: Kissevich-Horváth János Ferenc
óbudai pr.: Banky János SJ
pálos főperjel: Benkovich Ágoston OSPPE (F)
pálos rendi k.: Fodoróczy Péter OSPPE
pásztói a.: Kada István
pornói a.: Kecskeméti János SJ
pozsonyi pr.: Kálmánczay János (F)
savniki a.: Jaklin Balázs
siklósi a.: üresedésben
szekszárdi a.: Péterffy András
szentjobbi a.: Homonnai Drugeth Bálint
szentmártoni a.: Gencsy Egyed OSB (F)
szkalkai a.: Skerlec Mihály SJ
tapolcai a.: Jalkóczy János
tihanyi a.: Octaviano Salvucci
turóci konv.: nem küldött követet⁴⁰
turóci pr.: Banky János SJ
túrjei pr.: Dvornikovich Mihály
vágújhelyi pr.: Haskó Jakab (F)
váradszegyfoki pr.: Berzeviczy András
zalavári a.: Radonay Mátyás Ignác

1687. október 30./31. – 1688. január 25., Pozsony

I. József (december 9.)

Acta Diaetae 1687; Acta Diaetae 1687 (1681) 733–735.; Acta Diaetalia 1687; Catalogus 1687, 139^v.; Dolny Piber 1687, 1^r.; Guszarova 2005, 140–143.

kompilátorok: Bellosicz Lukács, Dolny István, Matusek András, Selischevich István
(A Királyi Tábla tagjai között nincs egyházi, a két érseki ülnök is két világi, prelátus nem szerepel.)

császmai k.: Selischevich István
egri k.: Krucsay Miklós, Sorger Mihály
esztergomi k.: Dolny István, Pyber László
győri k.: Matusek András

³⁹ Acta Diaetae 1681, 153. alapján.

⁴⁰ Acta Diaetae 1681, 153. alapján.

nyitrai k.: Demka Márton, Surmann Márton
pozsonyi k.: Bellosicz Lukács, Illyés András
szepesi k.: Labsánszky Ferenc, Tormásy Péter
veszprémi k.: Nagymihályi Ferenc
zágrábi k.: Selischevich István, Sidich Simon Juda

bácsi pr.: Dusich Mátyás
földvári a.: Dolny István
garamszentbenedeki konv.: Dolny István, Pyber László
lekéri a.: Pyber László
leleszi pr. Benkovich Ágoston OSPPE
pálos rendi k.: Barilovics Lajos
pécsváradi a.: Babich János (távol lévő)
pécsváradi a. köv.: Stanislaus Pepelka
sári a.: Krachun János
szentmártoni a.: Simoncsics Gellért OSB (F)

2. A magyar országgyűlésekre meghívott, illetve ott megjelent egyháziak névsora az életútjukra és a diétai szerepléseikre vonatkozó adatokkal

Adattárunk második része mindazoknak az egyháziaknak (pontosabban: egyházi intézményeket képviselő, döntő többségében klerikus személyeknek) a nevét, életútjuknak vázlatát és országgyűlési meghívásaiknak, megjelenéseiknek (= szerepléseiknek) és ottani ismert szerepvállalásaiknak adatait tartalmazza, akik meghívottként vagy megjelentként korabeli, kiadott vagy kiadatlan forrás alapján adatolhatók legalább egy magyar országgyűlésen az 1608 ősze és 1688 közötti időszakban. A bekerülés kritériuma a szereplésre vonatkozó adat volt: az adattár első részében felhasznált diétai listák és további, alább tételesen jelzett források alapján előbb a főpapokról és az alsótáblai egyháziakról egy teljességre törekvő jegyzéket készítettünk, amelyet utóbb kiegészítettünk az életútadatokkal. Meghívottnak tekintettük mindazokat a klerikusokat (elsősorban főpapokat) is, akiknek a nevét (a meghívottak korabeli jegyzéke híján) csak a törvénycikkek záradékában (rendszerint, de nem mindig) szereplő méltóságsorokban feltüntették, illetve bármely törvénycikkben rögzítették (főként valamely bíróság vagy bizottság tagjaként). Az adattárhoz kapcsolódó elemzésben részletezett módszertani nehézségeket itt nem ismételjük meg, csupán jelezzük, hogy a korabeli forrásadottságok az esetek nagy részében nem teszik lehetővé, hogy a meghívás és a megjelenés mozzanatát nagy biztonsággal meg tudjuk különböztetni, ezért ezt nem is kíséreljük meg. A bekerülő személyeknek az 1608 ősze előtti (és 1688 utáni) esetleges diétai szerepléseire vonatkozó adatokat is feltüntettük a diétai szerepléseik között, de adatgyűjtésünk e tekintetben nem teljességre törekvő. Az egyazon évben megrendezett több országgyűlés jelölése az évszám és a sorszám megadásával történik, például 1608/1 és 1608/2.

Az egyes személyekre vonatkozó szócikkek szerkezete és tartalma:

Család- és keresztnév [egyéb névalak]. Szerzeteseknél a rendtagságra vonatkozó rövidítés. (*Születés ideje, helye, – † halál ideje, helye). Tanulmányi adatok, legfontosabb viselt tisztségek. Az életútvázlathoz felhasznált adatok: a Királyi Könyvek (= LR) adatai, szakirodalom, esetleg a végrendeletre vonatkozó adatok.

A: alsótáblai szereplés **éve**, a szereplés jogcíme, azaz a küldő káptalan, konvent vagy a viselt apáti, préposti cím megnevezése, *dőlt betűvel az esetleges ismert további diétai szerepvállalás, megbízás adatai (például kompilátor, a Királyi Tábla tagja, koronázáson játszott szerepe) és egyéb megjegyzés (például elhunyt, vagy más tisztségre kinevezték a diéta idején)*, az országgyűlési szereplésre vonatkozó források tételes felsorolása.

F: felsőtáblai szereplés **éve**, a szereplés jogcíme, azaz a viselt püspökség vagy más, erre jogosító prelátusi cím (a szereplés jogcímét az évszámok elé kiemeltük, ha az mindvégig változatlan maradt), *dőlt betűvel az esetleges ismert további diétai szerepvállalás, koronázásokon való részvétel és egyéb megjegyzések (ahogy az alsótábla esetében is)*, az országgyűlési szereplésre vonatkozó források tételes felsorolása.

Az egyes életutak ismertetésénél tételesen nem hivatkozunk a *Magyar Katolikus Lexikon* szócikkeire, amelyet minden vonatkozó esetben – az előforduló félreértések és hibák kiküszöbölésére, pontosítására törekedve – felhasználtunk. Nem hivatkoztunk tételesen a *Hie-*

rarchia Catholica adataira sem. Minden további szakirodalomra, esetleg kiadott vagy kiadatlan forrásra egyenként hivatkoztunk, kivéve a tanulmányi adatokat (lásd alább). A személynevek írásánál a nem magyar nációjú, de magyaros névalakkal is rendelkezők (különösen a horvátok) esetében első helyen a magyaros névalakot adtuk meg, az anyanyelvi névalakot zárójelben tüntettük fel. A tisztségviselések kezdetét és végét igyekeztünk minél pontosabban megadni. Ha egy tisztségviselés végénél időpontként egy olyan év szerepel, amikor értelemszerűen az előző tisztséget kizáró új méltóságot nyert el az illető (például új püspökséget), akkor záró dátumként csupán az évet tüntettük fel, a napi dátumot nem ismételtük meg. Hasonlóképpen ha egy tisztségviselés zárásaként a halálzási év szerepel, akkor ez automatikusan azt jelenti, hogy a haláláig viselte a címet (akkor is, ha a halál időpontját napra pontosan is ismerjük). A tisztségek megadásakor elsősorban az egyházi méltóságok közlésére törekedtünk, a kanonokság előtti feladatköröket (kápláni, plébánosi szolgálat) csak akkor adtuk meg, ha ez az életút szempontjából relevánsnak tűnt (főként az egyházi középréteg alsó csoportjai esetében). A szerzeteseknél is a diétai szerepléssel kapcsolatba hozható rendi tisztségek megadását tartottuk elsődlegesnek. Nem törekedtünk a kevésbé ismert életutak forrásszintű megismerésére: fő célunk a teljes feltárt személyi állományról egy átfogó kép alkotása volt. Az egyes személyekre vonatkozóan is főként olyan szakirodalmat adtunk meg, amely kiindulópontul szolgálhat a további tájékozódáshoz. Ugyancsak eltekintettünk a legismertebb egyházi személyek, érsekek, püspökök részletes és napi dátumokkal kibővített életútleírásától, csupán a pályáiv érzékeltetésére törekedtünk. Fontosnak tartottuk azonban, hogy a diétai szereplésekre jogosító tisztségeket (püspökséget, címzetes apátságot, prépostságot, kanonoki méltóságot, szerzetesrendi tisztséget) és ezek idejét minél pontosabban meghatározzuk. Sajnos e munkánk a korszakról rendelkezésre álló egyházi archontológiák híján és az ismert névtárak változatos színvonala és megbízhatósága miatt csak tökéletlen és olykor hiányos adatsorok közlését teszi lehetővé, így az életutakat további kutatásoknak kell majd pontosítaniuk.⁴¹

A tanulmányi adatoknál (terjedelmi okokból) nem hivatkozunk személyenként a forrásainkra, hanem alább közöljük a felhasznált adattárak listáját. Az egyetemi tanulmányok azonosításához felhasználtuk továbbá a Szögi László vezetésével, egyetlen Access-tábla formájában készülő, úgynevezett peregrinációs adatbázist is, amely ugyan az általunk kutatott személyi állományt tekintve jórészt kiadott (részben alább említett) adattárak anyagára épül, mégis nagyban megkönnyítette munkánkat. (A kézirat rendelkezésünkre bocsátását Szögi Lászlónak köszönjük.)

A tanulmányi adatok közlésekor felhasznált források és adattárak:

- Bitskey 1996
- Bognár–Kiss–Varga 2002
- Fazekas 2003
- Fazekas–Kádár–Kökényesi 2020
- Fazekas–Kádár–Kökényesi 2021

⁴¹ Vö. Molnár 2018, 67–69.

Fazekas–Kökényesi–Ternovác 2020

Kádár–Kiss–Póka 2011

Kmety–Szögi–Varga 2021

Tóth T. 2018

Varga 2004

Veress 1917

Veress 1941

Zsoldos 1990

Az életutak ismertetésénél használt rövidítések (a bibliográfiában jelzett sziglákon kívül):

a. = apát

CGH = Collegium Germanicum et Hungaricum [Róma]

e. = esperes

e. = előtt (dátumok esetén)

egy. = egyetem

é. = érsek

gimn. = gimnázium

k. = kanonok

k. = körül (dátumok esetén)

m. = megye

p. = püspök

plé. = plébános

pr. = prépost

u. = után

Az országgyűlési (alsó-, illetve felsőtáblai) szereplés leírásában használt rövidítések (a bibliográfiában jelzett sziglákon kívül):

a. = apátság követe

k. = káptalan követe

konv. = konvent követe

köv. = követe

OCist = ciszterci szerzetes

OFM = ferences szerzetes

OP = domonkos szerzetes

OSA = ágostonos szerzetes

OSB = bencés szerzetes

OSPPE = pálos szerzetes

p. = püspök

pr. = prépostság követe

SJ = jezsuita rendtag

dőlten: egyéb megjegyzés a jelölt források alapján diétai megjelenésről, ottani megbízásról, például távol lévő, követet küld, elhunyt stb. (lásd fentebb is)

Agatić Ivan OSA (*1570 k., Fiume – † 1640. december 7. e.) Urbino egy., ágostonos szerzetes, (zenggi) rendtartományfőnök (1617-ben), zenggi p. (1617. február 11. – 1640) LR VI. 593., IX. 331.; Molnár 2002, passim; Molnár 2019, passim.

F: zenggi p. **1618** Guszarova 2005, 100.; **1619** Guszarova 2005, 102.; **1622** Guszarova 2005, 105.; **1625** Catalogus 1625, 280.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.; **1637** Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 411.

Ajtay [Darkó] János (*1586 k. – † 1653. június 15., Eperjes) egri székesegyházi főe. (1637–1642?), gagyai a. (1638. január 28. – 1642?), egri olvasók. és bélháromkúti a. (1642–1653) LR IX. 111.; Nováky 1819, 200–207.

A: **1646** bélháromkúti a. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Okolicsányi 1710, 4.; Guszarova 2005, 117.; **1649** bélháromkúti a. Zsilinszky 1893, 18.

Almásy Pál († 1621. szeptember 13.) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium, esztergomi k. (1581. március 24. – 1608), sasvári főe. (1582. október 5. – 1601?), esztergom-szent-istváni pr. (1601–1608), é.-i helynök (1608e.), váci p. (1608–1621) LR VII. 113.; Kollányi 1900, 186–187.; Chobot 1917, 558.

A: **1601** esztergomi k. MOE IX. 480.

F: váci p. **1608/2** Benda 1972, 315.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** Acta diaetalia 1609, 66^v.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79., 89. (1609. évi 70. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1613** CIH 1608–1657, 113. (1613. évi 26. tc.: határigazító bizottság tagja); **1618** Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; CIH 1608–1657, 159. (1618. évi 64. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1619** Guszarova 2005, 101.

Altak János (*1563 k. – † 1638. október 16.–november 2. között, Győr?) győri k. (1600 k. – 1638), pápai főe. (1601–1607), éneklők. (1607–1608), szentadalberti pr. (1608–1638) Bedy 1938, 397–398.; Szabady 1938, 23–25.

A: **1608/2** győri k. Benda 1972, 314.

Andaházy Gáspár [András] († 1614 u.) szepesi k. (1604 – 1614. június 15. e.), olvasók. (1607 – 1614. június 15. e.), egri őrk. (1614. június 15. – ?) Benda 1972, 313.; Pirhalla 1899, 267., 334.; Bruckner 1922, 189.; LR VI. 472.

A: **1608/2** szepesi k. Benda 1972, 313.

Babich János († 1700. február) Zágráb egyházmegyei szeminárium, Bécs egy. (1665 e.), zágrábi k. (1667. október 19. – 1700), kamarcai főe. (1688 k.), olvasók. (1686 k. – 1700), pécsváradi a. (1682. június 20. – 1700 e.), szkardonai p. (1688. január 16. – 1700), gotói a. (1688 u. – 1700) LR XVII. 327., XIX. 213., XXV. 292., 307.; Ivančan 1924, nr. 821.

F: szkardonai p., pécsváradi a. **1687** távol lévő, követet küld. Guszarova 2005, 143.; Acta Diaetae 1687 (1681), 752.; Dolny Piber 1687, 1^r.; CIH 1657–1740, 365.

Baghy József (*1605, Gyöngyös – † 1642, Érsekújvár) Bécs Pazmaneum (1624–1628), Pyber János egri p. unokaöccseinek nevelője, p.-i plé. (1628–1630), esztergomi k. (1630. december 5. – 1642), érsekújvári plé. (1630 k. – 1642), komáromi főe. (1638 k.), zebegényi a. (1637. május 2. – 1642), szentgyörgymezei pr. (1641 e.), éneklők. (1641. december 15. – 1642) LR IX. 15., 716.; Némethy 1894, 475.; Kollányi 1900, 236.

A: 1637 zebegényi a., esztergomi k.? Szemere 1637, 178.

Baksay István (*1573 k., Selmec – † 1630. augusztus 31. u., Győr?) Prága jezsuita gimn. (1593–1595, katolizál), Róma CGH (1595–1599 e.), Bologna egy. (1599–1601), lébényi a. (1587–1630), győri k. (1597–1630), mesterk. (1597–1602), rábaközi főe. (1602–1630), bakonybéli a. (1611. szeptember 3. – 1630) Bedy 1938, 395–396.; Veress 1941, 117.

A: 1608/2 lébényi a. Benda 1972, 314.

Balásffy Tamás (*1580. december 3., Kolozsvár – † 1625. március 10., Pozsony?) Kolozsvár jezsuita gimn.? (1601 e., katolizál), Bécs egy.? (1601–1602), Róma CGH (1602. augusztus 11.–?, elbocsátják), győri őrk. (1609–1618. július 2. u.), boszniai p. (1613. augusztus 21. – 1621. október 11.), zalavári és kapornaki a. (1613. augusztus 21. – 1625), pozsonyi pr. (1618. július 2. – 1625), pécsi p. (1621. október 12. – 1625) LR VI. 430., 707., VII. 110., 361., 363.; Bedy 1938, 404–405.; PBRT VII. 198. skk.; MAMŰ I. 174. [Lux Etelka]

A: 1608/2 győri k. Benda 1972, 314.

F: 1618 boszniai p., *diéta alatt pozsonyi pr.* Guszarova 2005, 100.; CIH 1608–1657, 131. (1618. évi 12. tc.: ausztriai, stájerországi és krajnai határigazító bizottság tagja), 159. (1618. évi 64. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa, azaz nyolcados törvényszék tagja); **1619** boszniai p. Guszarova 2005, 102.; Zsilinszky 1891, 150. (Csehországba küldött rendi követség tagja); **1622** pécsi p. Guszarova 2005, 105.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé)

Balogh Miklós (*1625/1626, Turóc m. – † 1689. október 6., Szepeshely) Nagyszombat jezsuita gimn. (1643–1647), katolizál (1646), Róma CHG (1649–1655), esztergomi k. (1657. október 5. – 1685), barsi főe. (1663. augusztus 6. – 1668), lekéri a. (1664. január 23. – 1685), szentgyörgymezei pr. (1668–1676?), olvasók. (1676. április 22. – 1684), novi p. (1677–1681), csanádi p. (1681. december 28. – 1685), nagypr. (1684. május 16. – 1685), váci p. (1685. április 16. – 1689), szepesi pr. (1685. április 16. – 1689) Kollányi 1900, 276–277.; Ludiková–Mikó–Pálffy 2007, 337.

A: 1681 novi p., *Királyi Tábla prelátusa.* Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 413.; CIH 1657–1740, 273., 325. (1681. évi 11. tc.: elkobzott javak visszaadása ügyében kirendelt biztos Dunántúlon)

F: váci p. 1687 Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 347., 363. (1687. évi 16. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja)

Banky János SJ (*1630. március 6., Nagyszombat – †1684. március 5., Nagyszombat) Nagyszombat jezsuita gimn. (1639–1650), egy. (1650, 1659–1662), jezsuita rendtag (1651. április 25. – 1684), kassai házfőnök (1676–1680), nagyszombati házfőnök (1681–1687) Cat. gen. I. 59.

A: 1681 turóci pr., óbudai pr. *mint nagyszombati jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Bánoczy Gábor (*1590 k. – †1653. október 3., Kassa) egri k. (1629–1653), szabolcsi főe. (1638 k.), hrapkói a. (1638. november 12. – 1653?), őrk. (1643 k. – 1649 k.), éneklők. és eger-vári Szent István-pr. (1650–1653) LR IX. 197.; Novák 1819, 196–207.

A: 1649 egri k. Zsilinszky 1893, 18.

Barilovics Lajos OSPPE (*1645, Németújvár – †1712. december 12., Máriavölgy) Győr jezsuita gimn. (1657–1660), Lepoglava pálos rendi főiskola, Prága egy. teológia, pálos szerzetes (1662–1712), késmárki kolostor elöljárója (1676), pálos missziók főnöke (1679–1712 egyes években), pálos főperjel (1690–1695, 1709–1712) Kisbán II. 436.; Galla–Fazekas 2015, 240–242.

A: 1687 pálos főperjel köv., *erőfeszítéseket tett a rend elhagyott monostorainak visszaszerzésére.* Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 734.; Catalogus 1687, 139^v.; Dolny Piber 1687, 1^r.; Benger 1743, 233.

Baróthy Ferenc István (*1610k. – †1670. augusztus 6. e., Pozsony?) Róma CGH (1638–1642), pozsonyi k. (1642/1644–1670), titeli pr. (1646. április 23. – 1655?), olvasók. (1651–1670), zselici a. (1655. december 20. – 1670) LR IX. 713., XI. 489., XV. 164.; Rimely 1880, 269.

A: 1646 titeli pr. Acta generalis diaetae 1646, 8^v.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117. 1655 pozsonyi k., titeli pr. Guszarova 2005, 125., 131.; Zsilinszky 1893, 99.

Bársony György (*1626. március 3., Péterfalva [Nyitra m.] – †1677. december 13. vagy 15., Szepeshely) Nagyszombat jezsuita gimn. (1640–1644), Pozsony jezsuita gimn. (1645), Róma CGH (1646–1650), Bécs Pazmaneum (1653 e.?), esztergomi k. (1653. november 8. – 1663), barsi (és tornai) főe. (1655. január 20. – 1661?), gömöri főe. (1661?–1663?), kácsi a. (1659. november 28. – 1663?), szekszárdi a. (1662–1663?), nagypr. és érseki helynök (1663. február 16. – 1663. július 19.), váradi p. és szepesi pr. (1663. július 19. – 1675. december 13.), egri püspök (1675. december 13. – 1677) Kollányi 1900, 268–269.; Sugár 1984, 347.; Mihalik 2017, passim.

A: 1659 esztergomi k.?, *kompilátor.* Borosy 2001, 44., 70., 73., 80–81.; CIH 1657–1740, 181. (1659. évi 79. tc.: győri bizottság tagja); 1662 esztergomi k. Sugár 1984, 347.; Fabó 1873, 7.; CIH 1657–1740, 241. (1662. évi 26.tc.: harmincad és félharmincad számvevőjének kinevezik), 249. (1662. évi 37. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja)

Barsotti, Giovanni Battista [Barsotti Ker. János] (*1600 k. – † 1664. március 9.) Ernst Adalbert von Harrach bíboros római ágense (1651–1653 k.), rosoni p. (1657. július 6. – 1664), constantiai p. és prágai segédp. (1663. április 23. – 1664) Harrach Diarien 2010, passim.
F: rosoni p. **1659** CIH 1657–1740, 217.; **1662** Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Bartók István (*1633 e., Debrőd [Abaúj m.] – † 1666. március 19., Nagyszombat) Nagyszombat jezsuita gimn. (1633), Olmütz egy. (1635–1637), Bécs Pazmaneum (1638–1640/1641), pozsonyi k. (1643–1647), esztergomi k. (1647. május 28. – 1666), alórk. (1649. január 1. – 1650), barsi főe. (1650. február 6. – 1651), nógrádi főe. (1651. május 31. – 1652), gömöri főe. (1652. február 16. – 1655), zólyomi főe. és pécsváradi a. (1655. január 17. – 1659?), olvasók. (1659 k. – 1663), nagypr., érseki helynök, knini p. (1663. július 19. – 1666) LR XI. 533.; Kollányi 1900, 264–265.

A: **1659** pécsváradi a., *kompilátor*. Borosy 2001, 44., 68., 81.; **1662** esztergomi k., pécsváradi a., *kompilátor*. Guszarova 2005, 138.; Fabó 1873, 7., 259.; CIH 1657–1740, 249. (1662. évi 37. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja)

Bartók Mihály (*1640 k. Debrőd [Abaúj m.] – † 1681 u.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1647–1649), Nagyszombat egy. (1649–1651), győri magyar káplán (1666–1667), vasvári k. (1667–1681 u.), szombathelyi plé. (1667–?) LR XVI. 648–649.; Desics 1929, 321.; Bedy 1939b, 15.

A: **1681** vasvári k. *kompilátor*, Bártfa 1681, 4^r; Acta Diaetae 1681, 25., 153.; Acta Diaetalia 1681, 169–170. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Bébery Gergely OSPPE (*1620, Modor – † 1685. október 1., Sopronbánfalva) pálos rendtag (1648. november 21. – 1685), pálos főperjel (1681–1685) Benger 1743, 218–219.; Kisbán 1938, II. 436.; Galla–Fazekas 2015, 176.

F: pálos főperjel. **1681** *főperjellé az országgyűlés idején megválasztva, Benkovich Ágostont váltotta e tisztségben*. MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Bebery Tamás (*1610 k., Báhony [Pozsony m.] – † 1649. május 27. e.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1627–1630), Bécs Pazmaneum (1630–1633), szepesi k. (1636–1648/1649), őrk. (1639–1645), olvasók. és savniki a. (1645. május 15. – 1648/1649) LR IX. 635., X. 383.; Hradsky 1901, 428.

A: **1637** szepesi k.?, *feltételezett jelenlét, az országgyűlés idején kap nemességigazolást Pozsonyban*. MNL OL C30. Acta nobilium. Pozsony megye. Investigatio nobilium. C22.; **1646** szepesi k. (pr.), a váci p. köv. is. Acta generalis diaetae 1646, 7^{r-v}; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116.

Bedekovics Lajos [Ljudevit Bedeković] (*1621 Komor [Varasd m.] – † 1671. január 10. Zágráb?) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1639), Bécs egy. (?), Róma CGH (1642–1647), zágrábi k. (1647–1671), varasdi főe. (1647 k. – 1649 k.), goricaei főe. (1647/1649 k. – 1656),

bekcsényi főe. (1656–1659), székesegyházi főe. (1659–1671) Margalits 1900, 101.; Ivančan 1924, nr. 780.

A: 1662 zágrábi k., *énekelőkanonokként feltüntetve*. Guszarova 2005, 136.; Fabó 1873, 7.

Bellosicz Lukács (*1639 k., Pozsonybeszterce – † 1692) Pozsony jezsuita gimn. (1653–1659), Bécs Pazmaneum (1660–1665), pozsonyi k. (1676–1692), rajki pr. (1690. augusztus 7. – 1692) LR XXI. 9.; Rimely 1880, 273.

A: 1681 pozsonyi k., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 153.; Acta Diaetalia 1681, 165–166. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; **1687** pozsonyi k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Acta Diaetae 1687, 58, 60.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Bellusi János (*1650 k., Győr – † 1686. március 17. u., Nyitra?) Győr jezsuita gimn. (1660–1667), Nagyszombat egy. (1668–1674), nyitrai k. (1674–1686), dömösi pr. (1680. június 25. – 1686), olvasók. és p.-i helynök (1681 u.) LR XVI. 623., XX. 60.; Vagner 1896, 255–256.

A: 1681 nyitrai k., dömösi pr. Guszarova 2005, 144.; Bártfa, 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 153.; Acta Diaetalia 1681, 178–179. (megbízólevél); Zsilinszky 1893, 411.; Vagner 1896, 256.

Benkovich Ágoston OSPPE (*1630/1632 k., Nyitraapáti – † 1702. október 28., Nagyvárad?) Pozsony jezsuita gimn. (1650–1651), pálos szerzetes (1652–1702), pálos főperjel-helyettes (1669–1675), pálos főperjel (1675–1681), váradi p. és leleszi pr. (1681–1702) Véghseő 2003, passim; Véghseő 2007, passim.

F: váradi p. **1681** pálos főperjel, *püspöki névsor végén szerepel, váradi p. és leleszi pr. kinevezése az országgyűlés idején*. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Lundorp 1697, 252.; **1687** leleszi pr., *távollévőként követet küld a leleszi pr.-ság jegyzője, Joannes Legidus személyében*. Guszarova 2005, 143.; Acta Diaetae 1687 (1681), 752.; Catalogus 1687, 139^v.; Dolny Piber 1687, 1^r.; CIH 1657–1740, 363., 347. (1687. évi 16. tc.: erdélyi határigazító bizottság tagja)

Benlich Máté [Matej Benlič] OFM (*1609, Banjaluka [Bosznia] – † 1674. január 30., Velika) Fojnica ferences noviciátus, itáliai tanulmányok után fojncai gárdián, szarajevói káplán, a bosnyák ferences rendtartomány definitora, tartományfőnöke (1649–1651), belgrádi missziósp., egyben szendrői p.-i adminisztrátor és a hódoltság apostoli vikáriusa (1651. január 21. u. pápai kinevezés – 1674), boszniai p. (1661. januári királyi kinevezés – 1669 lemond a pápai megerősítés hiánya miatt) Tóth 1999, 107–117.; Molnár 2019, passim.

F: boszniai p. **1662** Fabó 1873, 4.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 3. fol. 507.; Guszarova 2005, 134. [közlésekor tévesen kihagyta]; CIH 1657–1740, 259.

Bény János (*1604 k., Komárom – † 1659. október 27.–november 22. között, Győr?) Bécs egy. (1625–1630), győri k. (1631. december 28. – 1659), pápai és rábaközi főe. (1632–1634), székesegyházi főe. (1634–1638), őrk. (1638–1639), p.-i helynök (1639–1655 k.), olvasók.

(1640. augusztus 10. – 1641. február 16.), nagypr. (1641. február 16. – 1659), siklósi a. (1646. április 23. – 1659) Bedy 1938, 409–410.; Szabady 1938, 25–27.; Oláh 2020; Kádár–Fazekas 2022, *passim*.

A: 1646 győri k. (pr.), siklósi a. *Acta generalis diaetae* 1646, 7^r–8^v.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116–117.; Bedy 1938, 410.; **1649** győri k., siklósi a., *kompilátor*. Zsilinszky 1983, 18.; Bedy 1938, 410.; Szemere 1649, 212^v, 213^r.; **1655** siklósi a., győri k.? Guszarova 2005, 132.; Zsilinszky 1893, 100.; Bedy 1938, 410.; CIH 1608–1657, 603. (1655. évi 30.t.c.: stájerországi határigazító bizottság tagja) **1659** siklósi a., győri k.?, *kompilátor*. Borosy 2001, 44.

Berdóczy György (*1608, Brdovec [Zágráb m.] – † 1672. június 15. u.) Győr jezsuita gimn. (1630–1632), Bécs Pazmaneum (1633–1634), németújvári magyar plé. (1636–1639), győri k. (1639. január 14. – 1672), locsmánda főe. (1639–1640), mosoni főe. (1640–1648), őrk. (1648–1656), szentadalberti pr. (1656–1672), felsőörsi pr. (1645. október 25. – 1672), rosoni p. (1666. január 15. – 1672) LR IX. 246.; Bedy 1938, 417–418.; Szabady 1938, 108–109.; Koltai 2012, 423.; Kádár–Fazekas 2022, *passim*.

A: 1649 győri k. Zsilinszky 1893, 18.; Bedy 1938, 417.; **1655** felsőörsi pr., győri k.? Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99.

Berkes Péter (* n. a., Kóny vagy Vámos [Győr m.] – † 1648. március e.) Győr jezsuita gimn. (1630–1634), Bécs Pazmaneum (1638), hahóti a. (1642. október 7. – 1648?), veszprémi k. (1643 e. – 1648), fehérvári főe. (1643 e. – 1648?), keszthelyi plé. (1643 e. – ?), bátai a. (1646. április 23. – 1648), zalai főe. (1646–1648) LR IX. 449., 716., X. 113.; Pfeiffer 1987, 77–78.; Molnár 2006, 39–41.

A: 1646 bátai a. *Acta generalis diaetae* 1646, 8^r.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.

Berzeviczy András (*1634 k. – † 1700. január 31., Szepeshely?) Bécs Pazmaneum (1655–1660), szepesi k. (1665–1700), dékánk. (1672–1675), őrk. (1676), váradhegyfoki pr. (1677. július 21. – 1700), esztergomi é.-i helynök (1680–?), Thököly Imre foglya Nedec várában (1681 – 1683. december 10.), olvasók. (1685) Hradzsky 1901, 438–439.

A: 1681 szepesi k., váradhegyfoki pr., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; *Acta Diaetae* 1681, 25., 40., 153., 174., 367.; *Acta Diaetalia* 1681, 167–168. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Bielavich György [Juraj Bielavič] OFM (*1600 k., Szarajevó – † 1662. július 12. e.) ferences szerzetes, Fojnica ferences noviciátus, itáliai tanulmányok után a szalvatoriánus rendtartomány defintora (1635), ténylegesen a bécsi Szent Jeromos-kolostor lektora (1635 k.), knini p. (1636, csak 1646-ban kapott pápai megerősítést – 1662) Molnár 2002, 308–310., 313–314.; Molnár 2019, *passim*.

F: knini p. **1637** Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 411.; **1646** *Acta generalis diaetae* 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.;

1649 CIH 1608–1657, 577.; **1655** CIH 1608–1657, 655.; **1659** CIH 1657–1740, 217.; **1662** Fabó 1873, 4.; Guszarova 2005, 134. (elírva, vö. MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 3. fol. 507.)

Bielavius Tamás (*1593 k., Szlécs [Nyitra m.] – † 1645. május 13. e.) pozsonyi k. (1619 e. – 1644), éneklők. (1625 e. – 1644?), réei plé. (1629), pozsonyi plé., szláv hitszónok (1629–1630, 1640–1644?), bajmóci plé. (pr.) (1640 e. – 1643. november 16., lemond), siklósi a. (1641 k. – 1644/1645) LR IX. 556., 715.; Rimely 1880, 269.; Némethy 1894, 498.

A: 1642 bajmóci pr., pozsonyi k.?, 1642. november 23-én Pozsonyban az ünnepélyesen beiktatott új esztergomi érseket, Lósy Imrét ékes latin szónoklattal köszöntötte. Hajnal 1930, 420.

Boczak Mihály (*1628 k. [Körös m.] – † 1685. január 8., Zágráb?), Győr jezsuita gimn. (1642), Nagyszombat egy. (1650–1652) császmái k. (1655 e.), zágrábi k. (1655–1685), bekcsényi főe. (1664–1670), nagypr. és p.-i helynök (1670. szeptember 20. – 1685) LR XV. 191., XVIII. 137.; Ivančan 1924, nr. 804.

A: 1681 zágrábi k. (pr.) Guszarova 2005, 144.; Acta Diaetae 1681, 299. (1681. évi 23. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság tagja); Acta Diaetalia 1681, 171–172. (megbízólevél); Zsilinszky 1893, 411.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság tagja).

Bogdán Márton (*1583 – † 1647. december 10., Zágráb) Graz egy. (1612–1616), Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum rektora (1616–1620), zágrábi k. (1610–1643), császmái főe. (1620 k. – 1628), zágrábi szeminárium prefektus (1623 k.), székesegyházi főe. (1628–1637?), nagypr. (1637. július 8. – 1643), zágrábi p. és topuszkói a. (1643. január 2. – 1647) Ivančan 1924, nr. 719.; Molnár 2012, passim; Molnár 2019, passim; Csízi–Kovács–Utassi 2020, 51–56.

A: 1634 zágrábi k., horvát-szlavón rendek köv. Kádár 2021, 438., 448.; ZHS I. 35., 37–48.; **1637** zágrábi k. (pr.), horvát-szlavón rendek köv. Szemere 1637, 134., 178.; Zsilinszky 1893, 371.; ZHS I. 71–72.

F: zágrábi p., topuszkói a. 1646 távollévőként követet küld Dianesevics Miklós zágrábi nagypr. személyében. Acta generalis diaetae 1646, 4^r., 10^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.

Bolerázy István (*1576 k., Nagyszombat – † 1638. március 22. u.) Bécs jezsuita gimn., Bécs egy. (1596), Róma CGH (1597–1602), nyitrai k. (1612–1637), nagykeri plé., majd székesegyházi főe. (1615–1637), zirci a. (1616. augusztus 2. – 1638. március 22., lemond) LR IX. 105.; Vagner 1896, 194–195.

A: 1619 zirci a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** zirci a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 107.; **1625** zirci a., nyitrai k.? Catalogus 1625, 282.; **1630** zirci a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 112.; **1634** zirci a., nyitrai k.? Kádár 2021, 450.

Borkovics Márton OSPPE (*1597 k., Domagović [Zágráb m.] – † 1687. október 31., Zágráb) Olmütz egy. (1632 e.), Róma CGH (1632–1636), pálos szerzetes (1635 k. – 1687), lepoglavai

vikárius (1644 e.), pálos főperjel 1644–1651, 1657–1663), pálos főperjel-helyettes (1651–1657), zágrábi p. (1667. december 19. – 1687), kalocsai é. (1668. december 16. – 1687) Ben-ger 1743, 235–247.; Galla–Fazekas 2015, passim; Kisbán 1938 I. 223., II. 436.

A: 1646 pálos főperjel, *követeket küld Ivanovics Pál és Petroviczy György pálos szerzetesek személyében.* Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 116., 117.; Galla–Fazekas 2015, 69–70. 53. j.; **1655** pálos főperjel. Acta Paulinorum I. 305^v–307^r.; **1659** pálos főperjel, *az alsótáblán(!) rangvitába került Dianesevics Miklós zágrábi nagypr.-tal, akivel szemben a Wesselényi Ferenc nádor vezette alkalmi bíróság a pálos főperjel elsősege mellett döntött.* Acta Paulinorum I. 307^{r-v}.

F: 1662 pálos főperjel, *ezen az országgyűlésen, a szentmártoni főapáttal egyidejűleg került fel a felsőtáblára.* Acta Paulinorum I. 311^{r-v}.; **1681** zágrábi p. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Acta Diaetae 1681, 299. (1681. évi 23. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 325., 283. (1681. évi 23. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság tagja)

Bosnyák István († 1644. augusztus 25. e., Nyitra?) Bécs jezsuita gimn., egy. (1624–1631), Róma CGH (1631–1635), esztergomi k. (1635. április 1. – 1640), sasvári főe. (1638–1640), bozói pr. (1638. március 22. – 1644), pécsi p. (1638. november 6. – 1642. november 23.), sági pr. (1640. június 23. – 1642. november 21.), veszprémi p. (1642. november 23. – 1644. június 24.), magyar udvari kancellár (1642. november 27. – 1644), nyitrai p. (1644. június 24. – 1644. augusztus 25. e.) Kollányi 1900, 244–245.; Pfeiffer 1987, 19–20.; Fazekas 2021, 328–329.
F: 1634 a család bárói rangja lehetőleg megjelenése jogalapja, mivel apja, magyarbéli Bosnyák Tamás a diéta meghívottja volt főasztalnokmesterként, de 1634. december 19-én elhunyt. Kádár 2021, 432.; **1642** pécsi p., *a diéta kitűzött ideje után, a feloszlata előtt 1642. november 21-én veszprémi püspöki kinevezés.* Conscriptio 1642, 246.; Hajnal 1930, LXXVIII. 1642. november 21.

Böythe Miklós (*1588 k., Alsólendva – † 1640. június 23. e.) Graz egy. (1608), Bologna egy. (?), győri olvasók. (1616–1634), sági pr. (1633–1640), esztergomi k. (1631–1640), esztergom-szentistváni pr., majd olvasók. és érseki helynök (1634 u. – 1640?), szerémi p. (1637. május 2. – 1640) LR VIII. 24., IX. 10., 105., 303., 315.; Kollányi 1900, 238.; Bedy 1938, 407–408.; Kádár 2013, passim.

A: 1618 győri k., *talán kompilátor, II. Ferdinánd koronázásán „ad turribulum et navicellam”.* Ordo coronationis 1618, 33^v.; Acta Diaetae 1618, 193^r.; **1625** győri k., *kompilátor, III. Ferdinánd koronázásán „ad tribulum”.* Szemere 1625, 227.; Ordo coronationis 1625, 64.; Pálffy 2020, 32.; CIH 1608–1657, 267. (1625. évi 51. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa); **1630** győri k., *Királyi Tábla prelátusa, kompilátor.* Guszarova 2005, 113.; Szemere 1630, 277.; **1634** sági pr., *kompilátor, a Királyi Tábla prelátusa.* Kádár 2021, 450.; CIH 1608–1657, 337. (1635. évi 60. tc.: kijelölt biztos Ausztriához foglalt uradalmak tárgyában)

F: szerémi p. 1637 Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 411.

Bratulics Simon OSPPE († 1611. július 15. e., Zágráb?) Bécs egy., Prága egy., Olmütz egy., pálos szerzetes, pálos főperjel (1593–1611), szerémi p. (1598. április 16. – 1603), zágrábi p. (1603. augusztus 23. – 1611) LR V. 610., VI. 290.; Kisbán 1938, I. 206., II. 436.; Galla-Fazekas 2015, 14–16.

F: zágrábi p., pálos főperjel **1597** Acta Paulinorum I. 311^r. (hivatkozik az 1596. december 31-én kelt királyi meghívóra); **1608/1** ÖStA HHStA UA Comititalia. Fasc. 395. Konv. B. fol. 1–2. 1^r; **1608/2** Benda 1972, 316.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 89., 79. (1609. évi 70. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé)

Büky István († 1661 u.) pozsonyi k. (1634–1661), lekéri a. (1638. október 30. – 1647. május 8.) LR IX. 172., X. 46.; Rimely 1880, 270.

A: 1646 lekéri a. Acta generalis diaetae 1646, 8^r.

Chek [Jászói] János († 1639. augusztus 2. e.) egri k. (1623–1639), pankotai főe. (1625–1628), őrk. (1628–1633), olvasók. (1633–1639), tapolcai a. (1633–1639), mislyei pr. (1635–1639), hrapkói a. (?–1638. november 12.), pécsi p. (1637. május 2. – 1639) LR IX. 8., 9., 125., 197., 247.; Nováky 1819, 195–201.

A: 1634 egri k., tapolcai a., *kompilátor*. Kádár 2021, 448., 450.; CIH 1608–1657, 317., 357. (1635. évi 14. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa)

F: pécsi p. **1637** mislyei pr. Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 393., 411. (1638. évi 37. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 395. (1638. évi 41. tc.: erdélyi határvillongás tárgyában kinevezett biztos)

Chemetey István († 1615 gyilkosság áldozata lett) győri székesegyházi főe. (1601–1605), vasvári pr. (1604–1615) Bedy 1938, 399.; Dominkovits 2011.

A: 1608/2 vasvári k. (pr.) Benda 1972, 314.

Csáky Pál világi, későbbi lévai kapitány, Csáky László országbíró (1649–† 1654) fia, mivel az a.-ság ekkor a család kezén volt, világiként öt tüntették fel kommandátorként, 1662-ben már gyermek öccse, László lehetett a kommandátor.

F: bárók között **1655** szentgotthárdi a. (kommandátor) Zsilinszky 1893, 100.

Cyriák [Cyriacus Hortensis] György (*1605 k.?, Nagytárkány [Zemplén m.] – † 1652. február 12., Pozsony) Bécs egy. (1634–1636), nagykéri plé. (1635 u. – 1640 e.), egri k. (1640–1645), liptói pr. (1643. július 6. – 1647), győri k. és szentadalberti pr. (1645. február 26. – 1649), madocsaai a. (1647. március 11. – 1649?), esztergomi székesegyházi főe. és szentgyörgymezei pr. (1649. február 26. – 1652) LR IX. 528., X. 5.; Nováky 1819, 201–202.; Kollányi 1900, 265.; Bedy 1938, 421.; Szabady 1938, 115.

A: 1646 győri k., liptói pr. Acta generalis diaetae 1646, 7^r; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; Bedy 1938, 410.; **1649** győri k., *követsége erősen kétséges, mert mire elkezdődött az országgyűlés, ő már esztergomi kanonok volt.* Zsilinszky 1893, 18.

Czeglédy Albert († 1643. november 20. e.) egri k. (1630–1643), őrk. (1633–1635?), p.-i helynök (1634–1642), eger-vári Szűz Mária-pr. és zempléni főe. (1635–1637), nagypr. (1638–1643), sári a. (1637–1640 u.), novi p. (1639. november 6. – 1642. november 21.), pécsi p. (1642. november 21. – 1643), tapolcai a. (1643) LR VIII. 85., IX. 247., 262–265., 301., 461.; Nováky 1819, 197–202.; Sugár 1984, 305.

A: 1637 egri k., kompilátor. Szemere 1637, 94., 178.; Pálóczi Horváth 1637, 128.; Zsilinszky 1893, 374.; CIH 1608–1657, 385. (1638. évi 23. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusává nevezik ki)

F: novi p. 1642 a *diéta kitűzött ideje után, a feloszlata előtt 1642. november 21-i pécsi püspöki kinevezés.* Conscriptio 1642, 246.; Hajnal 1930, 422.

Czikulinyi Ferenc [Franjo Čikulin] († 1693. december 13. e.) Nagyszombat egy. (1640–?), szkopjei p. (1685. június 12. – 1693), vaskai a. (? – 1686. április 15.), bátai a. (1686. január 5. – 1687. október 21.) LR XVIII. 126., 205., 311., 328., XIX. 91.

F: szkopjei p. 1687 Catalogus 1687, 139^v.; PBRT IV. 112., 210. 3. j.; CIH 1657–1740, 365.

Dallos Miklós (*1573, Győr – † 1630. február 16., Győr) Győr káptalani iskola (1588 e.), Bécs jezsuita gimn. (1588 – 1592 k.), Bécs egy. (1592 k. – 1594), egri k. (1599. július 2. u. – 1613/1616 k.), szabolcsi főe. (1599. július 2. u. – 1608 e.), nagypr. (1608), esztergomi k. (1605. április 16. – 1623), zólyomi főe. (1605. április 16. – 1607?), olvasók. (1607/1608–1623), pécsi p. (1619. május 23. – 1621), váci p. (1621. október 11. – 1623), sasvári főe. és felhévízi pr. (1623), győri p. (1623. május 5. – 1630) Kollányi 1900, 206–207.; Fraknói-Ráth 1867; Kádár 2013, passim.

A: 1608/1 egri k. AAV. Arch. Concist. Processus Consistoriales. Vol. 24. fol. 27. [Fazekas István közlése] **1613** esztergomi k., *Anna királyné koronázásán Forgách Ferenc esztergomi érsek egyik asszisztense*, „*duos assistentes in cappis, lectorem Strigoniensem et Joannem Ivanczy ad infulam*”. Ordo 1613, 129.; **1618** esztergomi k., *Királyi Tábla ülnöke, II. Ferdinánd koronázásán*, „*ad mitram*”. Fraknói-Ráth 1867, 5.; Ordo coronationis 1618, 3^v., 33^v.; Acta Diaetae 1618, 126^v.

F: 1619 pécsi p. Guszarova 2005, 101.; **1622** váci p. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé) **1625** győri p., *rendek küldöttje (az uralkodó fogadására), III. Ferdinánd koronázásán*, „*domini episcopi sub birettis*” között. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; Litterae annuae 1627, 566.; Pálffy 2020, 29., 43.; CIH 1608–1657, 277., 267. (1625. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé)

Dávid Pál (*1673, Felistál [Pozsony m.] – † 1633. január 19., Sümeg) Bécs jezsuita gimn. Róma CGH (1594–1600), nyitrai k. (1603–1625), olvasók. (1608 e. – 1625), ludányi a. (1608. december 22. e. – 1613 u.), aradi pr. (1608–1611), knini p. (1611. augusztus 24. – 1625), szkalkai a. (1611. október 11. e. – 1625?), pécsi p. (1625. március 15. – 1628. június 18.), pozsonyi pr. (1625. március 15. – 1630), váci p. (1628. július 18. – 1630), veszprémi p. (1630. október 25. – 1633) Vagner 1896, 178–187.; Pfeiffer 1987, 21–22.; Merényi-Metzger 2002, 179.; Molnár 2003, passim.

A: 1608/1 nyitrai k. Vagner 1896, 178.; **1608/2** nyitrai k. Benda 1972, 314.

F: 1613 knini p., *Anna királyné koronázásakor az uralkodót kíséri le a várból a zágrábi, a szerémi és a csanádi püspökökkel együtt.* Ordo 1613, 128.; **1618** knini p. Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r.; CIH 1608–1657, 131. (1618. évi 12. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 161. (1618:64. tc. Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa) **1619** knini p. Guszarova 2005, 102.; **1622** knini p. Guszarova 2005, 105.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa) **1625** pécsi p., *III. Ferdinánd koronázásán „domini episcopi sub infulis” között.* Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; CIH 1608–1657, 253. (1625. évi 23. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 267. (1625. évi 51. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 277.; **1630** veszprémi p., *még váci püspökként meghívva.* Guszarova 2005, 109.; Szemere 1630, 278.; CIH 1608–1657, 305. (váci p.)

Deáky László († 1623. március 13., Nagyszombat) Bécs jezsuita gimn.? Róma CGH (1599–1604), pozsonyi k. (1603–1606?), nyitrai k. (1606–1608), esztergomi k. (1608. július 13. – 1623), komáromi főe. (1608. július 13. – 1611), szentgyörgymezei pr. (1611–1615?), gömörri főe. (1615–1623?), tapolcai a. (1621. június 3. – 1623), boszniai p. (kinevezése halála után kelt: 1623. május 7.) LR VII. 100., 217.; Kollányi 1900, 210.; Vagner 1896, 192.

A: 1618 esztergomi k., *II. Ferdinánd koronázásán „ad baculum”.* Ordo coronationis 1618, 33^v.; **1622** tapolcai a. Guszarova 2005, 107.

Demka Márton (*1629 k., Malatín [Liptó m.] – † 1691) Nagyszombat egy. (1648–1655), Nyitra városi plé. (1656–1666), nyitrai k. (1666–1691), Pálffy Tamás p., kancellár oldalk.-ja Bécsben, gradnai főe. (1668), hatvani pr. (1687. augusztus 8. – 1691), olvasók. és p.-i helynök (1688 e. – 1691) [LR XIX. 76.; Vagner 1896, 245–249.]

A: 1681 nyitrai k., *kompilátor.* Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 367.; Acta Diaetalia 1681, 178–179. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; Vagner 1896, 245.; **1687** nyitrai k. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Despotovich János SJ (*1639. november 18., Csáktornya – † 1711. január 12., Klagenfurt) jezsuita rendtag (1656. november 12. – 1711), Trencsén jezsuita noviciátus (1657–1658), Bécs egy. (1660–1662, 1666–1669), zágrábi házfőnök (1679–1682, 1687–1689, 1704–1708), nagyszombati házfőnök (1694–1696), grazi házfőnök (1700–1703), osztrák rendtartományfőnök (1709–1710) Cat. gen. I. 231.

A: 1681 glogoncai (glogonicei) pr. *mint zágrábi jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Dianesevics Miklós (*1603 k. – † 1670. augusztus 1., Zágráb?) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1623–1624), Bécs jezsuita kollégium, St. Pancratius-szeminárium (1624. október 13. – 1627), Collegium Croaticum (1627 – 1631. május 26.), zágrábi k. (1631–1670), kemléki ale. (1631 k. – 1633), éneklők. (1633–1644), őrk. (1644–1648), nagypr. és vránai

perjel (1646/1648–1670), p.-i helynök (1648 k. – 1670) LR X. 136., XV. 191.; Margalits 1900, 661.; Ivančan 1924, nr. 753.

A: **1642** zágrábi k. Conscriptio 1642, 248.; **1646** zágrábi k. (pr.), csásmai k., Bogdán Márton zágrábi p. köv. Acta generalis diaetae 1646, 7^{r-v}.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116–117., 119.; **1655** zágrábi k. (pr.) Guszarova 2005, 130.; Zsilinszky 1893, 99.; **1662** zágrábi k. (pr.) Guszarova 2005, 136.; Fabó 1873, 7.

Dietrichstein, Franz von (*1570, Madrid – † 1636, Brünn) olmützi p. és bíboros (1599–1636), Morvaország kormányzója (1621–1636)

F: bíboros, *névvél és bíborosi címével szerepel, a diétai listában való feltüntetése egyedi kivételnek tűnik* **1622** Guszarova 2005, 105.; **1625** Catalogus 1625, 280.

Dimitri, Hijacint OP (*?, Cattaro – † 1686) Padova egy., Firenze egy., domonkos szerzetes, buduai p. (?–1680), zengg-modrusi p. (1680. január 24. – 1686) LR XVI. 626., XVII. 195., XIX. 450.; Molnár 2019, 289., 303.

F: zenggi p. **1681** Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Zsilinszky 1893, 410.; Lundorp 1697, 252.; CIH 1657–1740, 325.

Dobokay Sándor SJ (*1567 k., Erdély – † 1621. október 13., Zágráb) jezsuita rendtag (1587–1621), Poznań jezsuita akadémia (1590), Bécs egy. (1591–1593), Graz egy. (1596), vágsellyei házfőnök (1607), pozsonyi misszió tagja (1608), zágrábi házfőnök (1613), homonnai házfőnök (1614–1619) Lukács I. 655.; Molnár 2009, passim.

A: **1608/2** turóci pr. *mint a pozsonyi misszió tagja, megjelent.* Benda 1972, 317.

Dojčić István [Stjepan Dojčić] († 1698. július 18.) Bécs Collegium Croaticum (1665 – 1669 k.), Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1669 – 1674 e.), zágrábi k. (1670–1698), vaskai főe. (1679–1680), dubicai főe. (1680–1687), csásmai pr. (1687–1698?), podborjei St. Helena-a. (1688. február 20. – 1698?), korbáviai p. (1694, kinevezés), zenggi p. (1698, kinevezése meghíúsult) LR XIX. 151. [Dojchich István]; Margalits 1902, 256., 271.; Ivančan 1924, nr. 829.; Mihalik 2021, passim.

A: **1681** csásmai k., *a testület és a személy neve is torzult alakban rögzítve: „Csanadiensis Stephanus Bosics canonicus”.* Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 153.; Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Dolny István (*1637, Tardoskéd [Nyitra m.] – † 1707. június 2., Nagyszombat) Pozsony jezsuita gimn. (1659–1663), Bécs Pazmaneum (1665–1667), Róma CGH (1667–1671), esztergomi k. (1674–1707), honti főe. (1680–1686), éneklők. (1685–1687), földvári a. (1686. április 3. – 1707), olvasók. (1687–1693), nagypr. és érseki helynök (1693–1707), novi p. (1693. október 11. – 1699, 1696-ban pécsi p.-i kinevezése meghíúsul), csanádi p. (1699. június 22. – 1707), az 1705. évi szécsényi országos gyűlés résztvevője. LR XVIII. 362., XXIII. 72., XXIV. 562.; Némethy 1894, 546.; Kollányi 1900, 288–290.; Heckenast–Mészáros 2005, 118–119.

A: 1687 esztergomi k., garamszentbenedeki konv., földvári a., *kompilátor*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733., 735.; Acta Diaetae 1687, 58., 60.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Domitrovics Péter († 1628. június 20., Varasd) Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1595–1597), zágrábi k. (1595–1611), gorikai főe. (1601–1602), székesegyházi főe. (1602–1604), olvasók. (1604–1607), zágrábi Szűz Mária-kispr. (1608), nagypr. és bélai a. (1608–1611), pécsi p. (1608–1611), zágrábi p. (1611–1628) Ivančan 1924, nr. 698.; Molnár 2012, passim.

F: 1608/2 pécsi p. CIH 1608–1657, 40.; **1609** pécsi p. Zsilinszky 1891, 8.; HSS V. p. 26–27. (Nr. 14.); CIH 1608–1657, 79., 89. (1609. évi 70. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1613** zágrábi p. Révay 1659 (2021), II. 539.; Ordo 1613, 128.; Ordo coronationis 1613, 1.; HSS V. p. 65–67. (Nr. 33.); **1618** zágrábi p., *felső- és alsótábla közötti tárgyalóbizottság tagja*. Guszarova 2005, 99.; Ordo coronationis 1618, 3^v, 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r, 182^r, 193^r.; HSS V. 158. (Nr. 97.), 161–162. (Nr. 99.); **1619** zágrábi p. Guszarova 2005, 101.; HSS V. 215–216. (Nr. 133.); **1622** zágrábi p. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; **1625** zágrábi p. Catalogus 1625, 280.; HSS V. 370–371. (Nr. 223.), 373–374. (Nr. 226.); CIH 1608–1657, 277., 253. (1625. évi 23. tc.: horvátországi, stájerországi és karinthiai határ-igazító bizottság tagja)

Doseteczki György bélai a.? [A személy azonosítása bizonytalan.]

A: 1646 bélai a. Acta generalis diaetae 1646, 8^{r-v}.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.

Draskovich György (*1594. május 14. – † 1650. október 28., Bécs) Zágráb jezsuita gimn. (1608 k. – 1612 k.), Graz jezsuita gimn. (1612–1616) egy. (1617–1618), Róma CGH (1618. október 19. – 1622. szeptember 2.), Bologna egy. (1622) pornói a. (1606–1643), esztergomi k., esztergom-szenttamási pr. (1622. november 30. – 1630), pécsi p. (1628. július 18. – 1630. október 25.), bozói pr. (1628. július 18. – 1638. március 22.), váci p. és pozsonyi pr. (1630. október 25. – 1635. október 5.), helyettes kancellár (1633. február 5. – 1633. szeptember 28.), győri p. (1635. október 5. – 1650) Szabady 1936, passim.

A: 1619 pornói a. Guszarova 2005, 103.; **1622** pornói a. Guszarova 2005, 106.; **1625** pornói a., III. Ferdinánd koronázásán diakónus. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 64.

F: 1630 váci p., *még pécsi püspökként meghívva*. Guszarova 2005, 109.; Szemere 1630, 278.; CIH 1608–1657, 293. (1630. évi 24. tc.: horvát–szlavón bizottság tagja), 305. (mint pécsi p.); **1634** váci p., pozsonyi pr. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 317. (1635. évi 14. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 357.; **1637** győri p., *uralkodót üdvözlő delegáció tagja, felsőtábla küldöttje a rendekhez*. Szemere 1637, 94., 176.; Pálóczi Horváth 1637, 131.; Zsilinszky 1893, 383.; Ötvös 1914, 79.; MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1638. Nr. 22. fol. 125.; CIH 1608–1657, 401. (1638. évi 52. tc.: horvát–szlavónországi bizottság tagja), 411.; **1642** győri p. Hajnal 1930, 98.; **1646** győri p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 459. (1647. évi

45. tc.: győri bizottság felállítása), 521.; **1649** győri p. *Acta Diaetae* 1649, 18.; CIH 1608–1657, 577.

Dubovszky György (*1568 k. – † 1637) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium (1585 – 1588 k.), Bécs egy. (1588–1590), Kutassy János győri p. káplánja (1598 e.), esztergomi k. (1598. január 7. – 1637), szentgyörgymezei pr. (1598. január 7. – 1610?), őrk. (1610–1633), vágújhelyi pr. (1608 k. – 1625 u.), Királyi Táblai ülnök (1625 k.), csanádi p. (1625. november 8. – 1637), nagypr. (1633–1637) LR VII. 448.; Kollányi 1900, 201–202.

A: **1608/2** vágújhelyi pr. Benda 1972, 313.; **1613** esztergomi k., *Anna királyné koronázásán Forgách Ferenc érsek subdiaconusa*. Ordo 1613, 129.; **1619** esztergomi k.?, *Királyi Tábla érseki ülnöke*. Guszarova 2005, 104.; **1622** vágújhelyi pr., esztergomi k.?, *Királyi Tábla érseki ülnöke*. Guszarova 2005, 108.; **1625** vágújhelyi pr., *Királyi Tábla ülnöke, kompilátor, rendek küldöttje az uralkodó fogadására, csanádi p.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. Catalogus 1625, 285.; Szemere 1625, 227.; Kollányi 1900, 202.; Pálffy 2020, 29., 32.; CIH 1608–1657, 267. (1625. évi 51. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa), 277.; **1630** csanádi p., *távollévő*. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** csanádi p., *távollévő*. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Dusich Mátyás (*1635 k., Zillingtal [Sopron m.] – † 1699. július 16., Győr?) Bécs Pazmaneum (1655), győri k. (1682/1688–1699), nyéki plé. (1682 k.), pápai, locsmándi, mosoni, majd soproni főe., bácsi pr. (1682. október 2. – 1699) LR XVII. 321.; Bedy 1938, 446.

A: **1682** bácsi pr., *a káptalani követek asztalánál ült mint „abbas infulatus”*. Dolny Piber 1687, 1^r.

Dvornikovich Mihály (*1641 k., Rohonc [Vas m.] – † 1705. augusztus 29/31., Győr) Nagyszombat jezsuita gimnázium (1661), egy. (1661–1662), Bécs egy. (1662–1664k.), Bologna egy. (1664–1668), felsőörsi pr. (1672. június 27. – 1689), győri k. (1672–1699), komáromi főe. (1677–1684), türjei pr. (1679–1705), éneklők. (1684–1686), p.-i helynök (1684–1699?), olvasók. (1686–1687), csanádi p. (1686. december 16. – 1689), győri nagypr. (1687–1699), helyettes kancellár (1689. szeptember 12. – 1690. január 27.), váci p. (1689. december 25. – 1705) Bedy 1938, 442–443.; Fazekas 2021, 347–349.

A: **1681** győri k., türjei pr., felsőörsi pr., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r; *Acta Diaetae* 1681, 25., 40., 153., 174., 203., 367.; *Acta Diaetalia* 1681, 161–162. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

F: csanádi p. **1687** Catalogus 1687, 139^v; CIH 1657–1740, 345. (1687. évi 16. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 363.

Egri Dénes († 1633/1634) egri k. (1616 k. – 1633?.), olvasók. (1618), eger-vári Szűz Mária-pr. (1630), aradi pr. (1630–1633/1634), tapolcai a. (1631. november 18. – 1633/1634) LR VII. 1021.; Nováky 1819, 193.; Merényi-Metzger 2002, 180.

A: **1618** egri k., *II. Ferdinánd koronázásán subdiaconus*. Ordo coronationis 1618, 33^v.

Elwanger, Ferdinand SJ (*1636. szeptember 23., Regensburg – † 1700. július 18., Leoben) jezsuita rendtag (1652. november 19. – 1700), Graz egy. (1656–1658, 1663–1667), győri házfőnök (1679–1681), laibachi házfőnök (1689–1691), klagenfurti házfőnök (1692–1694), passauai házfőnök (1695–1698) Cat. gen. I. 288.

A: 1681 lébényi a. *mint győri jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Erdődy János († 1625. október 25. e.) Parma, Bologna egy. (1610 k.), Ingolstadt egy. (1613 k.), egri p. (1616–1625) Sugár 1984, 295–296.

F: egri p. **1618** Guszarova 2005, 99.; Acta Diaetae 1618, 42.; **1619** Guszarova 2005, 101.; **1622** egri p. Guszarova 2005, 105.

Ergelics Ferenc (*1557 k. – † 1637. április 11., Zágráb) Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1582–1586), zágrábi k. (1582–1622), gorikai főe. (1587–1594), bekcsényi főe. (1594–1596), zágrábi nagypr. (1596–1628), boszniai p. (1604–1608), pécsi p. (1608), veszprémi p. (1608–1628), zágrábi p. (1628–1637) Molnár 2012, passim; Csízi–Kovács–Utassi 2020, 111–116.

A: 1597, 1599, 1602 zágrábi k., horvát–szlavón rendek köv. Csízi–Kovács–Utassi 2020, 11.

F: 1604 boszniai p. MOE X. 429.; Csízi–Kovács–Utassi 2020, 11.; **1608/1** boszniai p. ÖStA HH-StA UA Comititalia. Fasc. 395. Konv. B. fol. 1^r.; **1608/2** pécsi p., *veszprémi p. kinevezése az országgyűlés idején.* Benda 1972, 315–316.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** veszprémi p. Acta diaetalia 1609, 42^r.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 70. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 89.; **1613** veszprémi p. Révay 1659 (2021), II. 541., 543.; Ordo 1613, 128–129.; **1618** veszprémi p. Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r.; CIH 1608–1657, 131. (1618. évi 12. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 143. (1618. évi 32. tc.: oláhok ügyében korábban kijelölt bizottság tagja), 161. (1618. évi 64. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé) **1619** veszprémi p. Guszarova 2005, 101.; **1622** veszprémi p. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé) **1625** veszprémi p., *III. Ferdinánd koronázásán a miséző Pázmány Péter érsek asszisztense.* Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 63.; Litterae annuae 1627, 566.; CIH 1608–1657, 267. (1625. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 277.; **1630** zágrábi p. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** zágrábi p., *távollévő.* Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Érsekújváry Farkas († 1638. október 30. e.) esztergomi k. (1618–1638), honti főe. (1624–1628), lekéri a. (1625–1638), nyitrai főe. (1628 – 1636 e.), őrk. (1636–1638) LR IX. 172.; Kolányi 1900, 223.; PBRT XII/B. 194–195.

A: 1634 lekéri a. Kádár 2021, 449.; **1637** lekéri a., esztergomi k.? Szemere 1637, 178.

Esterházy Miklós Antal († 1695. augusztus 5., Pozsony) Róma CHG (1677 – 1681 e.), hrapkói a. (1679. március 5. – 1682 u.), esztergomi k. (1681. március 15. – 1695), komáromi főe.

(1682–1684), zólyomi főe. (1684–1685), esztergom-szentistváni pr. (1685–1695?), trauai p. (1685. április 9. – 1691), knini p. (1691–1695) LR XVI. 486.; Kollányi 1900, 300–301.

A: 1681 hrapkői a. MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

F: trauai p. **1687** Catalogus 1687, 139^v.

Fejérpataky Mátyás (*1622 k. [Liptó m.] – † 1659. április 16. e.) Győr jezsuita gimn. (1632), Nagyszombat jezsuita gimn. (1635–1636), egy. (1636–1640), nyitrai k. (1645 – 1659 e.), éneklők., pécsváradi a. (1645 u. – 1654), pásztói a. (1654. október 19. – 1659 e.?), bátai a. (1655? – 1659 e.) LR XI. 121., 126., XII. 230.; Vagner 1896, 229.

A: 1655 pásztói a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Fenesy György (*1631. április 11., Sopron – † 1699. március 4., Jászó) jezsuita rendtag (1648–1655), Graz egy. (1651–1653), Bécs egy. (1655 u.), nyitrai k. (1656–1676), esztergomi k. (1676–1686), almisi p. (1679–1685), csanádi p. (1685–1686), egri p. (1686–1699) Cat. gen. I. 327.; Mihalik 2017, passim.

F: 1681 almisi p. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Acta Diaetae 1681, 298. (1681. évi 23. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 325.; **1687** egri p. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Fodoróczy Péter OSPPE (*1647 e. – † 1681 u.) pálos szerzetes (1647 e. – 1681 u.), Bécs jezsuita kollégium (1647-ben elbocsátják két társával együtt), bánfalvi kolostor prokurátora (1653), máriavölgyi vikárius (1662–1663) Kisbán 1938, II. 284. 19. j.; Galla-Fazekas 2015, passim.

A: 1681 pálos rend köv., *kompilátor, elhunyt az országgyűlés alatt Pozsonyban*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 153., 203.; Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 412.

Folnay Ferenc (*1614 k., Sopron – † 1666. november 12., Sopron?) Bécs Pazmaneum (1634–1638), vasvári k. (1639–1660?), türjei pr. (1641. június 4. – 1666?), szombathelyi plé. (1642 k.), jáki a. (1643–1666?), vasvári pr. (1644–1660?), szendrői p. (1654. július 4. – 1663), erdélyi p. (1663–1666) LR IX. 343., XI. 10.; Desics 1929, 300–332.; Koltai 2012, 454–455.

A: 1642 vasvári k. Conscriptio 1642, 248.; **1646** vasvári k. (pr.) Acta generalis diaetae 1646, 7^{r-v}.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116–117.; CIH 1608–1657, 459. (1647. évi 45. tc.: győri bizottság tagjával jelölik), 471. (1647. évi 70. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 483. (1647. évi 91. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Dunántúlon) **1649** vasvári k., *kompilátor*. Zsilinszky 1893, 18.; Szemere 1649, 213^r.; **1655** szendrői p., türjei pr., *Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa*. Guszarova 2005, 125., 130., 132.; Zsilinszky 1893, 94., 99.; CIH 1608–1657, 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Dunántúlon), 603. (1655. évi 30. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 617. (1655. évi 51. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusává nevezik ki), 655.

F: szendrői p. **1659** vasvári pr., *felsőtáblai küldöttség (rendekhez) tagja*. Borosy 2001, 67.; CIH 1657–1740, 217.; **1662** szendrői p. CIH 1657–1740, 259.

Forgách Ferenc (*1584/1586 – † 1615. október 16.) Róma CGH (1584–1587?), esztergomi k. (1586–1587), veszprémi p. (1587. november 23. – 1596), pozsonyi k. (1588–1596), nyitrai p. (1596. július 10. – 1607), helyettes kancellár (1601–1602), kancellár (1603. január 24. – 1607), esztergomi é. (1607. július 4. – 1615), helytartó (1607. július 4. – 1608) EÉ 277–284. [Dénesi Tamás]; Fazekas 2021, 364–365.

F: **1608/2** esztergomi é. Benda 1972, 312.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** esztergomi é. Acta diaetalia 1609, 42^r., 66^v.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 89.; **1613** esztergomi é. Révay 1659 (2021), II. 539., 543.; Ordo 1613, 128–129.; Ordo coronationis 1613, 5.; Zsilinszky 1891, 68.

Francisci András OSPPE (*1600, Varasd – † 1653. június 16., Pozsony) Bécs egy. (1621 e.) Róma CGH (1621–1624), pálos szerzetes, bélháromkúti a. (1638. április 22. – ?), csáktornyai vikárius (1639 k.), pálos főperjel-helyettes (1639 u. – 1646), szerémi p. (1646. április 23. – 1647), zengg-modrusi p. (1647. március 16. – 1650), esztergomi k. és szenttamási pr. (1652. április 2. – 1653) LR IX. 123., 223–224., X. 7.; Kollányi 1900, 268.

F: **1646** szerémi p., a törvéycikkek záradéka már zengg-modrusi p.-ként említi. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.; **1649** zenggi p. CIH 1608–1657, 577.

Fránya [Frányaffy] István († 1635. december 25. u.) szepesi k. (1600–1637), olvasók. (1617 k. – 1629), visegrádi a. (1622. július 22. – 1623. július 25.) LR VII. 179., 244.; Hradszky 1901, 419.

A: **1613** szepesi k. Hradszky 1901, 419.

Füley Farkas Tamás (*1573 k. – † 1642. december 3., Győr) győri k. (1601–1642), mesterk. (1601–1605), savniki a. (1605 e. – 1622. július 24., lemond), pilisi a. (1605 e. – 1642), komáromi főe. (1605–1638), éneklők. (1638–1642) LR VII. 180., IX. 482.; Bedy 1938, 398–399.; Szabady 1938, 33–34.

A: **1608/2** pilisi a., savniki a. Benda 1972, 313.; **1609** pilisi a., győri k.? Acta diaetalia 1609, 13^r., 42^v.; **1618** pilisi a., győri k.? Ordo coronationis 1618, 33^r.; **1619** pilisi a., győri k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** pilisi a., győri k.? Guszarova 2005, 106.; **1625** pilisi a., III. Ferdinánd koronázásán „domini minores praelati sub infulis” között. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 65.; **1630** pilisi a., győri k.? Guszarova 2005, 112.; MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1630. fol. 19. [Litterae regales Füley Farkas Tamás pilisi a. részére. Bécs, 1629. november 1.]; **1634** pilisi a. Kádár 2021, 450.; **1637** pilisi a., győri k.? Szemere 1637, 178.

Gallovich István (*1620 k., Besztercebánya – † 1667. december 31.) Bécs Pazmanium (1639–1645), veszprémi k. (1648–1660), olvasók. (1648–1656), hántai pr. (1650 k. – 1660?), fehérvári pr. (1655. december 20. – 1667), veszprémi nagypr. és p.-i helynök (1656. augusztus 12. – 1660), győri k. (1652/1660–1667), éneklők. (1660–1663), pápoci pr. (1663–1667) LR XI. 489., 542.; Bedy 1938, 435.; Pfeiffer 1987, 103–104.

A: **1662** győri k. Guszarova 2005, 136.; Fabó 1873, 7.

Gálos Gergely (*1624 k., Bő? [Sopron m.] – † 1678 u.) Győr jezsuita gimn. (1634–1638), Bécs Pazmaneum (1639), vasvári k. (1647 – 1676 u.?), olvasók. (1650–1655), őrk. (1656–1660 u.), kapornaki a. (1655. június 10. – 1676. február 15., lemond) LR XI. 291., XVI. 28.; Desics 1929, 300–332.; Sill 1977, 226. 44. j.

A: 1649 vasvári k. Zsilinszky 1893, 18.

Gencsy Egyed OSB (*1630, Németgencs [Vas m.] – † 1684. szeptember 30., Győr?) Győr jezsuita gimn. (1653), bencés szerzetes (1653 u. – 1684), szentmártoni (pannonhalmi) főa. (1667. április 9. – 1684) PBRT IV. 102–110.

F: szentmártoni a. **1681** *jelen volt, a pálos főperjellel szembeni rangvitában alulmaradt.* Guszarova 2005, 144.; Bártfa 1681, 3^r.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 411.; PBRT IV. 210. 3. j.; CIH 1657–1740, 275. (1681. évi 11. tc.: elkobzott javak visszaadása ügyében kirendelt biztos a Dunán inneni részeken)

Gorup Ferenc Gábor (*1597? – † 1677. február 22., Győr?) Szombathelyen a plé. diákja (1626), szombathelyi káplán (1630–1631), rajki pr. (1635–1638), vasvári k. (1635–1639), olvasók. (1637–1639), fehérvári őrk. (1638. október 30. – 1674), veszprémi nagypr. és p.-i helynök (1638. november 20. – 1656. augusztus 12.), zirci a. (1641. március 25. – 1647), novi p. (1643. július 15. – 1656/1677), rátóti pr. (1644. január 29. – 1670. szeptember 6.), győri k. (1656–1677), mesterk. (1656–1658), éneklők. (1658–1659), nagypr. (1659. november 22. – 1677) Bedy 1938, 430–431.; Pfeiffer 1987, 106. [Fivére, Gorup János ügyvéd pályaképét lásd Dominkovits 2009, passim.]

A: 1642 veszprémi k. Conscriptio 1642, 248.

F: novi p. **1646** veszprémi pr. Okolicsányi 1710, 4.; Guszarova 2005, 117.; Pfeiffer 1987, 106.; **1655** Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; **1659** CIH 1657–1740, 217.; **1662** Guszarova 2005, 136, 138.; CIH 1657–1740, 259.

Gruskovics Márton OSPPE († 1636. február 2.) lengyel pálos szerzetes (1618–1636), Róma egy. (teológiai doktor), pálos főperjel (1632–1636) Eggerer 1663, 334–339.; Kisbán 1938, II. 436.

A: 1634 pálos főperjel, *csak meghívása igazolható.* Kádár 2021, 431.; Kisbán I. 209.

Gubasóczy János (*1625 k., Nagyszombat – † 1686. április 10., Bécs) Nagyszombat jezsuita gimn. (1635–1641), egy. (1641–1642), Bécs Pazmaneum (1642–1643), Róma CGH (1644–1648), esztergomi k. (1655–1679), szentgyörgymezei pr. (1663), szekszárdi a. (1664), nagyszombati plé. (1665), éneklők. és érseki helynök (1667–1676), szkopjei p. (1668. június 21.), pécsi p. (1668. július 17. – 1676), esztergom-szenttamási pr. (1676), váci p. (1676. március 29. – 1679), nyitrai p. (1679–1686), kancellár (1680–1686), kalocsai é. (1685. március 22. – 1686) Kollányi 1900, 272–273.; Fazekas 2021, 369–370.

F: nyitrai p. **1681** Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Acta Diatae 1681, 298. (1681. évi 23. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 325.

Gyöngyösy Mihály (*1594 k. – † 1638 u.) Róma CGH (1614–1618), nyitrai k. (1617 k. – 1638), őrk. (1628–1638?), esztergomi k. (1638) Vagner 1896, 208–209.; Kollányi 1900, 250.

A: 1630 nyitrai k., *kompilátor*. Szemere 1630, 277.

Györgyövecs [Bisztriczky] Lukács († 1666. május 22. u.) vágújhelyi pr. (1643–1666) Némethy 1894, 603.; Gábriš 1968, 18., 39.; Reviczky 1897, 53–54.

A: 1655 vágújhelyi pr. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99.; 1659 vágújhelyi pr., *kompilátor*. Borosy 2001, 44.; 1662 vágújhelyi pr., *kompilátor*. Guszarova 2005, 138.

Győri [Kolompár] István (*1589 – † 1636. március 9–18. között, Győr?) Bécs egy. (1612–1614), Róma CGH (1614–1619), szekszárdi a. (1622–1636?), vasvári pr. (1622–1636?), győri olvasók. (1634. április 19. – 1636), végrendelete: 1636. március 9., Győr. GyEL GyKHL fasc. 302. Nr. 29066.; Desics 1929, 319–320.; Bedy 1938, 412–413.

A: 1625 vasvári pr., *III. Ferdinánd koronázásán ceremóniamester*. Ordo coronationis 1625, 64.; 1630 vasvári k. (pr.) Guszarova 2005, 112.; 1634 vasvári k. (pr.) Kádár 2021, 450.; 1637 *habár a diétai napló vasvári pr.-ként név szerint említi („Ad praepositos ... Stephanum Jauriense Castriferrei”)*, *halála a végrendeletének püspöki megerősítése alapján 1636. március 18. előtt történt*. Szemere 1637, 178.

Habardy László (*1580 e. – † 1621. január 7. e.) egri k. (1591. január 28. e. – 1620), pankotai főe. (1591. január 28. e. – 1599 e.), abaúji főe. (1599–1609?), éneklők. és eger-vári Szent István-pr. (1603. augusztus 25. e. – ?), bélyháromkúti a. (1603. augusztus 25. – 1620), őrk. (1606. május 10. e. – 1620?), tapolcai a. (1606. május 10. – 1620?), leleszi pr. (1608. augusztus 12. – 1620) LR IV. 735–736., VI. 108.; Nováky 1819, 187–194.

A: 1608/2 egri k., leleszi pr. Benda 1972, 315.; 1613 leleszi pr. Zsilinszky 1891, 72.; 1618 leleszi pr., egri k.? Ordo coronationis 1618, 33^v.; 1619 leleszi pr., egri k.? Guszarova 2005, 103.

Haskó Jakab (*1630 k. Szentkereszt [Nyitra m.] – † 1695. október 19., Vágújhely?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1638, 1640–1644), Bécs Pazmaneum (1647–1651), pozsonyi k. (1662–1664), esztergomi k. (1664–1666), vágújhelyi pr. (1666–1695), rosoni p. (1672–1690), nyitrai p. (1690–1691, lemond, Vágújhelyre visszatér) Némethy 1894, 613–614.; Vagner 1896, 258–262.; Kollányi 1900, 281–283.

F: rosoni p. 1681 vágújhelyi pr. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; Vagner 1896, 260.; CIH 1657–1740, 325.; 1687 CIH 1657–1740, 365.

Héderváry János (*1620 – † 1662. augusztus/szeptember, Győr) Bécs Pazmaneum (1641), Róma CGH (1643–1647), pozsonyi k. (1646–1651), zirci a. (1647. június 9. – 1660), győri k. (1651–1662), komáromi főe. (1651–1654), soproni főe. (1654–1656), őrk. (1656–1662), szkopjei p. (1658. április 26. – 1662) Bedy 1938, 428.; Fazekas–Kádár 2017, 29.

A: 1655 zirci a. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

F: szkopjei p. 1659 CIH 1657–1740, 217.

Hegy András († 1617. február 14., Nagyszombat?) egri k. (1591–1614), eger-vári Szűz Mária-pr. és zempléni főe. (1599–1614), egri p.-i helynök (1601 k.), esztergomi k. (1605. április 16. – 1617), tornai főe. (1605. április 16. – 1617?) Nováky 1894, 184–192.; Kollányi 1900, 205–206.

A: 1608/2 egri k. Benda 1972, 315.

Herovics Mátyás († 1623. szeptember 3. e.) zágrábi k. (1593–1595), pozsonyi k. (1594/1595–1608?), fehérvári pr. (1604. április 8. – 1623), tihanyi a. (1608?–1623), csanádi p. (1608–1623) LR V. 702., VII. 255–256., 263.; Rimely 1880, 266.; Ivančan 1924, nr. 692.

F: csanádi p. **1608/2** Benda 1972, 316.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** Acta diaetalia 1609, 66^v.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 89.; **1613** Anna királyné koronázásakor az uralkodót kíséri le a várból a zágrábi, a szerémi és a knini püspökökkel együtt. Ordo 1613, 128.; **1618** Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; **1619** Guszarova 2005, 102.; **1622** Guszarova 2005, 105.

Himmelreich György (*1684 k. – † 1637. július) Bécs jezsuita gimn.?, Prága jezsuita kollégium bölcselet (1605. november 29. e.), Róma CGH (1605–1607), zágrábi k. (1596–1608), pápoci pr. (1601. szeptember 20. – 1615), szentmártoni főa., kommandátor (1602. szeptember 22. – 1637), pozsonyi k. (1609 – 1637 e.) [tisztségviselése bizonytalan] PBRT IV. 75–83.; Bedy 1939, 60–61.; Ivančan 1924, nr. 700.

A: szentmártoni a. **1608/1** PBRT IV. 209.; **1608/2** Benda 1972, 317.; PBRT IV. 209.; **1609** PBRT IV. 209.; **1613** PBRT IV. 209.; **1618** PBRT IV. 209.; MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1618. 182^r.; **1619** PBRT IV. 209.; **1622** Guszarova 2005, 106.; PBRT IV. 209.; **1625** Catalogus 1625, 282.; PBRT IV. 209.; **1630** Guszarova 2005, 112.; PBRT IV. 209.; **1634** Kádár 2021, 450.; PBRT IV. 75–83, 109.

Hoffmann Pál (*1614 k., Szedikert [Sáros m.] – † 1659. június 24., Nagyszombat) Nagyszombat jezsuita gimn. (1626–1628), Graz jezsuita gimn. (1634 e.), Bécs jezsuita gimn., egy. (1634 e.), Róma CGH (1634–1638), esztergomi k. (1642. március 21. – 1658), tornai főe. (1643. december 5. – 1644), szentgyörgymezei pr. (1644. január 27. – ?), székesegyházi főe. (1644. január 27. – 1648?), visegrádi a. (1646. április 23. – 1658), esztergom-szentistváni pr. (1648. augusztus 16. – 1656?), pécsi p. (1648. április 26. – 1658), érseki helynök (1651. július 27. – 1658), zalavári a. (1653. május 16. – 1658), nagypr. (1656. február 1. – 1658), vészprémi p. (1658. január 24. – 1659) Kollányi 1900, 255–256.; Pfeiffer 1987, 24–25.

A: 1646 esztergomi k., visegrádi a., pornói a., *kompilátor*. Acta generalis diaetae 1646, 7^r–8^r.; Szemere 1646, 198.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116–117., 119.; **1649** pécsi p., *Királyi Tábla érseki ülnöke*. Acta Diaetalia 1649, fol. 6.; Acta Diaetae 1649, fol. 18. 52.; Kollányi 1900, 255.; CIH 1608–1657, 577.

F: 1655 pécsi p., esztergom-szentistváni pr., zalavári a. Guszarova 2005, 125., 131–132.; Zsilinszky 1893, 94., 99–100.; CIH 1608–1657, 593. (1655. évi 17. tc.: birodalmi gyűlésre követként kijelölik), 603. (1655. évi 30. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 627. (1655. évi 66. tc.: Varasdon alakítandó állandó bizottság tagja), 655.

Homonnai Drugeth Bálint († 1691. május 26., Csejte) Nagyszombat jezsuita gimn. (1669–1670), egy. (1671–1672), Bécs Pazmaneum (1673), Róma CGH (1673–1675), Bécs egy. (1676), esztergomi k. (1678–1688), szentjobbi a. (1673. április 23. – 1688/1691), korbáviai p. (1678. szeptember 24. – 1688), 1688-ban egyházi javadalmairól lemond, Ung m. főispánja (1689–1691) LR XV. 452.; Kollányi 1900, 298–299.

A: 1681 szentjobbi a. MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

F: korbáviai p. **1687** Catalogus 1687, 139%; CIH 1657–1740, 365.

Horváth György († 1685. február 8., Jászó?) Bécs egy. (1670 e.), egri k. (1667–1681), őrk. (1667–1669), eger-vári Szent Péter-pr. (1670–1673), nagypr. (1675–1681), sári a. (1675. június 4. – 1681?), korbáviai p. (1679. augusztus 21. – 1685), jászói pr. (1681–1685) LR XV. 762., XVI. 552., XVII. 141–142.; Nováky 1819, 218–228., Mihalik 2017, passim.

A: 1681 egri k. (pr.), korbáviai p., *jászói pr.-tá kinevezve az országgyűlés végén*. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Acta Diaetalia 1681, 229–230. (megbízólevél); Acta Diaetae 1681, 299. (1681. évi 23. tc.: erdélyi határigazító bizottság lehetséges tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 411.; CIH 1657–1740, 277. (1681. évi 15. tc.: félharmincad számvevőjének kinevezik a felső-magyarországi részekben), 283. (1681. évi 23. tc.: erdélyi határigazító bizottság lehetséges tagja), 285. (1681. évi 24. tc.: lengyel királyhoz küldendő biztos), 289. (1681. évi 28. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusává nevezik ki), 325.

Hosszutóthy László (*1590 k., Szarkaháza [Vas m.] – † 1647. december 28., Szepeshely) Graz egy. (1612–1614), szepesi pr. (1606. január 16. – 1647), lipcsei pr. (1630. június 26. – 1647?), erdélyi p. (1631. július 7. – 1633), váradi p. (1633. október 24. – 1646), váci p. (1646. április 23. – 1647) Chobot 1917, 574–575.; Ludiková–Mikó–Pálffy 2007, 324–325.

A: 1608/1 szepesi k. (pr.) ÖStA HHStA UA Comititalia. Fasc. 395. Konv. B. fol. 2^r.; **1608/2** szepesi k. Benda 1972, 313.; **1619** szepesi pr. Guszarova 2005, 103.; **1622** szepesi pr. Guszarova 2005, 106.; **1625** szepesi pr., III. Ferdinánd koronázásán „minores prelati sub infulis” között. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 65.; **1630** szepesi k. (pr.) Guszarova 2005, 112.; Szemere 1630, 277.

F: 1634 váradi p. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 317. (1635. évi 14. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 337. (1635. évi 54. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 343. (1635. évi 72. tc.: vámon ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon, Tiszáninnen), 357.; **1637** váradi p., *az uralkodót üdvözlő delegáció tagja, később a koronát a várból lehozó urak között van, Mária Anna királyné koronázásán az uralkodó után viszi a paxot*. Szemere 1637, 94., 176.; Pálóczi Horváth 1637, 257–258.; Ötvös 1914, 79.; CIH 1608–1657, 411.; **1646** váci p., *távollévő, követe Bebery Tamás szepesi olvasók*. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 469. (1647. évi 70. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 471. (1647. évi 72. tc.: Lubló és tizenhárom szepesi város ügyében Lengyelországba küldendő követség elnöke), 483. (1647. évi 91. tc.: vámon ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon, Tiszántúlon), 491. (1647. évi 103. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 521.

Hrabovsky Miklós SJ (*1638.október 18. – †1683. augusztus 22., Bécs) jezsuita rendtag (1657. október 10. – 1683), Kassa egy. (1661–1663), Bécs egy. (1667–1670), lőcsei házfőnök (1677–1680), kassai házfőnök (1681–1682) Cat. gen. I. 610.

A: 1681 mislyei pr. *mint kassai jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.; Forgó 2007, 171. 36. j. [tévesen nem említi]

Húsvéth [Pascha] Ambrus († 1655. szeptember 17./1655. december 20. k.), veszprémi k. (1635–1655), hahóti a. (1637 e. – 1642. október 7., lemond), őrk. (1639–1655), rajki pr. (1642. október 7. – 1655?), fehérvári főe. (1642), zselici a. (1649?–1655) Pfeiffer 1987, 122–123.

A: 1646 rajki pr. Acta generalis diaetae 1646, 8^r.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; **1655** rajki pr., veszprémi k.? Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Illyefalvy István (*1640 k. – † 1689. július 20. e.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1650–1651) Kassa egy. (1665–1671), egri k. (1675–1689), székesegyházi főe. (1676–1678), őrk. (1678–1687), kácsai a. (1680. január 5. – 1682), tapolcai a. (1682. január 9. – 1689), nagypr. és p.-i helynök (1687. augusztus 8. – 1689) LR XVI. 582., XVII. 143., 209., XIX. 63., XX. 214.; Nováky 1819, 222–230.; Mihalik 2017, passim.

A: 1681 egri k., kácsai a., *kompilátor.* Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 203., 367.; Acta Diaetalia 1681, 229–230. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Illyés András (*1637, Csíkszentgyörgy – † 1712, Nagyszombat) Kolozsvár jezsuita gimn. (1661 e.), Nagyszombat egy. (1661–1663), Róma CGH (1663–1668), pozsonyi k. (1676–1696), olvasók. (1678–1696), szebeni pr. (1690. augusztus 7. – 1696?), erdélyi p. (1696. január 19. – 1712), esztergomi k. (1696. április 19. – 1712), esztergom-szentistváni pr. (1696. április 19. – 1712?), pilisi a. (1696. április 9. – 1712) LR XXI. 9., XXIV. 25., 70., XXIX. 470.; Rimely 1880, 273.; Kollányi 1900, 314–315.; MAMŰL IV. 281–282. [Maczák Ibolya]; Heckenast–Mészáros 2005, 200.

A: 1687 pozsonyi k., *alsótáblai küldöttség (főrendekhez) tagja.* Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Acta Diaetalia 1687, 305.; Dolny Piber 1687, 1^r.

F: 1708, erdélyi p. Diaeta ab.

Iváczy János (*1579/1580 – † 1636. július 30., Győr) Bécs egy.?, Graz egy.?, győri nagypr. (1604–1636), pécsváradi a. (1614. augusztus 6. – 1636), knini p. (1625. március 25. – 1636) Bedy 1938, 400–401.; Szabady 1938, 15–18.; Mikó–Pálffy 1999, 148.

A: 1608/2 győri k. Benda 1972, 314.; **1609** győri k., Szabady 1938, 17.; **1613** győri k., *Anna királyné koronázásán Forgách Ferenc esztergomi érsek egyik asszisztense, „duos assistentes in cappis, lectorem Strigoniensem et Joannem Ivanczy ad infulam”.* Ordo 1613, 129.; Szabady 1938, 17.; **1618** pécsváradi a., győri k.? Szabady 1938, 17.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; **1619** pécsváradi a., győri k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** pécsváradi a., győri k.? Guszarova 2005, 107.

F: 1625 knini p., *III. Ferdinánd koronázásán a püspökök között*. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** knini p. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** knini p. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Ivanovics Pál OSPPE († 1672. április 30., Pozsony) pálos szerzetes (1624–1672), Bécs egy. (1625–1627), felsőelefánti perjel (1638, 1642), lepoglavai vikárius (1644), pálos főperjel (1651–1657, 1663–1669), pálos főperjel-helyettes (1657–1663), szkardonai p. (1659. június 6. – 1662), esztergomi k. és szenttamási pr. (1659. július 30. – 1663), knini p. (1662. július 12. – 1665. augusztus 12. e., lemond) Kollányi 1900, 278.; Galla–Fazekas 2015, passim; Kisbán 1938, I. 223., 236., II. 436.

A: 1646 pálos főperjel köv., *Petroviczy Györggyel együtt, kompilátor*. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Szemere 1646, 198.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 116–117.; **1649** pálos főperjel köv. Zsilinszky 1893, 18.; **1655** pálos főperjel, *eredménytelenül törekedett a felsőtáblára ülni*. Guszarova 2005, 125., 131.; Zsilinszky 1893, 100.; PBRT IV. 211. [tévedésekkel]; Acta Paulinorum I. 305^v.

F: 1659 scardonai p. CIH 1657–1740, 217.; **1662** scardonai p., *knini p.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. CIH 1657–1740, 259.

Izdenczy Miklós (*1592 k. – † 1653. november 16., Kassa) egri k. (1638–1653), ungvári főe. (1638 k.), eger-vári Szűz Mária-pr. (1643–1653), sári a. (1643?–1653) Nováky 1819, 201–207.
A: 1649 sári a. Zsilinszky 1893, 18.

Jagušić Pál [Pavao] († 1619) Bratisluc Simon zágrábi p. hozta a káptalanba, korábban Rudolf törvénytelen fia, Gyula nevelője Bécsben, zágrábi olvasók. (1604–1619) Ivančan 1924, nr. 713.; Molnár 2012, 30–31.

A: 1613 zágrábi k. HSS V. 75. (Nr. 37.)

Jaklin Balázs (*1642 k., Muraszombat – † 1695. október 17., Bécs) Sopron jezsuita gimn., Nagyszombat egy. (1662–1663), Róma CGH (1663–1667), pozsonyi k. (1673. március 10. – 1674), esztergomi k. (1674. április 22. – 1691), barsi főe. (1676. április 22. – 1678?), szentgyörgymezei pr. (1678. január 29. – 1691?), savniki a. (1678. január 29. – 1691?), éneklők. (1684. május 10. – 1685), olvasók. (1685. szeptember 25. – 1687), nagypr. (1687. szeptember 25. – 1691), szkardonai p. (1687. augusztus 9. – 1688), knini p. (1688. január 16. – 1691), érseki helynök (1689–1691?), kancellár (1690. június 16. – 1695), pilisi a. (1690. június 17. – 1695), nyitrai p. (1691. március 10. – 1695) Kollányi 1900, 287–288.; Fazekas 2021, 383–384.
A: 1681 esztergomi k., savniki a., garamszentbenedeki konv., *kompiletor, Királyi Tábla ülnöke, gravaminák uralkodó előtti bemutatására kijelölt bizottság tagja*. Guszarova 2005, 144.; Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 119., 153., 174., 203., 303., 367.; Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

F: szkardonai p. **1687** knini p.-ké kinevezve az országgyűlés idején. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 345. (1687. évi 16. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 365.

Jakusics György (*1609, Vöröskő [Trencsén m.] – † 1647. november 21., Eger) Breslau evangélikus akadémiai gimn. (1625-ig, majd katolizál), Róma CGH (1630–1631), esztergomi k., esztergom-szentistváni pr. (1631–1635), óbudai pr. (1633. október 4. – 1637?), pozsonyi pr. és szerémi p. (1635. október 5. – 1637), veszprémi p. (1637. május 2. – 1642), egri p. (1642. november 21. – 1647), sági pr. (1644. szeptember 15. – 1647) LR IX. 607. (sági pr.); Kollányi 1900, 236–238.; Sugár 1984, 319–325.; Pfeiffer 1987, 28.

A: 1634 óbudai pr. Kádár 2021, 449.

F: 1637 veszprémi p., *felsőtábla küldöttje (rendekhez)*. Szemere 1637, 94., 107., 176.; Zsilinszky 1893, 378., 395.; Ötvös 1914, 79.; CIH 1608–1657, 393. (1638. évi 37. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), uo. (1638. évi 39. tc.: lengyelországi követség vezetése Lubló vára és 13 szepesi város ügyében), 401. (1638. évi 52. tc.: horvát-szlavónországi bizottság tagja), 411.; **1642** veszprémi p., *a diéta kitűzött ideje után, a felosztatása előtt 1642. november 21-én egri püspöki kinevezés*. Conscriptio 1642, 246.; Hajnal 1930, LXXII.; **1646** egri p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.

Jalkoczi [Jelkoczy] Miklós († 1631. június 9., Zágráb) Bologna, Collegium Illyricum–Hungaricum (1586–1589, ugyanitt rektor (1591–1593), zágrábi k. (1580–1631), császári főe. (1596–1602), vaskai főe. (1600–1602), kamarcsai főe. (1602–1612), pornói a. (1604 k.), dömösi pr. (1612), dubicai főe. (1612–1614), éneklők. (1614–1631?) LR VI. 562–565.; Ivančan 1924, nr. 662.; Csízi–Kovács–Utassi 2020, 157–162.

A: 1608/2 zágrábi k. Benda 1972, 316.

Jalkóczy János (*1636 k., Sajószeged [Borsod m.] – † 1686. december 13.) Bécs egy./Pazmaneum (1655/1656–1657), Nagyszombat egy. (1659), egri k. (1675–1686), székesegyházi főe. (1675–1676), őrk. (1676–1677), olvasók. (1677–1681), tapolcai a. (1677.05.14.–1682.01.09.), nagypr. (1681.12.28.–1686), katarói p. (1682. március 27. – 1868), p.-i vikárius (1686 e. – 1686) LR XVI. 245., XVII. 142–143., XVII. 298.; Nováky 1819, 216–229.

A: 1681 tapolcai a. Guszarova 2005, 140.; Zsilinszky 1893, 411.

Jankovszky [Janchovitus] Jakab (*1602 k., Lopassó [Nyitra m.] – † 1647?) Bécs jezsuita gimn./Pazmaneum (1624 – 1627 k.), barsszentkereszti plé. (1630), pozsonyi kanonok (1633–1647) Némethy 1894, 650–651.; Rimely 1880, 270.

A: 1634 pozsonyi k. Kádár 2021, 448.

Jany [Giani] Ferenc († 1702. április 28. e.) esztergomi k. (1673–1702), sasvári főe. (1673 – 1677 u.), zebegényi a. (1673–1702?), pécsváradi a. (1677–1702), szerémi p. (1678–1701), csornai pr. (1679–1702), csanádi p. (1701–1702) LR XVI. 161., 307., 532., XIX. 449., XV. 540., 573.; Kollányi 1900, 286.

F: szerémi p. 1681 csornai pr. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 325.; **1687** Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Jurievich Péter [Petar Jurjević, de Tauris] OFM († 1661) ferences szerzetes, olovói ferences gárdián (1654), szerémi p. (1654. július 4./1655. április 26. – 1661) LR XI. 9., 275., X. 828.; Molnár 2019, passim.

F: szerémi p. **1655** Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 655.; **1659** CIH 1657–1740, 217.; **1662** Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Kada István (*1617., Gyöngyös [Heves m.] – † 1695. szeptember 23., Nagyszombat) Nagyszombat egy. (1650–1654), nyitrai k. (1661–1676), éneklők. (1664–1676), pástói a. (1664. július 26. – 1690), esztergomi k. (1676. április 23. – 1695), nógrádi főe. (1676–1684), gömöri főe. (1684–1694?), éneklők. (1687. szeptember 17. – 1695), erdélyi p. (1685. április 15. – 1695), augusopolisi p. (1690. február 2. – 1695), érseki helynök (1691–1695?) LR XIII. 83., XVIII. 193., XX. 385.; Kollányi 1900, 291–292.; Vagner 1896, 243.; Temesváry 1913, 52–57. **A: 1662** nyitrai k. Guszarova 2005, 136.; Fabó 1873, 7.; **1681** pástói a. Guszarova 2005, 144.; Acta Diaetae 1681, 25., 153.

F: erdélyi p. **1687** Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Kálly [Kály] Péter († 1621. június 3. u., Csorna?) vasvári k. (1608 k.), szekszárdi a. (1608?–1621), csornai pr. (1608?–1621), egri k. (? – 1615. március 2., lemond) LR VI. 540.; Sörös 1899, passim; Benda 1972, 314.

A: 1608/2 vasvári k. Benda 1972, 314.; **1619** csornai pr. Guszarova 2005, 103.

Kálmánczay János (*1618 k. – † 1685. április 11. e.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1641–1647), Bécs egy. (1647?–1649), Róma CGH (1649–1654), pozsonyi olvasók. (1659. július 10. – 1679), madoccai a. (1659. július 10. – 1680. november 19.), almissai p. (1678. június 11. – 1679), pozsonyi pr. (1679. február 8. – 1685), szkardonai p. (1679. augusztus 21. – 1685) LR XVI. 413., 550–551., 647., XVIII. 178.; Rimely 1880, 243–244., 271.

A: 1662 pozsonyi k. Guszarova 2005, 136.

F: szkardonai p. **1681** pozsonyi pr. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r.; Acta Diaetae 1681, 298. (1681. évi 23. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 273. (1681. évi 11. tc.: elkobzott javak visszaadása ügyében kirendelt biztos a Dunántúlon), 283. (1681. évi 23. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 325.

Kálóczy Miklós († 1683. január 25. u., Győr?) győri k. (1648–1683), székesegyházi főe. (1648–1656), soproni főe. (1656–1673), éneklők. (1673–1676), olvasók. (1676–1683), hatvani pr. (1662?–1683, elődje valószínűleg Matkovich Mihály, utódja pedig Demka Márton), végrendelete: 1683. január 25., Győr. GyEL GyKHL fasc. 302. Nr. 29084.; LR XIX. 76. [1687. augusztus 8-án a betöltetlen hatvani pr.-ságot Demka Márton kapja]; Bedy 1938, 425.; Szabady 1938, 120.

A: 1681 hatvani pr. Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Kapaun, Gottfried von Swoykow (*1636. február 16., Königgrätz – †1701.szeptember 18., Chrast) Königgrätz gimn., Prága egy. (1659 e.), krumlovi főe. (1661 – 1698. szeptember 23. e.), bechini é.-i helynök (1675), szendrői p. (1680. november 14. – 1701), königgrätz-i p. (1698. szeptember 23. – 1701) LR XVI. 623., XXVI. 280.; Gatz 1990, 215. [Aleš Zelenka] F: szendrői p. **1681** Guszarova 2005, 143.; CIH 1657–1740, 325.; **1687** Catalogus 1687, 139^v; CIH 1657–1740, 365.

Kápolnay Jakab (*1600 k. – †1635. január 1. u.) Olmütz jezsuita gimn. (1612. február 22.), Bécs egy. (1615–1616), pozsonyi k. (1619. január 5. e. – 1635?), rajki pr. (1630) Rimely 1880, 269–270.; Fraknói 1868, 418–419.

A: **1618** pozsonyi k.?, *Pázmány Péter érsek káplánja, II. Ferdinánd koronázásán „ad librum”*. Ordo coronationis 1618, 33^v.

Kaposy János (†1638. szeptember 8., Szombathely) fehérvári őrk. (1620–1638), veszprémi nagypr. (1630. január 5. – 1634/1635?), fehérvári pr. (1632. március 8. – 1638), zalaegerszegi plé. (1633 – 1634 k.), vasvári pr. és főe. (1636?–1638) LR IX. 168–169.; Pfeiffer 1987, 126.

A: **1634** veszprémi k. (pr.), fehérvári pr. Kádár 2021, 448–449.; **1637** fehérvári pr. Szemere 1637, 178.

Kapronczai Farkas (†1646. április 23. e.) nyitrai k. (1600 e. – 1611?), trencsényi főe. (1608 k.), esztergomi k. (1611 u.), titeli pr. (1618 e. – 1646?) LR IX. 713.; Vagner 1896, 173.; Molnár 2003, 35. 118. j. [1619-re vonatkozóan esztergomi k.-ként említi, Kollányi 1900 nem ismeri]

A: **1618** titeli pr., *II. Ferdinánd koronázásán „magister caeremoniarum”*. Ordo coronationis 1618, 33^v.

Kausech Ádám (*Csehország, prágai egyházmegye – †1645 u.) Bécs Pazmaneum (1627–1630), kaproncai plé. (1633), handlovai [nyitrabányai] plé. (1642), pozsonyi k. (1642–1645?), bajmóci plé. (1643. november 16. – 1645 u.) LR IX. 556.; Némethy 1894, 678.; Rimely 1880, 270.

A: **1646** bajmóci pr., *név nélkül említve, „Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti” között szerepel a listán*. Acta generalis diaetae 1646, 8^v.

Kecskeméti János SJ (*1633. május 25., Kecskemét – †1713. január 6., Bécs) jezsuita rendtag (1652. október 12. – 1713), Nagyszombat egy. (1657–1659, 1661–1663), Graz egy. (1664), rozsnói házfőnök (1673–1674), kőszegi házfőnök (1677), soproni házfőnök (1679–1681), Bécs Pazmaneum régense (1686–1692, 1703–1707), kassai házfőnök (1694–1696), nagyszombati házfőnök (1697–1699) Cat. gen. II. 697.

A: **1681** pornói a. *mint soproni jezsuita házfőnök, nem jelent meg*. Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Keresztes István SJ (*1600. december 26., Csallóköz – † 1666. április 19., Nagyszombat) Olmütz egy. (1622–1623), Graz egy. (1624, 1628–1631), nagyszombati házfőnök (1647–1648), kassai házfőnök (1655) Lukács II. 638.

A: 1655 mislyei pr. *mint kassai házfőnök, megjelent.* Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99.

Kéry János OSPPE (*1638., Ipolykér [Nógrád m.] – † 1685. március 3., Nagyszombat) Pozsony jezsuita gimn. (1649 e.), Bécs egy. (1649–1656), Róma CGH (1658–1662), pálos szerzetes (1656–1685), pálos főperjel (1669–1675 lemond), esztergomi k., esztergom-szentistváni pr. (1676–1685), szerémi p. (1675–1678), csanádi p. (1678. március 31. – 1681), é.-i helynök (1679–1681), váci p. (1681. december 28. – 1685) Kollányi 1900, 290–291.; Chobot 1917, 596–598.; Kisbán 1938, II. 436.; MAMÚL V. 368–369. [Bene Sándor]

F: csanádi p. 1681 főrendek küldöttje (alsótáblához), váci p.-ké kinevezve az országgyűlés idején. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2°.; Acta Diaetae 1681, 157.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 325.

Kisdý Benedek (*1599., Szécsény [Nógrád m.] – † 1660. június 22., Jászó) Róma CGH (1619–1622), pozsonyi k. (1624–1629), esztergomi k. (1629–1644), szentgyörgymezei pr., székesegyházi főe. (1631–1636), éneklők. (1636–1642), hatvani pr. (1638–1650), nagypr. (1642. július 12. – 1644), szerémi p. (1644. szeptember 23. – 1646), váradi p. (1646. április 23. – 1648), pozsonyi pr. (1646. április 23. – 1648), egri p. (1648. április 18. – 1660) LR IX. 609., 705., 712., X. 105.; Kollányi 1900, 234–235.; Sugár 1984, 326–331.

A: 1634 hatvani pr. Kádár 2021, 449.; **1637** hatvani pr., esztergomi k.? Szemere 1637, 178.; **1642** esztergomi k. Hajnal 1930, 423.; **1646** váradi p., *Királyi Tábla prelátusa.* Acta generalis diaetae 1646, 4^r., 6^v.; Okolicsányi 1710, 3., 6.; Zsilinszky 1890, 331., 335.; Guszarova 2005, 116., 118.; CIH 1608–1657, 459. (1647. évi 45. tc.: győri bizottság tagjául jelölik); CIH 1608–1657, 459. (1647. évi 45. tc.: győri bizottság tagjául jelölik), 471. (1647. évi 71. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 491. (1647. évi 103. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa), 515. (1649. évi 151. tc.: közjövendelmek számadásvizsgálójává nevezik ki), 521.

F: 1649 egri p., *felsőtáblai küldöttség (rendekhez) tagja.* Szemere 1649, 216^r.; Acta Diaetae 1649, 18.; **1655** egri p. Guszarova 2005, 124–125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon), 617. (1655. évi 51. tc. felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 655.; **1659** egri p. Borosy 2001, 33.; CIH 1657–1740, 217.

Kissevich-Horváth János Ferenc (*1640 k., Kassa – † 1683. szeptember 17.–december 16. között, Győr?) Győr jezsuita gimn. (1653–1657), Bécs egy. (1659–1660), Róma CGH (1660–1661), egyházzgellyei plé. (1664–1673), csepregi plé. (1673–1674), győri k. (1674 [beiktatva 1678. június 30.] – 1683), mesterk. (1674–1681), monostori a. (1680. november 14. – 1683), győri székesegyházi főe. (1681–1682), szentadalberti pr. (1682–1683) LR XVI. 631. XVIII. 49.; Némethy 1894, 631.; Bedy 1938, 445.

A: 1681 monostori a. Guszarova 2005, 140.; Zsilinszky 1893, 411.

Kollonich Lipót (*1631. október 26., Komárom – † 1707. január 20., Bécs) Bécs jezsuita gimn. (1645), máltai lovegrend tagja (1650–1707), Bécs egy. (1664–1668), nyitrai p. (1666–1669), bécsújhelyi p. (1669–1686), Magyar Kamara elnöke (1672–1682), győri p. (1686–1695), bíboros (1686–1707), kalocsai é. (1688–1707), Udvari Kamara elnöke (1692–1694), esztergomi é. (1695–1707) Maurer 1887, EÉ, 319–325. [Lakatos Adél]; Heckenast–Mészáros 2005, 239–240.

F: győri p. **1687** CIH 1657–1740, 363.

Kolosváry István (*1625 k. – † 1675. május 3.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1635–1646), egy. (1647–1648), egri k. (1655–1675), patai főe. (1655–1656), éneklők. és eger-vári Szent István-pr. (1657–1669?), sári a. (1658–1675), egri olvasók. (1670–1675?) LR XV. 762.; Nováky 1819, 209–222.; Mihalik 2017, *passim*.

A: **1662** egri k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 136., 138.; Fabó 1873, 7.

Kopchányi Mihály (*1596 k. – † 1646. március) Bécs jezsuita gimn., Graz egy., Róma CGH (1619–1620 u.), győri k. (1627. január 21. – 1637), locsmánci főe. (1627. január 21. – 1632), székesegyházi főe. (1632–1634), soproni főe. (1634–1637), bakonybéli a. (1633 e. – 1646), pozsonyi pr. (1637. július 8. – 1646), szerémi p. (1640. június 23. – 1644), sági pr. (1642. november 21. – 1644), váci p. (1644. szeptember 13. – 1646) LR IX. 11., 302., 461., 603.; Rimely 1880, 241.; Bedy 1938, 408.; Szabady 1938, 27–28.

A: **1634** bakonybéli a., győri k.? Kádár 2021, 449.; **1637** pozsonyi pr., *kompilátor*. Szemere 1637, 94., 178.; Pálóczi Horváth 1637, 128.; Zsilinszky 1893, 374.; CIH 1608–1657, 385. (1638. évi 23. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátságává nevezik ki)

F: szerémi p. **1642** Conscriptio 1642, 246.

Korompay Péter (*1623. június 24., Nahács [Pozsony m.] – † 1690. május 2., Bécs) Nagyszombat jezsuita gimn. (1640–1643), egy. (1644), Bécs Pazmaneum (1644–1649), nógrádi plé. és váci p.-i helynök (1653–1655), pozsonyi k. (1654. november 14. – 1661), őrk. (1656. július 1. – 1661), esztergomi k. (1661. április 21. – 1681), esztergom-szentistváni pr. (1665. január 2. – 1676), nagypr. (1676. április 22. – 1681), korbáviai p. (1676. március 29. – 1679), váci p. (1679. augusztus 21. – 1681), egri p. (1681. december 28. – 1686), nyitrai p. (1686. december 16. – 1690), kancellár (1686. július 18. – 1690) Fazekas 2021, 392–393.

F: **1681** váci p., *főrendek küldöttje (alsótáblához), gravaminák uralkodó előtti bemutatására kijelölt bizottság tagja, váci p.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Acta Diaetae 1681, 157., 303.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; Iványi 1991, 314.; CIH 1657–1740, 273. (1681. évi 11. tc.: elkobzott javak visszaadása ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon), 277. (1681. évi 15. tc.: félharmincad számvevője Felső-Magyarországon), 283. (1681. évi 23. tc.: erdélyi határigazító bizottság lehetséges tagja), 325.; **1687** nyitrai p. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Kőszeghy István (*1625 k., Nagyszombat – † 1667. április 10. u., Győr?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1633–1638), Bécs Pazmaneum (1639–1645), nagypakai plé. (1647), győri k. (1656–1667), székesegyházi főe. (1656. július – 1662), olvasók. (1663–1667) Némethy 1894, 710.; Bedy 1938, 430.

A: 1662 győri k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 134., 136., 138.; Fabó 1873, 4., 7.

Krachun János (*1638 [Turóc m.] – † 1698) Nagyszombat gimn. (1653–1656), egy. (1659–1662), pozsonyi k. (1676–1698), sári a. (1687 e. – 1698?) LR XXII. 288. [1693. július 6. eml. pozsonyi k. és sári a.]; Rimely 1880, 273.

A: 1687 sári a., *a káptalani követek asztalánál ült mint „abbas infulatus”*. Dolny Piber 1687, 1^r.

Krucsay Miklós († 1708) Kassa Kisdianum (1667–1669), munkácsi plé. (1682–1686), egri k. (1687–1709), pankotai főe. (1687), székesegyházi főe. (1688–1690), őrk. (1690–1695), éneklők. (1695), olvasók. (1696?–1709), patai főe. (1698–1707), tarcai főe. (1702?–1708?), 1696–1698 Katalin nevű szolgálólánytól született gyermeke miatt szentszéki per folyik ellene, egy időre felmentik kanonoki tiszttségéből, 1707-ben az egri káptalan követe az ónodi országgyűlésen. Nováky 1819, 230–240.; Mihalik 2017, 70–74.; Mihalik 2019, passim; Heckenast–Mészáros 2005, 254.

A: 1687 egri k., *alsótblai küldöttség (főrendekhez) tagja*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Acta Diaetalia 1687, 305.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Labsánszky Ferenc (*1658. február 2., Alsólápos [Szepes m.] – † 1710. június 11., Bécs) Nagyszombat jezsuita gimn. (1675–1676), egy. (1676–1680), Róma CGH (1681–1684), szepesi k. (1686–1687), pozsonyi k. (1687–1697), ocskai pr. (1696. augusztus 27. – 1710), esztergomi k. (1697. február 25. – 1710), olvasók. (1708–1710), rosoni p. (1707. március 10. – 1709), csanádi p. (1709. január – 1710) LR XXIV. 147., XXVII. 252., XVII. 278., XXVIII. 395., XXIX. 64.; Rimely 1880, 274.; Hradszky 1901, 447–448.; Kollányi 1900, 317–318.; Heckenast–Mészáros 2005, 259.

A: 1687 szepesi k. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 734.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Lang, Ferdinand von Langenfels (*1582 u. – † 1609 u.) leleszi pr. mint világi kommandátor (1605–1608?), pornói a. mint világi kommandátor (1608 k.), később a cseh „Appellationsrat” tagja [ADB s.v. Lang, Philipp (Stieve), és Fazekas István közlése]

A: 1608/2 pornói a., *meghívása valószínűsíthető*. Benda 1972, 314.

Laskay János († 1615 u.) pozsonyi k. (1605 – 1615u.?), székesegyházi főe. (1607–?) LR VI. 384. [1613. március 29., a soproni Szent Kunigunda-oltár javadalmasa]; Rimely 1880, 267.

A: 1613 pozsonyi k., *Anna királyné pozsonyi koronázásán „ad baculum”*. Ordo 1613, 129.

Lázár [Szöllősi] István (*Nagyszombat – †1652) Olmütz egy., Bécs egy. (1612–?), nagykeri plé. (1624 e.), esztergomi k. (1624. április 26. – 1652†), váradhegyfoki pr. (1632. március 15. – 1638. március 22.) LR VII. 1043., IX. 119.; Némethy 1894, 738.; Kollányi 1900, 230. **A: 1634** váradhegyfoki pr. Kádár 2021, 450.; **1637** váradhegyfoki pr., esztergomi k.? Szemere 1637, 178.

Lépes Bálint (*1566 k. – †1623. április 28., Győr) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium, Bécs jezsuita kollégium (1587 e.), érsekújvári plé. (1587.december e. – 1590/1592), esztergomi k. (1592. március 1. e. – 1594), nyitrai főe. (1593), zólyomi főe. (1593–1594), győri k. (1594–1608), knini p. (1605. augusztus 16. – 1608), veszprémi p. (1608. április 9. – 1608), nyitrai p. (1608. július 20. – 1619), kancellár (1608. november 22. – 1623), kalocsai é. és a győri p.-ség adminisztrátora (1619. március 8. – 1623) Fazekas 2021, 400–402.

A: 1601 győri k.? MOE IX. 480.; CIH 1526–1608, 909. (1601. évi 33. tc.: Királyi Tábla prelátusává választják)

F: 1608/1 knini p. ÖStA HHStA AUR 1608 II. 1.; **1608/2** nyitrai p., kancellárrá kinevezve az országgyűlés idején. Benda 1972, 314.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** nyitrai p. Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 70. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 89.; **1613** nyitrai p. Zsilinszky 1891, 68.; **1618** nyitrai p. Guszarova 2005, 99.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; CIH 1608–1657, 161. (1618. évi 64. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1619** kalocsai é. Guszarova 2005, 101.; **1622** kalocsai é. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé)

Lippay Ferenc SJ (*1608. március 8., Pozsony – †1674. augusztus 7., Győr) Graz egy. (1626–1628, 1633–1636), trencsényi házfőnök (1653–1655) Lukács II. 660.

A: 1655 szkalkai a. *mint trencsényi házfőnök, megjelent.* Guszarova 2005, 125., 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Lippay György (*1600. október 6., Bécs – †1666. január 3., Pozsony) Bécs jezsuita gimn. (1613 k. – 1619), egri k. (1613 – 1625 e.), Graz egy. (1620–1621), Róma CGH (1621–1625), esztergomi k. (1625–1633), tornai főe. (1627–1628), érsekújvári plé. (1627 k.), esztergom-szentistváni pr. (1628–1633?), veszprémi p. (1633. február 1. – 1637), egri p. (1637. május 1. – 1642), esztergomi é. (1642. november 18. – 1666), helyettes kancellár (1635), kancellár (1635–1642), helytartó (1645–1646, 1648, 1654) EÉ 296–303. [Tusor Péter]; Fazekas 2021, 402–404.; Tusor 2022, 105–174.

A: 1625 esztergomi k., III. Ferdinánd koronázásán „ad gremiale”. Ordo coronationis 1625, 64.; Kollányi 1900, 230.

F: 1634 veszprémi p. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 317. (1635. évi 14. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 327. (1635. évi 33. tc.: horvát-szlavón bizottság tagja), 337. (1635. évi 57. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 343. (1635. évi 72. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Alsó-Magyarországon), 357.; **1637** egri p., katolikus státus küldöttségének (királyhoz) tagja. Szemere 1637, 94., 96., 176.; Pálóczi Horváth

1637, 130., 258.; Zsilinszky 1893, 384., 402.; Ötvös 1914, 79.; MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1638. Nr. 22. fol. 125.; CIH 1608–1657, 385. (1638. évi 23. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 411.; **1642** esztergomi é. Conscriptio 1642, 246.; Hajnal 1930, LXVI.; **1646** esztergomi é. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.; **1649** esztergomi é. Szemere 1649, 212^v., 223.; Acta Diaetae 1649, 18., 52.; CIH 1608–1657, 577.; **1655** esztergomi é. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 655.; **1659** esztergomi é. Borosy 2001, 48. skk.; CIH 1657–1740, 217.; **1662** esztergomi é. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.

Lónyai András (*1618 – †1649., Pozsony) Bécs egy. (1631–?), Róma CGH (1638–1642), esztergomi k. (1643. október 22. – 1649), sasvári főe. (1644. november 29. – 1649?), váradhegyfoki pr. (1646. április 23. – 1649?) LR IX. 712.; Kollányi 1900, 257.

A: 1646 váradhegyfoki pr., „*Titulares praepositi et abbates e medio statuum regni amoti*” között. Acta generalis diaetae 1646, 8^r.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.

Lónyi Mihály (*? Sopron – †1645. október 3., Sopron) komáromi plé. (1632), szenteleki plé. (1632), Batthyány Ádám udvari lelkésze (1633), győri k. (1634. április 23. – 1639. február 16. e., lemond), rábaközi főe. (1634. április 23. – 1637), olvasók. (1637 – 1639. február 16. e., lemond), Győr m. helyettes jegyzője (1638), vasvári pr. és vasi főe. (1639. február – 1644. október, lemond), felsőörsi pr. (1639. március 26. – 1645), soproni plé. (1644. október – 1645) Bedy 1938, 412.; Szabady 1938, 32–33.; Koltai 2012, 416–422.

A: 1642 vasvári k. Conscriptio 1642, 248.

Lósy Imre (*1576. november 1., Nagylózs [Sopron m.] – †1642. október 7., Nagyszombat) Bécs jezsuita gimn., Róma CGH (1599–1606), nyitrai k. (1606), pozsonyi k. (1607–1611), esztergomi k. (1611–1633), olvasók. (1620–1631), é.-i helynök (1620–1633), nagypr. (1631–1633), csanádi p. (1623. szeptember 7. – 1625), váradi p. (1625. október 24. – 1633), helyettes kancellár (1628), egri p. (1633. október 24. – 1637), esztergomi é. (1637. május 1. – 1642) EÉ 291–296. [Tusor Péter], Fazekas 2021, 412.; Tusor 2022, 27–65.

A: 1618 esztergomi k. Fraknoi–Ráth 1867, 5.; Kollányi 1900, 214.; EFL EFML Lad. 96. Cap. 12. fasc. 4.

F: 1625 csanádi p., váradi p.-ké kinevezve az országgyűlés idején, III. Ferdinánd koronázásán „*domini episcopi sub birettis*” között. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; EFL EFML Lad. 96. Cap. 12. fasc. 4. Nr. 45. (1625. november 27., Sopron. Az esztergomi k. tagjainak levele az esztergomi k.-hoz, valószínűleg Lósy Imre kézírásával; a kanonokok megnevezése nélkül kiadta: Pálffy 2020, 113–114.),⁴² CIH 1608–1657, 253. (1625. évi 23. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 267. (1625. évi 51. tc. felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 277.; **1630** váradi p. Guszarova 2005, 109.; Szemere

⁴² A levelet aláírása szerint „Admodum reverendarum dominationum vestrarum servitores et fratres, capitulum in comitiis Soproniensibus constituti” küldik, tehát a káptalan név szerint meg nem nevezett tagjai, akik azonban nem egyeznek a testület diétai követeivel. Lósy ugyanis csanádi püspökként a felsőtáblán ült.

1630, 278.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** egri p. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 317. (1635. évi 14. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 337. (1635. évi 54. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 341. (1635. évi 67. tc.: lengyelországi követség vezetése Lubló vára és 13 szepesi város ügyében), 357.; **1637** esztergomi é. Szemere 1637, 92., 94., 176.; Pálóczi Horváth 1637, 130–131., 192.; Zsilinszky 1893, 374., 402., 410.; Ötvös 1914, 79., MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1638 Nr. 22. fol. 125.; CIH 1608–1657, 411.

Luther [Luctor] Imre († 1665. július 28. e.) szepesi k. (1639–1664), mesterk. (1639–1648), őrk. (1648–1663), éneklők. (1663–1664), gagy a. (?–1664) LR XIII. 220.; Hradszky 1901, 428–429.

A: 1646 szepesi k. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; **1649** szepesi k. Zsilinszky 1893, 18.; Hradszky 1901, 428–429. [tévesen 1629. évet említ]; **1655** szepesi k. Guszarova 2005, 122.

Luzsénszky Joakim (*1602 – † 1681. február 6., Szepeshely) Bécs egy. (1624–1629), szepesi k. (1630–1638), esztergomi k. (1638. május 1. – 1676), nyitrai főe. (1645. március 19. – 1656?), zebegényi a. (1646. április 23. – 1676), őrk. (1656. augusztus 30. – 1676), szenttamási pr. (1663. július 19. – 1676?), szerémi p. (1674. december 9. – 1676), szepesi pr. (1676. március 29. – 1681), váradi p. (1676. március 29. – 1681) LR IX. 716., XV. 698., XVI. 45–46., XVI. 161.; Kollányi 1900, 251–252.

A: 1655 zebegényi a. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Magger Placid OSB († 1667. február 25.) bencés szerzetes (1636 e., ekkor menekült el egy sziléziai bencés kolostorból), szentmártoni perjel (1639 u. – 1647), szentmártoni főa. (1647. február 13. – 1667) PBRT IV. 95–102.

A: 1646 szentmártoni a. követe, az 1646. október első felében Pozsonyban elhunyt Pálffy Mátyás főa. helyett őt és Seiffred Imre alperjelt küldi a szentmártoni konvent. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; PBRT IV. 95.; **1649** szentmártoni főa. Zsilinszky 1893, 18.; PBRT IV. 209–211.; **1655** szentmártoni a. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.; PBRT IV. 210.; **1662** szentgotthárdi a. Guszarova 2005, 138. **F: 1662** szentmártoni főa. Acta Paulinorum I. 311^{r-v}.

Majanics János világi, a szentgotthárdi a.-ság kommandátora, a gyermek Csáky László képviselőjében lehetett jelen, talán mint a család egyik familiárisa. (Lásd még Csáky Pál.)

A: 1662 szentgotthárdi a. köv. Guszarova 2005, 138.

Majthényi László (*1582 k., Keselőkő [Nyitra m.] – † 1623., Keselőkő) Bécs jezsuita gimnázium (1602 e.), egy. (1602–1604), óbudai pr. (1602. március 21. – 1609 u.), pozsonyi k. (1603–1608, lemond), egri nagypr. (1608. június 12. – 1621, lemond), szerémi p. (1608–1623), Bologna egy. (1610), sági pr. (1619. február 22. u. – 1623 e., utódja valószínűleg Lósy Imre), esztergomi k., szenttamási pr. (1622. február 22. – 1622 beteg, lemond) [Nováky 1819, 194.; Rimely 1880, 267.; Kollányi 1900, 224–225.]

A: 1608/2 pozsonyi k., szerémi p.-ké kinevezve az országgyűlés idején, kanonokságról lemond. Benda 1972, 313.; CIH 1608–1657, 40.

F: 1609 szerémi p., óbudai pr. Acta diaetalia 1609, 13^r., 42^v.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 68. tc.: kinevezik Stájerországba küldendő követnek [a tc. magyar fordítása tévesen nevezi Nádasdy Tamást szerémi p.-nek]), 79. (1609. évi 70. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi preláta), 89.; **1613** szerémi p., Anna királyné koronázásakor az uralkodót kíséri le a várból a zágrábi, a knini és a csanádi püspökökkel együtt. Ordo 1613, 128.; **1618** szerémi p. Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; CIH 1608–1657, 131. (1618. évi 12. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 159. (1618. évi 64. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi és alsó-magyarországi preláta, azaz nyolcados törvényszék tagja), **1619** szerémi p., sági pr. Guszarova 2005, 102.; **1622** szerémi p. Guszarova 2005, 105.; ÖStA HKA HFU r. Nr. 123. Konv. 1622 Jul. 428–437.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi preláta)

Makripodári Jácint OP (*1610/1615 k., Chios szigete – † 1672. július, Bécs) domonkos szerzetes (1628–1672), Párizs egy. (1632–1636), esztergomi k. (1645–1672), tihanyi a. (1645. október 20. – 1672), szkopjei p. (1645. július 29. – 1658), csanádi p. (1658–1672) LR IX. 640., 653.; Kollányi 1900, 266–267.; Juhász 1936, 82–93.; Molnár 2001, passim.

A: 1655 tihanyi a., szkopjei p.-i címe ellenére is csak tihanyi a.-ként szerepel a diéta listán, valószínűleg az alsótáblán ült. Guszarova 2005, 132.

F: 1659 csanádi p. CIH 1657–1740, 217.; **1662** csanádi p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Maravić, Marijan OFM (*1598/1599 k. – † 1666. szeptember 14.) ferences szerzetes (1615–1666), itáliai tanulmányok, olovói gvárdián (1631–1634), sutjeskai gvárdián (1634 – 1637 e.), boszniai ferences rendtartományfőnök (1637–1640), duvnói p. (1645–1647), boszniai p. (1646–1666) Molnár 2002, passim.

F: 1649 boszniai p. CIH 1608–1657, 577.; **1655** boszniai p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 655.; **1659** boszniai p. CIH 1657–1740, 217.

Mariani Péter (*Fiume – † 1665. július 3., Fiume) Bécs egy. (1628–1634), veszprémi olvasók. (1636–1638), hántai pr. (1636. március 24.–1638?), győri k. (1638–1640), éneklők. (1638), szentadalberti pr. (1638–1640?), zenggi p. (1640. október 7. – 1647, 1652. május 18. – 1665), esztergomi k. (1640–1652), szenttamási pr. (1647. március 16. – 1652), szerémi p. (1647. március 16. – 1652) LR IX. 331., X. 6–7., XIII. 230.; Kollányi 1900, 264.; Bedy 1938, 415.; Szabady 1938, 103–105.; Pfeiffer 1987, 156–157.

F: 1646, zenggi p., szerémi p.-ké kinevezve az országgyűlés idején. Acta generalis dietae 1646, 4^r.; Zsilinszky 1890, 331.; CIH 1608–1657, 471. (1647. évi 71. tc.: tengermelléki határigazító bizottság tagja, szerémi p.-ként), 521.; **1649** szerémi p. CIH 1608–1657, 545. (1649. évi 32. tc.: adriai végek tárgyában felállítandó bizottság tagja), 577.; **1655** zenggi p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 629. (1655. évi 71. tc.: bizottság tagja), 655.;

1659 zenggi p. CIH 1657–1740, 217.; **1662** zenggi p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Marnavics [Mrnavić] Tomkó János (*1580. február 7., Sebenico – †1637. április 1., Zágráb?) Róma Collegium Illyricum, Collegium Clementinum, Collegium Romanum (1597–1603), zágrábi székesegyházi főe. (1626–1628, lemond), boszniai p. (1631. július 15. – 1635, lemond), zágrábi olvasók. (1632–1637) Galla 1940, passim; Ivančan 1924, nr. 739.; Molnár 2002, 305–307.

F: boszniai p. **1634** távollévő. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Mátéssy György (†1610. november 11.–1611. február 14. között, Győr?) győri kanonok (1591–1610), mesterkanonok (1591–1598), soproni főe. (1598–1599), pápóci pr. (1599–1610), bakonybéli a. (1601/1605?–1610), esztergomi k. [1609, tisztségviselése bizonytalan], knini p. (1608. április 9. – 1610), fehérvári őrk. (1609–1610), végrendelete: 1610. november 11. GyEL GyKHL fasc. 302. Nr. 29062.; Kollányi 1900, 211. Életrajzi adatai nagybátyja, Mátéssy István életútjával összekeveredve: Bedy 1938, 391–392.

F: **1608/2** knini p. Benda 1972, 314., 316.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** knini p. Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 70. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátsusa), 90.

Matkovich Mihály (*1616., Jastrebarsko [Zágráb m.] – †1662. szeptember 5. e., Győr?) Győr jezsuita gimn. (1630), Nagyszombat jezsuita gimn. (1631–1632), Róma CGH (1638–1642), zágrábi k. (1640–1649), császári főe. (1646–1648), kamarcai főe. (1648–1649), mura-keresztúri a. (1647. május 8. – 1662?), győri k. (1649. április 22. – 1662), olvasók. (1649. április 22. – 1654), pápóci pr. (1654–1662), hatvani pr. (1655 e. – 1662?), scardonai p. (1661–1662) LR X. 46., 903.; Bedy 1938, 426–427.; Szabady 1938, 122–123.

A: **1655** hatvani pr., murai a. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99–100.; **1659** pápóci pr., győri k. CIH 1657–1740, 173. (1659. évi 66. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja)

Mattyasovszky László (*1640 k. [Liptó m.] – †1705. május 10., Bécs) Nagyszombat jezsuita gimn. (1655), Bécs egy. (?–1662), Róma CGH (1662–1666), pozsonyi k. (1673–1676), esztergomi k. (1676–1689), nyitrai főe. (1677–1689?), madoccai a. (1680. november 19. – 1689?), knini p. („Temnensis”, 1687. augusztus 9. – 1696), esztergomi őrk. (1689), szepesi pr. (1689. december 29. – 1705?), nyitrai p. (1696. január 19. – 1705), kancellár (1696. február 20. – 1705), pilisi a. (1698. október 1. – 1705) LR XVI. 647., XIX. 57., XX. 244., XXIV. 502., XXVI. 333.; Kollányi 1900, 292–294.; Heckenast–Mészáros 2005, 283–284.; Mihalik Béla közlése.

A: **1681** esztergomi k., madoccai a., garamszentbenedeki konv., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 367.; Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

F: **1687** knini p. („episcopus Temnensis”) Catalogus 1687, 139^r.

Matusek András (†1713. május 7.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1651–1654), Győr jezsuita gimn. (1656), Bécs Pazmaneum (1657), győri k. (1668–1713), mesterk. (1668–1671), pápai főe. (1671–1683), székesegyházi főe. (1683–1684), szentadalberti pr. (1684–1699), fe-

hévári őrk. (1684. június 2. – 1713. február 16., lemond), háji [hájszentlőrinci] a. (1687. október – 1710. január 25., lemond), szkopjei p. (1693. december 13. – 1707), győri ferencesek syndicusa (1697 k.), győri nagypr. és p.-i helynök (1699 – 1713. február 16., lemond), knini p. (1707. január 30. – 1713) LR XVIII. 95., XIX. 449., XXIII. 126., XXVII. 284., XXVI-II. 301., XXX. 27–28.; Bedy 1938, 440–441.; Heckenast–Mészáros 2005, 284.

A: **1687** győri k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 734.; Acta Diaetae 1687, 58, 60.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Maurovich Mihály (*1588 k., Vištuk [Pozsony m.] – † 1638. április 22. e., Győr?) Vágselylye jezsuita gimn. (1606 e.?), Olmütz jezsuita gimn. (1606 – 1608 k.), Neuhaus jezsuita gimn. (1608 – 1609 k.), Róma CGH (1609–1616), [mátra]verebélyi plébános (1615. február 4. e.), egri k. (1615. február 4. – 1638), patai főe. (1615. február 4. u. – 1628 e.), bélháromkúti a. (1622 e. – 1638), egri nagypr. (1627. május 23. – 1638) LR VI. 521., VII. 659., IX. 123.; Nováky 1819, 192.

A: **1622** bélháromkúti a., egri k.? Guszarova 2005, 107.; **1625** A bélháromkúti a., egri k.? Catalogus 1625, 282.; **1630** bélháromkúti a., egri k.? Guszarova 2005, 112.; **1634** bélháromkúti a., egri k.? Kádár 2021, 449.; **1637** egri k., bélháromkúti a., *kompilátor*. Szemere 1637, 94., 178.; Pálóczi Horváth 1637, 128.; Zsilinszky 1893, 374.

Méhes Pál (*1624 k., Holics [Nyitra m.] – † 1662., Pozsony?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1636–1639), Olmütz egy. (1641), Bécs Pazmaneum (1643–1646), pozsonyi k. (1651–1662), éneklők. (1651–1662), pozsonyi plé. (1652–1658), pécsi pr. (1660/1661–1662) Rimely 1880, 271.

A: **1655** pozsonyi k. Guszarova 2005, 125.; **1659** pozsonyi k., *kompilátor*. Borosy 2001, 44.; **1662** pozsonyi k., pécsi pr., *kompilátor*. Guszarova 2005, 136., 138.; CIH 1657–1740, 247. (1662. évi 37. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 251. (1662. évi 41. tc.: borbevétel ügyében az osztrákokkal való tárgyalásra biztossá nevezik ki)

Migazzi Miklós († 1613 u.) zágrábi k. (1573–1604), csázmai pr. (1591–1602), éneklők. (1604 e.), gyáki a. (1604 e.), knini p. (1593. május 24. – 1598), pécsi p. (1598. április 16. – 1598), váradi p. (1598 – 1604/1610 u.), jászói pr. (1600–1604/1610), a Szepesi Kamara elnöke (1600–1604), Bocskai István fogságába került (1604 – 1606 k.), majd Lengyelországba menekült, visszatért Magyarországra (1609) LR V. 50., VI. 94.; Ivančan 1924, nr. 642.; Fallenbüchl 2002, 199.

F: **1608/2** váradi p., jászói pr. Benda 1972, 316.; CIH 1608–1657 nem említi; **1609** váradi p. Acta diaetalia 1609, 66°; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 81. (1609. évi 71. tc.: számkivetés alól felmentik), 89.; **1613** váradi p. Ivančan 1924, nr. 642.

Mihalski Rafael OSPPE († 1689. december 7., Nagyszombat) lengyel pálos szerzetes, Nagyszombat pálos rendi főiskola, częstochowai perjel, krakkói perjel és teológiai tanár, lengyel tartományfőnök (?–1687), pálos főperjel (1687–1689) Kisbán 1938, I. 34., II. 436.; Benger 1743, 229.

A: 1687 pálos főperjel, *követet küldött Barilovics Lajos helyettes főperjel személyében*. Catalogus 1687, 139^v.; Kisbán I. 293.; Benger 1743, 233–234.

Mihályi István (*? Gyöngyös – † 1651?) Róma CGH (1624–1627), esztergomi k. (1632. február 23. – 1645, 1646. február 25. – 1651), pécsváradi a. (1639–1651?), gömöri főe. (1639. augusztus 8. e. – 1645), nyitrai őrk. és p.-i helynök (1645–1646), nyitrai főe. (1646. február 25. – 1650), gömöri főe. (1650. január 24. – 1651?) Kollányi 1900, 242–243.; Vagner 1896, 228.; Némethy 1894, 791.; Tusor 1997, 122–123.

A: 1646 pécsváradi a. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; **1649** pécsváradi a. Zsilinszky 1893, 18.

Mikulich Sándor Ignác (*1650 – † 1694. május 10.) Graz egy. (1668 e.), Bologna egy. (1668/1669–1671), zágrábi k. (1671–1688), székesegyházi főe. (1677–1684), olvasók. (1684–1685), nagypr. és egyúttal bélai a. (VIII. Orbán 1624. évi bullája értelmében a mindenkori zágrábi nagypr. egyúttal a bélai Szt. Margit-a.-ság infulált a.-ja is) (1685–1688), knini p. („Tininiensis”, 1686–1688), zágrábi p. (1688–1694) Ivačan 1924, nr. 831.; Molnár 2012, passim.

F: 1687 knini p. („episcopus Tininiensis”), *zágrábi p.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 347. (1687. évi 16. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság lehetséges tagja), 363.

Milley István SJ (*1610. december 11., Vasvár – † 1677. május 11., Sárospatak) jezsuita rendtag (1632. november 23. – 1677), Graz egy. (1635–1636), Bécs egy. (1639–1642), nagyszombati Collegium Generale régense (1655), Munkács, a Rákóczi család udvari papja (1661–1676) Lukács II. 678.

A: 1655 óbudai pr. *mint a nagyszombati Collegium Generale régense, megjelent*. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Mohácsy [Paulovicz] Gergely (*? Pécs – † 1656. december 3. u.) Pécs jezsuita iskola (?), Bécs Pazmanium (1627–1630), felbári plé. (1630 – 1634 k.), pozsonyi k. (1633–1656?), őrk. (1655–1656?), vásárúti plé. (1642 – 1647 k.), csúti pr. (1646. április 23. – 1656?) LR IX. 712.; Némethy 1894, 797.; Rimely 1880, 270.

A: 1646 csúti pr., *IV. Ferdinánd koronázásán nyújtott fáradozásaiért, Szent Korona őrzéséért 100 forintot kap.*⁴³ Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; **1655** csúti pr., *Mária Eleonóra királyné koronázásán nyújtott fáradozásaiért 100 tallért kap.*⁴⁴ Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99.

⁴³ III. Ferdinánd – Magyar Kamara. ÖStA HKA HFU r. Nr. 187. Konv. 1652. február. fol. 56–63. (Fazekas István segédlete alapján).

⁴⁴ III. Ferdinánd – Magyar Kamara. ÖStA HKA HFU Kt. 459. r. Nr. 198. 1656. április 24. fol. 180–185. (Fazekas István segédlete alapján).

Mokcsay András (*1616 k., Mokcsa [Ung m.] – † 1679. február 5., Kassa) Nagyszombat egy. (1637–1640), egri k. (1649–1674), kassai plé. és eger-vári Szent Péter-pr. (1650 k. – 1654 k.), egri nagypr. (1654–1674), hrapkói a. (1656 e. – 1679), egri p.-i helynök (1655–1674?), korbáviai p. (1667. május 23. – 1676), leleszi pr. (1674. március 20. – 1679), erdélyi p. (1676. március 29. – 1679) LR XIII. 483., XV. 562., XVI. 161., 486., 536–537.; Temesváry 1914, 31–40.

A: **1655** egri k. (pr.), tapolcai a., *kompilátor*. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 105.; CIH 1608–1657, 643. (1655. évi 100. tc.: vámügyi bizottság felső-magyarországi tagja); **1659** egri k. (pr.), *kompilátor*. Borosy 2001, 33., 67., 70., 81.; **1662** egri k., *kompilátor, egyúttal az erdélyi fejedelem özvegyének, Báthory Zsófiának is követe*. Guszarova 2005, 136., 138.; Fabó 1873, 7., 9.

Nagy György (*1589 – † 1632. január 28., Pozsony?) pozsonyi plé. (1613–1623), pozsonyi k. (1613–1632), fehérvári pr. (1623. szeptember 7. – 1632) Némethy 1894, 807.; Rimely 1880, 267.; Mikó–Pálffy 2002, 154–155.

A: **1613** pozsonyi k., *Anna királyné koronázásán „ad infulam”*. Ordo 1613, 129.; **1618** pozsonyi k., *II. Ferdinánd koronázásán „ad turribulum et navicellam”*. Ordo coronationis 1618, 33^v.; **1625** fehérvári pr., *III. Ferdinánd koronázásán „ad infulam”*. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 64.; **1630** fehérvári pr. Guszarova 2005, 112.

Nagyfalvy Gergely (*1580 k.? – † 1643. június 9., Győr) Nagyvárad jezsuita gimn., Kolozsvár jezsuita gimn., Olmütz jezsuita egy., Róma CGH (1599–1606), győri k. (1608/1609–1643), mosoni főe. (1608/1609–1611), pápoci pr. (1611–1619), őrk. (1619–1643), győri p.-i helynök (1617–1629, lemond), szerémi p. (1624. szeptember 22. – 1635), zalavári a. (1625. május 24. – 1639), kapornaki a. (1625. május 24. – 1638), váci p. (1635. október 5. – 1643) LR VII. 336., VIII. 8.; Szabady 1932, passim; Bedy 1938, 402–404.; Szabady 1938, 20–21.

F: **1625** szerémi p., *III. Ferdinánd koronázásán „domini episcopi sub birettis” között*. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** szerémi p. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** szerémi p. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.; **1637** váci p. Szemere 1637, 176.; Pálóczi Horváth 1637, 130.; CIH 1608–1657, 411.

Nagymihályi Ferenc (*1645 Eger – † 1690. július 23. e.) Ungvár jezsuita gimn., Kassa egy., Róma CGH (1666–1670), nyitrai k. (1671–1673), jáki a. (1675. június 6. – 1690?), soproni plé. (1676. október 1. – 1686. november 26., lemond), veszprémi nagypr. (1687. augusztus 8. – 1690) LR XX. 452.; Vagner 1896, 252.; Pfeiffer 1987, 164–165.

A: **1681** jáki a. Acta Diaetae 1681, 25., 153.; **1687** veszprémi k. (pr.), *alsótáblai küldöttség (főrendekhez) tagja*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 734.; Acta Diaetalia 1687, 305.; Dolny Píber 1687, 1^r.

Náprági Demeter (*1564 – † 1619. március 5. e.) Bécs egy., esztergomi k. (1586–1588), egri nagypr. (1588–1597), aradi pr. (1593. május 24. – 1602), szerémi p. (1596. június 17. – 1597), erdélyi p. (1597. január 15. – 1606), erdélyi kancellár (1598–1600), pozsonyi pr. (1602 – 1609 e.), veszprémi p. (1605. augusztus 10. – 1606), győri p. (1606. december 21. – 1619),

pilisi a. (1607–1619?), kalocsai é. (1608–1619) Rimely 1880, 240.; Kollányi 1900, 188–189.; Mikó-Pálffy 1999, 146–148.; Merényi-Metzger 2002, 177–178.

A: 1595 egri k. (pr.) MOE VIII. 194.

F: 1601 erdélyi p. MOE IX. 486.; **1602** erdélyi p. MOE X. 82.; **1603** erdélyi p., pozsonyi pr., Prágába Rudolffhoz küldött országgyűlési küldöttség tagja. MOE X. 130., 157., 199., 246.; **1608/1** győri p. HHStA AUR 1608 II.1.; **1608/2** kalocsai é., győri p. admin. Benda 1972, 313.; CIH 1608–1657, 40.; **1609** kalocsai é., győri p. admin. Acta diaetalia 1609, 42^r.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 68. tc.: kinevezik a császárhoz küldendő követté), 79. (1609. évi 70. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 89.; **1613** kalocsai é. Acta diaetalia 1613, 49^r.; Révay 1659 (2021), II. 539., 543.; Ordo 1613, 128.; Ordo coronationis 1613, 1.; **1618** kalocsai é. Guszarova 2005, 99.; Ordo coronationis 1618, 3^v., 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r.; CIH 1608–1657, 161. (1618. évi 64. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé)

Napulji Boldizsár [Baltazar Napulji] (*1560 k., Kapronca [Szlavónia] – † 1624. március 29., Zágráb) nagybátyja, Napulji Valentin taníttatta, Graz egy., Bécs egy., Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1588), ugyanitt rektor (1589–1590), zágrábi k. (1581–1624), varasdi főe. (1588–1591), gorikai főe. (1591–1597), székesegyházi főe. (1597–1600), őrk. (1600), olvasók. (1601–1613), nagypr. (1613–1624) Margalits 1900, 131–132.; Ivančan 1924, nr. 667.; Molnár 2012, passim.

A: 1600 zágrábi k.?, horvát-szlavón rendek köv. Margalits 1900, 132.; **1601** zágrábi k.?, horvát-szlavón rendek köv. Margalits 1900, 132.; **1609** zágrábi k., horvát-szlavón rendek köv. Zsilinszky 1891, 9.; HSS V. 27–32. (Nr. 15.), 35–46. (Nr. 18.); Margalits 1900, 132.; **1613** zágrábi k. (pr.), horvát-szlavón rendek köv. HSS V. 69–72. (Nr. 34.), 75. (Nr. 37.); Margalits 1900, 132.; **1618** zágrábi k. (pr.), horvát-szlavón rendek köv., felső- és alsótábla közötti tárgyalásokra kiküldött bizottság tagja, talán kompilátor, II. Ferdinánd koronázásán a főcelebráns Pázmány Péter diakónusa. Ordo coronationis 1618, 3^v., 33^v.; Acta Diaetae 1618, 193^r.; HSS V. 158–161. (Nr. 98.)

Nedeczky Ferenc SJ (*1616. január 1., Nedec – † 1691. szeptember 11., Trencsén) Graz jezsuita gimn. (1633–1634), Graz egy. (1635–1637), jezsuita rendtag (1637. november 16. – 1691), Nagyszombat egy. (1643–1646), soproni házfőnök (1655–1657) Lukács II. 687–688.

A: 1655 pornói a. *mint soproni házfőnök, megjelent.* Guszarova 2005, 132.; Zsilinszky 1893, 100.

Némethy János († 1662) Nagyszombat jezsuita gimn. (1630 [személyazonossága valószínű]), Olmütz egy. (1631–? [személyazonossága valószínű]), szepesi mesterk. (1641–1662), őrk. (1662. szeptember 10. – 1662) Hradszky 1901, 430.

A: 1649 szepesi k. Zsilinszky 1893, 18.; Hradszky 1901, 428–429. [tévesen 1629. évet említ]; **1655** szepesi k. Guszarova 2005, 122.

Oborocz [Kultich] Márton († 1649. március 3., Pozsony) zágrábi k. (1636–1649), császári főe. (1640–1643), kemléki főe. (1643–1644), éneklők. (1644–1648), őrk. (1648–1649) Ivančan 1924, nr. 760.

A: 1646 zágrábi k., császári k. Acta generalis diaetae 1646, 7^r.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116–117., 119.; **1649** zágrábi k. Ivančan 1924, nr. 760.

Ogrami-Ólovčí [Pozsegai/Plumbaeus], Nikola OFM (*Ólovó – † 1701) itáliai, spanyolországi tanulmányok, ferences rendtag, ljubljana ferences kolostor lektora (1665), boszniai p. (1669–1701) Molnár 2019, 350. skk.; Mihalik 2021, passim.

F: 1681 boszniai p. Bártfa 1681, 3^r.; Lundorp 1697, 252.; **1687** boszniai p. Catalogus 1687, 139°.; CIH 1657–1740, 365.

Olasz István OSB (*1626 k. – † 1665 e.) Győr jezsuita gimn. (1637–1641, katolizál), bencés rendtag (1646 e. – 1665), deáki plé. (1653), bakonybéli a. és csepregi plé. (1655 e. – ?) [PBRT IV. 99., 677.]

A: 1655 bakonybéli a. Guszarova 2005, 132.

Ottavicus [Ottantius] György [Juraj Otavčíč] († 1630. augusztus) zágrábi k. (1596–1630), kemléki főe. (1596 u. – 1602), bekcsényi főe. (1602–1604), székesegyházi főe. (1604–1619), olvasók. (1619–1630) Ivančan 1924, nr. 701.

A: 1608/2 zágrábi k. Benda 1972, 316.

Ölvedy Albert († 1631. november 18. e.) Olmütz jezsuita gimn. (1613 e.), Bécs egy. (1614), Róma CGH (1614–1619), egri k. (1625–1631), tapolcai a. (1625. február 20. – 1631), olvasók. (1630–1631) LR VII. 354., 730.; Nováky 1819, 195–197.

A: 1625 tapolcai a., egri k.? Catalogus 1625, 282.; **1630** tapolcai a., egri k.? Guszarova 2005, 112.

Pálfalvay János (*1600 k., Pálfalva [Csíkszék] – † 1663. április 23., Szepes) Csíksomlyó ferences gimn., Nagyszombat egyházmegyei szeminárium, Bécs Pazmaneum (1626 – 1632 k.), esztergomi k. (1632. március 1. – 1642, 1648–1653), szentgyörgymezei pr. és é.-i helynök-helyettes (1637. szeptember 15. – 1638), váradelőhegyi pr. (1638. március 22. – 1646. április 23.), esztergomi székesegyházi főe. (1638 k.), őrk. (1638), nagyszombati plé. (1639–1642), egri k. (1642–1648), olvasók. (1642. szeptember 15. – 1643), nagypr. (1643. november 20. – 1648. szeptember 26.), tapolcai a. (1643. november 20. – 1654), jászói pr. (1644. január 23. – 1647?), esztergomi olvasók. (1648. június 9. – 1653), leleszi pr. (1653. július 8. – 1654), erdélyi p. (1653. október 27. – 1656), szepesi pr. (1654. augusztus 21. – 1663?), váradi p. (1656. február 3. – 1663) LR IX. 119., 566., 712., X. 156., XI. 25.; Némethy 1894, 836–837.; Kollányi 1900, 243.

A: 1646 egri k. (pr.), pásztoi a. [Somogyi Ferencsel], tapolcai a., *kompilátor*: Acta generalis diaetae 1646, 7^{r-v}.; Szemere 1646, 198.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.;

Guszarova 2005, 116–117.; CIH 1608–1657, 491. (1647. évi 103. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa); **1649** esztergomi k., tapolcai a., leleszi pr., *kompilátor, a Királyi Tábla prelátusa*. Zsilinszky 1893, 18.; Szemere 1649, 213^r., 216^r.; Acta Diaetalia 1649, 6.; CIH 1608–1657, 561. (1655. évi 76. tc.: Királyi Tábla alsó-magyarországi prelátusa)

F: 1655 erdélyi p., szepesi pr. Guszarova 2005, 124–125., 131. Zsilinszky 1893, 94., 99.; CIH 1608–1657, 611. (1655. évi 42. tc.: jobbágyok visszaköltöztetése ügyében biztos), 617. (1655. évi 51. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 635. (1655. évi 82. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 643. (1655. évi 100. tc.: vámügyi bizottság felső-magyarországi tagja), 655.; **1659** váradi p. CIH 1657–1740, 217.; **1662** váradi p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Pálffy Mátyás OSB (1607 k.? – † 1646. január elején, Pozsony) ciszterci szerzetes (1627–1637), heiligenkreutzi ciszterci perjel (1627 u. – 1637), szentmártoni főa.-ság adminisztrátora (1638. április 28. – 1639), szentmártoni főa. (1639. január 5. – 1646) PBRT IV. 85–95.

A: 1646 szentmártoni a., *az országgyűlés idején elhunyt, helyére a konvent Magger Placid perjelt és Seiffrid Imre alperjelt küldte*. Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; PBRT IV. 95., 209., 211.

Pálffy Tamás (*1620 k., Pozsony – † 1679. május 6., Bécs) Nagyszombat jezsuita gimn. (1631–1638), egy. (1638–1641), Róma CGH (1641–1645), esztergomi k. (1645–1659), őrk. (1651–1653), bártai a. (1648. április 20. – 1655?) csanádi p. (1653. március 15. – 1658), esztergom-szenttamási pr. (1653. augusztus 10. – 1658), nagypr. (1658. március 22. – 1658), váci p. és pozsonyi pr. (1658. április 25. – 1660), egri p. (1660. augusztus 16. – 1669), nyitrai p. és pozsonyi pr. (1669. szeptember 23. – 1679), kancellár (1669. október 5. – 1679), Kollányi 1900, 261–263.; Chobot 1917, 580–581.; Sugár 1984, 332–340.; Molnár 2006, passim; Fazekas 2021, 439–441.

A: 1649 bártai a. Zsilinszky 1893, 18.

F: 1655 csanádi p., bártai a. Guszarova 2005, 125., 132.; Zsilinszky 1893, 94., 100.; CIH 1608–1657, 655.; **1659** váci p. Borosy 2001, 75., 81.; CIH 1657–1740, 173. (1659. évi 66. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 217.; **1662** egri p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 243. (1662. évi 28. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 259.

Palkovich Márton SJ (*1607. október 4., Vittenc [Chtelnica] [Nyitra m.] – † 1662. szeptember 15., Kassa) Nagyszombat jezsuita gimn. (1625), jezsuita rendtag (1625. október 17. – 1662), Bécs egy. (1628–1634), nagyszombati házfőnök (1649–1652, 1655–1657), kassai házfőnök (1661–1662) Lukács II. 696–697.

A: 1649 turóci pr. *mint nagyszombati jezsuita házfőnök, jelen lehetett*. Zsilinszky 1893, 18.; **1655** turóci pr. *mint nagyszombati jezsuita házfőnök, megjelent*. Guszarova 2005, 124., 131.; Zsilinszky 1893, 99.

Parády Péter († 1683, protestánsok megölték) pozsonyi k. (1666–1683), kácsi a. (1682. március 23. – 1683) LR XVII. 209., XVIII. 100.; Rimely 1880, 272.

A: 1681 pozsonyi k., *kompiletor, 1681. július 27-én tagja annak a bizottságnak, amely a még Wes-selényi Ferenc nádor által a pozsonyi káptalannál elhelyezett ország ládáját átvette a káptalantól az országgyűlés kérésére.* Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 367.; Acta Diaetalia 1681, 165–166. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; Iványi 1991, 314.

Pázmány Péter SJ (*1570. október 4., Nagyvárad – † 1637. március 19., Pozsony) Kolozsvár jezsuita gimn. (1583–1588), katolizál (1583), jezsuita rendtag (1588. november 8. – 1637), Krakko jezsuita noviciátus (1588–1589), Bécs egy. (1590–1593), Róma CGH (1593–1596), grazi egy.-i tanár (1597–1600, 1603–1607), Vágsellyén, Kassán és Forgách Ferenc é. mellett jezsuita misszionárius (1600–1603), magyarországi jezsuita misszionárius, é.-i gyóntató (1607–1616), turóci pr. (1616. április 25. – 1616), esztergomi é. (1616. szeptember 28. – 1637), bíboros (1629. november 19. – 1637) Lukács II. 747.; EÉ 284–291. [Bitskey István]; Fraknoi 1868, 1869, 1872, passim.

A: 1608/1 turóci pr. *mint a pozsonyi misszió tagja.* Fraknoi 1868, 73–74.; **1608/2** turóci pr. *mint a pozsonyi misszió tagja.* Benda 1972, 317.; Fraknoi 1868, 74–78.

F: 1618 esztergomi é., felső- és alsótábla közötti tárgyalásokra kiküldött bizottság tagja. Guszarova 2005, 99.; Ordo coronationis 1618, 6^r., 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r., 193^r.; **1619** esztergomi é. Guszarova 2005, 101.; **1622** esztergomi é. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; **1625** esztergomi é. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 63.; Zsilinszky 1891, 305.; Pálffy 2020, 26., 35.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** esztergomi é. Guszarova 2005, 109.; Szemere 1630, 278.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** esztergomi é. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Péchy András (*Pécs – † 1660. augusztus 29. u.) Nagyszombat gimn. (1621 k. – 1627), Róma CGH (1627–1631), nyitraegerszegi plé. (1634 k.), pozsonyi k. (1642–1660), pécsi pr. (1643. július 6. – 1660) Némethy 1894, 848.; Rimely 1880, 270.; Molnár 2005, passim.

A: 1646 pécsi pr. Acta generalis diaetae 1646, 7^v–8^r.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; **1655** pécsi pr. Guszarova 2005, 130.; Zsilinszky 1893, 99.

Pepelka, Stanislaus (*1641 k. – † 1693. november 4.) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1670), Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1671–1672), zágrábi k. (1682–1693), kemléki főe. (1690–1693) Ivančan 1924, nr. 851.

A: 1687 Babich János pécsváradi a. köv. Guszarova 2005, 143.; Acta Diaetae 1687 (1681), 752.; Dolny Píber 1687, 1^r.

Péterffy András (*1640 k., Vágsellye – † 1693. szeptember 15., Nagyszombat) Nagyszombat gimn. (1649, 1652–1655), egy. (1656–1658, 1659–1661), Róma CGH (1658), pozsonyi k. (1666. május 6. – 1668), csütörtöki plé. (1666 k.), esztergomi k. (1668. április 17. – 1693), barsi főe. (1674–1676), szekszárdi a. (1676. március 29. – ?), gömöri főe. (1676. április 22.

– 1679), esztergom-szenttamási pr. (1679–1691?), nagypr. (1691. április 21. – 1693), novi p. (1681. december 28. – 1693), é.-i helynök (1693 e.) LR XVI. 48., XVII. 160., XXIII. 72.; Rimely 1880, 272.; Kollányi 1900, 284.

A: 1681 szekszárdi a., *Királyi Tábla ülnöke*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1681, 118–119., 157.; Zsilinszky 1893, 411., 413.

F: 1687 novi p. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 345. (1687. évi 16. tc.: sziléziai határ-igazító bizottság tagja), 365.

Pethő Ferenc, gersei († 1636?) jászói pr. (1612–1636?), egri k. és szabolcsi főe. (1626 k.) Nováky 1819, 195.

A: 1619 jászói pr., a püspököknek a pr.-okkal közös tanácskozásán Pethő felszólalása az „eretnekek” mellett, Pázmány gúnyos válasza. Guszarova 2005, 103.; Zsilinszky 1891, 146.; **1622** jászói pr. Guszarova 2005, 106.; **1625** jászói pr., III. Ferdinánd koronázásán jelen van a püspökök „sub birettis” között. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 65.; **1630** jászói pr. Guszarova 2005, 112.; **1634** jászói pr., meghívták, de elmebetegsége miatt követtel képviseltethette magát a valószínűleg nem klerikus Korponay János személyében. Kádár 2021, 449.; **1637** jászói pr., valószínűleg nem jelent meg. Szemere 1637, 178.

Petretics Péter (*1604 – † 1667. október 12., Zágráb) Zágráb jezsuita gimn., Bécs Collegium Croaticum (1629 – 1632 k.), zágrábi k. (1632–1648), kemléki főe. (1640–1643), nagypr. (1643. február 5. – 1648), topuszkói a. (?–1648), zágrábi p. (1648. február 4. – 1667), kalocsai é. (1666. augusztus 19. – 1667) LR IX. 493., X. 88., XIII. 369., XIV. 65.; Margalits 1900, 122–123.; Ivančan 1924, nr. 755.; Molnár 2012, passim; Molnár 2019, passim.

A: 1637 zágrábi k., országgyűlési beszéde a káptalan ellen 1633 óta ismételtlen fellázadó jobbagyaik ellen. Margalits 1900, 122.

F: zágrábi p. 1649 CIH 1608–1657, 577.; **1655** zágrábi p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 645. (1655. évi 100. tc.: vámügyi bizottság horvát–szlavónországi tagja), 655.; **1659** zágrábi p. CIH 1657–1740, 193. (1659. évi 103 tc.: győri bizottság tagja), 217.; **1662** zágrábi p., követet küldött. CIH 1657–1740, 249. (1662. évi 38. tc.: horvát–szlavónországi határigazító bizottság tagja) 259.

Petroviczy György OSPPE († 1661. június 18., Máriavölgy) pálos szerzetes (1642 e. – 1661), felsőelefánti perjel (1642 k. – 1650 u.), pálos rendi kormánytanácsos (1651–1663) Galla-Fazekas 2015, passim; Kisbán I. 223–225. [Petroniczky/Petroviczy]

A: 1646 pálos főperjel köv. Ivanovics Pállal együtt, *kompilátor*. Acta generalis diaetae 1646, 7^v.; Szemere 1646, 198.; Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 116–117.; CIH 1608–1657, 515. (1647. évi 151. tc.: közjövödelmek számadásvizsgálójává nevezik ki); **1649** pálos főperjel köv. Ivanovics Pállal együtt. Zsilinszky 1893, 18.

Philippachich Péter (*1623 k., Varasd – † 1655. március 6.?, bizonyosan 1655. június 10. e.) Győr jezsuita gimn. (1633–1635), vasvári k. (1641 k. – 1649?), jáki plé. (1642 k. – 1644 u.), kapornaki a. (1648–1655), győri k. (1649–1655), komáromi főe. (1649–1650), rábaközi főe.

(1650–1654), pápai főe. (1654–1655) LR XI. 291.; Desics 1929, 320.; Bedy 1938, 425.; Szabady 1938, 124.

A: 1655 kapornaki a. Guszarova 2005, 132.; Zsilinszky 1893, 100.

Pogledich György [Juraj Pogledić] (*Velika Mlaka [Zágráb m.] – † 1668. március 3., Zágráb?) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1643 k.), zágrábi k. (1652–1668), vaskai pr. (1660 e.), császmai főe. (1660–1663), gorcikai főe. (1663–1668) Ivančan 1924, nr. 795.

A: 1662 császmai k., *Petretics Péter zágrábi p. köv., kompilátor.* Guszarova 2005, 134., 136., 138.; Fabó 1873, 4., 7.

Posgay János († 1630. november 25., Nagyszombat) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium (1586–1590), Bécs egy. (1590–1594), esztergomi plé. (1599. április – 1600), Kutassy János esztergomi é. káplánja (1600), esztergomi k. (1600. szeptember 18. – 1630), komáromi főe. (1602–1608?), érsekújvári plé. (1602–1605), éneklők. (1608. június 7. – 1630?), aradi pr. (1611. szeptember 9. – 1629?), boszniai p. (1623. szeptember 15. – 1630), felhévizi pr. (1629–1630) Kollányi 1900, 203–204.; Merényi-Metzger 2002, 179–180.

A: 1613 esztergomi k., *Anna királyné koronázásán Forgách Ferenc diakónusa.* Ordo 1613, 129.; **1618** aradi pr. Ordo coronationis 1618, 33^v.; **1619** aradi pr., esztergomi k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** aradi pr., esztergomi k.? Guszarova 2005, 106.

F: boszniai p. **1625 III. Ferdinánd koronázásán „episcopi sub infulis” között.** Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; CIH 1608–1657, 277.; **1630 boszniai p.-ként meghívva, de meghalt az országgyűlés kezdete előtt.** Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.

Posgay Miklós (*1610 k. – † 1668. február 18.) Bécs Pazmaneum (1630–1632), Róma CGH (1634–1637), esztergomi k. (1637. október 13. – 1668), őrk. (1645. december 14. – 1651), aradi pr. (1646. április 22. – 1666. augusztus 11.), földvári a. (1646. április 23. – 1668?), hahóti a. (1648?–1666?), éneklők. (1651–1666), nagypr. (1666–1668), é.-i helynök (1666. augusztus 11. e. – 1668), szkopjei p. (1666. augusztus 11. – 1668) LR IX. 717., XIII. 351., XIV. 156.; Kollányi 1900, 249.; Merényi-Metzger 2002, 181.

A: 1646 földvári a. *Acta generalis diaetae* 1646, 8^r.; Okolicsányi 1710, 4.; **1649** esztergomi k., földvári a., aradi pr. Zsilinszky 1893, 18.; **1655** esztergomi k., földvári a., *kompilátor.* Guszarova 2005, 122., 132.; Zsilinszky 1893, 100., 105.

Püsky János (*1597, Szederkény [Baranya m.] – † 1657. március 8., Győr) Graz jezsuita gimn. (1606), Olmütz egy. (1607), Róma CGH (1608–?), esztergomi k. (1622. április 23. – 1644), csanádi p. (1637. november 29. – 1643), váci p. (1643. július 6. – 1644), nyitrai p. (1644. szeptember 13. – 1648, lemond), váci p., egyúttal pozsonyi és sági pr. (1648. április 20. – 1650), kalocsai é. (1649. február 1. – 1657), győri p.-ség adminisztrátora (1650. november 30. – 1657) LR IX. 527., 602., X., 107., 202., 539.; Kollányi 1900, 225–226.; Chobot 1917, 571–573.

A: 1625 esztergomi k., *III. Ferdinánd koronázásán ceremóniamester.* Ordo coronationis 1625, 64.; EFL EFML Lad. 96. Capsa 12. fasc. 4. Nr. 42. (1625. november 19., Sopron. Az esztergo-

mi k. követeinek levele az esztergomi k.-hoz, feltehetően Püsky János kézírásával);⁴⁵ **1634** szkalkai a. Kádár 2021, 450.; CIH 1608–1657, 337. (1635. évi 56. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 343. (1635. évi 72. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Dunántúlon)

F: 1637 csanádi p., szkalkai a. Szemere 1637, 110., 176., 178.; Zsilinszky 1893, 110., 398.; CIH 1608–1657, 411.; **1642** csanádi p. Hajnal 1930, 423.; **1646** nyitrai p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 469. (1647. évi 70. tc.: sziléziai és morvaországi határigazító bizottság tagja), 483. (1647. évi 91. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Alsó-Magyarországon), 491. (1647. évi 103. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 521.; **1649** váci p., *kalocsai é.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. Acta Diaetae 1649, 18., 31–32.; Szemere 1649, 212^r.; CIH 1608–1657, 577.; **1655** kalocsai é., győri p. admin. Guszarova 2005, 124–125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 655.

Pyber János (*1561 k., Nagyszombat – † 1633. október 20. e.) Olmütz (1582 e.), Róma CGH (1582), Bécs (1588), esztergomi k. (1592–1631), tornai főe. (1592–1601), sasvári főe. (1601–1604), nagyszombati plé. (1604–1627), felhévizi pr. (1608–1616?), pécsi p. (1611. július 15. – 1616), esztergomi nagypr. (1616. április 22. – 1631), váradi p. (1616–1625), egri p. (1625. október 21. – 1633) Kollányi 1900, 196–197.; Sugár 1984, 297–301.

A: 1609 felhévizi pr., esztergomi k.? Acta diaetalia 1609, 66^v.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 70. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa)

F: 1613 pécsi p. Révay 1659 (2021), II. 537., 543.; Ordo 1613, 128.; CIH 1608–1657, 113. (1613. évi 26. tc.: határigazító bizottság tagja); **1618** pécsi p. Guszarova 2005, 100.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r.; CIH 1608–1657, 159. (1618. évi 64. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1619** váradi p. Guszarova 2005, 101.; **1622** váradi p. Guszarova 2005, 105.; Molnár 2014, 179.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1625** váradi p., *a rendek küldöttje (uralkodóhoz), egri p.-ké kinevezve az országgyűlés idején, III. Ferdinánd koronázásán az uralkodó kísérfője az egész mise alatt*. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; Pálffy 2020, 29., 43.; CIH 1608–1657, 267. (1625. évi 51. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 277.; **1630** egri p. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.

Pyber László (*1649, Nagyszombat – † 1719. március 5., Nagyszombat) Nagyszombat jezsuita gimn. (1660–1662), Győr jezsuita gimn. (1664–1665), Nagyszombat egy. (1666), Bécs Pazmaneum (1667–1669), Róma CGH (1669–1673), esztergomi k. (1679. október 11. – 1719), szentbenedeki prefektus (1681–1683), lekéri a. (1685. május 15. – ?), zólyomi főe. (1685. december 18. – 1687), nagyszombati plé. (1687–1689?), szentgyörgymezei pr. (1689–1693),

⁴⁵ A levél aláírása szerint: „Reverendarum admodum dominationum vestrarum servitores fratres, ablegati ad comitia”, valószínűleg Püsky kézírása; azonosításához tőle ismert korábbi autográf iratot használtunk: ÖStA Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn. r. Nr. 118. Konv. 1619. április. fol. 206–213. Püsky János 1619. április 10-i és 28-i beadványai a Magyar Kamarához, mint teológiai hallgató támogatást kér tanulmányai folytatásához.

szenttamási pr. (1693-?), almisi p. (1696. április 12. – 1719), kácsi a. (?–1719), é.-i helynök (1705 k.), II. Rákóczi Ferenc híve (1704–1708), nyitrai p.-ség admin. (1707) LR XVIII. 212., XXIV. 70., XXXII. 370.; Némethy 1894, 879.; Kollányi 1900, 299–300.; Heckenast–Mészáros 2005, 349.

A: 1687 esztergomi k., garamszentbenedeki konv., lekéri a. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733, 735.; Dolny Piber 1687, 1^r.; Zsilinszky 1893, 542.

F: 1708 almisi p., *felsőtáblai tagja a nagyszombati bizottságnak*. Diaeta ab.

Radonay Mátyás Ignác (*1630 u. [Varasd m.] – †1703. április 3., Pécs) Győr jezsuita gimn. (1657–1660), Graz egy., Bécs egy., egervári plé., zalavári a. és zalavári kapitány (1674 k. – 1703), szkardonai p. (1686. december 16. – 1687. augusztus 8.), pécsi p. (1687. augusztus 8. – 1703, 1696–1699 felfüggesztve) LR XVIII. 491., XIX. 56–57.; PBRT VII. 206.; Holub 1974, passim; Fallenbüchl 2002, 257–258.; Mihalik 2021, passim.

A: 1681 zalavári a. Guszarova 2005, 144.; Zsilinszky 1893, 411.

F: 1687 pécsi p. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Radovits Péter (†1608. november 19., Nyitra) nyitrai k. (1573–1608), p.-i helynök, ludányi a. (1595–1608?), váci p. (1598. április 16. – 1608), veszprémi p. (1608. október 11. – 1608) Wagner 1896, 161–163.; Chobot 1917, 556–558.

F: 1599 váci p. MOE IX. 195.; **1601** váci p. MOE IX. 486.; **1602** váci p. MOE X. 82.; **1603** váci p. MOE X. 199.; **1604** váci p. MOE X. 429.; **1608/2** veszprémi p., *elhunyt az országgyűlés ideje alatt*. Benda 1972, 315.

Ramocsaházy Mihály (*1585 – †1645. október 20. e., Balatonfüred?), Vágsellye jezsuita gimn. (1598 k.), Olmütz jezsuita gimn. (1610 e.), Róma CGH (1610–1612), pozsonyi k. (1616–1645), szentgotthárdi a. (1616. október 17. – 1645?), tihanyi a. (1623. szeptember 3. – 1645) LR V. 344., VII. 263., IX. 653.; Rimely 1880, 269.

A: 1608/2 szentgotthárdi a. Benda 1972, 314.; **1625** tihanyi a., pozsonyi k.?, *III. Ferdinánd koronázásán „minores prelati sub infulis” között*. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 65.; **1630** tihanyi a. MNL OL A 37 Acta Diaetae. 1630. fol. 89^v.; **1637** tihanyi a., pozsonyi k.? Szemere 1637, 178.; **1642** tihanyi a., pozsonyi k.? Conscriptio 1642, 248.

Rátkay György (*1612 – †1661. szeptember 1., Novavjes [Zágráb m.]) Graz egy., Bécs egy., zágrábi k. (1640–1664, fegyelmi ügye miatt tisztségét elveszíti), császmái főe. (1643–1644), kemléki főe. (1644–1648), székesegyházi főe. (1648), olvasók. (1648–1664) Margalits 1900, 123–125.; Ivančan 1924, nr. 769.

1646 zágrábi k.?, a horvátok részéről üdvözlí a nádorrá választott Draskovich János bánt. Margalits 1900, 124.

A: 1649 zágrábi k., horvát–szlavón rendek köv. ZHS I. 142.; Margalits 1900, 124.

Requesens y Fennolet, Alfonz OFM (*1570 k. – † 1639. április 8., Zaragoza) rosoni p. (1609–1625), barbastrói p. (1625. augusztus 11. – 1639)

F: 1622 rosoni p. Guszarova 2005, 105.

Rezenyi György (*Kolozsvár – † 1655. november 4. e.) Bécs Pazmaneum jezsuita gimn. (1625–1627), egy. (1627–1630), nagykéri plé. (1634), pozsonyi k. (1642–1655), csatári és murakeresztúri a. (1645. december 15. – 1647), lekéri a. (1647. május 8. – 1655) LR IX. 664., X. 46., XI. 448.; Némethy 1894, 892.; Rimely 1880, 270.

A: 1646 pozsonyi k. Acta generalis diaetae 1646, 7^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; **1655** lekéri a. Guszarova 2005, 125., 132.; Zsilinszky 1893, 100.

Ritter Pál, a zenggi k.-ot képviselő világi személy (ZHS I. 482. szerint 1687-ben *agens regni*)

A: 1681 zenggi k., világi. Bártfa 1681, 4^r.; Lundorp 1697, 253.

Rohonczy István († 1652. december 30., Pozsony) Bécs egy. (1626–1629/1632), Esterházy Miklós nádor titkára (1636 k.), zalavári a. (1637. június 8. – 1649 u.), esztergomi k. (1641. január 16. – 1652), sasvári főe. (1641 – 1642 k.), komáromi főe. (1642 – 1643 k.), nagyszombati plé. (1643–1650), éneklők. (1644. november 24. – 1652?), csanádi p. (1651. január 4. – 1652), pozsonyi pr. (1651. január 17. – 1652), LR IX. 13., X. 547–548.; Rimely 1880, 242.; Némethy, 1898.; Kollányi 1900, 254–255.; Várkonyi 1993, 5–7.

A: 1637 zalavári a., *kompilátor*. Szemere 1637, 94., 178.; Zsilinszky 1893, 374.; **1646** esztergomi k. (pr.), turóci pr., zalavári a., *kompilátor*, *Királyi Tábla érseki ülnöke*. Acta generalis diaetae 1646, 6^v–8^r.; Szemere 1646, 198.; Okolicsányi 1710, 3–4., 6.; Zsilinszky 1890, 331–332., 335.; Guszarova 2005, 116–117., 119.; CIH 1608–1657, 459. (1647. 45. tc.: győri bizottság tagjául jelölik), 515. (1647. évi 151. tc.: közjövendelmek számadásvizsgálójává nevezik ki); **1649** zalavári a., *kompilátor*. Szemere 1649, 213^{r-v}., 216^r., 220.; CIH 1608–1657, 573. (1649. évi 99. tc.: közjövendelmek számadásvizsgálójává nevezik ki)

Ruber [Veres] Pál († 1619. február 22., Nagyszombat) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium (1591 e.), Olmütz egy. (1591), esztergomi k. (1589. december 24. – 1619), alőr. (1589. december 24. – 1619 e.), esztergomi és budafelhévi johannita rendházfőnök (1593 – 1611 e.?), tornai főe. (1601. július 20. – 1603), szenttamási pr. (1603. február 5. – ?), sági pr. (1608. szeptember 30. – 1619) Kollányi 1900, 193–194.

A: 1608/2 esztergomi k. Benda 1972, 312.; **1609** sági pr., esztergomi k.? Acta diaetalia 1609, 66^v.

Salix János, felbarthali OCist (1617 k., Gajar [Pozsony m.] – † 1668. július 9., Nagyszombat) Nagyszombat jezsuita gimn. (1626–1627), ciszterci szerzetes, gajari plé. (1647), velehradi a. (1653 e.), cikádori a. (1653. július 31. – 1668), korbáviai p. (1655. június 12. – 1658), pécsi p. (1658. január 24. – 1668), szakolcai plé. (1659–1663), esztergomi k. és gömöri főe. (1663. augusztus 23. – 1668) LR XI. 292.; Némethy 1894, 906.; Kollányi 1900, 280–281.

A(?): 1655 cikádori a., korbáviai p.-ké kinevezve az országgyűlés előtt, mégis cikádori a.-ként szerepel a diétai listán. Guszarova 2005, 132.; Zsilinszky 1893, 100.; CIH 1608–1657, 655.

F: pécsi p. 1659 CIH 1657–1740, 217.; 1662 Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 259.

Salvucci, Octaviano de Camerino († 1684. március 3., Győr?), győri k. (1667. január 9. – 1684), mesterk. (1667–1669), komáromi főe. (1669–1673), mosoni főe. (1673–1684), ercsi a. (1671. július 17. – 1676), fehérvári őrk. (1674. december 9. – 1684), tihanyi a. (1676. március 29. – 1684), végrendelete: 1684. január 28., Győr. GyEL GyKHL fasc. 302. Nr. 29085.; LR XV. 286., 653., XVI. 197., XVIII. 95.; Bedy 1938, 437–438.

A: 1681 tihanyi a. Guszarova 2005, 144.

Schindler János (*1615 k., Nagyszombat – † 1648. március) Nagyszombat jezsuita gimn. (1625–1630, 1628-ban már „clericus”), Bécs egy. (1631, bizonytalan személyazonosítás), nyitrai k. (1638 e. – 1648), éneklők. (1643 e. – 1648?), p.-i helynök (1643 k.) Vagner 203., 208., 222–223.

A: 1646 nyitrai k. Acta generalis diaetae 1646, 7.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.

Sebestyén [Sebestény] András [László] (*1632 k., Sebestyénfalva [Trencsén m.] – † 1683. április 1., Lőcse) Nagyszombat jezsuita gimn. (1648–1649, parv., princ.), egy. (1655–1656), Olmütz egy. (1657), pozsonyi k. (1667–1672?), sári a. (1668 e.), földvári a. (1668. március 3. – 1672), tihanyi a. (1672. augusztus 14. – 1676), csornai pr. (1676. március 29. – 1679), szkardonai p. (1678. december 29. – 1679), leleszi pr. (1679. augusztus 21. – 1683), erdélyi p. (1679. augusztus 21. – 1683), szepesi pr. (1681. december 28. – 1683); 1682: Thököly Imréhez pártol, 1683-ban a kassai gyűlés elnöke, Thököly III. Sobieski János lengyel királyhoz küldendő követéül jelöli ki, de betegsége miatt már nem indulhat el. LR XIV. 156., XVI. 50., 451., 532., 536–537., 550., XVII. 142., XVIII. 193.; Rimely 1880, 272.; Temesváry 1914, 41–51.

F: erdélyi p., leleszi pr. 1681 szepesi pr.-tá kinevezve az országgyűlés idején. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Acta Diaetae 1681, 299. (1681. évi 23. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja); Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: lengyelországi határigazító bizottság tagja), 289. (1681. évi 28. tc.: felsőmagyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 325.

Seiffred Imre OSB († 1662 e.) Győr jezsuita akadémia (1639, diákkongregáció tagja), benecés szerzetes (1639–1662), szentmártoni alperjel (1646 k.), dömölki a. (1647–1662?) PBRT IV. 98., 677.

A: 1646 szentmártoni a. köv., az 1646 októberének első felében Pozsonyban elhunyt Pálffy Mátyás főa. helyett őt és Magger Placid perjelt küldi a szentmártoni konvent. PBRT IV. 95.

Selischevich [Želišćević] István (*1640 k., Tuhelj [Varasd m.] – † 1703. április 1., Zágráb?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1653–1655), Zágráb egyházmegyei szeminárium (1656–1657),

Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1658–1661), zágrábi kanonok (1661. április 2. – 1694), kemléki főe. (1670–1676), bekcsényi főe. (1676–1688), toplicai ispán (1688 e.), zágrábi nagypr. (1688. január 16. – 1694), korbáviai p. (1691. június 15. – 1694), zágrábi p. (1694. július 12. – 1703) Ivančan 1924, nr. 810.; Molnár 2012, 41. skk.

A: 1681 zágrábi k., császmái k., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 203., 367.; Acta Diaetalia 1681, 171–172. (zágrábi k.-i megbízólevél), 173–174. (császmái k.-i megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; Ivančan 1924, nr. 810.; **1687** zágrábi k., császmái k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733–734.; Acta Diaetae 1687, 58., 60.; Dolny Piber 1687, 1^r.; CIH 1657–1740, 347. (1687. évi 16. tc.: karinthiai és krajnai határigazító bizottság lehetséges tagja)

Sembery István († 1637. május 28.–szeptember 17. között) nyitrai k. (1606 k. – 1637), trencsényi főe. (1613 – 1625 e.), pásztói a. (1614. július 1. – 1637), olvasók. (1625–1637) LR VI. 473.; Vagner 1896, 189–191.

A: 1619 pásztói a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** pásztói a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 107.; **1625** pásztói a., nyitrai k.? Catalogus 1625, 282.; **1630** pásztói a. Guszarova 2005, 112.; **1634** pásztói a. Kádár 2021, 450.

Senkviczy Mátyás († 1645, Nagyszombat) Nagyszombat káptalani iskola (1601-ig), egyházmegyei szeminárium (1602 k.), Bécs egy. (1602 – 1608 e.), esztergomi k. (1611. március 9. – 1645), vágserdahelyi plé. (1611–1612), szentbenedeki prefektus (1612–1614), széplaki prefektus (1614 u.), szentgyörgymezei pr. és nagyszombati magyar hitszónok (1624. április 26. – 1630?), esztergom-szenttamási pr. (1630. december 29. – 1636), olvasók. (1636. január 1. – 1645), aradi pr. (1638–1645), szkalkai a. (1645) Kollányi 1900, 212–213.; Merényi-Metzger 2002, 180.

A: 1625 szentgyörgymezei pr., *III. Ferdinánd koronázásán subdiaconus*. Ordo coronationis 1625, 64.; **1630** esztergomi k., szentgyörgymezei pr., *esztergom-szenttamási pr.-tá kinevezve az országgyűlés idején, Királyi Tábla érseki ülnöke, kompilátor*. Guszarova 2005, 112–113.; Szemere 1630, 277.; **1634** esztergomi k., esztergom-szenttamási pr., *kompilátor, a Királyi Tábla érseki ülnöke*. Kádár 2021, 437., 448–449.; **1637** esztergomi k., *kompilátor, a Királyi Tábla prelátusa*. Szemere 1637, 94., 103., 178.; Pálóczi Horváth 1637, 128., 141.; Zsilinszky 1893, 374.; **1642** esztergomi k. Hajnal 1930, 425.

Sennyey István, id. (*1591 – † 1635. augusztus 22., Varasd) Kolozsvár jezsuita gimn. (1598 – 1603 e.), Bécs jezsuita gimn. (1603, 1607), Ingolstadt jezsuita gimn. (1606), Bécs egy. (1608–1610), esztergomi k. (1618. március 25. – 1628), soproni plé. (1621–1623), boszniai p. (1621. október 11. – 1623), kancellárhelyettes (1622. november – 1623. február), váci p. (1623. május 5. – 1628), felhévizi pr. (1623. május 11. – 1630?), kancellár (1623–1635), veszprémi p. (1628. július 11. – 1630), győri p. (1630. február 25. – 1635) Kollányi 1900, 222–223.; Chobot 1917, 564–566.; Pfeiffer 1987, 51–52.; Fazekas 2021, 455–457.

F: 1622 boszniai p. Guszarova 2005, 105.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa); **1625** váci p., *III. Ferdinánd koronázásán „episcopi sub*

infulis” között. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; Litterae annuae 1627, 566.; Zsilinszky 1891, 311.; Pálffy 2020, 43.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** győri p. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 303. (1630. évi 45. tc.: nyolcadas törvényszékbe az elhunyt győri p. helyére kinevezik), 305.; **1634** győri p., *a királyi üdvözlőbeszédet fordította*. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.

Sennyey István, ifj. (*1627 – † 1687. április 10.) Bécs egy., Graz egy., Róma CGH (1645–1651), esztergomi k. (1652. február 2. – 1661), barsi főe. (1652–1653), szentgyörgyemezei pr. (1652–1658), székesegyházi főe. (1652–1658), szenttamási pr. (1658), veszprémi p. (1659. július 17. – 1687) Kollányi 1900, 267–268.; Pfeiffer 1987, 52–53.

F: veszprémi p. **1659** *felsőtáblai küldöttség (rendekhez) tagja*. Borosy 2001, 74.; CIH 1657–1740, 181. (1659. évi 79. tc.: győri bizottság tagja), 217.; **1662** Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 243. (1662. évi 28. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 247. (1662. évi 37. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 249. (1662. évi 39. tc.: komáromi telkek tárgyában biztossá nevezik ki), 251. (1662. évi 41. tc.: borbevitel ügyében az osztrákokkal való tárgyalásra biztossá nevezik ki), 259.; **1681** *követet küld Góry Miklós személyében, betegsége miatt Eleonóra Magdolna királyné koronázását Gubasóczy János nyitrai p. végzi helyette*. Guszarova 2005, 143.; CIH 1657–1740, 325.; Pfeiffer 1987, 53.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 130.

Sidich [Židić] Simon Juda (*1653 k., Laduč [Zágráb m.] – † 1710. november 28., Zágráb?) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1671–1674), Bécs egy. (1674–1678), zelinai plé. (1678–?), zágrábi k. (1682–1710), bélai a. (1684 u. – 1710?), Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum rektora (1685–1687), császmái főe. (1687–1688), varasdi főe. (1688–1693), goricaai főe. (1693–1694), székesegyházi főe. (1694–1706), császmái pr. (1698–1710), őrk. (1710?) Ivančan 1924, nr. 849.

A: **1687** zágrábi k. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Simándy István (*1602 k., Gyöngyös – † 1653. október 27. e., Lelesz) Olmütz jezsuita gimn. (1612), Prága egy. (1614), Graz egy. (mint Csáky László nevelője), gyöngyösi tanító (1626–1627), esztergomi k. (1627. december 30. – 1633/1639), vágselfyei plé. (1629–1630), erdélyi p. (1634. január 17. – 1653), zselicszentjakabi a. (1633 e.), csornai pr. (1632/1633–1653), leleszi pr. (1640–1653), szepesi és pozsonyi pr. (1653. július 8., már nem foglalta el) Kollányi 1900, 234.; Temesváry 1913, 27–34.

F: erdélyi p. **1634** Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 339. (1635. évi 64. tc.: kijelölt biztos Rába medre kitisztíttatása tárgyában), 357.; **1637** *felsőtáblai küldöttség (rendekhez) tagja, Mária Anna királyné koronázása előtt a pozsonyi várból lehozott koronát a Szent Márton-templom sekrestyéjében elhelyezők között*. Szemere 1637, 176.; Pálóczi Horváth 1637, 144., 257.; Ötvös 1914, 79.; CIH 1608–1657, 411.; **1646** *leleszi pr.* Acta generalis diaetae 1646, 4^r, 8^v; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 483. (1647. évi 91. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon, Tiszáninnen), 491. (1647. évi

103. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 521.; **1649** CIH 1608–1657, 577.

Simoncsics Gellért OSB (*1628 k. – †1688. november 21.) bencés szerzetes (1646 k. – 1688), szentmártoni monostor növendéke (1646), szentmártoni perjel (1646 u.), bakonybéli a. (1673–1676), nagyszombati házfőnök (1676 – 1683 e.), modori házfőnök (1683 k.), szentmártoni főa. (1684. november 9. – 1688) PBRT IV. 110–112.

A: 1681 bakonybéli a. MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

F: 1687 szentmártoni a., *p.-ök között, a pécsi p. után szerepel.* Catalogus 1687, 139^v.; PBRT IV. 112., 210. 3. j.

Skerlecz János [Ivan Škrlec] († 1657. június 20., Zágráb?) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1640. február 12. – 1642. október 12. e.), Bécs egy. (1642. október 12. – 1648 e.), zágrábi k. (1648–1657), vrbóci főe. (1651–1653), bekcsényi főe. (1653–1655), éneklők. (1655–1657) Ivančan 1924, nr. 784.

A: 1655 zágrábi k., *Draskovich János lehetséges köv.* Guszarova 2005, 133.; CIH 1608–1657, 603. (1655. évi 30. tc.: horvát-szlávonországi határigazító bizottság tagja)

Skerlecz Mihály SJ (*1635. október 22., Zágráb – † 1687. május 28., Zágráb) jezsuita rendtag (1654. október 22. – 1687) Graz egy. (1660–1663), trencsényi házfőnök (1678–1681), zágrábi házfőnök (1683–1685) Cat. gen. III. 1559.

A: 1681 szkalkai a. *mint trencsényi jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Sobry Márton (*1586 k. – † 1644) szombathelyi plé. (1618 – 1620 k.), vasvári k. (1620–1631), pr.-i helynök (1622–1631?), őrk. (1623–1630), felsőörsi pr. (1628. december 12. – 1638), 1631-ben egy hívét megütötte, aki belehalt sérülésébe, szenci plé. (1631. szeptember 15. – 1634), veszprémi k. (1634–1638), nagypr. (1634. február 24. e. – 1638), győri k. (1638–1644), komáromi főe. (1638–1639), mosoni főe. (1639–1640), székesegyházi főe. (1640–1641), szentadalberti pr. (1641–1643), őrk. (1643–1644) Bedy 1938, 416.; Szabady 1938, 101–102.; Pfeiffer 1987, 197–198.

A: 1637 veszprémi k. (pr.) Szemere 1637, 178.

Somogyi Ferenc (*1600 k. – † 1667. május 5. e.) egri k. (1637. szeptember 17. e. – 1654. augusztus 21. u.), éneklők. (1643–1649), pásztói a. (1637. szeptember 17. – 1654. október 19.), eger-vári Szent István-pr. (1647), nagypr. (1648. szeptember 26. – 1654. augusztus 21. u.), p.-i helynök (1650–1654), leleszi pr. (1654. augusztus 21. – 1667) LR IX. 34., X. 156., XI. 26., 121., XIII. 488.; Nováky 1819, 201–210.; Sugár 1984, 330.

A: 1646 pásztói a. (Pálfalvay Jánossal együtt) Okolicsányi 1710, 4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 117.; **1649** egri k., *küldöttség (uralkodóhoz) tagja?* Zsilinszky 1893, 18.; Szemere 1649, 217.; CIH 1608–1657, 561. (1655. évi 76. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa); **1655** leleszi pr., *Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa, kompilátor.* Guszarova

2005, 131–132.; Zsilinszky 1893, 100., 105.; CIH 1608–1657, 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon), 611. (1655. évi 42. tc.: jobbágyok visszaköltöztetése ügyében biztos), 617. (1655. évi 51. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusává nevezik ki); **1659** leleszi pr., *kompilátor*. Borosy 2001, 63., 75., 81.

Somogyi János († 1639) Zágráb egyházmegyei szeminárium (1614), Bécs jezsuita kollégium (1614 – 1618 k.), zágrábi k. (1618–1639), vaskai főe. (1623–1630), kamarcai főe. (1630–1637), beksényi főe. (1637–1639), szekszárdi a. (?–1639) LR IX. 335.; Ivančan 1924, nr. 730.
A: 1630 zágrábi k., *horvát-szlavón rendek* köv. Szemere 1630, 280.; HSS V. 466–471. (Nr. 283.)

Soós György (*1607/1608, Nagyszombat? – † 1675. június 19., Szepeshely?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1625–1629 [személyazonossága valószínű]), szepesi k. (1640–1675), olvasók. (1649–1675?), lipthói pr. (1647. március 9. – 1675), váradszegfői pr. (1652. augusztus 28. – 1675) LR X. 5., XV. 806.; Hradsky 1901, 429–430.; Ludiková–Mikó–Pálffy 2007, 331.
A: 1655 lipthói pr. Guszarova 2005, 130.; Zsilinszky 1893, 99.

Sorger Mihály (*Mecenzéf [Abaúj m.] – † 1702. augusztus 15.) Bécs Pazmaneum (1665–1667), egri k. (1687 e. – 1702), eger-vári Szent Péter-pr. (1687 – 1697 e.), éneklők. (1697 e. – 1702), eger-vári Szent István-pr. (1698–1702), sárosi főe. (1696–1702) Nováky 1819, 230–232.; Mihalik 2019, passim.
A: 1687 egri k. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Spinola, Cristobal de, Rojas y [Spinola de Rojas, Christophorus] OFM (*1626, Geldern [Németalföld] – † 1695. március 12., Bécsújhely) knini p. (1666. július 3. – 1685), hainburgi plé. (1668 u.), bécsújhelyi p. (1685–1695) Forgó 2009, passim.
F: 1681 knini p., *nyomatott felhívással fordul a magyarországi református és evangélikus rendekhez, a katolikus egyházzal való uniójukat sürgetve*. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 3^r; Lundorp 1697, 252.

S. Petronilla, Joannes Chrysostomus a [Szentpetronellai János] OSA ágostonos remete, bécsi ágostonos rendház priorja (1636–1639), rosoni p. (1638. január 26. – 1652) LR IX. 94., Fazekas István közlése
F: rosoni p. **1637** kinevezve az országgyűlés idején. Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 411.; **1646** rosoni p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Zsilinszky 1890, 331.; CIH 1608–1657, 521.; **1649** rosoni p. CIH 1608–1657, 577.

Stasewsky Miklós OSPPE (*1595 – † 1658. február 15., Bécsújhely) pálos szerzetes (1622–1658), lengyel rendtartomány római prokurátora (1636 e.), apostoli vikáriusa (1636), pálos főperjel (1638–1644), lengyel tartományfőnök (1644–1647) Galla–Fazekas 2015, 69.; Kisbán 1938, I. 213–221., II. 436.
A: 1637 pálos főperjel (esetleg főperjel-helyettes), *meghívása, megjelenése bizonytalan*. Kisbán 1938, I. 214.

Stenczel [Stenczer] János († 1672. szeptember 13., Jászó?) Nagyszombat jezsuita gimn. (1643), egri k. (1649–1672), székesegyházi főe. (1649–1653), olvasók. (1654–1672), tapolcai a. (1654. augusztus 21. – 1672) LR XI. 27., XV. 396.; Nováky 1819, 204–219.

A: 1655 tapolcai a., egri k.? Guszarova 2005, 131–132.; Zsilinszky 1893, 100.

Submontanus Matthias de Hrastovicza [Hegyaljai Mátyás] († 1608?) pozsonyi k. (1578–1608) Rimely 1880, 265.

A: 1608/2 pozsonyi k. Benda 1972, 313.

Suella György († 1664. február 22. e.) vásárúti plé. (1639), pozsonyi k. (1642–1664), pász-tói a. (1648 k. – 1664), bényi pr. (1655. március 9. – 1659. május 6.) LR XI. 195., XII. 238., XIII. 83.; Rimely 1880, 270.; Némethy 1894, 947.

A: 1646 pozsonyi k. Acta generalis diaetae 1646, 7^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; **1655** bényi pr. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Surmann Márton († 1693. március 28.) Nagyszombat gimn. (1652–1657), egy. (1658–1662), ribényi plé. (1670), beckói plé. (1678), nyitrai k. (1686–1693), székesegyházi főe. Vagner 1896, 265–266.

A: 1687 nyitrai k. Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 733.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Szakonyi János († 1684. május 30. e.) Bécs Pazmaneum (1644–1649), peresztegi plé. (1649), veszprémi k. (1625–1684), zalai főe. (1625? – 1655 e.), sárvári plé. (1655), csepregi plé. (1655. december 3. – 1660. június 23.), locsmáncsi főe. (1655. december 3. – 1660. június 23.), veszprémi nagypr. (1660–1684), hántai pr. (1661–?), fehérvári pr. (1668. március 10. – 1684) LR XIV. 115., XVIII. 89.; Pfeiffer 1987, 204–205.

A: 1662 veszprémi k., *kompilátor*. Guszarova 2005, 134., 136., 138.; Fabó 1873, 7.; **1681** veszprémi k. (pr.), fehérvári pr., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 40., 153–154., 174., 368.; Acta Diaetalia 1681, 163–164. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Szalay János (*? [Somogy m.] – † 1655. augusztus 18.) Győr jezsuita gimn. (1630–1631), veszprémi k. (1637. március 13. e. – 1655), fehérvári pr. (1638. október 30. – 1652), veszprémi olvasók. (1639–1655?), győri olvasók. (1648. augusztus 14. e. – 1655?), szentadalberti pr. (1649. április 22. – 1655) Bedy 1938, 424–425.; Szabady 1938, 121.; Pfeiffer 1987, 207.

A: 1642 veszprémi k. Conscriptio 1642, 248.; **1646** veszprémi k., fehérvári pr. Acta generalis diaetae 1646, 7^{r-v}.; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 331–332.; Guszarova 2005, 116–117.; **1655** fehérvári pr., pécsváradi a., veszprémi k.? Guszarova 2005, 130., 132.; Zsilinszky 1893, 99–100.

Szantossy András († 1696. március 24. e.) szepesi k. (1676–1688), őrk. (1680–1688?), gagyai a. (1685. augusztus 12. – 1688?), egri k. (1688–1696), olvasók. (1690–1695), tapolcai a. (1689. július 20. – 1696?), egri p.-i helynök (1689–1694), katarói p. és egri nagypr. (1694. február

11. – 1696) LR XVIII. 257., XX. 214., XXIII. 163., XXIV. 91.; Hradsky 1901, 442.; Nováky 1819, 232–234.; Mihalik 2019, *passim*.

A: 1681 szepesi k. Bártfa 1681, 4^r; Acta Diaetae 1681, 25., 153.; Acta Diaetalia 1681, 167–168. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.

Szászy János († 1674. december 9. e.) Bécs egy. (1622), vajki plé. (1628 k.), nyitrai k. (1630–1662), őrk. (1644 e. – 1647?), nyitrai p.-i helynök (1644 e. – 1662), olvasók. (1647 – 1662. szeptember 5. u.), dömösi pr. (1648–1674?), bélháromkúti a. (1650–1674?), szkardonai p. (1662. szeptember 5. – 1663), esztergomi k. (1662. szeptember 5. u. – 1674), zólyomi főe. (1667–1674?), szerémi p. (1663. június 7. – 1674) LR X. 903., XIII. 53., XV. 660., 698., Némethy 1894, 954.; Vagner 1896, 218–219.

A: 1642 nyitrai k. Conscriptio 1642, 248.; **1646** nyitrai k. Acta generalis diaetae 1646, 7^r; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; Vagner 1896, 218.; **1649** nyitrai k. Zsilinszky 1893, 18.; Vagner 1896, 218.; **1655** dömösi pr., bélháromkúti a., nyitrai k.? Guszarova 2005, 130–131.; Zsilinszky 1893, 99–100.; **1659** nyitrai k., *kompilátor*. Borosy 2001, 44.; **1662** nyitrai k., bélháromkúti a., *kompilátor*, *szkardonai p.-ké kinevezve az országgyűlés idején*. Guszarova 2005, 136., 138.; Fabó 1873, 7.; CIH 1657–1740, 259.

Széchényi György (*1605/1606, Szécsény [Nógrád m.] – † 1695. február 18., Pozsony) Gyöngyös jezsuita gimn. (1622 e.), Nagyszombat egyházmegyei szeminárium és jezsuita gimn. (1622–1624), Bécs Pazmaneum (1625–1631), esztergomi k. (1632. február 8. – 1648), tornai főe. (1635–1641), vágújhelyi pr. (1638. március 22. – 1648?), zólyomi főe. (1641–1644), csanádi p. (1643. november 20. – 1644), esztergomi olvasók. (1644. január 27. – 1647), pécsi p. (1644. szeptember 13. – 1648), esztergom-szentistváni pr. és é.-i helynök (1647. április 22. – 1648), kancellárhelyettes (1647–1648), veszprémi p. (1648. április 18. – 1658), győri p. (1658. január 24. – 1685), kalocsai é. (1667. november 19. – 1685), esztergomi é. (1685. március 21. – 1695) EÉ, 310–318. [Koltai András]; Fazekas 2021, 472–473.

F: 1646 pécsi p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 491. (1647. évi 103. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 515. (1649. évi 151. tc.: közjövödelmek számadásvizsgálójává nevezik ki), 521.; **1649** veszprémi p. Szemere 1649, 220., CIH 1608–1657, 545. (1649. évi 37. tc. győri bizottság új tagja), 573. (1649. évi 99. tc.: közjövödelmek számadásvizsgálójává nevezik ki), 577.; **1655** veszprémi p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 589. (1655. évi 8. tc.: győri és komáromi bizottság tagja), 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Dunántúlon), 601. (1655. évi 30. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 617. (1655. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 655.; **1659** győri p. Borosy 2001, 43., 75.; CIH 1657–1740, 217.; **1662** győri p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 241. (1662. évi 26. tc.: harmincad és félharmincad számvevőjének kinevezik), 247. (1662. évi 37. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 251. (1662. évi 41. tc.: borbevitel ügyében az osztrákokkal való tárgyalásra biztossá nevezik ki), 259.; **1681** kalocsai é., győri p. admin. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi

23. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja), 325.; Acta Diaetae 1681, 298. (ausztriai határigazító bizottság tagja); **1687** esztergomi é. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

Széchényi Pál OSPPE (*1645. június 28., Gyöngyös – † 1718. május 22., Sopron) Nagyszombat jezsuita gimn. (1657–1658), Sopronbánfalva pálos noviciátus (1661–1662), pálos szerzetes (1662–1718), Bécs egy. (1665), Nagyszombat egy. (1665–1668), Róma CGH (1668–1671), bánfalvi perjel és pálos rendi tanácsos (1674–1676), pécsi p. (1676. március 29. – 1686), szentgotthárdi a. (1676. november 21. – 1677), győri nagypr. (1677. április 10. – 1687), veszprémi p. (1687. április 26. – 1710), kalocsai é. (1696. április 12. – 1710) Bedy 1938, 446.; Pfeiffer 1987, 58–60.; Heckenast–Mészáros 2005, 403.; Kristóf–Tóth 2015, passim; **1681** pécsi p. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^v.; Acta Diaetae 1681, 299. (1681. évi 23. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja); Zsilinszky 1893, 410.; Lundorp 1697, 252.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 325.; **1687** veszprémi p. Catalogus 1687, 139^v.; CIH 1657–1740, 363.

F: 1708 kalocsai é., *a király üdvözlésére, majd a resolutio megtárgyalására kiküldött bizottság tagja*. Diaeta ab.

Szegedy Ferenc Lénárd († 1675. szeptember 12., Kassa) Nagyszombat jezsuita gimn. (1629/1632), Bécs egy. (1631–1635), Róma CGH (1638–1642), Homonnai Drugeth János fiainak nevelője, esztergomi k. (1644. szeptember 29. – 1663), honti főe. (1649–1651), zólyomi főe. (1651–1653), nagyszombati plé., madocsi a. és zsámbéki pr. (1652 – 1659 u.), őrk. (1653. augusztus 14. – 1661), é.-i helynök (1659 – 1663 k.), erdélyi p. (1660. augusztus – 1663), esztergom-szentistváni pr. (1661. január 20. – 1661), nagypr. (1661. március 15. – 1663), váci p. és pozsonyi pr. (1663. január 13. – 1669), kancellár (1667. július 15. – 1669, lemond), egri p. és jászói pr. (1669. szeptember 23. – 1675) Kollányi 1900, 256–257.; Temesváry 1913, 49–60.; Mihalik 2017, passim; Fazekas 2021, 465–467.

A: 1655 zsámbéki pr., madocsi a. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.; **1659** esztergomi k.?, *kompilátor, Királyi Tábla érseki ülnöke*. Borosy 2001, 33., 75., 83.; CIH 1657–1740, 171. (1659. évi 61. tc.: behozatali-kiviteli határidők tárgyában biztos)

F: 1662 erdélyi p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 243. (1662. évi 28. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 249. (1662. évi 37. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja) 259.

Székely [Siculus] Kánya Balázs († 1634?) szepesi k. (1596–1634), éneklők. (1608 k. – 1625 u.), savniki a. (1622. július 24. – 1634) LR VII. 180., IX. 314. (1640. augusztus 23., savniki a.-i utódlása), Hradszky 1901, 417.

A: 1608/2 szepesi k. Benda 1972, 313.; **1618** szepesi k., *II. Ferdinánd koronázásán Telegdy János váradi p. káplánjaként*. Ordo coronationis 1618, 33^r.; **1625** szepesi k., savniki a. *III. Ferdinánd koronázásán „ad baculum”*. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 64.; **1630** savniki a., szepesi k.? Guszarova 2005, 112.

Szelepcsényi [Szelepchény] György (*1604. március 13., Szelepcsény [Bars m.] – † 1685. január 11., Letovice [Morvaország]) Nagyszombat jezsuita gimn., Róma CGH (1627–1634), szenci plé., esztergomi k. (1635. december 27. – 1644), gömöri főe. (1636 – 1638 k.), székes-egyházi főe. és szentgyörgymezei pr. (1638–1640), éneklők. (1640–1644), földvári a. (1638–1646), pilisi a. (1642. december 27. – 1685), novi p. (1642. november 21. – 1643), csanádi p. (1643. július 15. – 1643), pécsi p. (1643. november 20. – 1644), veszprémi p. (1644. augusztus 5. – 1648), óbudai pr. (1644. szeptember 20. – 1648. szeptember 26.), kancellárhelyettes, majd kancellár (1644. november 9. e. – 1666. január 22.), bozói pr. (1646. április 23. – 1685?), nyitrai p. (1648. április 18. – 1666), sági pr. (1653. december 23. – 1685), kalocsai é. (1657. május 21. – 1666), esztergomi é. (1666. január 22. – 1685), helytartó (1670. október 18. – 1681. június) Kollányi 1900, 245–248.; EÉ 303–310. [Tusor Péter], Fazekas 2021, 467–469.; Tusor 2022, 197–251. (B. Székely Dorottya Pirooska levéltári kutatásai alapján kiegészítve.)
F: 1646 veszprémi p., pilisi a. Acta generalis diaetae 1646, 4^{r.}, 7^{v.}; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 449. (1647. évi 25. tc.: rovásadót a somogyi katonák fenntartására fordíthatja), 471. (1647. évi 70. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 491. (1647. évi 103. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 521.; **1649** nyitrai p. Szemere 1649, 212^{r.}, 216^{r.}; Acta Diaetae 1649, 52.; CIH 1608–1657, 541. (1649. évi 27. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 577.; **1655** nyitrai p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Alsó-Magyarországon), 617. (1655. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 655.; **1659** kalocsai é. Borosy 2001, 38., 50., 72., 74., 78.; CIH 1657–1740, 217.; **1662** kalocsai é., nyitrai p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 241. (1662. évi 26. tc.: harmincad és félharmincad számvevőjének kinevezik), 249. (1662. évi 37. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 259.; **1681** esztergomi é. Guszarova 2005, 143.; Bártfa 1681, 2^{v.}; Acta Diaetae 1681, 157.; Lundorp 1697, 252.; Zsilinszky 1893, 410.; CIH 1657–1740, 325.

Szenczy István (*1633 k., Szenc [Pozsony m.] – † 1696. március 1.) Pozsony jezsuita gimn., Bécs Pazmaneum (1652–1657), pozsonyi k. (1664–1685), monostori a. (1676. május 12. – 1680?), bélai a. (1680–1685), pozsonyi plé. (1685. április 15. e. – 1696), pozsonyi pr. (1685. április 15. – 1696) LR XVI. 52., XVIII. 178., 180.; Rimely 1880, 272.; Némethy 1894, 958.
F: 1687 almisi p. Catalogus 1687, 139^{v.}

Szentandrassy Csíki István (*1571, Csíkamadéfalva [Csíkszék] – † 1630. szeptember 21., Győr?) Csíksomlyó ferences iskola, ferences szerzetes, Bécs egy. (?), szendrői p. (1606. november 30. – 1618), pozsonyi k. (1615–1618), győri k. (1618–1630), pápoci pr. (1618–1619), erdélyi p. (1618. július 10. – 1630), győri őrk. (1619–1630), győri p.-i helynök (1619 u. – 1630 e.), csornai pr. (1618 u.), veszprémi p. (1630. február 26. – 1630) Bedy 1939, 40–41.; Temesváry 1913, 7–16.
A: 1618 szendrői p. Ordo coronationis 1618, 33^{v.}; **1619** erdélyi p. Guszarova 2005, 101.; **1622** erdélyi p. Guszarova 2005, 105.; **1625** erdélyi p., III. Ferdinánd koronázásán a miséző Pázmány Péter érsek asszisztense. Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 63.; Litterae

annuae 1627, 566.; Pálffy 2020, 43.; CIH 1608–1657, 247. (1625. évi 15. tc.: Rába-meder tisztítását felügyelő bizottság tagja), 277.; **1630** veszprémi p.-ként meghívva, de az országgyűlés kezdete előtt meghal. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.

Szentgyörgyi Ferenc (*1613, Csíkszentgyörgy [Csíkszék] – † 1662. március 13., Temesvár [török fogságban]) Győr jezsuita gimn. (1635), Bécs Pazmaneum (1636–1641), Rákóczi László nevelője (1642–1644), esztergomi k. (1643. december 5. – 1660), bélai a. (1648–1656?), barsi főe. (1648–1650), nógrádi főe. (1650–1651), gömöri főe. (1651–1652), olvasók. (1653–1658), erdélyi p. (1656–1660), esztergom-szentistváni pr. (1656–1658?), nagypr. (1658–1660), pozsonyi pr. és váci p. (1660–1662) Kollányi 1900, 257.; Temesváry 1913, 43–48.

A: 1655 esztergomi k., bélai a., *Királyi Tábla érseki ülnöke, kompilátor*. Guszarova 2005, 122–123., 132–133.; Zsilinszky 1893, 100., 105.; CIH 1608–1657, 589. (1655. évi 8. tc.: győri és komáromi bizottság tagja), 643. (1655. évi 100. tc.: vámügyi bizottság alsó-magyarországi tagja)

F: 1659 erdélyi p., felsőtáblai küldöttség (királyhoz) tagja. Borosy 2001, 44., 83–84.; CIH 1657–1740, 173. (1659. évi 66. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 217.; **1662** váci p. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.; CIH 1657–1740, 249. (1662. évi 37. tc.: sziléziai határigazító bizottság tagja), 259.

Szenttamási Máté († 1676. január 13.) Csíksomlyó ferences iskola (1635 e.), Nagyszombat jezsuita gimn. (1635–1636), Bécs Pazmaneum (1637–1638), csornai pr. (1653–1667), rajki pr. (1655. december 20. – 1665. március 12.), korbáviai p. (1659 e. – 1667), erdélyi p. (1667. május 5. – 1676) LR XIII. 170., 482–483.; Temesváry 1914, 17–30.

A: 1655 csornai pr. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 99.; CIH 1608–1657, 601–602. (1655. évi 30. tc.: ausztriai határigazító bizottság tagja, Rába és Mura medrét felügyelő bizottság tagja); **1659** korbáviai p. CIH 1657–1740, 217.; **1662** korbáviai p. CIH 1657–1740, 259.

Szily András (*1618, Győr vagy Palota – † 1682. május 5., Nagyszombat) Győr gimn. (1635–1636), Nagyszombat gimn. (1639), egy. (1639–1641), Róma CGH (1642–1646), nagykéri plé. (1647), p.-i plé. (1647 u.), esztergomi k. (1654. április 15. – 1682), barsi főe. (1657–1663), őrk. (1663–1676), rajki pr. (1665. március 12. – 1679?), szkopjei p. (1668. április 1. – 1682), éneklők. (1676–1682), földvári a. (1679–1682) LR XIII. 170., XIV. 331., XVII. 311.; Némethy 1894, 965.; Kollányi 1900, 271.

F: 1681 szkopjei p. Guszarova 2005, 143.; CIH 1657–1740, 325.

Szlatinay György (*1569, Nagyszombat – † 1627. augusztus 3., Nagyszombat) Bécs egy. (1593 k.), esztergomi k. (1593. április 4. – 1627), nógrádi főe. (1606–1613), nyitrai főe. (1613. február 9. – 1627), bátai a. (1617. február 15. [1627: a.-sága idején megteremtette a tényleges birtoklás feltételeit]) LR VI. 603., VII. 678.; Kollányi 1900, 199.; Molnár 2006, 40., 46. **A: 1618** bátai a. Ordo coronationis 1618, 33^r.; **1619** bátai a., esztergomi k.? Guszarova 2005, 103.; **1622** bátai a., esztergomi k.? Guszarova 2005, 107.; **1625** bátai a. Catalogus 1625, 282.

Szlovenchich [Zlovenchich] Mátyás (*1607/1612 k. – † 1673. március 16., Zágráb), Bécs egy. (1630 – 1634 k.), Róma CGH (1634–1638), zágrábi k. (1639–1673), császári főe. (1644 – 1646 k.), bekcsényi főe. (1646 k.), székesegyházi főe. (1646–1649), őrk. (1649–1662), olvasók. (1662–1673), kalocsai-bácsi pr. (?–1673) Ivančan 1924, nr. 766.

A: 1662 zágrábi p. köv. Guszarova 2005, 134.; Fabó 1873, 4.

Szolcsany Márton (*1619 – † 1679. március 22.) Nagyszombat jezsuita gimn. (1637–1641), Bécs Pazmaneum (1642–1647), szepesi k. (1651–1679), savniki a. (1660. március 18. – 1679), őrk. (1663–1665), éneklők. (1665–1677), olvasók. (1677–1679) LR XV. 1., XVI. 511.; Hradsky 1901, 484.

A: 1662 szepesi k. Guszarova 2005, 136.; Fabó 1873, 7.

Tarnóczy István SJ (*1626. augusztus 20., Alsólelóc [Nyitra m.] – † 1689. szeptember 30., Győr), Nagyszombat jezsuita gimn. (1646–1647), jezsuita rendtag (1647. november 18. – 1689), Graz egy. (1651–1653), Nagyszombat egy. (1656–1659), győri házfőnök (1670–1671), lőcsei házfőnök (1681) Cat. gen. III. 1688.

A: 1681 menedékkői (létánkői, letanovcei) pr. *mint lőcsei jezsuita házfőnök, nem jelent meg.* Zsilinszky 1893, 411.; MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396.

Tarnóczy Mátyás (*1615 k., Alsólelóc [Nyitra m.] – † 1655. augusztus 26., Velehrad [Morvország]) Nagyszombat jezsuita gimn. (1628–1632), Olmütz egy. (1634–1636), Bécs Pazmaneum (1637–1639), nyitrai őrk. (1638–1640), esztergomi k. (1640. október 23. – 1655), esztergom-szenttamási pr. (1644. december 13. – 1647), olvasók. (1647–1655), zalavári a. (1648 e.), csanádi p. (1648. április 20. – 1650), szepesi pr. (1648. április 20. – 1654), váci p. (1650. december 28. – 1655), pozsonyi pr. (1654–1655) Vagner 1896, 219–221.; Kollányi 1900, 252–254.; Chobot 1917, 575–578.; Ludiková–Mikó–Pálffy 2007, 341.

F: 1649 csanádi p., szepesi pr. Vagner 1896, 221.; CIH 1608–1657, 577.; **1655** váci p. Guszarova 2005, 124–125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 603. (1655. évi 30. tc.: morvországi határigazító bizottság tagja), 617. (1655. évi 51. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 643. (1655. évi 100. tc.: vámügyi bizottság alsó-magyarországi tagja), 655.

Telegdy György (*1609 k., Nagyszombat – † 1659. január 23. e.) Bécs jezsuita gimn. (1628–1630 k.), Róma CGH (1630–1636), nyitrai k. (1631. július 31. – 1637), esztergomi k. (1637. december 14. – 1645, lemond), zólyomi főe. (1638–1645, lemond), szekszárdi a. (1641. március 25. – 1658), szentgyörgyemezei pr. (1641. április 6. – 1645, lemond), győri őrk. (1645. március 6. – 1647), pozsonyi k. (1647–1658) LR IX. 335.; Kollányi 1900, 249–250.; Bedy 1938, 422.; Szabady 1938, 116.

A: 1646 szekszárdi a., *Telegdy János kalocsai érsek követe is.* Acta generalis diaetae 1646, 7^v; Okolicsányi 1710, 3–4.; Zsilinszky 1890, 332.; Guszarova 2005, 116–117.; **1655** szekszárdi a. Guszarova 2005, 123., 132.; Zsilinszky 1893, 100.

Telegdy János (*1576 k. – †1647) Bécs egy. (?–1594), esztergomi k. (1594. január 10. – 1619), zólyomi főe. (1594–1605?), érsekújvári plé., széplaki prefektus, olvasók. (1605–1608), nagypr. (1608. június 13. – 1619), boszniai p. (1608. december? – 1613), váradi p. (1613–1619), nyitrai p. (1619. július 12. – 1644. június 24. e., lemond), kalocsai é. (1623. május 7. – 1647) LR VII. 218., IX. 597.; Némethy 1894, 982.; Kollányi 1900, 199–201.

A: 1608/2 esztergomi k., *boszniai p.-i címét feltehetően csak az országgyűlés után nyerte el.* Benda 1972, 312.; CIH 1608–1657, 40.

F: 1609 boszniai p. Acta diaetalia 1609, 66^v.; Zsilinszky 1891, 8.; CIH 1608–1657, 79. (1609. évi 70. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa), 90.; **1613** boszniai p. Révay 1659 (2021), II. 541.; **1618** váradi p., *felső- és alsótábla közötti tárgyalásokra kiküldött bizottság tagja.* Guszarova 2005, 99.; Ordo coronationis 1618, 33^r.; Acta Diaetae 1618, 42^r., 193^r.; CIH 1608–1657, 131. (1618. évi 12. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 133. (1618. évi 16. tc.: hátralékok kivizsgálására kijelölt bizottság tagja), 139. (1618. évi 26. tc. győri bizottság tagja, elnöke), 159. (1618. évi 64. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé); **1619** nyitrai p. Guszarova 2005, 102.; **1622** nyitrai p. Guszarova 2005, 102.; Molnár 2014, 179.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 225. (1622. évi 62. tc.: bizottság tagja Ausztriának elzálogosított javak tárgyában); **1625** kalocsai é., nyitrai p. admin., *rendek küldöttje (koronázási feltételeket általa nyújtják be), III. Ferdinánd koronázásán az uralkodó kísérfje az egész szertartás alatt.* Catalogus 1625, 280.; Ordo coronationis 1625, 65.; Pálffy 2020, 34.; CIH 1608–1657, 267. (1625. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 277.; **1630** kalocsai é., nyitrai p. admin. Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 293. (1630. évi 24. tc.: horvát-szlavón bizottság tagja), 305.; **1634** kalocsai é. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 327. (1635. évi 33. tc.: horvát-szlavón bizottság tagja), 337. (1635. évi 55. tc.: morvaországi határigazító bizottság tagja), 337. (1635. évi 60. tc.: kijelölt biztos Ausztriához foglalt uradalmak tárgyában), 357.; **1637** kalocsai é., nyitrai p. admin. Szemere 1637, 176.; CIH 1608–1657, 411.; **1642** kalocsai é. Hajnal 1930, 100., 104., 108–110., 146., 200., 273.; **1646** kalocsai é., *követet küld Telegdy György személyében, talán az országgyűlés idején hunyt el.* Acta generalis diaetae 1646, 4^r., 10^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Guszarova 2005, 116.

Telekessy István (†1639) keszthelyi plé. (1608 e.), türjei pr. (1608–1634, lemond), vespéremi nagypr. (1613 e. – 1618 k.), leleszi pr. (1621. január 7. – 1639) LR VII. 95.; Kovács 1991, 68–70.

A: 1622 leleszi pr. Guszarova 2005, 106.; CIH 1608–1657, 215. (1622. évi 43. tc.: Királyi Tábla felső-magyarországi prelátusa); **1625** leleszi pr. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 65.; **1630** leleszi pr. Guszarova 2005, 112.; **1634** leleszi pr., *kompilátor.* Kádár 2021, 449.; CIH 1608–1657, 343. (1635. évi 72. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Felső-Magyarországon, Tiszántúlon); **1637** leleszi pr., *kompilátor.* Szemere 1637, 94., 178.; Pálóczi Horváth 1637, 128., 141.; Zsilinszky 1893, 374.

Telekessy István (*1633. augusztus 20., Csömöte [Vas m.] – † 1715. március 3., Eger) Sopron jezsuita gimn., Nagyszombat egy. (1657–1661), Róma CGH (1657–1661), sárvári plé. (1666–1673), pápoci perjel (1667–1673), győri k. (1673–1699), soproni főe. (1673–1676), székesegyházi főe. (1676–1681), szentadalberti pr. (1681–1682), őrk. (1682–1699), csanádi p. (1689. december 29. – 1699), egri p. (1699. június 4. [1709. december 18. Keresztély Ágost esztergomi é. megfosztja tisztségétől, 1711. március 10. p.-i méltóságába visszahelyezve]), kuruc fogság (1703. november – 1704. április) után csatlakozik II. Rákóczi Ferrenchez, 1710. november 8. e. elpártol tőle. Bedy 1938, 443–444.; Bedy 1939, 63–64.; MAMŰL XI. 405–407. [Bitskey István], Heckenast–Mészáros 2005, 429.

A: 1681 győri k., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 153., 299. (stájerországi határigazító bizottság tagja); Acta Diaetalia 1681, 161–162. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; CIH 1657–1740, 283. (1681. évi 23. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja)

F: egri p. 1708 a *resolutio megtárgyalására kiküldött bizottság tagja*. Diaeta ab.; **1712** a királyt fogadó bizottság tagja. Diaeta ab.

Tolnay István († 1628. július 8. e.) egri k. (1615 e. – 1628?), váradhegyfoki pr. (1622 e. – 1628. július 8. e.) LR VII. 179., 749.; Nováky 1819, 193–195.

A: 1619 egri k. Zsilinszky 1891, 159.; **1622** váradhegyfoki pr., egri k.?, *részvétele feltételezhető, mert II. Ferdinánd Sopronban, 1622. július 22-én kelt oklevelével miskolci oltárjavadalmat kap mint váradhegyfoki pr. és egri őrk.* LR VII. 179.; **1625** váradhegyfoki pr., egri k.? *III. Ferdinánd koronázásán „domini minores praelati sub infulis” között.* Ordo coronationis 1625, 65.

Tormásy Péter (*1650 k., Csepreg [Sopron m.] – † 1689. július 20. e.) Győr jezsuita gimn. (1660–1663), Bécs Pazmaneum (1665–1668), vépi plé., szombathelyi plé. (1670 k.), vasvári k. (1673 e. – 1689), olvasók. (1673 e. – 1673), pr. (1673–1689), kapornaki a. (1676. február 15. – 1689) LR XVI. 28., XIX. 471.; Desics 1929, 321.; Sill 1977, 226. 44. j.

A: 1681 vasvári k. (pr.), kapornaki a., *kompilátor*. Bártfa 1681, 4^r.; Acta Diaetae 1681, 25., 40., 153., 174., 367.; Acta Diaetalia 1681, 169–170. (megbízólevél); Lundorp 1697, 253.; Zsilinszky 1893, 411.; **1687** vasvári k. (pr.) Guszarova 2005, 140.; Acta Diaetae 1687 (1681), 734.; Dolny Piber 1687, 1^r.

Ugróczy János († 1621, Varasd) Pyber János nagyszombati plé.-nak, majd Szuhai István egri p.-nek káplánja, egri k. (1600–1621), esztergomi k. (1605. április 16. – 1614), eger-vári Szűz Mária-pr. (1615–1621?) Nováky 1819, 189–193.; Kollányi 1900, 209.

A: 1618 egri k.?, *Telegdy János váradi p., esztergomi nagypr. káplánjaként van említve.* Ordo coronationis 1618, 33^r.

Vanoviczy János OSPPE (*1614 k. – † 1678. január 8., Késmárk) Olmütz egy. (1636), Róma CGH (1636–1640), pálos rendtag, a Propaganda Kongregáció misszionáriusa (1642–1649), sátoraljaújhegyi kolostor vikáriusa (1647), pálos főperjel titkára (1651–1657 vagy tovább), nagyszombati pálos rendi főiskola vezetője (1653 u.), a pálos rend római általános proku-

rátora (1658–1675), a pálosok magyarországi apostoli missziójának helyettes főnöke (1667), majd főnöke (1668-tól, de továbbra is Rómában van), 1669-ben a rendi káptalan iszákosság vádjával letartóztatja, de később visszatérhetett Rómába, szkardonai p. (1673 – 1674. április 20.) LR XIII. 221., XV. 560.

A: 1659 pálos főperjel követe, *kompilátor; kirohanása a magyar katonák ellen, alsótáblai kiküldött a rendekhez a törvénytelen mandátumok ügyében.* Borosy 2001, 44., 68., 70., 74.; Galla 2015, 162–163.; PBRT IV. 211.

Vasvári Szeghy György († 1637. augusztus 6.) Nagyszombat egyházmegyei szeminárium, Bécs egy. (1606 – 1609 k.) vágserdahelyi plé. (1609), érsekújvári plé. (1610 – 1612 k.), esztergomi k. (1610. október 23. – 1616), győri k. (1616–1637), éneklők. (1616–1630), sári a. (1616 k. – 1635. május 22., lemond, de még az 1637. évi országgyűlésen is így szerepel), győri p.-i helynök (1620/1623–1637), földvári a. (1623. június 17. – 1637?, még az 1637. évi országgyűlésen is így szerepel), pápoci pr. (1630. április – 1636. augusztus), pécsváradi a. (1635. november 1. – 1637), győri nagypr. (1636. augusztus 1. – 1637) LR VII. 234., VIII. 85., 108.; Kollányi 1900, 212.; Bedy 1938, 407.; Szabady 1938, 21–23.

A: 1634 győri k., sári és földvári a., *kompilátor.* Kádár 2021, 448., 450.; CIH 1608–1657, 343. (1635. évi 72. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Alsó-Magyarországon) **1637** sári és földvári a.-ként meghívva, *de az országgyűlés kezdete előtt elhunyt.* Szemere 1637, 178.

Vasváry [Károl] András († 1613. augusztus 21. e.) pozsonyi k. (1592–1613), veszprémi nagypr. (1608 e. – 1613?), zalavári és kapornaki a. (1608 e. – 1613) LR VI. 430.; Rimely 1880, 266.

A: 1608/2 veszprémi pr., kapornaki a., zalavári a. Benda 1972, 315.

Veresmarty Mihály (*1572. március – † 1645, Pozsony) Tolna református iskola (1587 k. – 1589 k.), Debrecen református kollégium (1590–1596), ceglédi, majd kecskeméti református iskolamester, nagykőrösi református lelkész, 1604-ben Forgách Ferenc érsek börtönbe veti, Bocskai István hadai kiszabadítják, nyitrai, majd komjáti prédikátor (1605–1608), katolizál (1610. augusztus 15., Bécs), teológiai tanulmányok Bécs jezsuita kollégium (1610. augusztus 15. u. – 1611), vágssellyei plé. (1613 k.), pozsonyi k. (1615–1645), óbudai pr. (1624. május 15. – 1645), bátai a. (1627. augusztus 12. – 1645) Némethy 1894, 1018.; MAMŰL XII. [Bitskey István]; Molnár 2006, passim.

A: 1634 pozsonyi k., bátai a. Kádár 2021, 448–449.; **1637** bátai a., pozsonyi k.? Szemere 1637, 178.

Vinkovich Benedek (*1581, Jaska [Zágráb m.] – † 1642. november 2., Zágráb) Kolozsvár jezsuita koll., Bécs egy., Bologna Collegium Illyricum–Hungaricum (1606 e.), császári olvasók. (1608–1609), zágrábi k. (1610–1633), császári főe. (1611–1612), kamarcsai főe. (1612–1619), székesegyházi főe. (1619–1624), nagypr. és p.-i helynök (1624–1633), pécsi p. (1630. október 25. – 1637), zágrábi p. (1637. május 1. – 1642) Margalits 1900, 112–117.; Ivančan 1924, nr. 718.; Molnár 2012, passim.

A: 1625 zágrábi k. (pr.), horvát–szlavón rendek köv., *rendek küldöttje (felsőtáblához)*. Catalogus 1625, 282.; Ordo coronationis 1625, 64.; Zsilinszky 1891, 315.; HSS V. 371–372. (Nr. 224.); Pálffy 2020, 35.; CIH 1608–1657, 270. (1625. évi 61. tc.: a zágrábi nagypr. ezentúl [élete tartamára] a felsőtáblára kap meghívást, ugyanígy ott üljön ezentúl a horvát–szlavón rendek egyik követe, és a többi követük maradjon az alsótáblán)

F: 1630 zágrábi pr. Guszarova 2005, 109., 112.; **1634** pécsi p., zágrábi pr., (*horvát–szlavón rendek köv. a felsőtáblán?*) Kádár 2021, 431., 438.; CIH 1608–1657, 337. (1635. évi 58. tc.: stájerországi határigazító bizottság tagja), 357.; **1637** zágrábi p. Szemere 1637, 176.; Pálóczi Horváth 1637, 258.; Ötvös 1914, 79.; CIH 1608–1657, 411.

Vitnyédy Ferenc (*1617 k., Fertőszentmiklós [Sopron m.] – †1666. július 11., Sopron) Bécs egy. (1641–1642), Róma CGH (1642–1646), kapuvári plé. (1646 k.), esztergomi k. (1646. március 28. – 1649), sárvári plé. (1649), pápoci perjel (1649–1666), soproni plé. (1650. október 4. – 1666) Bedy 1939, 63.; Kollányi 1900, 263.; Bán 1939, 197.

A: 1655 pápoci perjel. Guszarova 2005, 131.; Zsilinszky 1893, 100.

Zaicz János OSPPE (*1578 – †1638) Olmütz jezsuita gimn. (1597–1602), egy. (1603), Róma CGH (1602–1606) pálos szerzetes, főperjel (1611–1628), majd főperjelhelyettes. Kisbán 1938, I. 206–207., II. 436.

A: 1613 pálos főperjel, *egész rendje nevében ügyvédvalló levelet adott ki*. Acta Paulinorum I. 308.; **1622** pálos főperjel, *a-ok között hetedik helyen*. Guszarova 2005, 107.; **1625** pálos főperjel, *a-ok között hatodik helyen*. Catalogus 1625, 282.

Zongor Zsigmond (*1580 k. – †1658. március 27., Pozsony?) nyitrai k. (1613. június 4. – 1648), ludányi a. (1625–1655), olvasók. (1637–1645), p.-i helynök (1644 – 1645 k.), csanádi p. (1644. szeptember 23. – 1648), esztergomi nagypr. (1645. december 8. – 1655), váradi p. (1648. április 20. – 1655), váci p. és pozsonyi pr. (1655. szeptember 22. – 1658) Vagner 1896, 203.; Kollányi 1900, 260–261.; Mikó–Pálffy 2002, 163–164.; Fazekas 2021, 501–502.

A: 1634 ludányi a., nyitrai k.? Kádár 2021, 449.; **1637** ludányi a. Szemere 1637, 178.; **1642** nyitrai k. Conscriptio 1642, 248.

F: 1646 csanádi p. Acta generalis diaetae 1646, 4^r.; Okolicsányi 1710, 3.; Zsilinszky 1890, 331.; Guszarova 2005, 116.; CIH 1608–1657, 521.; **1649** váradi p. CIH 1608–1657, 561. (1655. évi 76. tc.: felső-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 577.; **1655** váradi p. Guszarova 2005, 125.; Zsilinszky 1893, 94.; CIH 1608–1657, 601. (1655. évi 29. tc.: vámok ügyében kirendelt biztos Alsó-Magyarországon), 617. (1655. évi 51. tc.: alsó-magyarországi fellebbviteli bírává nevezik ki a nádor mellé), 655.

Zucconi, Vincenzio (†1657. július 6. e.) rosoni p. (1625. december 5. – 1657. július 6. e.) LR VII. 486., XII. 28.

F: rosoni p. 1625 Catalogus 1625, 280.; CIH 1608–1657, 277.; **1630** Guszarova 2005, 109.; CIH 1608–1657, 305.; **1634** rosoni p., *csak meghívása igazolható*. Kádár 2021, 431.; CIH 1608–1657, 357.; **1655** rosoni p. Guszarova 2005, 125.; CIH 1608–1657, 655.

Források és szakirodalom

Források őrzőhelyek szerint⁴⁶

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu [Róma]

Austr. 135. > Litterae annuae 1627

AAV = Archivio Apostolico Vaticano [Róma]

Arch. Concist. Processus Consistoriales. Vol. 24.

EFK = Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár [Esztergom]

> Dolny Piber 1687

EFL EFML = Esztergomi Prímási Levéltár. Főszékeskáptalani Levéltár Magánlevéltára [Esztergom]

Lad. 96. Capsa 12. fasc. 4. Nr. 42., 45.

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár Kézirattára [Budapest]

> Acta Paulinorum I.

Coll. Hev. > Ordo 1613

Coll. Kapr. > Szemere 1622, Szemere 1625, Szemere 1637, Szemere 1646, Szemere 1649

GyEL GyKHL = Győri Egyházmegyei Levéltár. Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára [Győr]

Fasc. 302.

MNL HML EÉGL = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára [Eger]. XII-3/a. [Egri Érsekség Gazdasági Levéltára]

> Ordo coronationis 1625

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Budapest]

A 37 > Acta diaetae 1618, Acta Diaetae 1681, Acta Diaetae 1687 (1681)

Acta Diaetae 1630. fol. 19. [Litterae regales Füley Farkas Tamás pilisi apát részére, Bécs, 1629. november 1.]

Acta Diaetae 1630. fol. 93–102. [Catalogus diaetalis anni 1629 ad comitatus, meghívottak jegyzéke]

Acta Diaetae 1638. Nr. 22. fol. 125.

A 57 > LR

A 95 > Acta diaetalia 1609, Acta diaetalia 1613, Acta Diaetalia 1649, Acta Diaetalia 1681, Acta Diaetalia 1687, Ordo coronationis 1618

C 30

⁴⁶ A leggyakrabban idézett, alább külön listában szereplő forrásoknak itt csak a szígláit tüntetjük fel (> jelek után). Pontos címüket, jelzetüket lásd alább. A szíglával nem jelölt forrásokra csak itt utalunk.

Pozsony megye. Investigatio nobilium. C22.
 E 142 > Ordo coronationis 1613
 N 49 > Bártfa 1681, Pálóczi Horváth 1637
 N 114 > Specificatio 1681
 Diaria diaetae. Vol. 3. fol. 399., 507., Vol. 5. fol. 130.

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár [Budapest]
 > Acta generalis diaetae 1646

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Bécs]
 AUR = Allgemeine Urkundenreihe (1608 II.1.)
 UA = Ungarische Akten > Catalogus 1625, Catalogus 1687, Conscriptio 1642

Leggyakrabban idézett források rövidítéseik rendjében

Acta Diaetae 1618 = MNL OL A 37. Acta Diaetae. 1618. fol. 42. [A prelátusok, bárók és mágánások szavazása arról, hogy előbb királyválasztás vagy nádorválasztás legyen. 1618. március 26. és további iratok]

Acta Diaetae 1649 = MNL OL A 37. Acta Diaetae. 1649. fol. 18.

Acta Diaetae 1681 = MNL OL A 37. Acta Diaetae. 1681.

Acta Diaetae 1687 (1681) = MNL OL A 37. Acta Diaetae. 1681 (1687). fol. 733–747.

Acta diaetalia 1609 = MNL OL A 95. Acta Diaetalia. 1599–1646. [2. d.] „1609. évi országgyűlés”

Acta diaetalia 1613 = MNL OL A 95. Acta diaetalia (1599–1646). „1613. évi országgyűlés iratai”

Acta Diaetalia 1649 = [A királyi tábla tagjainak névsora, 1649.] MNL OL A 95. Acta Diaetalia. fol. 6. „Az 1649. évi országgyűlésre tartozó okiratok”

Acta Diaetalia 1681 = MNL OL A 95. Acta Diaetalia. (6. cs.) 1681. évi országgyűlés iratai

Acta Diaetalia 1687 = MNL OL A 95. Acta Diaetalia. (4. d.) 1687. évi országgyűlés iratai

Acta generalis diaetae 1646 = *Acta generalis diaetae [...] anni 1646 in civitatem [...] Posoniensem indictae et publicatae accurate [...] conscripta et consignata nec non [...] Caspari Illéshazi [...] in debita subiectionis et observantiae signum per Andream Kruspier iuratum eiusdem aulae secretarium oblata et consecrata die 30 mensis Iunii anno 1647.* OSZK Kt. Fol. Lat. 543. fol. 4–12.

Acta Paulinorum I. = *Inchoatur acta Ordinis sub generalatum reverendissimi patris, fratris Nicolai Staszewsky canonice in capitulo generali electi 1640.* ELTE EKK Ab 154. Tom. 1.

Bártfa 1681 = [Bártfa város követeinek naplója az 1681. évi országgyűlésről.] MNL OL N 49. Lad. L. Litt. B. fol. 2–8.

Catalogus 1625 = *Catalogus diaetalis anni 1625.* ÖStA HHStA UA Comititalia. Fasc. 400. fol. 278–286.

Catalogus 1687 = *Catalogus diaetalis anni 1687.* ÖStA HHStA UA Comititalia. Fasc. 402. Konv. C. fol. 139^v.

Conscriptio 1642 = [Az 1642. évi diétára Pozsonyba érkezők névsora.] ÖStA HHStA UA Comititalia. Fasc. 401. fol. 246–249.

- Dolny Piber 1687 = [Dolny István és Piber László esztergomi kanonokok naplója az 1687. évi országgyűlésről.] EFK MS I. 202. [Coll. Batthyány. Cat. VI. Tit. I. a.]
- LR = MNL OL A 57. Libri Regii. (A kötet- és lapszámokat jelöltük.)
- Litterae annuae 1627 = [Litterae annuae Societatis Iesu] Anno 1627. ARSI Austr. 135. [557–575.]
- Ordo 1613 = *Modus in coronatione reginae Hungariae servatus, dum serenissima Anna, uxor Matthiae secundi coronaretur Posonii.* ELTE EKK Coll. Hev. Tom. 9. 128–129.
- Ordo coronationis 1613 = *Ordo coronationis Serenissimae Reginae [1613].* MNL OL E 142, fasc. 11., nr. 3.
- Ordo coronationis 1618 = *Ordo coronationis serenissimi domini, domini Ferdinandi [...]* 1618, *Ordo in coronatione serenissimi regis Ferdinandi ex statu ecclesiastico ...* MNL OL A 95 Acta Diaetalia. 1599–1646. [2. d.] fol. 2^r–13^v, 33–34. „1618. évi országgyűlés”
- Ordo coronationis 1625 = *Ordo seu series illustrissimorum, reverendissimorum atque admodum reverendorum dominorum archiepiscoporum, episcoporum atque aliorum minorum praelatorum cum illustrissimo domino Petro Pazmanno, ad coronationem serenissimi principis ac domini domini Ferdinandi tertii, sacrae caesareae regiaeque maiestatis Ferdinandi secundi filii charissimi octava die mensis Decembris, anni 1625 Sopronii sub generali regni diaeta concurrentium.* MNL HML EÉGL Classis I. Nr. 15.
- Pálóczy Horváth 1637 = [Pálóczy Horváth György:]⁴⁷ *Acta et diarium generalis Regni Hungariae diaetae a [...] Ferdinando III. in liberam regiamque civitatem Posoniensem ad festum sancti Matthaei evangelistae, hoc est 21mus diem mensis Septembris anni 1637 indictae, atque in annum 1638 continuative celebrata.* MNL OL N 49. Archivum Regni. Diaetae. Diaetae antiquae. III. 125–276.
- Specificatio 1681 = *Specificatio eorum, qui per regales ad modernam, anni 1681 regni diaetam vocati sunt.* MNL OL N 114. Diaria diaetae. Vol. 5. fol. 396–398.
- Szemere 1622 = [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Acta comitorum Soproniensium, per sacratissimam Caesaream regiamque maiestatem D. N. C. ad festum beatorum Philippi et Jacobi apostolorum, hoc est diem primum mensis Maii recenter evoluti, indictorum te promulgatorum ac anno Domini 1622 Sopronii celebratorum.* ELTE EKK Coll. Kapr. A26. p. 179–222.
- Szemere 1625 = [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Acta diaetalia comitorum Soproniensium pro festi Nativitatis gloriosissimae Dei Genitricis Virginis Mariae, hoc est die octavo mensis Septembris per suam maiestatem caesaream et regiam D. N. C. in liberam ac regiam civitatem nam Soproniensem indictorum et ibidem celebratorum, anno 1625.* [Folytatólag:] *Descriptio coronationis Ferdinandi III. in regem Hungariae, die octava Decembris anno 1625.* ELTE EKK Coll. Kapr. A27. p. 223–262.
- Szemere 1637 = [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Diarium ablegatorum Abaujvariensium Georgii Barna de Meléthe et Pauli Szemere ad diaetam Posoniensem missorum per Paulum Szemere scriptum, et acta diaetae Posoniensis in annis et diebus supranotata continue et memorabiliter celebratae.* (Collectio Pauli Szemere ablegati Abaujvariensis). ELTE EKK Coll. Kapr. A27. p. 73–285.
- Szemere 1646 = [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Diarium diaetae Posoniensis et alia adnotata per Paulum Szemere scripta.* [1646] ELTE EKK Coll. Kapr. A29. p. 141–211.
- Szemere 1649 = [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Diarium diaetae Posoniensis per Paulum Szemere scriptum [1649].* ELTE EKK Coll. Kapr. A29. p. 211–225.

⁴⁷ Jelöletlen, Pálffy Géza által azonosított szerző.

Kiadott források és szakirodalom

- ADB = Allgemeine Deutsche Biographie. www.deutsche-biographie.de (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 15.)
- Bán 1939 = Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV/2.)
- Bedy 1938 = Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából III.)
- Bedy 1939 = Bedy Vince: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából VI.)
- Bedy 1939b = Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének multja*. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából V.)
- Benda 1972 = Benda Kálmán: *A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. Levéltári Közlemények 43 (1972) 265–325.*
- Benger 1743 = Nicolaus Benger: *Annalium eremi-coenobiticorum ordinis fratrum eremitarum S. Pauli primi eremiteae volumen secundum, duos in libros partitum*. Posenii, 1743.
- Bitskey 1996 = Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Bp., 1996. (Italianistica Debreceniensis. Monográfiák 2.)
- Bognár–Kiss–Varga 2002 = Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. Bp., 2002. (Fejezetek az ELTE történetéből 25.)
- Borosy 2001 = Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok. I. 1618–1670*. Bp., 2001. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 33)
- Bruckner 1922 = Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. (1520–1745-ig)*. Bp., 1922.
- Cat. gen. I. II. III. = Ladislaus Lukács: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I–III. Romae, 1987–1988.
- Chobot 1917 = [Chobot Ferenc:] *A váci egyházmegye történeti névtára. II. A papság életadatai*. Vác, 1917.
- CIH 1608–1657 = *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1608–1657. évi törvéncikkek*. Ford. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás)
- CIH 1657–1740 = *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvéncikkek*. Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1900. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás)
- Csízi–Kovács–Utassi 2020 = Csízi István – Kovács Zsuzsa – Utasi Csilla: *Magyar-horvát diákcímerek a bolognai archiginnsióban*. Bp.–Bologna, 2020.
- Desics 1929 = Desics Ignác: *A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásaiban*. In: Géfin Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története. II. Szombathely, 1929.*
- Diaeta ab. = Diaeta. A 18. századi magyar országgyűlések résztvevőinek adatbázisa. [Készült Szijártó István vezetésével.] [Http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html](http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html). (Legutóbbi megtekintés: 2021. április 15.)

- Dominkovits 2009 = Dominkovits Péter: Főúri familiáris – jogtudó értelmiség – mezővárosi polgár? Adatok és kérdések egy 17. századi szombathelyi ügyvéd, Gorup János életútjához. *Sic Itur ad Astra* 60 (2009) 85–99.
- Dominkovits 2011 = Dominkovits Péter: Chemetey István Vas vármegyei alispán végrendelete, 1604. Adalék Szombathely mezőváros 17. század eleji nemesi társadalmához. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 34/1. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2011. 287–300.
- Eggerer 1663 = Andreas Eggerer: *Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliqviae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae*. Viennae, 1663.
- EÉ = *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003.
- Fabó 1873 = Fabó András: *Az 1662-diki országgyűlés*. Bp., 1873.
- Fallenbüchl 2002 = Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Adattár. Bp., 2002.
- Fazekas 2002 = Fazekas István: A Pázmáneum története alapításától a jozefinizmus koráig. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Bp., 2002. (METEM Könyvek 37) 9–176.
- Fazekas 2003 = Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)
- Fazekas 2021 = Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- Fazekas–Kádár 2017 = Fazekas István – Kádár Zsófia: A győri jezsuita templom 17. századi jótévői, a támogatók körének rekonstrukciója. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 13–58.
- Fazekas–Kádár–Kökényesi 2020 = Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*. I–II. Bp., 2020. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 1.)
- Fazekas–Kádár–Kökényesi 2021 = Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773)*. I–II. Bp., 2021. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 2.)
- Fazekas–Kökényesi–Ternovác 2020 = Fazekas István – Kökényesi Zsolt – Ternovác Bálint: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága (1616–1772)*. [On-line adattár.] https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 10.)
- Forgó 2007 = Forgó András: A pálos rendfőnök és képviselői a XVIII. századi magyar országgyűléseken. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk. Sarbak Gábor [Őze Sándor közreműködésével]. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1) 166–175.
- Forgó 2009 = Forgó András: „... rediit tamen vacuum...” Egyházegyesítési kísérlet a 17. század utolsó évtizedében. *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009) 1. sz. 72–91.
- Fraknói 1868, 1869, 1872 = Frankl [Fraknói] Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I. (1570–1621.) II. (1622–1631.) III. (1632–1637.) Pest, 1868, 1869, 1872.
- Fraknói–Ráth 1867 = *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatiai iratai (1618–1626)*. Kiad. Fraknói [Frankl] Vilmos – Ráth Károly. Esztergom, 1867.

- Gábríš 1968 = Július Gábríš: *Dejiny prepozitúry Panny Márie v Novom Meste nad Váhom*. [Trnava,] 1968. [Kézirat.]
- Galla 1940 = Galla Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Bp., 1940.
- Galla–Fazekas 2015 = Galla Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. [S. a. r. Fazekas István.] Bp.–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae 1/11.)
- Gatz 1990 = Erwin Gatz: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches. Ein biographisches Lexikon*. III. (1648–1803.) Berlin, 1990.
- Guszarova 2005 = Tatjana Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76 (2005) 93–148.*
- Hajnal 1930 = *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március)*. Szerk. Hajnal István. Bp., 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok.)
- Harrach Diarien 2010 = *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*. Bd. I. *Kommentar und Register*. Hrsg. Katrin Keller – Alessandro Catalano [unter Mitarbeit von Marion Romberg]. Wien–Köln–Weimar, 2010. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 104.) (Vö. <https://www.univie.ac.at/Geschichte/Harrach/>. Legutóbbi megtekintés: 2022. április 15.)
- Heckenast–Mészáros 2005 = Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. [S. a. r., kieg., bev. Mészáros Kálmán.] Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak.)
- Holub 1974 = Holub József: *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. 5. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1974. 5–124.
- Hradszky 1901 = Josephus Hradszky: *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis, nunc vero cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti. Instar manuscripti*. Szepesváralja, 1901.
- HSS V. = *Acta comitialia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae. Hrvatski saborski spisi*. Ed. Šišić, Ferdo. Vol. V. 1609–1630. Zagreb, 1918. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 43.)
- Ivančan 1924 = Ljudevit Ivančan: *Podatci o zagrebačkim kanonicima*. Pretipkao Kamilo Dočkal. Zagreb, 1924. [Kézirat. Zágrábi Érseki és Főszékeskáptalani Levéltár.] (Másolatát Varga Szabolcs bocsátotta rendelkezésünkre, segítségét köszönjük.)
- Iványi 1991 = Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713*. Bp., 1991. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III/10.)
- Jenei 1981 = *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*. S. a. r. Jankovics József. Bp.–Szeged, 1981. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5.)
- Juhász 1936 = Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699)*. Makó, 1936.
- Kádár–Fazekas 2022 = Kádár Zsófia – Fazekas István: *Bény János győri nagyprépost az 1649. évi pozsonyi országgyűlésen*. [Megjelenés alatt.]
- Kádár 2013 = Kádár Zsófia: *Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)*. In: *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp., 2013. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13) 293–328.

- Kádár 2021 = Kádár Zsófia: Az 1634/35. évi soproni országgyűlés meghívottai és résztvevői. Forrásközlés és névjegyzék. In: *Lybus. Magyarságtudományi forrásközlések*. 2021. I–II. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2022. I. 399–466.
- Kádár–Kiss–Póka 2011 = Kádár Zsófia – Kiss Beáta – Póka Ágnes: *A Nagyszombati Egyetem Teológiai Karának hallgatósága 1635–1773*. Bp., 2011. (Fejezetek az ELTE történetéből 26. *Varia Theologica* – PPKE HTK 3.)
- Kisbán 1938 = Kisbán Emil: *A magyar Pálosrend története*. I. (1225–1711.) II. (1711–1786.) Bp., 1938.
- Kmety–Szögi–Varga 2021 = Kmety Adrien – Szögi László – Varga Júlia: *A nagyszombati egyetem bölcsész és teológus növendékei. I. 1635–1735*. Esztergom, 2021. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 22/1.)
- Kollányi 1900 = Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900.
- Koltai 2012 = Koltai András: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr, 2012. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14.)
- Kovács 1991 = Kovács Imre: *A türjei premontrei prépostság története*. Zalaegerszeg, 1991. (Zalai Gyűjtemény 32.)
- Kristóf–Tóth 2015 = *Széchenyi Pál érsek emlékezete*. Szerk. Kristóf Lilla – Tóth Vilmos. Győr, 2015.
- Ludiková–Mikó–Pálffy 2007 = Zuzana Ludiková – Mikó Árpád – Pálffy Géza: *A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 313–344.*
- Lukács I. II. = *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I.* (1551–1600.) II. (1601–1640.) Coll. et ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1978–1982. (*Monumenta Historica Societatis Iesu* 117, 125.)
- Lundorp 1697 = Michael Caspar Lundorp: *Der Römischen Käyserlichen Majestät Und Deß Heiligen Römischen Reichs Geist- und Weltlicher Stände Chur-Fürsten Fürsten Grafen Herren und Städte Acta Publica Und Schriftliche Handlungen ... Teil 11. Oder Continuatio 7. Darinnen vornehmlich enthalten: ... die Acta deß in Anno 1681. gehaltenen Ungarischen Landtages zu Edenburg und darauff erfolgte Crönungs-Act Ihrer Majestät der regierenden Kayserin ...* Franckfurt am Main, 1697.
- MAMÚL I, IV, V, XI. = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter. I. (Aachen–Bylica.) IV. (Halételek–Jordán.) V. (Jordánszky-kódex–kolostorépítézet.) XI. (Széchenyi–teuton lovagrend.) Bp., 2003, 2005, 2006, 2011.
- Margalits 1900, 1902 = Margalits Ede: *Horvát történelmi repertórium*. I–II. Bp., 1900–1902.
- Maurer 1887 = Josef Maurer: *Cardinal Leopold Kollonitsch, Primas von Ungarn, sein Leben und sein Wirken*. Innsbruck, 1887.
- Merényi-Metzger 2002 = Merényi-Metzger Gábor: *Az aradi címzetes prépostok onomasztikonja (1581–1945)*. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 14 (2002) 1–4. sz. 171–188.
- Mihalik 2017 = Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- Mihalik 2019 = Mihalik Béla: *Konfliktus és megújulás. Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744)*. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk. Forgó András – Gózszy Zoltán. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11) Pécs, 2019. 133–170.

- Mihalik 2021 = Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék magyarországi egyházpolitikája a 17. század végén. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 631–670.
- Mikó-Pálffy 1999 = Mikó Árpád – Pálffy Géza: A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* 48 (1999) 137–156.
- Mikó-Pálffy 2002 = Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő* 51 (2002) 102–172.
- Molnár 2001 = Molnár Antal: Egy „magyar” püspök a török hódoltságban. Macripodari Jácint csanádi püspök levele Szelepcsényi Györgyhez 1668-ban. *Levéltári Közlemények* 72 (2001) 65–75.
- Molnár 2002 = Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. I. (1572–1647.) Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 26.)
- Molnár 2003 = Molnár Antal: *Katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.)
- Molnár 2004 = Molnár Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004. (METEM Könyvek 45.)
- Molnár 2005 = Molnár Antal: Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 17 (2005) 1–2. sz. 193–204.
- Molnár 2006 = Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.)
- Molnár 2009 = Molnár Antal: Dobokay Sándor SJ önéletrajzi feljegyzései (1620). In: uő: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8) 79–93.
- Molnár 2012 = Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Bp., 2012. (METEM Könyvek 77.)
- Molnár 2014 = Molnár Antal: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen. A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában. In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Sopromiensis 1) 125–231.
- Molnár 2018 = Molnár Antal: Katolikus egyházi középréteg a Magyar–Horvát Királyságban a 17. században. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2018. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3) 67–91.
- Molnár 2019 = Molnár Antal: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- Némethy 1894 = Ludovicus Némethy: *Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Strigonii, 1894.
- Nováky 1819 = Nováky József: Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis, his accedunt: rectores altarium, nec non parochi, et alii de clero Dioecesis Agriensis. [1819]. S. a. r. Leskó József. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. Szerk. Leskó József. IV. Eger, 1908. 55–265.
- Okolicsányi 1710 = *Historiae diplomaticae de statu religionis Evangelicae in Hungaria appendix. Qua continentur acta comitorum Hungaricorum an[norum] 1647, 1649, 1662, 1681, et 1687 integra quoad puctum religionis Evangelicae*. [Újrakezdődő oldalszámozással a kötet végén.] In: [Okolicsányi Pál:] *Historia diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*. [H. n.,] 1710.

- Oláh 2020 = Oláh P. Róbert: Bényi János győri nagyprépost magánkönyvtára. *Magyar Könyvszemle* 136 (2020) 248–256.
- Ötvös 1914 = Ötvös Lajos: *Az 1637–38. évi országgyűlés*. Bp., 1914.
- Pálffy 2020 = Pálffy Géza: Megerősített lojalitás. A bécsi udvar és a magyar rendek az 1625. évi soproni koronázódiétán. In: *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. Sopron–Bp., 2020. (*Annales Archivi Soproniensis* 2) 15–117.
- PBRT IV. = Molnár Szulpicz: *A pannonthalmi főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-rend fölőslása és föléledése. 1535–1708*. Bp., 1906. (A Pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. A Pannonthalmi főapátság története 4.)
- PBRT VII. = Füßy Tamás: *A zalavári apátság története. A legrégebbi időktől fogva napjainkig*. Bp., 1902. (A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 7.)
- PBRT XII/B. = Sörös Pongrác: *Az elenyészett bencés apátságok*. Bp., 1912. (A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 12/B.)
- Pfeiffer 1987 = Pfeiffer János: *A vaszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* 8.)
- Pirhalla 1899 = Pirhalla Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899.
- Révay 1659 (2021) = Révay Péter: *De Monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem/A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*. I–II. [Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely. Ford. Tóth Gergely et al.] Bp., 2021.
- Reviczky 1897 = Reviczky Bertalan: *A Boldogságos Szűzről címzett vág-ujhelyi prépostság története*. Trencsén, 1897.
- Rimely 1880 = Carolus Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim Ss. Salvatorem. Posonii*, 1880.
- Sill 1977 = Sill Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szombathely, 1977. 173–242.
- Sörös 1899 = Kálly Péter csornai prépost és szekszárdi apát végrendelete 1621. június 3. Közl. Sörös Pongrác. *Magyar Történelmi Tár* (1899) 338–342.
- Sugár 1984 = Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az egri főegyházmegye schematizmusa 1.)
- Szabady 1932 = Szabady Béla: Nagyfalvy Gergely váci püspök, zalavári apát (1576–1643). *Pannonthalmi Szemle* 7 (1932) 213–232.
- Szabady 1936 = Szabady Béla: Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650). In: *A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről*. Közl. Sziklai Jenő. Sopron, 1936. 15–115.
- Szabady 1938 = Szabady Béla: Draskovich György győri kanonokjai. Kanonokok arcképei a tizenhetedik századból. Első közlemény. Második, befejező közlemény. *Győri Szemle* 9 (1938) 10–37., 97–126.

- Temesváry 1913, 1914 = Temesváry János: Erdély választott püspökei. (1618–1695). I–II. In: *A szamosújvári M. Kir. Állami Főgimnázium 19-ik évi az 1912/12. tanévről*. Közl. Dömötör János.; *A szamosújvári M. Kir. Állami Főgimnázium 20-ik évi az 1913/14. tanévről*. Közl. Dömötör János. Szamosújvár, 1913. 3–94.; 1914. 5–122.
- Tóth 1999 = Tóth István György: Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban (Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába, 1653–1673). *Levéltári Közlemények* 70 (1999) 107–142.
- Tóth T. 2018 = Tóth Tamás: A megújulás szolgálatában. Germanikusok a 17. századi Magyar Királyságból. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, 93–120.
- Tusor 1997 = Tusor Péter: Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9 (1997) 1–2. sz. 83–146.
- Tusor 2022 = Tusor Péter: *Lósy, Lippay, Szelephény. Három mikrobiográfia a kora újkorból. (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével, 1625–1666)*. Bp.–Róma, 2022. (Collectanea Vaticana Hungariae 19.)
- Vagner 1896 = Vagner József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896.
- Varga 2004 = Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin 1560–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)
- Várkonyi 1997 = Várkonyi Gábor: „Király urunk eő fölsége koronászatia”. Magyarok az 1636-os birodalmi gyűlésen és római király koronázáson. *Levéltári Szemle* 42 (1993) 3. sz. 3–15.
- Véghseő 2003 = Véghseő Tamás: Benkovich Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai (1682–1702). *Athanasia* 16 (2003) 99–122.
- Véghseő 2007 = Tamás Véghseő: *Catholice reformare. Ágoston Benkovich O.S.P.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702)*. Bp.–Róma, 2007. (Collectanea Vaticana Hungariae 11/2.)
- Veress 1917 = *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus studentium. II. Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum. I. Matricula (1559–1917)/A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv (1559–1917)*. Coll., ed. Andreas Veress. Bp., 1917. (Fontes rerum Hungaricarum. Magyar történelmi források 2.)
- Veress 1941 = Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Bp., 1941. (Olaszországi magyar emlékek 3.)
- ZHS I. = *Zaključci hrvatskog sabora. Prothocolla generalium congregationum statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I. 1631–1693*. Pripremili Josip Buturac et al. Zagreb, 1958.
- Zsilinszky 1891 = Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. II. 1608–1647*. Bp., 1891. (A Magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai 4.2.)
- Zsilinszky 1893 = Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. 1647–1687*. Bp., 1893. (A Magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai 4.3.)
- Zsilinszky 1890 = Zsilinszky Mihály: *A linczi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényzettek története*. Bp., 1890.
- Zsoldos 1990 = *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Kiad., bev., jegyz. Zsoldos Attila. Bp., 1990. (Fejezetek az ELTE történetéből 11.)

MÉRLEG

GYŐR VÁROS MONOGRÁFIÁINAK TÖRTÉNETE A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

VARGA BALÁZS

THE HISTORY OF GYŐR'S MONOGRAPHY
FROM THE ERA OF DUALISM UNTIL TODAY

On the occasion of the 750. anniversary of Győr's declaration to a free royal city, in 2021, two monography volumes came out of the publishing house. One of them is the first part of the series elaborating the history of the city, while the other one is an independent industry historical piece of work. In the study, following the brief overview of the above mentioned pieces of work – principally based on the articles of the local press – I am outlining the history of Győr's monography, from the era of dualism until today. I am presenting on what occasions and for which reasons monography research started, who stood in the frontline of the scientific work, how local power, public opinion and the public related themselves to the works which were being written and which were already published. Moreover, which reasons and factors were in the background of the attempts, which ended with falls many times.

Keywords: monography, city history, free royal city, millenium, local power, local press

Egy nemzet történelmének és sorsának alakulására, identitásának formálódására nagy hatással bíró esemény kerek évfordulója rendszerint inspirálóan hat a történelemtudomány, illetve más diszciplínák, valamint művészeti ágak képviselőire. A történések ilyenkor új megközelítésből, új források és módszerek által helyezik fókuszba a történetet. Jó példa erre a közelmúltból a trianoni békeszerződés aláírásának százesztendő évfordulója, melynek kapcsán számos monográfia, tanulmány, tudományos és ismeretterjesztő cikk próbálta a téma eddig feltáratlan területeit bemutatni. Ha egy város jubilál – akár köztörténeti, akár várostörténeti eseményre emlékezve –, többnyire a település teljes történelme, fejlődése kerül az érdeklődés homlokterébe. Ilyenkor – ritkábban – egy, a város történelmére nagy rálátással bíró történész önállóan, vagy – gyakrabban – több helyi és országos, vagy nemzetközi szinten is ismert és elismert szakember csapatmunkában kellő „ürügvet” és motivációt érez ahhoz, hogy monográfiát készítsen.

Győr városa 2021-ben ünnepelte 750. évfordulóját ama jeles eseménynek, hogy V. István király 1271-ben kiváltságlevelet adott a településnek. Ennek révén a várba telepítet-

Varga Balázs, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar, Bölcsészettudományi és Humánerőforrás-fejlesztési Tanszék.

tek a fehérvári polgárok által élvezett jogokban részesültek, amelyek megteremtették a városi funkciók kiteljesedésének előfeltételeit, és hozzájárultak a település gazdasági és kulturális fejlődéséhez. A „várossá válás” 750. évfordulója kiváló alkalomnak mutatkozott arra, hogy az eseményt Győr az újabb kutatási eredményeket szintézisbe foglaló városmonográfiák elkészítésével ünnepelje meg. A munka szükségességét és indokoltságát jelzi, hogy Honvári János már bő két évtizeddel korábban, egy 1997-es tanulmányban éles hangot ütött meg a régóta húzódozó „monográfia-hiátussal” kapcsolatban, elsősorban a mindenkor helyi (győri) politikai elit felelősségét firtatva, mely szűklátókörűsége és provincializmusa miatt nem érti/értette meg, milyen fontos lehet egy nagyvárosi polgár identitásának formálása, erősítése szempontjából egy színvonalas várostörténet elkészítése.¹

A jubileumot megelőző esztendőkből sikerült politikai akaratot és anyagi erőforrásokat rendelni a szakma és a közvélemény részéről megfogalmazódó igények, szándékok mögé, így két fő szálon – egymástól jórészt függetlenül – indulhatott meg a vállalkozás. Az egyik munkacsoport – Horváth József történész-könyvtáros koordinálásával és öt kötetben – Győr történelmének megírását tűzte ki célul, a kezdetektől napjainkig. A másik kutatóközösség – Honvári János gazdaságtörténész irányításával és egy kötetben – a település iparának történetét helyezte a vizsgálódás fókuszába, ugyancsak a kezdetektől napjainkig.

Az első vállalkozás előmunkálatai során 2017 márciusában, majd később több alkalommal Győrben városmonográfiai műhelynapot szerveztek, ahol az előadók előbb a várostörténeti kutatás módszertani kérdéseire, az eddig megvalósult győri kutatások bibliográfiai összegzésére koncentráltak, később a település múltjának vázlatos áttekintése volt a cél, majd az egyes kötetek tartalmának főbb sarokpontjait tekintették át.² Győr történelmének feldolgozása, és a kötetek kialakítása során a szerkesztők és szerzők számára dilemmát jelentett, hogy a korszakhatárokat fontos köztörténeti eseményekhez, vagy belső, várostörténeti fordulópontokhoz kapcsolják-e. Ahogy az a későbbiekben látszik, néhol az előbbi, míg máshol az utóbbi megközelítés alkalmazását érezték indokoltnak. A kutatócsoport munkája 2021 őszén hozott kézzelfogható eredményt, az első kötet *Győr története. I. A kezdetektől 1447-ig* címmel jelent meg.³ A záró korszakhatár az 1447. június 1-én megkötött regedei [radkersburgi] egyezményre utal, melyben Győr püspöki joghatóság alá került, elvesztette szabad királyi városi kiváltságait és mezővárosi szintre süllyedt. Ez új korszakot nyitott a település történelmében. A műben összesen 16 szerző tanulmánya olvasható, köztük találhatók régészek, történészek és egy művészettörténész is. A második kötet, mely az 1447 és 1743 közötti időszakot öleli fel, várhatóan 2022-ben kerül ki a nyomdából. A végpont szintén egy fontos várostörténeti fordulópontot jelez, 1743. március 6-án Mária Terézia szabad királyi városi rangot adományozott az egyházi mezővárosnak. A további tervezett kötetek esetében már a köztörténeti korszakhatárok

¹ Honvári János: Győr vázlatos története a két világháború között. [Győr Város Levéltára] Városi Levéltári Füzetek (1997) 1. sz. 109.

² Horváth József: Mozaikok Győr történetéből. Városmonográfia Műhelynap. 2017. május 15. *Levéltári Szemle* 67 (2017) 2. sz. 93–97.

³ Lásd bővebben Győr története. I. A kezdetektől 1447-ig. Szerk. Horváth Richárd. Győr, 2021.

dominálnak, a harmadik rész az 1743 és 1849, a negyedik az 1849 és 1945 közötti, míg az ötödik az 1945-től napjainkig tartó időszakot tárgyalja.⁴

A másik – Honvári által vezetett – monográfia-kutatócsoport munkájának unikális voltát jelzi, hogy ez idáig nem készült a város ipartörténetével foglalkozó, átfogó mű. Bár Győrben komoly hagyománya van a gazdaság- és ipartörténeti kutatásoknak, de a téma szintézise sokáig váratott magára. A korábbi városmonográfiákban a gazdaság, és azon belül az ipar tárgyalása, az indokolthoz képest nem kellő mélységben és részletességgel történt meg. Ez különösen annak fényében meglepő, hogy a szektor Győr fejlődésében játszott szerepe már a középkorban, de főként a dualizmus időszakától rendkívül meghatározó volt. A kötet *Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig* címmel jelent meg 2021 végén.⁵ A műben két fővárosi és négy győri szerző – gazdaság- és hadtörténészek, muzeológusok, regionális és helytörténeti kutatók – tanulmányai olvashatók, melyek a címeikben megjelölt területet és korszakot magas szintű tudományos igényességgel, gazdag forrásanyag felhasználásával, körültekintő jegyzetapparátussal tárgyalják, számos szemléletes fotóval és statisztikai táblával illusztrálva. A monográfia első fejezete a céhes kézműipar 14. században történő megtelepülésétől indít és közel négy évszázadon átfutva próbál szemléletes képet adni a város iparáról. Majd két jelentős korszakhatár – 1872, az első magyar általános ipartörvény elfogadása és 1918, az első világháború vége között – tekint át Győr kisiparát, érzékeltetve annak sokszínű voltát, de nem elhallgatva csökkenő jelentőségét a nagyipar expanziója mögött. Terjedelmében és tartalmában is egyik meghatározó írása a kötetnek a város gyáriparát a 19. század második felétől az első világháború végéig bemutató tanulmány, mely nagyon szakszerűen, számos statisztikai adattal illusztrálva mutat rá az adottságokra, gazdasági és emberi tényezőkre, motivációkra, melyek révén a település a korszakban kereskedővárosból nagyüzemi központtá alakult. A kötet szerkesztési logikája alapján a két világháború közötti időszakban előbb ismét a kisiparról olvashatunk, amely a válságot leküzdve az ebben a periódusban tartott kézműves-kiállításokon számos elismerést szerzett, és képviselőinek egy része jelentős anyagi gyarapodást ért el. Majd a gyáripar kerül tárgyalásra, ismét bővebb terjedelemben. A tanulmány részletesen szól a Trianon utáni lét- és infrastrukturális feltételek, a gazdasági válság és a konjunktúra teremtette „környezet” győri gyárakra gyakorolt hatásáról. A monográfia színes, érdekes „intermezzója” a katonajármű-gyártás történetét a 1900-as évek elejétől a második világháború végéig tárgyaló írás, mely bemutatja a Magyar Vagon- és Gépgyárban készített harcászati járművek típusait és mennyiségét, valamint az általuk indukált forgalmat. A második világháború lezárásától a rendszerváltozásig terjedő korszak győri iparát három tanulmány taglalja. A korábbiaktól eltérően ebben a periódusban először a gyáripar kerül felvázolásra. Az írás a történelmi és gazdasági háttér rögzítését követően vizsgálja az egyes alkorszakok (1945–1948 és 1948–1989) gazdálkodási metódusait, a hangsúlyt a szocialista időszak győri fejlesztéseire, sajátosságaira, illetve a rendszer válsága okozta következményekre helyezve. Azt, hogy

⁴ Dr. Horváth József közlése. Könyvbemutató: *Győr története. I. A kezdetektől 1447-ig*. Kisfaludy Károly Könyvtár. Győr. 2022. február 23.

⁵ Lásd bővebben *Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Honvári János. Győr, 2021.

a hadászati célú járművek gyártása nemcsak az első és második világháború környékén kapott nagy jelentőséget a városban, hanem a hidegháború időszakában is, jelzi a következő, rövidebb lélegzetű, de a témát kellő mélységben tárgyaló tanulmány, mely a Győri Szerszámgépgyár, majd a Magyar Vagon- és Gépgyár, illetve a RÁBA ez irányú tevékenységét járja körbe. 1948-at, a fordulat évét követően a kisipar helyzetében is hatalmas változást következett be. A szocialista korszak harmadik írása jól érzékelteti az államosítások következményeit, illetve a szövetkezeti formában megvalósuló termelés kereteit, feltételeit és eredményeit. A monográfia záró munkája multidiszciplináris – regionális tudomány, történelemtudomány, közgazdaság-tudomány – megközelítésből tárja fel az elmúlt harminc esztendő ipart érintő folyamatait a városban. A tanulmány rendszerezi a jelenlegi győri ipar megtelepedésének, illetve átrendeződésének főbb típusait, valamint felvázolja az egyes iparágaknak és vállalatformáknak a város gazdaságára gyakorolt hatását. Ahogy az a fentiekben egyértelműen megmutatkozott, a kötet gerincét – teljesen indokoltan – Győr emblematikus gyárai jelentik, melyek a települést a 19. század utolsó harmadától iparvárossá, gyáripari központtá tették. Tömegek számára megélhetést biztosítottak, városfejlesztést generáltak, imázst építettek, nemzetközi hírnevet szereztek Győrnek.

A monografikus várostörténet-írás kezdete Győrben

A győri történeti monográfia nem előzmények nélkül született meg. A szerzők és szerkesztők számos, az elmúlt évtizedekben/évszázadokban készült, eltérő színvonalú és megközelítésű munkára támaszkodhattak, törekedve azok hiányosságainak pótlására, valamint építve az erősségeikre. A monografikus jellegű várostörténet-írás Győrben a dualizmus elején kezdődött. 1874-ben a Rába-parti városban tartották 17. nagygyűlésüket a magyar orvosok és természetvizsgálók. A vándorgyűlés helyszínéül 1872 szeptemberében jelölték ki Győrt, amely a következő esztendőben látta volna vendégül a tudósokat.⁶ Az országban dúló kolerajárvány azonban közbeszólt, így egy évvel később tartották meg a rendezvényt.⁷ A város házigazdának történő kiválasztásakor rögtön az első gondolat, mely a helyi tudományos elit fejében megfogalmazódott, egy Győr megye és város egyetemes leírását célul kitűző mű megírása volt, hogy azt a gyűlés résztvevőinek (kb. 800 főnek) is átnyújthassák. Monográfia-bizottság alakult Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát vezetésével, aki vállalta a mű kiadási költségeinek finanszírozását. A szerkesztői feladatok ellátására Fehér Ipoly bencés tanár és tudós, későbbi pannonhalmi főapát kapott felkérést. A megye értelmisége, szellemi erői nagy lelkesedéssel, egy emberként sorakoztak fel a nemes ügy mellé, így a helyi sajtó már 1873 júniusában a következőkről számolhatott be: „A Monographia, mely minden eddig megjelentek közül legterjedelmesebb és legdíszesebb lesz, már a nyomdában van Fehér Ipoly titkár rendkívüli erőmegfeszítése következtében.”⁸ A győri lapok nem sokkal a nagygyűlés lezárását követően, 1874 szeptemberében.

⁶ Győri Közlöny 1872. szeptember 22. 2.

⁷ A magyar orvosok és természetvizsgálók ezidei nagygyűlésének elhalasztása. *Győri Figyelő* 1873. július 26. 3.

⁸ A magyar orvosok s természetvizsgálók XVII. nagygyűlése. *Szabad Polgár* 1873. június 19. 2.

tember elején ismertették meg olvasóikat a monográfia megírásának előzményeivel, hátterével, valamint a mű szerkezeti felépítésével, illetve az egyes fejezetek íróival és témáival.⁹ A szerkesztő a munka vezérfonalának kialakításakor, a főbb jellemzők meghatározásakor a *Századok* 1872. júniusi füzetében megjelent,¹⁰ a helytörténeti monográfiák számára ajánlott tervet vette figyelembe. Ezzel együtt az egyetemesség elvét szem előtt tartva, el is tért attól. A kötetben a feldolgozott anyagot három fő fejezetben – természeti, társadalmi és történeti viszonyok – írták meg. Fehér Ipoly az egyes témák kidolgozásánál arra törekedett, hogy minden egyes területet érintsen. A szerkesztő munkája előszavában őszintén bevallotta a monográfia összeállításának nehézségeit is: „bármennyire igyekeztem is az alaki egyöntetűséget megadni, de nem lehetett teljesen elmosni az egyes szerzők egyéniségeinek elütő vonásait.”¹¹ Ebből adódik az is, hogy ugyanazt a témát – különböző megközelítésből – más és más szerző is megrajzolta, így a monográfiában több ismétlés és utalás köszön vissza. A kötet – mindezekkel együtt – a korszak nagy volumenű tudományos vállalkozásának számít, hiszen eltérő tudományágak több tucat elismert képviselőjének írása jelenik meg benne. Rendkívül gazdag tartalma, a feldolgozott anyag alapossága és magas szakmai színvonala alapján egyértelműen az időszak monográfia-irodalmának egyik legkitűnőbb alkotása.¹²

A millennium időszaka

1896-ban ünnepelte Magyarország a honfoglalás ezeréves évfordulóját. A millennium évében soha nem látott mértékű fejlesztések, beruházások valósultak meg az infrastruktúra, a gazdaság és a kultúra területén. Számos köz- és reprezentációs épületet adtak át, kiállításokat tartottak, emlékműveket és szobrokat avattak. A tudományos élet is új lendületet kapott, több kongresszust és konferenciát szerveztek. Az ünnep alkalmából fontos törekvés volt Magyarország történelmi örökségének bemutatása is.

Mednyánszky Alajos báró, a 19. század első felének kiváló történetírója már az ezeréves évfordulót megelőzően közel hetven esztendővel – egy levelében – foglalkozott a millennium méltó megünneplésének tervével. Az egyik helyi orgánum 1891-ben született írásában idézte fel a tervet, melyet gyakorlatiasnak és megvalósíthatónak tartott. Úgy vélték, hogy a történelmi alakokat és eseményeket megörökítő szobrok és képek elkészítésén, valamint nemzeti képtárban történő összegyűjtésén túl indokolt a vármegyéknek és városoknak monográfiákat is készíteniük e jeles alkalomból. Az elvárások szerint egy ilyen típusú munkának nemcsak szakszerű tudományos műnek, hanem népszerű olvasmánynak is kell lennie, hogy szélesebb tömegek is értő módon forgathassák. A cikk részletesen tárgyalta, hogyan, milyen főbb témákat érintve épüljenek fel a vármegyék történetét bemutató monográfiák. Fontosnak tartották rögzíteni, hogy egy ilyen típusú

⁹ Győri Közlöny 1874. szeptember 6. 3.

¹⁰ Pesty Frigyes: A vármegyék történeti monográfiájának tervrajza. *Századok* 6 (1872) 412–416.

¹¹ Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. Fehér Ipoly. Bp., 1874. VII.

¹² Lásd Győr megye és város egyetemes leírása.

vállalkozás csak csapatban, akár húsz-harminc szakember együttműködésével és szerkesztőbizottság irányításával valósulhat meg. Javasolták a közgyűlések számára monográfia-bizottság felállítását, hogy a munka minél gyorsabban megindulhasson. Győr vármegyére és Győr városára vonatkozóan kiemelték, hogy alig húsz esztendővel korábban már született egy kitűnő monográfia, így az új műben „csak” az elmúlt két évtized történéseit kellene összefoglalni, valamint a kutatási eredményeket frissíteni. A beszámolóban a szerkesztő abbéli reményét is kifejezte, hogy „a millenniumi monográfia” az 1874-es mű szaktudósainak és szerkesztőjének közreműködésével valósulhat meg.¹³

Győr város közgyűlése 1893-ban hozta létre a millenniumi bizottságot, mely – többek között – feladatul kapta a tervezett monográfiával kapcsolatos kérdések megtárgyalását. Az első ülésre 1893. július 6-án került sor, ahol a résztvevők a művel szemben támasztott elvárásaikat fogalmazták meg. A hozzászólásokban felvetették, hogy a monográfia írója alapul vehetné Fehér Ipoly 1874-es munkáját, illetve indokolt lenne, hogy a munka Győr gazdasági és társadalmi életének fejlődését helyezze fókuszba. Zechmeister Károly polgármester úgy vélte, hogy a művet több szakember bevonásával kellene megírni. A bizottság végül úgy döntött, hogy az idő rövideje miatt csak a város 1847-től máig (azaz a millenniumig) tartó történetét foglalja össze a kötet, aminek szerkesztését egy – helyi – emberre bízák, de az adatgyűjtést többen fogják végezni.¹⁴ Ezzel együtt a következő hónapokban és esztendőben a monográfia ügye több területen vitákat szült a helyi közéletben, és állandó témát szolgáltatott a sajtó számára. A *Győri Közlöny* már pár nappal később nemtetszését fejezte ki a tárgyban. Úgy vélték, hogy nem szerencsés a monográfiának csak a jelenlegi Győrre koncentrálnia, illetve a várost kizárólag a gazdaság és a kereskedelem szempontjából bemutatnia. A településnek fontos és gazdag történelmi múltja van, melyet a szerzőnek mindenképp meg kell jeleníteni a műben.¹⁵ A *Győri Hírlap* néhány hónappal később egyértelműen a millenniumi bizottság döntését támogatta, hiszen „okos tervnek” tartotta, hogy az évforduló kapcsán a tervezett monográfia a „mai Győrre” helyezi a hangsúlyt. Azon az állásponton voltak, hogy a „régii Győr” megírása más természetű, történelmi feladat, amit ehhez a munkához a későbbiekben bármikor hozzá lehetne kapcsolni. Ugyancsak egyetértettek azzal, hogy a bizottság egy emberre bízta a mű összeállítását, viszont úgy érezték, hogy sürgősen meg kellene nevezni ezt a személyt, hiszen 1895 végére el kell készülnie a 25 nagy ív terjedelmű munkának.¹⁶ 1893 októberében aztán a szerkesztő személyéről is döntés született. A bizottság Szávay Gyula költőt, író, újságírórt kérte fel a feladatra. A testület a szerkesztőtől programtervet várt el a készítés folyamatával kapcsolatban. A monográfia tartalmára vonatkozóan meghatározták, hogy az elsősorban a város 1848-tól napjainkig (millenniumig) terjedő fejlődését és aktuális állapotát mutassa be, de röviden térjen ki az 1848 előtti történelmi folyamatokra, eseményekre is.¹⁷ Néhány nappal a szerkesztő megnevezése előtt a helyi sajtó aggályait fejezte ki.

¹³ Millenniumi szobrok, képek és monográfiák. *Győri Közlöny* 1891. november 5. 3.

¹⁴ A millenniumi bizottság ülése. *Győri Közlöny* 1893. július 9. 3.

¹⁵ Millennium és monográfia. *Győri Közlöny* 1893. július 13. 3.

¹⁶ Millennium és monográfia. *Győri Hírlap* 1893. október 8. 1.

¹⁷ Millennium és monográfia. *Győri Közlöny* 1893. október 12. 5.

Nem helyeselték, hogy ő maga egyedül választhatja ki a munkatársait, mert így félt, hogy több rátermett, szakértő személy kimarad az írók közül. Úgy gondolták, szerencsésebb lenne, ha a munkatársakat is a millenniumi bizottság kérné fel.¹⁸ Október végén a szerkesztő elküldte tervezetét a bizottságnak, melyet november elején tárgyaltak. A testület támogatta Szávay Gyula elképzelését, mely szerint a monográfia négy részből állna, az elsőtben a régi Győr, a másodikban Győr a szabadságharc alatt, a harmadikban a város későbbi története, míg a negyedikben a mai Győr kerülne bemutatásra.¹⁹ November második felében a sajtó részletesen – Szávay bizottság előtt elhangzott gondolatait idézve – vázolta fel a véglegesnek tekintett munka főbb részeit és fejezeteit, és közölte a mű belső címlapját.²⁰ Győr város 1893. december 14-én tartott közgyűlésén heves viták bontakoztak ki a szerkesztővel kötendő szerződésről, a kifizetések nagyságával és biztosítékaival (miniszteri jóváhagyás) kapcsolatban. Az egyik tag megemlítette, hogy Győr korábban már kétszer kötött hasonló szerződést, és az mindkétszer ablakon kidobott pénznek bizonyult. Félt, hogy most is elfogyhat a város pénze és nem lesz monográfiája – szölt az érvelése.²¹ A művel kapcsolatos kritikák ezt követően sem fogytak. December második felében a *Győri Közlöny* számba vette azokat a problémákat, melyek szerintük a mű irodalmi értékét, sőt, a létrejöttét is kétségessé teszik. Elsősorban az egyszerűs felállást bírálták, melyben a bevont elismert szaktudósok szolgai szintre süllyednek. Szávay Gyuláról, mint iparkamarai titkárról, úgy gondolták, hogy az ipar és kereskedelem rész megírására lenne hivatott, vagy a monográfia szerkesztője lehetne, de semmiképp sem annak írója. Számos olyan tudóst említettek, akik már bizonyítottak, és akiket vétek lenne kihagyni a mű elkészítéséből. Fontosnak tartották, hogy a felkért szakemberek ne egyszerű adatgyűjtők legyenek, hanem mindenki maga írassa meg a saját monográfiarészét, amit a szerkesztő illesztene össze.²² A *Győri Hírlap* néhány nappal később – terjedelmes írásában – megvédte a monográfia ügyét, megcáfolva laptársa főbb állításait, kritikáit.²³ Ezt követően néhány hónapra nyugvópontra került a vita. 1894 márciusában aztán újra napirendre került a kérdés. A helyi lapok (*Győri Közlöny* és *Dunántúli Hírlap*) közreadták a belügyminiszter Győr város monográfiája tárgyában született leiratát, melyben a politikus támogatta a mű elkészítését, nem emelt kifogást a szerkesztő személyével kapcsolatban, elfogadta – bár a terjedelemhez képest magasnak gondolta – az 5000 forintos írói díjat, de a szerződés néhány pontja ellen szót emelt. Szakmai biztosítékot várt el a várostól, mert szükségesnek tartotta, hogy néhány részt (pl. Régi Győr, Természetes leírás, Népeség, Közművelődés, Törvényhatósági és közösségi élet jellemzése) mindenképpen szakemberekkel írasson meg a helyi vezetés, akiknek neve az adott témánál feltüntetésre kerüljön.²⁴ A szokásoknak megfelelően a *Győri Közlöny* úgy látta, hogy a miniszter állás-

¹⁸ Millennium és monográfia. *Győri Közlöny* 1893. október 8. 5.

¹⁹ Millennium és monográfia. *Győri Közlöny* 1893. november 5. 5.

²⁰ Győr és a millennium. Győr szab. kir. város monográfiája. *Győri Közlöny* 1893. november 19. 2–3.

²¹ A közgyűlés. *Győri Közlöny* 1893. december 17. 2.

²² A győrvárosi monográfia. *Győri Közlöny* 1893. december 21. 3.

²³ Lásd bővebben A monográfia. A szög kiütött a zsákból. *Győri Hírlap* 1893. december 21. 8–9.

²⁴ Győrváros monográfiája. A miniszter leirata. *Győri Közlöny* 1894. március 8. 4.

pontja teljes mértékben találkozik az övékkel,²⁵ míg a *Dunántúli Hírlap* és a *Győri Hírlap* több ponton bírálta, kritizálta azt.²⁶ A város millenniumi bizottsága – a belügyminiszter megnyugtatására – beletette a szerződésbe a szakemberek alkalmazására és nevük feltüntetésére vonatkozó passzust.²⁷ A kibővített okiratot a közgyűlés néhány héttel később egyhangúlag elfogadta.²⁸ 1895 szeptemberében a helyi sajtó arról tudósított, hogy a monográfia befejezéshez közeli stádiumban van, a történelmi részt pedig Szávay már benyújtotta a polgármesternek. A teljes mű – a kitűzött határidőre – 1896 májusára 35-40 ívnyi terjedelemben kikerülhet a nyomdából.²⁹ Pár nappal később a szerkesztő részletesen bemutatta a millenniumi bizottság előtt a monográfia első, a régi Győrrel foglalkozó részét. A történelmi egység – mely terjedelem szempontjából kétszerese lett a tervezettnak – három fő fejezetből áll. Az első – röviden – a város földrajzi fekvését és nevének eredetét, a második a beltörténetet, míg a harmadik a területfejlődés és a művelődés történetét foglalja magában. A második nagy résszel (Győr 1848-1849-ben) kapcsolatban a szerkesztő úgy nyilatkozott, hogy az a következő hónapban szintén bemutatásra kerülhet, míg a harmadik (Győr 1848-tól a millenniumig) esetében az adatgyűjtő munka folyik. A negyedik (A mai Győr) készültségi szintjéről nem nyilatkozott.³⁰ A monográfia első könyve – az első két fő résszel – végül 1896 júliusának végén került ki a Pannónia Nyomtató és Könyvkötő műhelyéből.³¹ A millenniumra készült munka azonban itt abbamaradt. Egy hónappal korábban azt ígérték, hogy a második könyv – a harmadik és negyedik résszel – 1897 első felében jelenik meg, ez azonban szakmai és pénzügyi okok miatt végül nem történt meg, így Győr monográfiája befejezetlen maradt.³²

Ugyancsak a millenniumi évfordulóhoz kötődik egy országos jelentőségű – elsősorban történet- és földrajztudományi fókuszú – monográfia-sorozat beindulása. A Borovszky Samu szerkesztőjével fémjelzett, az Országos Monográfiai Társaság gondozásában kiadott *Magyarország vármegyéi és városai* című széria 1896 és 1914 között 26 kötetben jelent meg. A műben összesen 21 vármegye és három kisebb földrajzi egység története került feldolgozásra több ezer oldal terjedelemben. A sorozat keretében tervbe vették Győr vármegye monográfiájának megírását is. 1905-ben monográfia-bizottság alakult, hogy az ezzel kapcsolatos munkálatokat előkészítse és megszervezze, a mű készítési folyamatát ellenőrizze. A helyi sajtó szinte rögtön felkapta a témát, és sokat foglalkozott a monográfia-kérdéssel. 1905. június elején a *Dunántúli Hírlap* éles kritikát fogalmazott meg az elkészült kötetekkel és a kiadóvállalattal kapcsolatban. Úgy vélték, hogy a már megjelent művek nem képviselnek magas tudományos színvonalat, „díszes könyveknek”

²⁵ Bővebben lásd Győrváros monográfiája. A miniszter leirata. *Győri Közlöny* 1894. március 8. 4.

²⁶ Lásd bővebben Győr monográfiája. *Dunántúli Hírlap* 1894. március 8. 3-4.; Kákán csomó. A belügyminiszter a monográfiáról. *Győri Hírlap* 1894. március 11. 2-3.

²⁷ *Győri Hírlap* 1894. április 5. 5.

²⁸ Győr város monográfiája. *Győri Közlöny* 1894. április 22. 3.

²⁹ Győr város monográfiája. *Győri Közlöny* 1895. szeptember 5. 6.

³⁰ Győr monográfiája. *Győri Hírlap* 1895. szeptember 12. 3.

³¹ Győr monográfiája. *Győri Hírlap* 1896. július 30. 2. Lásd bővebben Szávay Gyula: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. Győr, 1896.

³² Győr monográfiája. *Győri Hírlap* 1896. június 27. 3.

és „kedves olvasmányoknak” titulálták őket. Meglátásuk szerint a kiadó elsősorban üzleti vállalkozást lát a monográfiákban, céljuk a szakmai minőség biztosítása helyett a minél magasabb példányszám értékesítése. Megjegyezték, hogy úgy tűnik, a vállalat értesült arról, hogy „a mi városunk monográfiája Szávay Gyulával kátyuba került”, és ezt próbálják most kihasználni. Tudomásuk szerint a vármegye és a város is pártolja a vállalkozást, és 2000 koronát kíván a közgyűlés által megszavaztatni e célból a kiadó cég számára. A lap inkább egy önálló, tudományos igényességű monográfia megírását támogatná.³³ Két nappal később már a szerkesztőbizottság üléséről tudósítottak, melyen Vende Aladár segédszerkesztő részletesen bemutatta a győri kötet felépítését, az egyes témákkal és azok íróival. A szerzők között győri, más vidéki városokból származó és budapesti szakemberek voltak megtalálhatók. Az előszó megírására a korábbi jeles monográfia író, Fehér Ipolyt kérték fel. A munka – az előzetes szándékok szerint – két helyen, Győrben és Budapesten készül. Ezzel együtt az orgánum továbbra sem volt meggyőződve a vállalkozás komoly és tudományos irányáról.³⁴ 1906 októberében a helyi újságok – *Győri Hírlap* és *Dunántúli Hírlap* – a monográfia készülségi fokáról számoltak be. A cikkek szerint a műből tíz fejezetet – melyek szakszerű és szigorú bírálaton estek át – a szerzők már megírtak. Az előszót végül gróf Batthyány Lajos, a vármegye és város főispánja készíti el, míg Fehér Ipoly pannonhalmi főapát gróf Széchenyi Miklós megyés püspökkel egyetemben a védnöki szerepet vállalta magára.³⁵ Komoly változás következett be – az előző évhez képest – a *Dunántúli Hírlap* monográfiához való viszonyulásában, azt már tartalmas műnek minősítették. A korábban támadott Országos Monográfiai Társaságról szintén a dicséret hangján szóltak, valamint örömmel konstatálták, hogy a győri kötet munkatársai között sok jeles egyházi személy található.³⁶ A mű 1908 november végén került ki a nyomdából.³⁷ A munka 450 oldal terjedelemben, 14 fejezeten keresztül, gazdag képanyag közlésével tárgyalja a vármegye természeti, települési, gazdasági, jogi, oktatási, valamint művészeti, irodalmi és tudományos helyzetét, viszonyait, illetve történelmét.³⁸ A helyi lapok néhány nappal később bővebb ismertetést adtak a műről. Míg a *Győri Hírlap* egyértelműen méltatta a monográfiát,³⁹ addig a *Győri Napló* kritikákat is megfogalmazott. Leginkább az egyes fejezetek terjedelmét bírálták. Úgy érezték, hogy néhány téma – az irodalom, tudomány és művészet, illetve a kereskedelem – nem a fontosságának megfelelő oldalszámban került bemutatásra. Hiányolták, hogy a hitközségek történetéből az izraeliták és a görögkeletiek teljes egészében kimaradtak.⁴⁰ Az első világháború kitörése megakadályozta a monográfia-sorozat folytatását, így a későbbiekben – többek között – Moson vármegye és Sopron vármegye sem került feldolgozásra.

³³ Győr monográfiája. *Dunántúli Hírlap* 1905. június 6. 2.

³⁴ Győr monográfiája. *Dunántúli Hírlap* 1905. június 8. 2.

³⁵ Győr vármegye és város monográfiája. *Győri Hírlap* 1906. október 18. 2.; Győr monográfiája. *Dunántúli Hírlap* 1906. október 18. 2.

³⁶ Győr monográfiája. *Dunántúli Hírlap* 1906. október 18. 2.

³⁷ Megjelent Győrvármegye monográfiája. *Győri Hírlap* 1908. november 26. 2.

³⁸ Lásd bővebben *Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye*. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1908.

³⁹ Lásd Győrvármegye monográfiája. Tájékoztató. *Győr Hírlap* 1908. december 5. 1–2.

⁴⁰ Irodalom. Győrvármegye monográfiája. *Győri Napló* 1908. december 13. 6.

A Horthy-korszak

1943-ban Győr nagy ünnepségsorozat megrendezését és egy újabb monográfia elkészítését tervezte abból az alkalomból, hogy kétszáz esztendővel korábban, 1743-ban Mária Terézia szabad királyi városi rangot adományozott a településnek. Az előkészületek már 1936-ban megindultak. Monográfia-bizottság alakult, a város 1937-es költségvetésében pedig külön tételként rögzítették a mű első részének 1000 pengős költségét.⁴¹ Spáth Gyula polgármester utasította a közművelődési osztályt, hogy készítse elő a pályázatot. A testület egy szűkebb körű bizottságot kért fel, melynek tagjai elismert tudósok, Bedy Vince nagyprépost, Gálos Rezső egyetemi magántanár, Lovas Elemér bencés tanár és múzeumigazgató, valamint Szabady Béla sekrestyeigazgató és történetíró lettek.⁴² 1936 karácsonyán a *Győri Nemzeti Hírlap* egy nagyobb lélegzetű interjút közölt Valló Istvánnal a jubileumi ünnepségek és a monográfia előkészületeiről. A polgármester-helyettes és kultúrtaácsnok arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a város nem egy-egy kétkötetes műben gondolkodik, hanem olyan kiadványsorozatot terveznek, melynek minden egyes része a monográfia anyagának egy-egy szeletét dolgozza fel tudományos alapon, a város őstörténetétől a legújabb kor történelméig. A kötetek nem idő- vagy tárgyrendben követik egymást, hanem elkészülésüknek megfelelően. Elmondása alapján sok anyag vár még felkutatásra és feldolgozásra – például a bécsi és vatikáni levéltárakban –, ami miatt egyes témák várhatóan csak 10-15 év múlva kerülnek kiadásra. Ezzel együtt a város vezetése számára fontos cél, hogy 1943-ra, a jubileum idejére már a munkából megjelenjen egy sorozat, melyet a győri polgárok büszkén tanulmányozhatnak.⁴³ A következő esztendőben némi változás történt a monográfia ügyében. A város pénzügyi bizottságának ülésén arról született döntés, hogy a tanulmányt a jubileum egyik mozzanatának szánják, így a költségvetést is összevonják. Ebből fakadóan nem kezdenek bele azonnal a művel kapcsolatos munkálatokba, hanem megvárják a programkészítő bizottság jelentését az ünnepségek részleteiről.⁴⁴ Az „ügynek” a továbbiakban is lett folytatása. Dr. Jenei Ferenc irodalomtörténész és várostudományi kutató fél évvel később sajnálatát fejezte ki, hogy a monográfia tárgyát a jubileumi ünnepségekhez kapcsolták. Mivel az 1943-as ünnepségeket csak vázlatosan lehet még kidolgozni, meglátása szerint a monográfia ügyének ettől függetlenül kellene elindulnia. Úgy vélte, hogy a történetíró munkája hosszú lejáratú tevékenység, ezért ha az évfordulóra valóban több kötetet szeretne kiadni a város, sürgősen hozzá kell látni azok megírásához.⁴⁵ A helyi sajtó 1940 áprilisában arról tudósított, hogy a monográfia első kötete az ősz folyamán fog kikerülni a nyomdából. A beszámoló szerint a polgármester a monográfia-bizottság javaslatára – még a korábbiakban – Lovas Elemér bencés tanárt, Szabady Béla tanárt és Markó Árpád ezredest kérte fel a munka elvégzésére. Közülük elő-

⁴¹ Pótadócsökkentéssel és a lehető legnagyobb takarékosággal készült el a város 1937. évi költségvetése. *Dunántúli Hírlap* 1936. szeptember 27. 3.

⁴² Előkészületek Győr kétszázéves jubileumi ünnepségeire. *Győri Nemzeti Hírlap* 1936. október 27. 5.

⁴³ Valló István dr. nyilatkozik: Győr 200 éves jubileumáról és a monográfia nagyszabású előkészületeiről. *Győri Nemzeti Hírlap* 1936. december 25. 8.

⁴⁴ Győr város monográfiája. *Győri Nemzeti Hírlap* 1937. szeptember 25. 3.

⁴⁵ Dr. Jenei Ferenc: Feladataink városunk múltja kutatása terén. *Dunántúli Hírlap* 1938. május 8. 4.

sör Lovas tanulmánya – Győr ókori, római kori, népvándorlás és honfoglalás kori történetéről – fog megjelenni.⁴⁶ Az említett időszakok megírásában Lovast Alföldi András egyetemi tanár, Fettich Nándor egyetemi magántanár, valamint Gallus Sándor és Mithay Sándor régész tanárok segítik/segítették.⁴⁷ 1941 júniusában újabb kézzelfogható eredménye lett a munkának. Ekkor a régészeti rész első kötetének második fele jelent meg, amelyet Mithay Sándor írt *Bronzkori kultúrák Győr környékén* címmel.⁴⁸ A cikk szerint az első rész – Gallus Sándor tanulmánya – ősszel hagyja el a sajtót és Mithay munkájával együtt kerül a könyvpiacra.⁴⁹ Közben a polgármester a kultuszminiszternél a monográfia anyagi támogatását kérte. A minisztérium akceptálta a folyamodványt, és a régésszel foglalkozó harmadik kötetből megrendelt száz példányt 5000 pengős értékben.⁵⁰ 1943. március 6-án a város díszközgyűlést tartott a szabad királyi várossá válás 200. évfordulójának emlékére. A közgyűlésen beszámoltak arról, hogy az őstörténetét tárgyaló kötetekből egy már megjelent, míg a második nyomdában van.⁵¹ Köszönetet mondtak Lovas Elemérnek és az íróknak az elvégzett munkájukért, és hitet tettek a monográfia-sorozat folytatása mellett.⁵² Fél évvel később arról számoltak be, hogy a római korral foglalkozó kötet is előkészítés alatt áll.⁵³ Ez a munka – ahogy a többi tervezett rész – sem készült már el. A második világháború és annak következményei, az országos és helyi szintű hatalomváltás, a pénzhiány nem tették lehetővé a monográfia-sorozat folytatását, így a munka abamaradt.

A szocialista időszak

Az 1960-as évek első felében és az 1970-es évek elején több olyan történelmi esemény (például a „felszabadulás”, a Tanácsköztársaság kikiáltása) kerek évfordulóját ünnepelte az ország és a város, melyek ürügyet adtak helytörténeti munkák megírására is. A legnagyobb előkészület – és nemcsak a történészek körében – kétségkívül 1971-et, Győr szabad királyi várossá nyilvánításának 700 éves évfordulóját előzte meg. Már 1963 végén a Magyar Történelmi Társulat nyugat-dunántúli tagozata győri csoportjának munkaértekezletén megfogalmazódott egy nagyszabású jubileumi monográfia terve. Dr. Lengyel Alfréd elnök elmondta, hogy ez egy marxista értékelésű mű lesz, mely 1271-től, az első történel-

⁴⁶ Lásd bővebben Lovas Elemér: *Győr város kialakulásának vázlatja*. Győr, 1940. (Győri füzetek 2.)

⁴⁷ Ősszel megjelenik a monográfia első kötete. *Győri Nemzeti Hírlap* 1940. április 17. 5.

⁴⁸ Lásd bővebben Mithay Sándor: *Bronzkori kultúrák Győr környékén*. Győr, 1941.

⁴⁹ Lásd bővebben Gallus Sándor – Mithay Sándor: *Győr története a vaskorszakig*. [Szerk. Lovas Elemér.] Győr, 1942. (Győr Szab. Kir. Város monográfiái. Győr története a tizenharmadik század közepéig. Régészeti emlékek 1.)

⁵⁰ Készül a város monográfiája. *Győri Nemzeti Hírlap* 1941. június 22. 4.

⁵¹ Lásd bővebben Fettich Nándor – Nemeskéri János: *Győr története a népvándorlásokban*. [Szerk. Lovas Elemér.] Győr, 1943. (Győr Szab. Kir. Város monográfiái. Győr története a tizenharmadik század közepéig. Régészeti emlékek 3.)

⁵² Győr város bensőséges ünnepet ült szabad királyi várossá történt emelésének kétszáz éves évfordulóján. *Győri Nemzeti Hírlap* 1943. március 7. 6.

⁵³ *Győr Szab. Kir. Város Hivatalos Értesítője* 1943. szeptember 25. 8.

mi adat felbukkanásától tekinti át a város történelmét. Az ülésen Dávid Lajos titkár a tervezett monográfia tartalmába engedett bepillantást. Beszámolója alapján a munka foglalkozik majd többek között az úgynevezett Gyűrű-Győr elmélettel, azzal, hogy hogyan került háromszáz esztendőre a győri püspökség és káptalan hatalmába az eredetileg királyi privilégiumot élvező város, de megjelenik benne Győr 1848–49-es szerepvállalása, a kezdődő kapitalizmus helyi kisiparra gyakorolt hatása vagy az első világháborút követő munkanélküliség okainak elemzése is.⁵⁴ 1964. nyár végén a helyi hatalom is áldását adta a kezdeményezésre. A sajtó rövid hírben közölte, hogy a városi tanács végrehajtó bizottsága a jubileumi monográfia megírására országos nevű történészeket fog felkérni.⁵⁵ Két esztendővel később már arról számoltak be, hogy Győr történeti monográfiájának megírása, mely „az egyik legszebb és legjelentősebb jubileumi ajándék” lenne a település számára, egyelőre bizonytalan. A cikk szerzője úgy vélte, hogy a város mind ez ideig adós történelmének átfogó, marxista-leninista szellemű feldolgozásával. Az írás szerint – az első elképzelések alapján – négy kötet jelent volna meg, melynek elkészítését a Magyar Történelmi Társulat munkatársai örömmel vállalták. Ez azonban pénzügyi okokból és a rendelkezésre álló idő rövid volta miatt nem valósulhatott meg. A városi tanács, illetve a 700. évforduló ünnepségeinek előkészítésére alakult bizottság szándéka az volt, hogy legalább az első kötet jelenjen meg a jubileumra, de ezt akkoriban anyagi okok miatt még szintén nem tartották biztosnak.⁵⁶ Ez a félelem rövid időn belül bizonyosságot nyert, és a monográfia megírása végleg lekerült a napirendről. 1967 áprilisában a *Kisalföld* már arról tudósított, hogy Győr Város Tanácsa a 700 éves jubileum alkalmából tanulmánykötetet ad ki. Ez pótolta volna a monográfiát. A munka elvégzésére a Magyar Történelmi Társulat nyugat-dunántúli csoportja vállalkozott, mely megalakította a szerkesztőbizottságot. Az elnök Dr. Lengyel Alfréd, míg a titkár Dávid Lajos lett. A kötetet 500 oldal terjedelműre tervezték, mely a város múltjának egyes korszakairól kívánt átfogó képet adni.⁵⁷ A mű – melyben 13 szerző 14 tanulmánya olvasható, összesen 600 oldalon – végül 1971-ben került ki a nyomdából. A szerzők között országosan is ismert régészek, történészek és muzeológusok találhatók. Ezzel együtt kritikaként elmondható, hogy a tanulmányok színvonalja egyenetlen, és azok a kor elvárásaihoz igazodva erősen marxista történetírói szemüvegen keresztül íródtak.⁵⁸ Hogy a tanulmánykötet mennyire nem tudta betölteni a monográfia-űrt, mutatja Pernes Gyula könyvtárigazgató véleménye. Egy 1973 januárjában közölt cikkében úgy gondolta, hogy „nincs mai szemmel megírt várostörténetünk és a meglévő monográfiák is hézagosak, pótlásra szorulnak”.⁵⁹

Ahogy az a fentiekben látható, egy város monográfiájának elkészítése és megjelenítése korántsem egyszerű feladat. A település egyes történeti korszakait és a hozzájuk kapcsolódó forrásokat alaposan ismerő szakemberek megléte és együttműködési

⁵⁴ Készülődés a húszéves és a hétszázéves évfordulóra. *Kisalföld* 1963. december 14. 2.

⁵⁵ *Kisalföld* 1964. augusztus 30. 12.

⁵⁶ Gárdonyi Béla: Anno ab urbe condita 700. *Kisalföld* 1966. július 24. 7.

⁵⁷ *Kisalföld* 1967. április 30. 12.

⁵⁸ Lásd bővebben Győr. *Várostitörténeti tanulmányok*. Szerk. Dávid Lajos – Lengyel Alfréd – Z. Szabó László. Győr, 1971.

⁵⁹ Pernes Gyula: Párbeszéd önmagammal. *Kisalföld* 1973. január 14. 7.

szándéka csak az egyik alapfeltétele a mű megjelenésének. Minden korban szükséges annak a helyi hatalomnak ügy melletti elkötelezettsége, amely a pénzügyi háttérrel biztosítja egy ilyen vállalkozás számára. Ez utóbbi tényező Győr esetében többször is hiányzott, így a város monográfia-története bővelkedik kudarokban, félbeszakadt munkákban. Ezért is külön örömteli a két, 750. évfordulóra elkészült kötet (*Győr története. I. A kezdetektől 1447-ig* és *Iparváros. Győr iparájának története a kezdetektől napjainkig*) megjelenése. Bátran állítható, hogy mindkét munka maximálisan megfelel egy település monográfiájával, vagy annak egy szegmensével szemben támasztott követelményeknek. A művek a kor történet-tudományi szellemiségében íródtak, modernek és egyben időállóknak számítanak. Amennyiben a történeti monográfia-sorozat további négy kötete is megjelenik, úgy néhány esztendő múlva elmondható, hogy a város történetének monografikus feldolgozása teljessé vált, mely példa és hivatkozási alap lehet hasonló tudományos művek készítőinek, és amelyet büszkén forgathatnak Győr polgárai.

